

માનરત્ન

વર્ષ ૧૦ : અંક : ૧

માર્ચ ૧૯૬૫

પૂર્ણિમા ૩૭

સંવાતક :

પ્રા. વિજયશાય કલ્યાણરામ વૈદ્ય

ભાતપરા : સૂરત

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : રોશન ડીક : ભાવનગર

લાં છું આ યુધ્ધ
મુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુર કેસરી જીવન

વાપરે
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અબક
તથા બીજાં પોષ્ટિક
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુર હાર્માસ્યુટિકલ્સ વર્ક્સ લિ.

મુંબઈ-નં. ૧૪

ભાવનગરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની કું. આંબાચોક

HOMOEOPATHY. BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the Materia Medica, the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY
PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

USE—

CAMEL

Products.

"INKS"

for
fountain
Pens
Writing
Copying &
Stamping
in
Colours.

GUM
PASTE
Chalk

Brilliant
Sealing-wax
Tailors' Chalk
&
Tooth-Powder.

(Stocked by all
reputed Dealers)

Mfd by:—

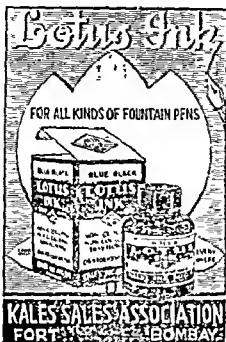
DANDEKAR & Co.

(Tel: 61158)

BOMBAY 28.

કુલાન્ત કવિ કે કુલાન્ત કવિ ?

રા. ઉમાશંકરના પ્રસિદ્ધ સંપાદનની
પ્રસિદ્ધ યર્ષચૂકી છે તે આ વિદ્યતાપૂર્ણ,
વેધક, વિરતુત સમીક્ષા રા. જ. એ.
સંજ્ઞાનાની રસમય, લાક્ષણિક વિવેચન-
કૃતિ છે. એ એક રૂપિયાના પુસ્તકની
ળખી ચોખ્ખી આવક માનસીને
જરાની છે. તાકીદે મંગાવો.

મિસ્ત્રી રશીદ ગપ્પુર

આપના રશીદ એન્ડ બીલ્ડીંગ ઇન્ડ્રાક્ટર.

પ્રમારતને લગતું લોખંડું દરેક કામ, જેવું કે ખારી તથા દરવાજાની
ઝીલ, લોખંડોના ગોળ દાદર, તથા રેલોંગ, ટમ્પાઉન્ડની ફેન્સીંગ,
ગેલ્વેનાઇઝ તથા પ્લેનશીટ્સ અને એસએસટાસ સીમેન્ટશીટ્સ બેસાડનાર
તેમજ બાલ, થાંભલા, એંગલટીઝ, રોડ રશીદ બીમ અને લોખંડોના
કાસેરસીઝલ ફરવાળ વિગેરે બનાવનાર તથા બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ
કોંક્રેટ રોડ-એકસપટ

“બ્યાગબી લામ અને ઉત્તમ કામ”

Trial order is solicited

નિમત માટે સખો:

નંબર ૨૨૨૩, રોક રશીદ, મુંબઈ ૮

કારખાનું

ગલી, મુંબઈ ૪

નં. ૫૮, ફે

રસ્તમ કે. મેરામેન

પેન્ટર અને હાઉસ-ડોકોરેટર

કુબારા મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,

એપોલો બંદર

મુબાઈ નં. ૧

ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે ધનાવીએ છીએ છ. આઇ. ને ડબલ્યુ. આઇ.

બેન્ડઝ અને નિપલ્સ

પિત્તળનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કોમ-

પ્લેટ શાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

ભાવો, કોમ્પોઝિટિવ : આને જ લખો:—

બાંધુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ, નાના ચોક : મુબાઈ ૭.

નવે વર્ષે નવું વાચન

વિજયરાય ક. વૈદ્ય-કૃત

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા
[અપભ્રંશભાષાથી આજ લગીના લગ-
ભગ ૩૦૦ લેખકોનો ૪૦૦ પાનાંમાં રંગ-
દર્શી પરિચય] ૧-૧૨
સર્વવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ
[સંશોધન અને સમાજચિત્ર] ૨-૦
સીતાંસુકાં પાન
[નર્મદયુગ વિશેના ૨૦ નિબંધો] ૨-૦
નાણુક સવારી
[સાક્ષાત્ક દળની નિબંધિકાઓ] ૧-૮
ભાઈ અને કેતકી
[વિચિત્ર રીતીનાં વિવેચનો] ૨-૮

જગદેવેશ્વર

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રચેલું સંસાર અને
સંન્યાસનો સપન્નવ સમન્વયનું તદ્દન
નવું નાટક ૩-૦

ધરતીની પુત્રી

રામ, રાવણ અને સીતાનું નવી દૃષ્ટિએ
મૂલ્યાંકન કરતી કહેલ પ્રજ્વલકથા ૨-૦

દયારામ-રસસુધા

રાસ-ત્રણા અને ગીતોનો સંગ્રહ. રા.
રાંકરપ્રસાદ રાવળ-સંપાદિત ૬૪ પાનાંના
વિદ્વાતૃણ નિબંધ સાથે : સુદર
૩૫૨૨ખાં; ૩-૦

બ. ક. ઠાકોર-કૃત

નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો
નવીન કવિતાભાવના સમન્વયનું, દર્શાવ
તથા ફલીકાથી ભરપૂર પુસ્તક ૨-૦

કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો

સંવેદના [નન્દકુમાર પાઠક] ૧-૮
રાવણહથિયો [રત્નનરથ] ૧-૮
ખિન્દુ
(રામપ્રસાદ શુક્લનો સોનેટ-સંગ્રહ) ૧-૦
ભાણુકાર. [બ. ક. ઠાકોર]
નવી સંપૂર્ણ આરતિ. ૪-૦
કંદ્યાણુકા [ખબરદાર] ૨-૦
રાખ્ત્રિકા [ખબરદાર] ૨-૮
અન્નરાંકર પંડ્યાનાં કાવ્યો ૨-૮
આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ
[બ. ક. ઠાકોર] ૨-૪

કેટલાંક નાટકો

રાજતાલ ઘોડા [યશવંત પંડ્યા] ૧-૮
વરધોટો [ઇન્દુલાલ માણિક] ૧-૪
રણસંઘામ [ઇન્દુલાલ માણિક] ૧-૮
સોવિયેટ નવજીવાની [બ. ક.
ઠાકોર] ૧-૦
માલવિકાગ્નિમિત્ર [બ. ક. ઠાકોર] ૧-૮
હૈમસેદ [હંસા મહેતા] અનુવાદ ૨-૦
સરી જાણું સુરત, ['અમે બધાં'
ઉપરથી] સાત દરિયામાં ૧-૪
લગ્નની બેઠી [આચાર્ય અને-કૃત.
પ્રદક્ષિણ] ૨-૦

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપત- રામના ગ્રંથોના બાંધેલા સેટ

સેટ આપવા સાથક અથવા ધરમાં
વસાવવા સાથક સુદર-૩૫૨૨ખાં: તેનાર
૬ પુસ્તકો-એની લીપ્તો, તથા અમારા
નવા સંચિપત્ર માટે એક પોસ્ટકાર્ડ લખેા:

એન. એમ. ત્રિપાઠી, લિમિટેડ

બુકસેલર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

Telephone : 31545

Mehta Nanavati & Co.

Banatwala Building, Nagdevi Street, Bombay.

MILL STORES SUPPLIERS AND CONTRACTORS.

Our Specialities are :—

"WAUDITE" Steam RED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8" X 80" X 60" For High Pressure Job

"HARDITE" GRAPHITED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8" X 80" X 60" For High Pressure Job

"DIAMOND" Genuine Vulcanized Fibre Sheets RED
in all sizes.

BELTINGS Hair-Leather Canvass & Rubber Canvass in
all sizes.

PIPES & FITTINGS Steam, Galvanized, W. Iron, Copper
& Brass.

Dealers in : All Engineering Tools & Accessories.

Stockists For : Textile, Sugar, Oil & Paper Mills & Distilleries
Stores.

The New India Supply Co.

51 Ghod Bunder Road

Andheri

Suppliers of Building
materials such as rubble, sand & bricks

વિષય દર્શન

વ. ૧૦, અં. ૧ : પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૭

માસ ૧૯૪૫ [પ્રકટ, જુન '૪૫]

સર્જન અને નિબંધો

પરમ ભાગવત ગ્રંથ ['પરમ શોધ' માંથી] ૧
કાવ્યમાનસી [પૂનઘાસ; પારાથર્પ; ઉ. પંડ્યા] ૨
દેશસક્તિનો વ્યોમ કળાશ [નાટક]

પ્રા. જળવંતરાય કે. કાઠેર ૬
મુંબાઇમાં વધુ અભ્યાસ [સંસ્મરણ]

દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. મહેરી ૩૩

સાહિત્ય અને ધર્મ [નિબંધ] 'પારાથર્પ' ૪૧

સાધકની દૃષ્ટિએ [પૂ. સો. મહાજડો] શિશ્વરલાલ શેઠ ... ૫૦

કાવ્યમાનસી-પૂર્તિ [પ્રબોધ : ર. બટ] ૧૫

નિ ઇ ધ

તરસ વિદ્યા સાધન [યુજ. ઐતિ. લેખો. ૩]

દુર્ગાચંદર કે. ચાઓ ૫૭

મુખોદ્ધક અનુવાદ શૈલી [અદિ'સાની તાલીમ]

પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા ૬૧

પરિચય અને પરમાર્થ [પુસ્તકો વિશે]

વિ. કે. વે. ૬૩

માનસી ગ્રંથશ્રેણી; સંચાલક વિજયરાય કે. પેઠ: ૬૨૭
મહેલ્લો, નાનપરા; સુરત. લલ્લાજી ૧૯૪૪ નું, ૨ ૬-૪-૦;
૧૯૪૫ નું, ૩. પાંચ; છૂટકનો ૩. રોડ.

શાખાઓ મુંબઈ: એન. એમ; ત્રિપાઠી સિ, પ્રિન્સેસ
સ્ટ્રીટ: સુરત પ્રતાપ પ્રેસ, ઇશુપીઠ: વડોદરા, સાધના પ્રેસ, રાવ.

પુરા: પારખુંદર: રા. દાગોદર કે. બદ, રામટેકરી; ભાવનગર :
આનન્દ પ્રેસ, રોશન રોડ.

ખરેખાત, આ તો અજોડ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા

કર્તા : વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય

વાંચો એક સંગ્રાન્ધ વિદ્વાનનો આ

અભિપ્રાય

Prof. Vijayal Valdia has brought out a short history of Gujarati literature modestly called "ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા." It is the best book on the subject after Munshi's "Gujarat and its Literature." It strikes a wise balance between information and judgment and, without neglecting general tendencies, offers estimates of individual writers. It is as comprehensive and exhaustive as the space of 350 pages would permit and, while there is bound to be some difference of opinion regarding the distribution of emphasis, the treatment is fair and even generous. The style is the author's own, low rich, now simple, and will, we think, delight even the casual reader.

—THE SARVJANIKAN (Oct. '43)

કુલ	જીયા	છતાં કિંમત માત્ર
આશરે ૪૦૦	કાગળ	રૂ. ૧-૧૨-૦

આનન્દ પ્રેસનું સ્વચ્છ, નમૂનેદાર મુદ્રણ
ત્રિપાઠી-પ્રકાશનોત્તર રમણીય ઉપરલું (નકલ)

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

(પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨)

શુકતારક

નવલરામ લક્ષ્મીરામનું જીવનચિત્ર

કર્તા : પ્રા. વિજયરાય; કિ. રૂ. બે.

"Following closely on his classic *History of Gujarati Literature*, comes Prof. Vijayrai Vaidya's *શુકતારક*—a pictorial, almost dramatic narrative of the life and times of Navalram, a leading pioneer of the modern renaissance in Gujarat. Only a rare artist of biography can render an uneventful life with such truthful, vivid, humorous detail and be to his subject so respectful without sacrificing its human interest." V. M. D. in *The Sarvajanikan* (Mar. '45).

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

મા ન સી

પૃષ્ઠ ૧૦, અંક ૧ [માર્ચ '૪૫]

પરમ ભાગવત પ્રેમ

[શ્રીમાતાજીના પ્રત્યક્ષ 'પરમ શોધ'માંથી પૃ. ૮-૯ : સામાન્તર, ૨૧, પૂનસાધનું]

આ [દેખાવો, સપ્તેક તથા સર્વ "અંતરાયોની આરંભાર પછીને જાંડાઓ નેકે અખંડ અનુસન્ધાન રાખનાર"] મહિમાવન્ત પરમ ભાગવત પ્રેમ કે જે આપણી નિર્જનતાઓને લાડ લાવતો, આપણી બૂઝોને સુધારી લેતો, આપણા ધા કષ્ટાવી દેતો, પુનર્જનન અર્પતા એના પ્રવાહોમાં આપણા આખા આત્માને અધોગતો આપણા અસ્તિત્વના અંતરતમ જાંડાણમાંથી આપણી ઉપર સજા રહો છે, તે ભાગવત પ્રેમની આગળ આપણા આવેશો અને કામનાઓ, આપણી યાતનાઓ અને દાક્ષિણ્યો, આપણી પીડાઓ અને આપણી મધામણો, તથા આપણી અનિર્ધારિત કલ્પના જેને અલ્પધાત્મો નાટકીયતાનો વેશ પહેરાવે છે તે બધા અંતરંગી ભાગ્યપક્ષડાઓનો તે શો ભાર ?

કેમ કે અંતરમાં રાગતી ભગવતી વિચિત્રતા પોતાના પ્રસાવનો દાબ હાંખવતી નથી, કોઈ પણ પ્રદારનો કરો દાવો કદી કરતી નથી, કદી ડરવતી નથી; તે તો આત્મનિવેદન કરે છે, પોતાની ભવને સમર્પી દે છે, ભુતઆત્મા ને વસ્તુઆત્મા હૃદયમાં પોતાની ભવને છુપાવી રાખે છે ને તેને ચીસરી નય છે. તે નથી કાઢતી કોઈનો વાંક, નથી કોઈનો ન્યાયાધીરા બનતી, નથી કોઈને રાખ આપતી કે નથી કોઈને અન્ધેશારની સખ ફરમાવતી; પરંતુ તે સતત કાર્ત્ત્વ કરતી રહી, જરૂરી નાખ્યા વગર પૂર્ણતા પ્રકટાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કપાળનાં વચનો ઉચ્ચાર્યા વગર સમારવાનું સમારો-સે

છે, ધીરજ ખોવા વગર પ્રેમસાદન આપે બધ છે, પોતપોતાની મદદરૂઝિ અનુસાર સૌને મ સંકારથી સમૃદ્ધ બતાવતી રહે છે, એ છે મા, પોતાના પ્રેમ વટે ધારણ કરતી, પોષણી, ચોક્કસ બની રક્ષા કરતી, દિતવાકમ કરેલી, આશ્વાસન આપતી મા. તે સર્વેને સમજે છે, તેટલા માટે તે બધાને આધાર આપે છે, ચૂકા જતી કરી બધાને મારી આપે છે, સર્વેને માટે આરામ સેવે છે અને સૌને તૈયાર કરે છે. સમરતને પોતાનામાં વદન કરતી હોવા છતાં તેની પાસે એવું 'શું' જ નથી કે જે સુખાંતુ' પણ ન હોય. સર્વની ઉપર તે અમલ ચલાવે છે તેથી તે તે સર્વની સેવિકા છે; ને એ કારણથી તે જોયો તેના સમાન રાજસ્વ ઈચ્છે છે તથા તેનામાં રહી દેવદર પામવા માગે છે તેઓ નાના હોય કે મોટા, તમામ પોતાના માનવબંધુઓની મંથિ આપખુદ નહીં પણ તેની માફક સેવકો બને છે.

સેવક તરીકેનો નમનતાઈમંયો આ સ્વાંગ કેવો સુંદર છે ! આ સ્વાંગ તો તેઓ સર્વેનો છે જોયો સર્વમાં વિરાજમાન પ્રભુનો, વિશ્વસક્ષમાં ચૈતન્યનો સંચાર કરનાર ભાગવત પ્રેમનો આવિર્ભાવ કરવાના છે, તેની વધામણી આપવાના છે. ...

કાવ્યમોનસી

માની પદરજો

મનહર :

ઓ રે મારી મૂઠ આખો !

બ્યાકુલ દષ્ટિ કાં નાખો ?

આકાશની ચન્પતામાં દરી વારે વારે ?

૪

શોધો છો જે બની કવિ

શાશ્વત કુમારી, હવિ

અક્ષતંકતાની, નથી તે અસીમ-ધારે,

૬

સુના, વ્યોમના વિસ્તારો

સુનો સ્વર્ગમાંનો આરો,

સુના છે નિહાવિકાના એકાંત ઉન્નવાસ;

૮

સુની અમલ તારાની,

સુધાકરના ક્યારાની

સુની અતીન્દ્રિય શીળા આવતી સુવાસ;

૧૨

દરી દિશાનાં જાગણો

મઠી પડ્યા સુના પ્રાણો

ન તહીં એનાં એધાણો દેખાતાં જરામાં;

૧૪

ઠાળ લાંબી ભરી કાળો :

શોધે શુધિ એનો માળો,

પણ એને હાથ આવે કાળી ભૂતકામ.

૧૮

૧. આ તથા પછીનું કાવ્ય કવિના અપ્રકટ સંમત અપસંજિતા માંથી છે.

—સં. માનસી

જુઓ અહીં નેણાં મારાં	
રડતાં લવ-અંધારાં	
લળી લળી ચૂમતું આંહિતયું છે કેાણુ !	૨૧
અહળ અહસંકતા	
બની દિવ્ય દેહલતા,	
વર વદને આનંદ-અંધર શા શોણુ !	૨૪
તપને તારકસાર	
ભાસે કિરણ-અંબાર	
આણુ અણુ તનુરૂપ ચિદંબરી ચંદ	૨૭
પદે પદે શ્રી અમિંતા	
પમરે શી પ્રહુર્મિતા,	
આસે આસે વદે વિંચવે અમર આનંદ	૩૦
હિરેરા અમર્ય ધામ	
તણને મા અંબિરામ	
પૃથ્વીએ પધારિયાં છે પાવન સ્વંશ્વે	૩૩
નેતો ! બીજે કયાં સંચરો ?	
માતી પદરને ફરો	
સેવા શુભ સિદ્ધિઓતું સૌંદર્ય અનુપ,	૩૬

પૂજાલાલ

દયાનંદ સરસ્વતી

: પુદ્ગી :

બગાડત બયો હશે સુઘટ આ મહાવીર કે
 ડગે ડગ અળેય ઝોજ પડપાવતો જૂપરે ?
 શરીર શુભ ઘણચર્ચતણી દીપ્તિએ નિમિશ
 અદ્ય પ્રરુપાર્થ મૂર્ત યષ્ઠ આવિયો બળ્ય વા ?
 યયો પ્રકટ વીર્યપુંજ અમ પૂર્વ-આયોતણો
 ધરી વદનજેત, જયથોય ગત્રોતણા
 અયોય જલનો ફરી તમસસીન આ લોકને

જગાવેત, અપૂર્વ આય મહિમા ફરી સાધવા ?
 'વિશાલ નમનો, શી વીજ અગ્રી રહી આજતી !'
 વિદીર્ણ લવ દહિએ ય થઇ રૂપ સૌને જતો.
 મહોત્તર સ્વભાવ બોધ સહ મિત્રભાવે હજ્યો
 જલંત ફરકાવતો ધ્વજ અગત્ય આર્થત્વનો,
 પ્રભુદ્ધ થઈ ગયો અમર અમિ યા બિતયો
 અવેદમય અંધકારતણી આણુ સૌ લોપવા ? ૧૪
 હશે પરશુરામ બીણસુ સ્વરૂપ ધારી ફરી
 કુહાર, લલ રૂઢિના વન વિદારવા આવિયા ?
 શો અવતરેલ વા દદમતિય ગોવિંદ એ
 પિવાડી રસ મૃત્યુનો, અભય કસરી વીરનો
 સમાજ સરજી, અદેલ લખ સાય બૂઝાવતા.
 'પ્રમંદ મિરનાર સોરઠતણા દયાનંદ હે !
 બહે તવ હળી સમીપ પથુ શીખ બૂઝી પડે. ૨૧

૨૬-૩-૩૩

પૂજાસાલ

મેધધટા

મેધધટા બૂક આવી,
 હે હંસલા ! મેધધટા બૂક આવી,
 તારી માનસની મનખા જગાવી,
 હે હંસલા ! મેધધટા બૂક આવી.
 દૂરની દિશાને પડખામાં લેતી,
 મંજૂનમાં માતી બનાવી,
 રહી કુંગરની ટાંચે તોળાઈ. હે હંસલા !
 ધખતી ધરણી પર પથરાંતી વાદળા,
 અરણીને આશા અપાઈ,
 'સુષ્ણી મોરના કંઠની વધાઈ. હે હંસલા !

૧. 'પંખ' કેમ કે જુદા જુદા પાંચ ભારતવર્ષી સંબંધી જે શબ્દ-બૂમણુ
 'અપશાન્તિતા'માં છે (જેમાં) એક 'સીઅરવિન્દ' જુન-૪૪ના માનસીમાં
 આવી ગયું છે), તે પાંચમાં આ શબ્દ છે. —સ. માનસી.

બીંજે છે ગામ, રહેર, ન્હાયે છે સીમડેય,
સધળે એકાકાર. છાંઈ,
રહી રસખસ આ ધરતી ધરાઈ. હે હંસલા !

રાયણ, આપાઢી, બળેશુડી, કેતકી
ફૂલી ફાલી લયકાઈ,
રહી બહરી આખી વનરાઈ. હે હંસલા !

મૃગનાં લોચનને જોતી વરદાઈ,
સુણતી હરખાતી, સવાઈ,
રંક ચાતકનાં ઠંઠની ફુલાઈ. હે હંસલા !

આપાઢી સાંજના સુણીને મળેના,
પંથની આંખો છલકાઈ,
એને અલકાની યાદ રહી સતાવી. હે હંસલા !

હે હંસલા ! મેલપટા ઝૂક આવી,
તારી માનસની મનખા જગાવી,
હે હંસલા ! મેલપટા ઝૂક આવી.

પારાશય

આદર્શ

શોભા ગ્રામ દરેકનાં અવનવાં છે પાદરોની ખરી,
કિંતુ એ સદુચી દિમાદિવરની યાત્રા અનેરી વડી.
પામે તરવ પિપાસુ વસ્તુ સદુર્મા સૌંદર્યની નિર્ઝરી,
તેને સાધન માત્ર કિંતુ સમજી, જંખે વરં કંચુચિ.

પારાશય

ઉરખંધ

“ હવે હર કમાડ ખંધ : પગલી ય છાતી અહીં
કદી ન પડજો ફરી, જસ વિદાય છેલ્લી સખી ! ”
“ વિદાય ! અહ રે ન નાય ! બધિરી બની જઈ હું
અચિતિત સુખી સદુ રખદ ધોર ને કારમા.
ખટે વરવું રે ન એમ. પછી જીવવું રું રહું ! ”

“ પૂછી જીવવું શું રહ્યું ? ખરું હવે જ તો જીવવું
શુર કરીશ તું, થયું બસ - લણું, ફટાટાપના
પ્રધાન નહીં ખાલી સૌ. હવે ઘટે, જેલવાં,
વિદાય ! ”

“ દીક નાથ, જો ગમ્યું જ આજ જીવ્યાં થયું
જઈ જ, જરી આટલું : જમ વિદાય આ વિરતયું.
સુનેરી સુપને રસી હૃદયપરની જો મળે
ફૂંટાયે બહ તો ! પરંતુ કદી એવું મેં જો ગને
ધૂમી ભગી દગાધ ભોળું ઉર ઘેર નૈરાશ્યથી
પછાડ વસમી ધકી સમસમી બરે હીબકું
અને અવમણ્યું જ જે નયન ઘેલુડાં ત્યાં ઠરે,
-ઠરે નવ ઠરે પરંતુ ઘુજ જિંદગીની ઘડી
જરીક અરધીક મેં રમરશ્વરંગલીની બને
પિયુ ! પ્રણયનાથ ! તો જીવન જીવ્યું જીવ્યું મને. ”

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

યાચના

ન જીવન મહીં પડે જહર માહરે ર પીયું
કશી વિદળ જખના ઉરતરંમ એવા કશા ?
મળ્યા છ મતુ, જિંદગી અટપટી જ રંગીન ને
અકલ્પ્ય ગુલમૂલતી કદિકે રંખતી કંટકે,
પીછેં ગરલ ના કદી અણુધ ઓરતા ચાતલી ?
અને અમૃત જો પીવાં નકી જ દોઢલાં દોઢલાં,
પ્રસન્ન દિલથી પ્રસાદ ઉરથી ખૂંટી, ગૌરવે
પીછેં મરલધૂંટ કાં હસી હસી ન હોયે પછી ?
અમી જહર જ્યાં જાને જહર મેં અમી યે જાતું ?
પરંતુ સુસવંત હાં જખર ચંડ અંઝાનિલે
અલમ ઉર નિશ્ચયે હયમચી સદ્દુ જાપ ને

ધૂળંત ઉર જોરથી ફડફડી બિડે પહાવરું,
-જાઉં મટમટાવી સાં, દરદ જૂમ ચિત્કારના
વિશુ! વરદ નીલકંઠ! જરી એટલી યાચના.

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

રૂપમાધુરી

વિરૂપતા તો ન મને મને જરી,
પૃથ્વી ભરી છે લખાવટ વિસ્તરી;
જાખ્ખા પાંખા ઠડું રૂપમાધુરી,
સરોવરે જેવી જ માછલી સરી.
હું જાણું કે રૂપ જાણે ન કાંઈ,
હું જાણું કે રૂપ જાણું ન કાંઈ;
તે જાણું કે રૂપની રમ્ય દૃષ્ટિ
અરૂપની તો અદકી જ રુદ્રિ.
વિરૂપતા તો સહી જાય ના જરી,
અને મને એવી ન દૃષ્ટિ રે મળી,
વિરૂપમાં રૂપ હું શોધી શોધી,
ઠરી મુકું સુન્દર ચાહી ચાહી.
અસન્ત લાવણ્ય તથો લકીર,
વિરૂપમાં ન્યાણું મૂતી કદીક,
તો માધુરીનો મંદિરા જ પીપી
લપટીન થે ખૂલું સદ્ અજાપી.
લકીર જ્યાં એ.ચન નાચતી તરે,
ડોસે ખૂમે ગંદ લસી રહે -રમે,
વિરૂપતાના પટ પાયરી પડ્યા,
ક્ષણિકમાં તો યું જતા ઝિડ્યા ઘિડ્યા!
ને એવી દુનિયા અબદીઠ જીતરે,
અજીબ જાદુબર રેતી યુંજનો
ખૂલે ખાતે મહે કે રૂપરૂપ તથા નંદનવનો.

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા.

દેશભક્તિનો ઓમકળશ

‘ધ ગુહ અર્થ’ (દૂઝતી ધરતી) આદિ અનેક સુંદર રસિક નવલો
માટે નોખા પારિતોષિક મેળવનાર નામાંકિત

પર્લ એસ. બુક—

વિ ર થિ ત

‘વિલ ધિસ અર્થ હોલ્ડ’ (આ ધરતી કીસી ચમરો કે?) એ

કિ ર દિ કા—

(કિરણ-નારિકલ-રેડિઓ-પ્લેસ્ટ) નો

અનુવાદ : કર્તા

બલવંત ક. ઠાકોર

અવનનિરાત અવનન્યેતરકરસ એક જ અમ હૈયે,
ધનતનમેળન સુવાર નવ આઝાદી નમાં જન-હૈયે.

દેશભક્તિનો વ્યોમકળશ'

નિ પર્લ એસ. બકના 'ધ ગ્રુડ અર્થ' વગેરે નવલો આખી.
 વે દુનિયામાં વંચાય છે. એ સર્જકોની કલમની એક ખાસિયત
 ૬ આ છે, કે શૈલીમાં તે 'ગલિવરની મુસાફરીઓ'ના સર્જક
 ન રિચર્ડ અને 'યાત્રાળુની પ્રગતિ'ના સર્જક બનિયનના જેટલી
 ન સરસ છે. પર્લ બકના વિચારમિનારનું ગૌરવ આમાં છે, કે
 તે ગૌર પીત બદામી તાત્ર ધક્કવણું સ્વામ અને મિશ્રવણું
 ન દરેકદરેક પ્રજાની સંપૂર્ણ આઝાદીની હિમાયત બેઠક અને
 પૂરેપૂરી નિષ્ઠાએ કર્યા જ કરે છે. માણસજાતિ આખી એક અને
 અવિભાજ્ય એ સૂત્રને સર્વત્ર વ્યવહારમાં ઉતારવા તે મથ્યાં જ કરે છે.
 પર્લ બકના ચિત્રાંત્રની મદત્તા આ છે, કે પોતે અમેરિકન છે, પણ તેને
 અમેરિકનો માટે જેટલી સહાનુભૂતિ છે, તેટલી જ ચીનાઓ માટે છે;
 વળી અમેરિકનો તેમ ચીનાઓ આજના સંજોગોમાં જાપાનીઓના કદા
 દેખી છે, તથાપિ પર્લ બક જાપાનીઓની પણ દેખી નથી. એ માતા જેવા
 સમુદાય હૃદયમાં તમામ પ્રજાઓને રચાત છે. અને આ સર્જકોની
 અસાધારણ પ્રતિભાનો કુવારો જીજ્ઞા જ કરે છે. કાંઈ દિવસ તે પચીસત્રીસ
 છાપેલાં પાનાં જેટલું સજી નાખે છે, કાંઈ દિવસ તે બે હામળો જ લખે
 છે, પોતાના વિશાળ અને વધતાજતા જ્ઞાનક્ષેત્રની મર્યાદામાં આવતાં રોજ

૧. 'એશિયા એન્ડ ઇથ અમેરિકાઝ' એ નાણીતા માસિકમાં મૂલ્ય પ્રકટ થયું
 નવેંબર '૪૪ના અંકમાં, જેની નકલો મુંબઈ પહોંચી જાન્યુઆરી '૪૫ અંતે; આ
 તારાખો લખાયે, ફેબ્રુઆરી '૪૫'માં મુંબાઈ. વ્યોમકળશ : કળશ દેવળની
 દોલો હોય, એકલો વ્યોમકળશ—જ્યાંભલિ—અર—'એવિય' નંબર (સ્ક્રાઈપ્ટ), ફિલિપ્સ
 (કિશ્કિનાટિકા), જેવા રાખેલાં સંસ્કૃતો લાખાઓમાં અને પાશ્ચિનના વ્યા-
 કરણની રચનાથી વધુઓછા પરિમિત લોકોમાં વિચિત્ર ન લાગવા એછાએ
 પાશ્ચિનનાં સૂત્રોની આખી પરિભાષા બે કે ત્રણે રાખેલાં આવા સંકલનની
 પદ્ધતિએ રચાયેલી છે.

ને રાજ પ્રકટ થતાં પુરતોનાં સમસ્યાની શુભદર્શી અવસોકનો તે સંખ્યાબંધ લખ્યે જાય છે. ભાષણો પણ વારંવાર કરે છે. આ બાઈની બુદ્ધિ અદર્શિત નિતાંતોલોગી રહેતી જણાય છે. દુનિયાબારના સાહિત્યમાં મોખરે આવેલી અને સતતોલોગી શક્તિયાળા ભાવનાશક્ત અને રીકૃત સિદ્ધિતિને દઢ વળગી રહેતા ચારિત્રવાળી આવી પરં જકના જોટાની બાર વ્યક્તિઓ પણ મારા જણવામાં નથી, અગર જો કે એ તો હું દુનિયાને આ પછાત ખૂણે પડેલા છું તેને, વળી બેચક મારી પોતાની અનેકાનેક અયોદ્યાઓને લઇને હોવાનું જોઈએ, એમ માનું છું. પણ જકને જોતાં સર્જનો માટે નોખલ પ્રાધિક મળેલું છે એ તો સોળાશીની હકીકત છે. હિંદની આઝાદી માટે સક્રિય પ્રયાનો કરવામાં એ બીજા કેમ પણ અમેરિકન કે ગેરાથી પછાત નથી, એ હકીકત હિંદ જ ન જણતો હોય તો હિંદનાં કમનસીબ.

આપણે ત્યાં અનેક નવલકથામાલાઓ આવે છે. તેમાં હાલની દુનિયાની આ નામકિત સર્જકાની એક પંખુ નવલ દહા કેમ લેવાઈ નહીં હોય વારું? એ માલાઓના સંપાદકો 'વ્યવસ્થાપકો' મારેકો વજેરેનો આવો પ્રભાવ રોને આજારી દશે? અથવા આ હકીકત એ વર્ગોની કોઈને કોઈ અયોદ્યાની સ્વચક તો નહીં હોય? અહીં પણ જકની એક અતિ દૂંડી નાટિકોનો અતુરાદ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આશા રાખું છું કે આનાથી આ કથાક્રમે આપણા સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે મંથનારા આ કે બીજા લેખકો આખી દુનિયામાં વખણાઈ રહેલ આ સર્જકાનાં નવસો આપણી પ્રગ્નને આપવા લલચારી અને હામ-બીકરો.

પણ જક પોતાના આ સર્જનને એક નામ આપે છે, હું બીજું આપું છું, "બી-રહ", "અતિકાવ વિમાનોચિત યોગાત" "આઝાદી વિમલે ભોગ" એવાં એવાં નામ પણ આને ધરે. વિશેષનામ દૂંડામાં દૂંડું હોય તે ઉત્તમ એવું એક વલણ છે, વિષમ વરણ, આદિનો કંઈક નિર્દેશ તો જોઈએ, એવું બીજું વલણ જણાય છે. આ પ્રકારના રુચિભેદો પ્રવર્તતા હોય એવાં લેખકો 'પણ ઉત્તમોત્તમ છું જણાય?' એવા સવાલ નકામા જવા છે.

નામ પાડવામાં છૂટ લીધી છે. તરજુમામાં ચ રચે રચે જરૂરી છૂટ લીધી છે. ગુજરાતી વાચકને વસ્તુ આશય આવ જનિ જરૂર મળે જીનરે, વળી આપણી ભાષાભંજિયો ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકન ઇંગ્લેન્ડ બોલી-પી

સારી પેઠે નિરાળી, એ બંને કારણે અક્ષરશઃ સાચીય ચીવટ અને વધારીનો આદર્શ જતો જ કરવો પડે છે. ફરકાર મને તેટલા, પણ પકળી આ કૃતિના આત્માનું અતિથિય ગુજરાતી બાપના વાહનમાં ગુજરાતી વાચકો માટે આલેખવાને હું મથ્યો છું. કાળો છું કેટલે ફરકને તે જાણે મૂલ અને તરજુમાને જાતે સ્વતંત્રપણે સરખાવી શકે એવા અધિકારી વાચકો.

પણ પકે કવિતા બહેલી જ નથી; પણ આ નાટિકામાં કાઈ કાઈ કેટલે ગીત મૂક્યાં છે તેમાં પ્રાસ સાધવાનો પ્રયાસ છે. ઇંગ્લેન્ડ કવિતાના હંદ પ્રયત્નબદ્ધી હોય, તેને બદલે એ સખાણુ ઉભડક જ. જણાય છે. એટલે આ તરજુમામાં પણ મેં ગીતોને કેટલાંક ઉભડક અતિ સાદી રચનાઓ જ રાખી છે. ઇતિ શુભં બુધાત્.

x

x

x

x

[ગીત-અમિરિયા ધ બ્યુટિફુલ 'ટોલક' અને રજુશિ'માં ગવાય છે. મકાન-માંના અને બહાર નાના શા કૂલબાગમાંનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બાવામાં બને છે, તેઓમાં ત્રણ અવાજ ચોક્કસ વર્તાય છે,-મિસિસ બ્રોડરનો ઝીણો, મિ. બ્રોડરનો ઘેરો, અને છેવટે તેમની પુત્રી મેરીનો કામલ કંઠવાણેલો, જે ઉલ્લી પંક્તિને મંજૂર કરાવતી હોય એમ ખુલ્લે સાદે બલકારે છે. આ ગીત પૂરું થતાં જરા ગડબડ ધોંધલ સાથે 'ગુડ નાઈટ,' 'નહોનિ, થર પહોંચો તેની પ્રયાબજતી, દોસ્ત,' વગેરે સલામીનાં વાક્યો બોલતાં બોલતાં હોય વિખરાઈ જતાં સંભળાય છે. અંતે ધરતું બારણું ટોળાતું વસાય છે. તે થઈ પ્રકટ થતી રંગબૂમિ પર જુરસીધી લડતો મિ. બ્રોડર થામાં આવેલ પુત્ર નહોનિને—

મિ. બ્રો. નહોનિ, ઉરકેરાવું યાને, કરો અસાધારણ, બનાવ જાણે ના જ બન્યેર હોય, એમ યાતિ રાખ; લે બેરો જન, આ મારી જુરસીમાં નિરાંતે બેસ.

નહોનિ: હું બોલો રહીસ, મને બિભવામાં મજા છે. મારી રિકર-ચિંતા કરો જ ના.

મિસિસ બ્રો. (પોતાના રથાનથી) હારતો, નહોનિ, તું તારે હંગેય મુજબ સ્વસ્થ છો જ. એ આ મીઠી બાબર ('૧૩') તો બે મહેકા બીડી! ચાલ, લઈ આવું (બીડી રસોડામાં જાય છે.) ('કાંઈ હોય' હોય એવા અવાજ. બોલને વળાવી પાછી આવતી મેરી બારણું પહોંચતી અંદર આવે છે.)

મિ. ઓ. તારી બાને દેવા પડ્યા, જ્યારે ને ત્યારે કંઈક ખાસ રાખવું; તું બૂધો નથી ને, એ તો એની આદત જ છે.

જહોનિ: હારતો, બસે એ એને કાલે તે વાતીઓ રાખ્યા કરે. આપણે એવું એવું ખાઈ નાખવાની આનાકાની પ ક્યાં છે?—હું પણ આ મારાથી સમું ચલાવું નથી, તેથી દેવાઈ જ ગયો છું ને. લરકરીઓમાં ધણાધણા એમ થોડાધણા ધાવલ થાય છે, ને તે પ સૌ જોતજોતામાં પોતપોતાની કસરથી દેવાઈ જાય છે.

મિ. ઓ. ખરું કહ્યું, ખરું જ કહ્યું.

મેરી: જહોનિ, ગીત ગાવામાં તું કંઈ બળ્યો જ નહીં ?

જહોનિ: શું સાચું કહે છે ?

મેરી: હા બાઈ, મેં બરોબર ધ્યાન આપેલું. તું તો આંખો વચ્ચે જોશો સીના માથા ઉપરતું કંઈક દૂર દૂરતું જોઈ રહ્યો તો, એકો દરો, હા વળી.

જહોનિ: મને કની એકાએક કંઈક સંભરી આવ્યું, સંમુખે તરી રહ્યું. એ તે કેવું વારુ, આપણે એક ઠેકાણે દિવસ પર દિવસ ગાળીએ, ત્યારે ત્યાંતું કંઈ નહીં, મુદલ નહીં, બીજા જ ઠાણે પ્રદેશો દોડેલં અનુભવેલના ટુકડા, આડા ને અવળા, આગલા ને પાછલા, ગમે તે પ્રકારે જોવાઈ જતા ધ્યાન રોકી મેના આંખ આમળ ઠાણે અજળ શેતરંજ પથરાતી હોય, આકાશપટે ઠાણે અજળ છુટા છૂટા હોય, એમ દેખાયા જ કરે છે. એ તે શું દરો વારુ ?

મેરી: આંખો વચ્ચે જોશો ત્યારે એ તું શું જોઈ રહ્યો તો વારુ ?

જહોનિ: હા, ઠાણે ચીનાએને રતો.

મેરી: એમ બે ત્રણ ભોંચે ન વળે, તારી એકામતા અદ્ભુત હતી, કંઈક વીગતે કહે જોઈ.

જહોનિ: તને કેવું લાગશે તે કેમ કહેવાય. એ ઠાણે ખાસ તરી આવે એવા ય નહીં; હું જોતે જોઈ રહેલ તે એક છેક જ સામાન્ય ચીનાઓનું કુટુંબ. બધા જ કેવળ કણુચી, ગોમરિયા છેક નીચલા ધરના બિચારા સમજીવી. પોતોકાં ખેતર ખેડે અને પપતાને થોડા ચાવલ કડોળ ને લાજપાલાએ આપે લાન મુજરે. પોતાનાં ગામ ખેતરખેતીને વળગ્યાં રહે,

ખીલું કશું જાણે જ નહીં, પણ હું ત્યાં એમની સાથે હળી મથેલો, જરા વખત મળે ને એમની પાસે જતો. મને એમની સાથે જોડી મથેલું. ‘અમેરિકા ધ બ્લિટકુલ’ એ ગીત ગવાતું ત્યાં જાણે એ સુરાવટ ઊઠતાં જ એ લોક એ કણખીકટુંબ મારી નજરને જાંધી રહ્યાં. શાને વારુ, તે તો શું જાણું, મેરી ?

મેરી: વાદ રે ઘેબછા ! શું આપણા આ કિલ્લેટન, યેન્સિલ્વેનિયા, ના માયાળુ પાડોશીઓ તને આવજખી આવકારતું ગીત માર્ક રહ્યાં તો, સારે પથ ?

જહોનિ: સાંભળ તો ખરી, એ અમારાં વીતક મંથન તનતોડ ઇલોગ ગિરે પથ એક કઢાણી જેવાં છે જો ! અમે એક વિશાળ દવાઈ નાવો ‘એપરોપ્સેન’) મોટેતું યોગાન જનાવવાની મહામારત યોજના પાછળ ઇલિધને મડેલા. રાત ને દિવસ જાણે ખીલું કશું જ અમને સૂઝે નહીં, સમજ ? આપણા જંગી અતિકાય દવાયાનો (‘એપરોપ્સેન’) હંમલપ વાટે દિમાલપનાં શિખરોથી પથ જાંચે જોડીને એ શિખરો અને પ્રદેશનાં તોફાનોને વટાવીને આવવાનાં હતાં, તેમને નાગરવા. અને પછી નયાન પર જોખમારો કરવા જવા ઊડવાને એક સુવિશાળ તેટલું જ નક્કર યોગાન અમારે ટૂંક મુદતમાં જ તૈયાર કરી દેવાની અમલ્ય હતી. મેળી-૨૯ વર્ગનાં અતિકાય વિમાનો (‘એપરોપ્સેન’) હતાં, જે તે નહિ, હમઝી ! દિમાલપનાં જાંચામાં જાંચાં શિખરો ઝોળંગીને આવનારાં. તેમને કેતારવા ક્યાં, એ જ અમારો મહાવિષ્ટ પ્રશ્ન થઇ પડેલો. અમે તે જોગે વળી અતિ ટૂંકી મુદતમાં જ પૂરતું વિશાળ વળી આરસની ફરસ જોડી હોય એવું નક્કર યોગાન એમને સારુ તો અવશ્ય જોઈએ. નહીં તો જિતરે ને તેવી જ ધરતી એમને મળી જાય, અને આખી યોજના, આપણી બધી જ મહેનત ને હિકમત જરખાદ જાય. આ એકદમ તૈયાર કરી લો એવા અમને હુકમ મળેલા. ધરકરી હુકમ ! ન સામી ચમ્પી ચામ, ના અવમથ્યાય, અધુરેઅધુર પાછવા જ પડે !

મેરી: તે એમાં તે એટલી બધી આડચણો પથ શો ?

જહોનિ: અરે, ચીન દેશનો એ સામ એવો કે ત્યાં માછલો લગી પત્થરનું ન નામ કે નિશાન. પચાસ દાય જમીનમાં જોદો તો ય મોરમ જ

મોરગ. વળી વડુતી એટલી બધી કે માથુસોનાં જાણે રાકડો. જ્યાં જુવો ત્યાં ખેતર કે દેવળ કે ગામડાં કે કબ્રસ્તાન. અહીં અમેરિકામાં આપણે રહેતે જતા હમણે ત્યાં માથુસે બે માથુસે કાઈ કાઈ માથુસ જ ગણે. ત્યાં તો માથુસોનાં જાણે એક ઉપર એક છાંડિયારાં. એવી પાર વિનાની વસતીમાં વિશાળ ચોમાન તે લાવવું ક્યાંથી? ખેતર ને ગામડાં, દેવળ ને કબ્રસ્તાનનો એકસરખો દાટ વાળવો જ રહ્યો! ખેતરો ન્હાનાં ન્હાનાં, ચાર વીધારું ખેતરે કાપક જ. ને ગામડાં દેવળ ને કબ્રસ્તાન બેશુમાર. અમારે એ બધું જમીનદોસ્ત કરાવી સરખું ટીપાવી ટીપાવીને જ સવિશેષ નક્કર ચોમાન જનાવવાનું, તે ય વળી જોતજોતામાં જાણે જાનુમરો હોઈએ એમ-રતો! એ બધાં લોકોએકઠિયાંને એમ લાગે જ ને કે આગળ જે થવાનું હો તે થાવ, આ તો આજે જ મરી ગયા, મારા થાવ! અહીં આપણા લોકોને માથે એવો કાઈ તારકાલિક કેર ચુજરે, તો એમ જ લાગે, ખરું ને!

મિઠો ધ્રોઠ મેરી, આ હોજી બેડી તે તે 'કે' ઠીક કહ્યું કે? જહોનિ, માર્ક, જુલી જ એ બધું. બે ધડી નિરાંતે જ પીને બેસ.

જહોનિ: (સાંભળ્યું જ ન હોય એમ) વારુ હુકમ હોડનારે તો હોજા, જાનવવાના અમારે, છૂટકો જ નહિ. અમારી સાથે દુબાઈયા હતા. તેમણે જ્યાં ને ત્યાં ટોળેટોળા માથુસોમાં એ તમામ ખુલ્લેખુલ્લું સમજાવ્યું. જુવો, બાઈઓ આ તો લશ્કરી કાપડો! તેમના પકેરા કહે, હા રે મહેરજાનો, શિરત તે શિરત, અમે ય જુવાનીમાં પાંચ વરસ કે પંદર જરતી કરેલી, ને અમલદારને જરા બી વાંકું પડતાં જોળીએ દેવાતાં હારખંધ માથુસોના દાખલા દીઠિલા.

[દૂર દૂરથી સંમળાવું છેક સાફું ચોની ગીત. અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે—

ચીની: જુવાનો: (યુદ્ધ ઇતિહાસમાં, જાણે હાવડનાં જ ઉચ્ચારણ) નામક સાહેબ. તમામ વીગતે પૂરેપૂરું સમજાવી ચૂક્યા, પણ લોકોને આમ ખેતરોમાં સર્વરખનારાં જોતાને જ હાથે કરવો રવ્ય ખરા કે? તથાપિ એમના ચિત્તો મોટામાં મોટો દ્રણાટ બીજો જ છે.

જહોનિ: * (ચીનમાં ચીનનો સાથે જોલતો હોય તેવી લશ્કરી

* આ પ્રસંગ સાથે રંગ ઉપર લેએડ જહોનિ નથી જોલતો, ચીનમાં હતા તે લેફ્ટનન્ટ જહોનિને. આજ રીડિયા સંમળાવે છે.

આપણી કષ્ટો હોય છે તેવી એમની નહીં; એતરોની વચ્ચે મકાનો ફરતી, દુવળો પડખે, જે જ્યાં જમીન ખરીદી શકે ત્યાં પોતાના કુટુંબની કષ્ટો રચાવે; માટીની જરા ભિંચી ટેકરી, હાર ને હાર લાંબી ચાલી જાય, અથવા જોડે જોડે હોય તો ટેકરી તેટલી પહોળી જાને. માટીના ચર દીપો દીપાને જ બનાવેલી. થોડો વખત ગયો ને હું પણ ટેકરીઓ ભણી વોડ કુટુંબની દૃષ્ટિએ જ જોતો ચાલુ ગયો. ઘરડો વોડ પોતે દાદાજી હતો. એના દાદાના દાદા કે તેના પ આપની કષ્ટ બીજી બધીની પાછળ અને ભિંચી હતી. એ ભિંચેરી કષ્ટ ખોદાઈ ત્યારે એણે છેક નજીક જઈને એ ધૂળ હાથમાં લીધી. એક હથેળીથી બીજીમાં અને ત્યાંથી ભોંય પર પડવા દીધી. એણે જોઈ લીધું કે ધૂળ જ રહી હતી, ફક્ત જેવા કશા અવશેષ રહ્યા નહોતા. એ બધી ધૂળ એણે પોતાના કબજાની ચાળમાં રજેરજ સાંભરી લીધી, ત્યાં મિસિસ વોડ એક પાકી ચણકતી ને ભાતીગળ બરણી લઈ આવી; ચીનાઓના ફીમતી વારસામાં આવી ઉમદા કારીગરીની બરણીઓ પેદા કર પેદા ભિતરે જાય છે. ચાળમાંથી ડાસાએ એ બધી ધૂળ સન્માન-પૂર્વક તે બરણીમાં રેડી અને આખું કુટુંબ એ ધૂળ રક્ષતી બરણીને, જાણે સાક્ષાત વડેરા પોતે હોય એમ, અનેક નમનો કરી રહ્યું. પાસેની કષ્ટોનો વારો આવતાં એક છેક જ નહાતી અને તાજી હતી તેમાંથી એક બાલકનું હાડપિંજર આણું નીકળ્યું. એને જોતાં ભેરીઓ મોટેથી રોષ પડી, મિસિસ વોડે. તેને પોતાના હાથ પર ટેકવી છાતી સરસું દાખ્યું તે ક્ષણે એનો શોક તો માય નહિ.

મિં બ્રો બરે, જોહાનિ, ગિયાર બાળક !

જોહાનિ: મને સાંભરી ચાલે છે: જાપાની ભોંય અમારી ટુકડીમાં અચાનક પડેલા, ત્રણ ચારતા કુર્ચેકુચો છૂટી ગયેલા, ત્યારે મને કશું જ લાગ્યું નહોતું, ખાણાનો વખત હતો ને મેં મારું ખાણું નિરાંતે પૂરું ક્યું ને પાણી પીધું. પણ-પણ-જા, આ વોજેની કષ્ટો સાંભરે છે ત્યારે આવા ભાખર જેવું પણ રૂચરું નથી.

મિં બ્રો એટલા બધા પોચા ન ચાલે,

ભાયડો હોય એમ જ, સારો દિવસ ભાંગ, ભાંગ, ભાંગ : દીપ, દીપ, દીપ ! ... ..

[દૂર દૂર દબરો હોયડો જમીન પર પછડાતા હોય એવો અવાજ, કંઈ ફાડતો, ખેંચતો, વચ્ચે વચ્ચે મલ્લર મલ્લરભોળી વાતચીત બાળકોનો રુદન.....

મિસિસ વોલ (પુત્રીના બાળકને) બાપુ, છાનો રહે.

મિં વોલ એ જંપતો જ નથી કેમ ?

મિસિસ વોલ આપણી દીકરીના ચાનમાં ધાવણ ખૂટ્યું છે, એ છે જ એવી કાંઈ દુબલે ક્યું, રહારે રહેરહી ફિક્કો-વાળી યાંત છે, આપણું થું થવાં જુદું છે ને ? અરે ભગવાન; કપો થ જોદી નાખી, આપણે જ હાથે । વગેરે વગેરે ખખાલ એનો દુબળા મગજને ધાડતા જ નથી, ફરીફરીને આવે. ચિંતાદશિયે ટુળી ભસું છે, દિલ પર જરા થ કાજુ રાખી રાડતી નથી. પછી ધાવણે ક્યાંથી દોચું, એ પોતે પશુ સાંઈ કમ રહે ?

મિં વોલ અરે મૂર્ખોં ઝેંડુના ગુલામ બનીયું તો આપણાં શા હાલદવાલ થવાનાં તેનો તો વિચાર રાખ । દીપો, દીપો; દીપ્તે ભલું, જુવોને ધરંડા હાલ દેવા મંજ્યા છે । અત્યારે આપણું મમ ને કંઈ જ એ એક જ છે. રાતું, લોગણી, વિચારમાત્રને ધકેલી કદાડો !

એ દીપણીનો અવાજ દૂર જતો સંભળાતો બંધ પડે છે.]

તહોનિં બધું એટલી જડપથી કરવાનું હતું તો માની ન રહો એટલાં માણસ આપમેળે બેગાં થઈ ગયાં અને દિવસ પર દિવસ મંજ્યા ને રહ્યાં માણસ અદ્ભુત માઈ થકે એટલી જમામાં એક-એક માણસ, પછી જ્યાં ને ત્યાં થાકેલાંને થોડી રાહત આપવા બીજા પશુ-તૈયાર. શી એમની નિહા ! શી એમની તનતોડ ઉલોમ ! મને તો ધનિષ્ઠતા પુરાતન કાલના પિરામિડો ને ચીનના પોતાના હતિહાસના મધ્યકાળની “મહા-ભારત દિવાલ” (ધ એટ વોલ) જ સંભળાઈ રહે. એ દેખાવ કલાક પર કલાક ભેંધ-રહેતાં ચક્કર આવતાં, અંધારાં વળતાં બેમી જરૂર આંખો

જ બપોની પ્રભ ઠીંગણી છે. ચીનાંઓ તેમને તુચ્છકારમાં ઠેંગ્યો જ રહેતા આંખા છે, સંકાઓથી.

મીંચી લેવી પડતી....તરફ પછી કહે મારી મોહમ! વરસાદ આવે પછી ખરો, તાપ આટલો કડક, તે વચ્ચે એકાદ દિવસ કે સત્ કંડક કરી પછી જાય, એ બહીષ્કારીના અને અમેરિકન સૌ દ્રુષ્ટ જતા. એ અસંખ્ય હાથ ઊપડતા ને પડતા, પડતા ને ઊપડતા, ધીજ! ધીજ! ધીજ!.....

[એ દીપાલા હથોડાનો અવાજ. વચ્ચે વચ્ચે માણસોના દૂર દૂરથી સંભળાતા બોલ—

કેલ્કાઠ : આ ભોં' પાછી અમારી યવાની ખરી ? એા પ્રશ્ન !

બીલા : એ ઠેંગુને હાથ ગઈ, તો તો સલામત થા ! આ મોગરીઓ આપણે દીપિયે છે તે ય આપણા જગારાતું એક સાધન છે. આ અને હવાઈ નાવોની માલ, અને અહીંથી જીમી એ નમ રે ઠેંગુ ટાપુઓ ઉપર, ત્યાં આગ અને કળો કેર વરસાવનાને ! ઠેંગુને પાધરો કરવા એના વતનમાં જ ચોતડી બિંબમાસ ફેલાવી દેવા એમ. એવા વિચાર માટે તો છે આપણી સરસા આકૃતિ ! અમારી આ ભોં'ની પણ આકૃતિ !

આ અમારી ભોં, પવિત્ર ભોં

રૂપાળી ભોં ખુશખોલાર ભોં !

જ્યાં અમારા વડેરા સનાતન નાંદરે પોટે છે,

જ્યાં અમારાં બાલજન્યોની લુવાની રહેલે છે,

જગી વિમાનોના ખરતું અને આ યોગાન,

એ બીમ વિમાનોતું વિસામાસ્થાન,

એ પવિત્ર પ'ખાળાંતું વિચારપ્રયાણ !

એ મોગરીઓનો અવાજ : અધાઈ' યવા આવતાં ખીરે ધીરે બંધ પડી નમ છે.]

જહોનિ : આખો દિવસ અમારો સર્વંબ્યાપી સાથી એ વિરાટ અવિરત દીપણી. વચ્ચે વચ્ચે એ સારાં કંડમાં તોય તાલ સાચવતાં ગીત. એ ને એ લલકાર, એ ને એ મતલબ. અમારી નાડીઓ ય એ કાળે ધગકે.

[કરી એ દીપણી. અમેરિકન અફસરો અને સૈનિકોને ઓડિયા બતાવતો એ માલ સંભળાયા જ કરતો અવાજ—

અફસર : અહમા એા, કેમ પાછા જોઈકો ખાચ છે કે જે જીઠ, જોસો યઈ ન, માર લાદર મારી આવઃ આ ચીનાઓ તને કેવો ખારશે ?

સૈનિક : એ પ્રશ્ન ! પાછા મારા વતનની કંડક ભોજો ક્યારે યવંનો !

અક્ષર : મૂળ ૧૬ ૧૬ ૧૬ તેમ કર.]

જહોનિ : એ ધૂળ પણ સર્વવ્યાપી અમારા પાણીમાં, ખોરાકમાં, વેડામાં, વાળમાં, મળામાં, જ્યાં જુવો ત્યાં ધૂળ જ ધૂળ !

[એ હથોડાકવઃ વચ્ચે વચ્ચે અગેરિકનોના અવાજ—

એકઃ આ તે પાણી છે કે નરી માંડરી !

બીજો : ને આ જૂન તો કેવળ કાચક !]

જહોનિ : સામી આજુ, રાતે શાંતિ એવી તો મનમતી કે કરાતો રહેતી, મૂંઝવી દેતી. જાણે અમે એના આચાર તળે ચંપાતા ! સૌ પાકાને લેાયપોય થઈ મયેલ ને આપુ' મોગાન ઝીણાં ઝીણાં ફાનસે બદાયક, તે એ અસંખ્ય ટપકીઓનાં વતુંસો, લાંબી આડીઅવળી હારો, અને વિચિત્ર આકૃતિઓ કોઈ જૂતાવળની અનહદ દીપમાળ જેવી ચોપાસ પથરાઈ રહેતી જેનો છેડો જ નહીં, ને અમે જાણે એ કારમી માયાથી કપાઈ જ જતા ! ચીનાઓ મૂડી એ મૂડી બાત ને ચોડા અમથા સોપાજ વટાણા ને પાપક ધીરે ધીરે ખાંતા, ઉડાળાના ઘૂંટ પીતા તેને ચ.હ કહેતા ને ચુંગીઓ ચૂસતા. હું પરવાદીને ધડી વોલો રને જતો.

[મિ. વો. બાપુ તહમારા કરામાં બાત એટલો ને એટલો છે. ખાવ ને ? વોક હાલો મારી, ખૂબ નથી.

મિ. વો. દિવસે એ જી મહેનત કરે તો સારું. તમારી કામા પડી જશે તો તમારી કંચે રહી નથી !

વોક હાલો ના રે ના, આપણી બો' પાણી આપણી ઘરાની જ, ને એ દિવસ આવરો ને ત્યાં લગી મને કશું ચનાર નથી, નિરાંત રાખ. અને વિજય થઈ નય ને. તે પછી મને વજતેગજતે કંચે પથરાવજે, આ પંચકોશીનું કુલેક, હોં કે ! આ પંચકોશીમાં છે કોઈ મારી વંચરનો ?]

જહોનિ : વંસવળી પરની ચાલો તળે આવા આવા વાતોલાવ. થના તે હું એમના મોં હાથ આખના ચાળાથી કળી શકતો. અપિતા-મદની પેટો કચવાળી ધૂળની જરણી પણ ત્યાં રાખેલી હતી. મળરકું ચતુ

* 'સોપા' બીન આપણા કાલથી કઈક મેઠા દાણા. એની વાસ પણ વધારે, હોંમ લસણની વાસની જેમ એનાથી ટેગઈ નય તેનાથી જ એ અમ ખવાય.

ને સૌ કામે વળગી જતાં. ચીનાઓમાંના પેટલાક પણ આ તનતોડ ને એકસરખી મજૂરીથી ગાંડા સુનમુન જોવા બની જતા. આ ભોંધ પૂરતી નક્કર બનાવારી કે કેમ તેની પણ કેટલાકને ચિંતા થવા લાગી. દિમાશયનાં શિખરો ડેકાને ખી-રહ વાયુનાવો આવી પહોંચે તે પહેલાં કાર્યને પહોંચી વળવું જોઈએ, ખરું ને ? એ સમય નહીં સચવાય તો ?

[એ માખાના સૂર. વચ્ચે વચ્ચે—

અમેરિકનો : અરે આ ધૂળ બધાઈને નક્કર આરસ જેવી થવાની—તે થ આ મોગરીઓ વડે ? દહે તે થ ગાંડક, માને તે થ ગાંડક !

માખાનો અવાજ દૂર દૂર જઈ બંધ પડે છે.]

જહોનિ : કોણ જાણે કેમ પણ અમને અમેરિકનોને આંસા પડતી નથી તે ચીનાઓ કમી ગયા. એમણે હવાઈ યાત્રા કે'ગુના જ કંટેલાં. આ ખી-રહ કેટલાં લાંબાં હશે, કેવાંકે બારે હશે, વજેરે એમને કોતુક થયું. હાથની નિરાનીઓ વડે પુછવા લાગ્યા. દુભાવિયા હજી કોઈકે કોઈકે હતા. તેમણે એમને વીગત જણાવી; બે જાદી ફ્લોંગ ભોંધ એમને માખી દેખાડી પછી તો ધણા ચીનાઓ ટોળે મળીને એ જ વિચારી રહ્યા. આટલાં બધાં લાંબાં ? અને આપણા સામાન્ય દેવળોના કદનાં બોંબોથી ચિત્તર બંરેલાં ? એક એક બોંબે આખા ખેતરવાને સળગાવી મૂકે ? એ એક એક બોંબ કેટલા વજનનું ? બોંબે બરેલ એક એક ખી-રહનો બાર કેટલો ? અબધધ ! તથાપિ તેઓ દિંમત હાથો નહીં. પોતાને જ એક સિદ્ધ હતું તેને જ વળગી રહ્યા. વડેરાઓએ દરાબુ' ગાત્ર અજવળે દીપિયે છ તે પૂરતું નથી. એમણે રાતપાળી પણ ફરમાવી. જીવાનો ને યુવતીઓ રાત ને દિવસ અખંડ દીપણી દીપવા, લાગ્યાં

[દૂર ફરતી ચીનાઓના અવાજ—

આ આપણા દેવુઓ ધારે છે કે આપણી ભોં' શીકે જીતી નહીં' સકે, ને આ બધી મહેનવમજૂરી ને આરાઓ બરબાદ જવાનાં. પણ એ આપણી

આ ભોંના ગુણુ શું લાણે ?

એ આપણનેય શું લાણે ?

આપણે તો લજ્યાયે છ ખરા ને

આપાદી પૂરનાં મ્તાં જેવી એ માતખર ભોં.

ચીમાં પંથક જેથી કહ્યું પણ એ આંચેણી ન લોં !

માત્ર માગી હો આપણી દિલેલન લોહીચૂસ મંત્રી

ખસો દેવામાં ના, કસૂરી ના અપૂરી

આ આપણી બેનમૂન લોં

સેંકડો પેટી પાળી છે સેંકડો પાણસે એ આપણી લોં !

દીપો દીપો રે જુવાન, દીપો દીપો રે જુવંતો, આ આપણો લોં !

ભેલે આવો ભલે આવો એ દબાઈ નાવો !

એક આવો, દશ આવો, સેંકડો આવો !

એમને ય લહેવો ! આ ઘરડીઅખ લોંને ય તવતર લહેવો !

વિજય ! વિજય ! આપણા શુભારાધ ત્રાતાઓનો વિજય !

આપણો આપણી લોંને ય વિજય !

ભલે આવો એ વાયુયોગ

એ કેશુના બેટોબેલમાં ફેલાવો ધમસાંધુ !

ધીરે ધીરે સાંત પડે છે.]

જહોનિ: શી એમની સોઠાતર હલતા, અને એ બેલે ભેઈ રહેલ
અમારામાંનો ડેહસાઈની શી વ્યવતા, શી ગિહવળતા, શી દીનતા ! આપુ,
શું કહું ? એ ઢાળો એમના રનાયુઓનો જ નહોતો; એમના હૃદયનો, અરે
એમના અંતરાત્માનો પણ એ ઢાળો હતો. (આંસુ આવી જાય છે)

મિ. ઘ્રો, જહોનિ, મરદનું ગૂંચણ સંયમ છે; સંયમ જ મરદની
મરદાની છે. સોંસતો પડ.

જહોનિ: (આંસુ લૂંટતો) હા, આપુ. એ વોલો ને એ ચીનાચીની
દીપતો દીપતો પોતે પણ દીપાથે અર્ધા. સુદઃ ઠાવાઓ પણ માત્ર હાડ-
ચીમાં રહી, એકવડી ઠાવાઓ તણખેસાં શી બની મઠ તથાપિ એ દીપણી
ચાંદુ જ રહી, એ તડકાં તમે એ ભોંપનો રંગ ખદવાતો ગયો, એ ધૂંગ
ઓછી ઓછી થઈ મઠ, હિપાઃ પેણ ચાંદુ જ રહ્યો. જાણે કુદરતી બળો ને
સંસ્વાને પણ આ પ્રગ્લની હદનાની સાદ પહોંચી અને તે શરમધમે કે
સહાનુભૂતિધમે વલ્યો.

એ લૂંટી રક્ષણ માટે અમને સોને ખાસ ટોપ હતો. ચીનાઓ
પાસે કશું નહોતું. પૂરતો ઓરાઠ અમે એમને હા શકતા નહો. ઓઓ
અણિયલ કપડાનો લીરો ફાડી માર્યે વીંટી રાખતી. પુરુષોને માથે ખડતી
૪

ટોપીઓ હતી. બાળકો કુટુંબીઓની આસપાસ નામાં જેવાં મધ્યા કરતાં. ઘડી બેટીને ઊઘી પણ જતાં.

દુવાનાં પાણી તળિયે ગયાં. નાળાંનહેરો નામનાં જ રહ્યાં. પાણી ખૂટશે તો કરીશું શું એ બધે અમે લશ્કરીઓએ બધાં જલસલાંન કમળે ક્યાં અને સૌને માપમધી જ આપવાનું શરુ કર્યું, પડ્યું, ચીનાઓએ નહાયું છાંયું, અમે હાથમાં પણ એક વાર જ ધોવા લાગ્યાં. ધૂળ, શમવા આવેલી એટલી રાહત ખરી.

એક રાતે હું પાછો વોહો પાસે જઈ ચડ્યો. તેમના ઓઠ ચિમળાઈ મળ્યા 'તા. રથજે રથજે જોંયમાં જરા ઠાણું કરી ધૂપસલાકાઓ ખોસેલી ને ચેતતી મારા જોવામાં આવી. આકાશ અડતો ધૂમ સુગંધથી હવાને ભરી દેતો. મેં ઇસારે પૂછ્યું, આ વળી શું ?

વોહ દાદો ખોસતાં ખોસતાં હાથ જીંચાં જીંચાં કરે, બે હાથ જોડી નમનની સંજ્ઞાઓ કરે, મનનદેખાડી દેખાડી, વરસાદની ધારાઓ પડવાનાં સ્વપ્ન કરીને, પછી નમન કરી કરીને ધસીને નકારની સંજ્ઞા કરે છે. હું ધીરે ધીરે સમજું છું કે આ સેંકડો ધૂપસલાકા પ્રભુને વિનવે છે કે બસો થઈને હમણાં વરસાદને ન મોકલીશ. ખીનું ગમે તે દે, તડકે બાળી દે, સાગસામા તેજાની પવને જામે ઝૂક, પાણીની તાણે ભહે અમે અધમુત્રા થઈ જઈએ, તથાપિ હું મલા ભગવાન, એ હવાવાનો આવી ગુપ અને અહીંથી પાછાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાને જીડે ને, ત્યાં લગી એક દીપું પણ વરસાદ ન મોકલીશ. આ તમામ ધૂપસલાકા પ્રભુને આ એક જ પ્રાર્થના કરી રહી છે.

હું સમજી ગયો. મેદાન લગભગ તૈયાર થઈ ગયું હતું. અમને પણ આશા પડવા માંડી ગતી. ખીનનું દોઢ બે અઠવાડિયાં ઉધાડ રહે, તડકો તથે, ને પવન ફૂંકાયા કરે, તો આ ચાણુ દીપ દીપ દીપ વડે આરસી ફરસને ય ટક્કર મારે એવું યોગાન બની નવ ખરું, પણ-પણ આ તણખમાં અને આ મરવા વાંકે છવી રહેલ સ્ત્રીપુરુષ ખીન બે અઢી અઠવાડિયાં ટકી શકે ખરાં ?

[દીપ દીપ દીપ અને વચ્ચે વચ્ચે અવાજે—

પાણી ! પાણી !

અરે ખરેખરે એક મવાણું પાણી મળશે. હજી તો ઠંડાકની વાર છે. એક બાળકનું દેન.]

મિસિસ ડ્રો. જરા ચોક્કસ, લાઇ, હંડા સેમતેડની સુરાઈ બનાવી લાવું.

મેરી બેસો, દલે, થઈ રહેશે એ તો; આ બપોલ પૂરું થવા લો.

મિ. ડ્રો. અરે, થોડો તો સંવમ ફેળવી જાણો !

જહોનિઃ અમને અમુક તારીખ જણાવવામાં આવેલી એ તારીખે કામ પૂરું થવું જ જોઈએ, એવા હુકમ છેલ્લા. બી-૨૬ એ તારીખે પરોચવાનાં છે. તે પછી, કોઈને જ અગર નહોતી, પણ ચીનાઓએ માની લીધું એ તો એ તારીખે જ હતરવાનાં. ઘરમાં દુનળાં પણ બનવું દીપવા મંડી પડ્યાં. એક પણ પણ એ હથોડા-હથોડીના અવાજ વિનાની રહી નહીં. અધાનાં જ ચિત્તને ઉપર એ દીપણી દીપાવા લાગી. વાતચીત, ચેતચળા, ચીડમિચળ અધું જ બીડી મળું. વિચારણા માત્ર ઠીલ ગઈ. આશાએશ અને વિરામવિસામા રજાવતુ થઈ ગયાં, જીવ માથુસને મેરી સે તપાપિ માથુસ બીડી બીડીને તેને દૂર રાખવા મથવા લાગ્યા. કામ, કામ, ને કામ-દીપ, દીપ, ને દીપ !

[મિ અવાજ અને વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ ચીનાઓના ભાંગવાટુરવા બાધ—

ચીનો : (વડુને) કીલાની મ્મ, તું કેટલી રાવથી બાધી નથી ?

વડુ : તમેય ઠીક છો; કોઈ ભય છે કે મારાથી ભયાય ?

કેટલાક ચીનો : આપણું ચોગાન પૂરતું નક્કર નહીં હતરે તો ? આપણે તો હંડાં ટપેવા બેમાં બજાવાડનાં ભોંપતળિયાં કરી બહિયે, અને આ આવડું પોટું અકુટ ચોગાન ક્યાં ને એ બજાવાડ કે આપણાં હુપડાનાં ભોંપતળિયાં ક્યાં ? બધે જ પૂરતું નક્કર થયું બહિયે પણ કઈ તરેલ ?

અવાને બંધ પડે છે.]

જહોનિઃ પોંડકારો આ છેલ્લા દિવસોમાં એટલો તો હસાર્થ ગયો છે એને. જોતાં મને આપણા ડાન્સેસસબ્બ હેમ્સ સંબરતા. હું બાજક દતો ને એ યુજરી ગયેલ, કેટલામે વર્ષે, જા ?

મિસિસ ડ્રો. : જન્નુગે વર્ષે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષે ચાલી પણ શકતા નહીં. સવાર પડ્યે એમને પધારીમાંથી ઉઠાડીને કોચ ઉપર ગોઠવતા, પક્ષમ સાફસફ થઈ રહે અને એ નારેતા પછીનાં કોઠામાંથી બાજે એટલે પાછા એમને ઉપાડીને પક્ષમે ગોઠવવા પડતા. એંશીની હંમર આઠ; એમનું ૨૦૦૦ રતલનું વજન હતું તે ઘડી ઘડીને ૮૫ રતલ પણ નહોતું રહ્યું.

જહોનિ: વાહાહો તો હજી ડગ્ગણ આવીને મોગરી દીધે રાખતો. એના તફન ધસાઈ ગયેલ હાથ ધૂણી જોતે ત્યારે વળી ધડીક ધડો અને એનો પુત્ર એની મોગરી પોતાના પીઞ્ઞ હાથમાં લઈને જે હાથે દીપણી દીપતો. થોડી વારમાં ડાસો પાછો તેને પોતાના હાથમાં લઈ લેતો. પુત્ર કહેતો બાપુ, રાખે રાખે લવે, તમારા કરતાં તો મારો ડાખે હાથ ડીક દીપે છે, પણ ડાસો ધીરે ધીરે ખોંખારતો કહેતો, માર્છ, આ બેળિયે શ્વાસ છેને ત્યાં લગી આ ધરમનું કામ કેમે કયું છૂટે નહીં. આ બધા ધ શ્વાસ ને પ્રાણ ધરી દીધા છે આઝાદીને. મરીશને તો ધ બદો આ બે ઇંટો પર, વારે વારે શું કહેવડાવ છે. જોતો નથી આ શ્વાસ બરાધ આવે છે તે? ઠેંગુનો ધારકો ટળશે ને તે પછી ને હું સ્વર્ગીય વિશ્વાતિમાં મહાલીશ. એ મહાકાવ્ય લવાઈ જહાજો હવે તો મારે છે દીર્ઘાજ આવી અર્ધા બજી, આખો સામર તરી આવી ઠઠે તે કુખારું હશે! તું બસે બે હાથે દીધે રાખ! દીધે સિદ્ધિ! દીધે આઝાદી! દીધે જ ઠેંગુ દુસ્મનની બરબાદી! પણ આ હેલ્લા બોલ બોલતાં ડાસાને ખરખરી હાંધ ચડી તેથી તે એટલા તો ધીમા પડી ગયેલ, તેનો પુત્ર કાન છેક આઠ પાસે ધરીને જ સાંભળી શકેતો.

(જહોનિ ચાલુ રાખે છે) શું કહું બાપુ, આવી નિષાવાળા લોક હારે જ શેના? એ ધૂળનો પરચર અરે પરચર શું આરસ ખતી ગયો. હથોડા કડંગ કડંગ કડંગ ચેતરક ધાતુધન નિષેધ દેલાવી રહ્યા. અને ઠેરવેલી તારીબે આવી લાગી. કાંઈ બંધુ નહીં; હજારો બત્તી આગિયા જેવી ચોમાનને જગદાવી રહી. સૌ પોતપોતાના તંજુ કે જેવું હતું તેવા સ્થાનની બદાર બેઠા રહ્યા, ચુપચાપ, સુમચામ, કાંઈ ન બોલે ન ચાલે. ધૂપચણિઓ દીવાને આંખ વળે એટલો ધૂમ મમને પાઠવતી રહી એ વિશાળ ચોમાન આખું મધમધી રહ્યું, બાજે કે બી રહને આવકાર દેવાં રતો!

અને પછી જો શાદર્તા—

હિંદુ દુશ્મી અતિ ધીમા અવાજ—

મિ. વો. એ બી-રફ આઘમજે આઘરો દેખાતો.

વો. શાહો માર્છ, જે ખવાય તે બે કવલ પ્રાઈ લે.

મિ. વો. આ ચિંતામાં ખાવા બંધ તો, એ કવલ જ મારો શ્વાસ રૂંધી નાખે—

ચો. હાદો અરે માંડડ, હવે ચિંતા રી ? આપણી કોમાં બ્રહ્મા નથી ?

મિ. ચો. પણ આવી આંકરી કસોડી ? હાંનું ભગડી નમ એવો મોકો છે.
એ ખીરવડ વચન છે—

ચો. હાદો ભલે ને છે તેથી મ બ્રમણું હો. મને તો બ્રમણ લાગી છે હું તો
કરે ને કવલ ખાઈ રાકીશ. આપણી કોં આપણે હાથે આપણે હૈયે આપણે
આત્માએ દીપી, પ્રભુએ પણ આપણી આપણી નણીએ કવલ ખાઈ લે તો સાકે.

મિ. ચો. ના, હું તો બહાર બીન દબરો સાથે આયમલે આકારાં ભેઈ રહીશ.

ચો. હાદો ભલે, ભાઈ, હું તો નમી પરવારીને પછી જ બહાર નીકળીશ.
અચાને સાંત.)

જહોનિઃ પારતાતા ? એ વિમાનો મોડામાં મોડાં સુરજ આયમતા
તો આવી જશે. બપોરે થયા. આયમણા હુંગરામાં વરસાદ થયો વા થતો
હશે તે સંધ્યા પુણ્ય જાગવલ્યમાન ખીલી. અને ત્યાં જ—

• રિડિયોમાં ફરફરી

જોડ હાદો : અરે સજગાવો આપણી ધૂપમહિમો સજગાવો, બત્તીઓને
ફેલ વાર છે.

મિ. ચો. : અરે જાણુ. લલો લલો, આ મારી આંખણી ચાંધે છે ત્યાં
જુવો, હજી તો આપણે છે, પણ જુવો એ તો એ જ, આવા મોટા પાંખી હોય જ નહીં.

ખીલતી ચીનનાઃ એ આવે, એ આવે, શી વડપ. પાંખોનો અવાજ પુણ્ય હવે
તો સંજગામ છે, આવો, આવો, આવો, ભલે પધાર્યા !

હાદો ચો. : ધન્ય થઈ ! ધન્ય દહાડો !

ધણા ધણા એ વડેરાના જોલ કપાડી લે છે ત્યાં તો એ એજિનોના ધારર
ધારર સ્નાન બીન અંતરને કુબાડી દે છે. વર્ત સૌથી આગમાં જિતરવા માંડે છે.)

જહોનિઃ : પશિમમાંથી એ માનવતા આગ્યાં. જિતરવા લાગ્યાં ત્યાં
અમેરિકાને ચીનાએ ચડીચૂપ થઈ ગયાં. જેમી ટશે જોઈ જ રહ્યા. વોડ
કુટબ મોખરે આવીને ઊંચું હલું. હાલ વોડનો આખો ચહેરા દસી રહ્યો.
મિ. વોડનું આખું કીલ રવેલી પારાઓએ નહાઈ રહ્યું. ખેલું ખીર-દ
જમીનને અડધું. પેડાં જાણે પોતાના કીલ પર ફરતા હોય એવો મિ.
વોડનો દેહર દતો. વર્ત એ ખડખડાટ દસી ઊઠ્યો.

૧૨ ચો. : આ અગરી કો ! વાહને આ આખાની સંગીનતા જાહે !

હાંદો વો : હું જોના કહેતો, આ આપણી ધરતી તો મૃત્યુ એવી લોકી છે, ચાહો તેટલી માનસિયા છે.]

જહોનિ : હા રે, વિરુદ્ધ દોઝ બુકનારાનાં મોં ડાળાં થયાં, એ બુંદર અને બલિષ્ઠ અતિકાય નાવો નળે પીછાં ચાં દળવાં હોય એમ ઊતર્યાં થોડું ઠેકતાં ઠેકતાં પોતપોતાને સ્થાને દારદાર ગોઠવાયાં, યોગાન તો નળે પરાપૂર્વથી એ હવાઈપાનોના તબેલા માટે નિર્માણ ચણેલું હોય એમ સોહી રહ્યું.

[મિ. વો : સૈના ક્રમ સેજે લાગ્યા છે । વાદ રે પ્રમુ, વાદ ।]

મિસિસ ગ્રી : (ખાંખો પર હાથ ફેરવતી) એ વોંક લાડા અને કુટુંબને નળે હું વર્ષોથી ઓળખતી હતી એમ લાગે છે.

મેરી : અરે જહોનિ, ખસ. પૂઠું ય ઘઈ મયું શું ?

જહોનિ : સૌની લામણીઓની તંમદયાનો અંત આવી ગયો. પણ, બેશક, એ સૌ નાવોને ઠેકાણે પગપાળાં અને તેમાંથી ઊતરતાં માણસોનાં જરદાસી બંદોબસ્ત કરતાં કરતાં અગે દાણ નળે ક્યારે પરવાયો અને સૂતા પામ્યા. એક ઊંધે જ મળરકું યજ ગયું ત્યાં તો એ નાવોના માર્ણસો પાછાં એમને હિડાડવાની અટપટમાં ચુંચાંપ ગયા. ચીનાઓ એ કિયાઓ દરમિયાન પણ ટાંપીને જોઈ રહ્યા હતા, દૂર-દૂરથી ખીળ ચીનાઓ પણ આ કોતુક જોવાને ધાઈ આવેલા; ચીનાઓનો નળે દરિયો જ ઊગ્રટયો હતો. એક રાતમાં જ ક્યાં ને ક્યાં ખગર પહોંચી મચેલ અને ક્યાં ક્યાંનાં માણસો બધાં કામકાજ પૂર્ણ મૂકી અહીં દોડી આવેલ. સીમાદોરીની લગોલગ આવીને એક પાછળ એક પચાસાઠ લાંબી લાંબી દારમાં ગોઠવાઈ મચેલ. વોંક કુટુંબ સૌમાં મેળાવે જ હતું.

[રડિયોમાં :

મિ. વો. જુવો જુવો, હાંકનારા પણ મટી બેઠા, આ પાંખો ફરતી યામ, જુવો !
હાંદો વો. ચૂપ, શું હું એકલો જ જોનારો છું ?

નાવોલું ધરતર ધરતર ચાલે જઈ, તે એક પછી એક સફાઈથી જાડીને જાય મડી નમ છે. ચીનાઓ ગ્રાઈ હોં છે—

ખાંખો અરે એ આલ વીંજતી ખાંખો

અરે આ યોગાન સચોતો કાલ આજ પાલી આપો.
 એ અમને બંહાલો કેમ તમે કંઈ બલો છો ?
 એ છે તે યુ યુ યુ યુ છે યુ બલો છો ?
 એ જ અમારાં ઘર ખેતર દેવળ કથોઃ
 ચણ્યાં અમે અમ વડવાએ, તે ધૂપધાયનાં અંબો
 ગયાં ગયાં હજાર લાખ ત્યાં એક દિવસ એવો ફૂટ્યો
 એ સર્વતલો આ સગે હાથ કરિયો ફૂટો
 એ દેવળ એ કમ્પિયા રહી ના અંબો !
 એ સપાટ કીધું સર્વ
 વળિ ખૂણ ધરી ધરિ ગર્વ
 હજારો હાથે ઉછળી ઉછળી ટીપ્યો આ યોગાન,
 પ્રભુની મહેર, ન મેલે વચ્ચે વાળ્યું કીચડ ઘમસાણ
 આઝાદી કાળે હોમ્યાં અમ ઘર ખેતર દેવળ કમ્પિ
 આઝાદી કાળે ટીપ્યો યોગાન કડક તાપે બળબળતાં અંબ્રે,
 હાથે ટીપ્યો, હૃદયે ટીપ્યો, ટીપ્યો આંતરડે,
 હજારો સ્ત્રીપુરુષે ટીપ્યો મળે સંઘબળે
 આઝાદી કાળે એ ટીપ્યો ટીપ્યો ટીપ્યો
 હતી ધૂળ ત્યાં આરસ શો ટીપ્યો !
 નક્ષોનાવ એ ભીંગકાય એ, દિવ્ય આદ્ય એ વાયુયાન એ
 ઉતર્યાં આ યોગાને કરારે, બિડી જતાં છાંયી જ કરારે
 ઠેંગુ ખેરમાં આળ વરસશે, કેર વતંશે ત્યહાં ક્યારે
 -આઝાદી બંહાલી અમને
 ઘર ખેતર કમ્પિ દેવળથી
 તનથી રે જોબન પરિમલથી
 એ શી બંહાલેરી અમને !
 જીવનનિશાન જીવનવ્યોમકળશ એક જ અમ હૃદયે,
 ધનતન જોબન સુવાર જવ આઝાદી ત્યાં જન છેયે !
 પડશે પડે છે.]

પરિશિષ્ટ

આરંભમાં “ અમેરિકા ધ બ્યુટિકુલ ” નામે જોળખામલું ગીત

નાયક ચીનયા પાછો સંદીસલામત આવી અર્થો છે તેની પ્રુસાસીમાં એના
પાડોશીઓ ત્રાય છે; એ નણ્ણીતી આઠવિ રથેરાઈન હો બેટસની ચોઃ
કરીની અમેરિકામાં અત્યંત લોકપ્રિય રચનાં એહો આપો:—

AMERICA THE BEAUTIFUL

O Beautiful for spacious skies,
For amber waves of grain,
For purple mountain majesties
Above the fruited plain!
America ! America !
God shed His grace on thee
And crown thy good with brotherhood
From sea to shining sea !
O beautiful for pilgrim feet,
Whose stern, impassioned stress
A thoroughfare for freedom beat
Across the wilderness !
America ! America !
God mend thine every flaw,
Confirm thy soul to self-control,
Thy liberty in law !
O beautiful for heroes proved
In liberating strife,
Who more than self their country loved,
And mercy more than life !
America ! America !
May God thy gold refine,
Till all success be nobleness
And every gain divine !
O beautiful for patriot dream
That sees beyond the years
Thine alabaster cities gleam
Undimmed by human tears !
America ! America !
God shed His grace on thee,
And crown thy good with brotherhood
From sea to shining sea !

Katharine Lee Bat

મું બા ઈ માં

વધુ અભ્યાસ

['સંસ્મરણ' : લેખાંક ૪૫૦ : ગયા અંકથી ચાલુ]

તે

વખતે બી. એ. યા પછીજ એલએલ. બી. ની 'ટમ' બરાતી. શરૂઆતના વર્ષને ગુરિસપ્રુડન્સનું વર્ષ કહેતા અને બાકીનાં બે વર્ષ એલએલ. બી.નાં. આમ હોવાથી એલએલ. બી.ની પરીક્ષાએ પહોંચતાં સુધીના ગાળાનો કુપયોગ એમ. એ.ના અભ્યાસ માટે કરવો એમ વિચાર કયો. આ અરસામાં પ્રિન્સિપલ વર્ત્તવર્થ-પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ વર્ત્તવર્થના પૌત્ર એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના પ્રિન્સિપલ હતા. પોતે પણ કવિ હતા. બહુ જ માયાળુ હતા એમના શિષ્યો પર પણ હેત રાખતા. પોતે સાધુજીવન ગાળતા. તે એટલે સુધી કે એમના પમાર ને નાણાંની વ્યવસ્થા બીજા કરતા. દક્ષિણ અમેરિકામાં બાકીલ સ્ટેટની લોનમાં નાણાં રોકેલાં તે નાણાં એમણે ખોધાં. તે તેનો પૈસુ એમને શોક ન હતો. એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે મેં અંગ્રિક વિષય-માધ્યમો અંગ્રેજ અને ફારસીનો લીધો હતો. એ અભ્યાસ અંગે વર્ત્તવર્થનાં કાવ્યો વાંચવાનાં હતાં. તે કવિનાં પૌત્ર પારો શીખ્યાં એવાં મોખને વરા થઈ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થવાનો છરાદો કરેલો. બીજું કારણ એ કે મારા ભાવનગરના બિન્ને માણુભાઈ, મનુભાઈ, હંકારરામજી એ સૌ પણ એ કોલેજમાં શીખેલાં. એ ટોળીમાંથી હું જ એકલો બાકી રહી ગયેલો તે હિશુપ પૂરી પાડવી અને એમની પાછળ ન પડી જવું એમ પણ હુમ્મી ખરી. કારણ એ કોલેજની પ્રેસીડેન્સી કોલેજ તરીકે પ્રતિષ્ઠા ધણી હતી, અને મુંબઈના ભરેર જીવનના અંગ્રેજો એ જ કોલેજમાં શીખેલા, એટલે મેં

પણ ત્યાંજ દાખલ થવાની અરજી કરી. પ્રિન્સિપાલ વર્ડસવર્થે એ અરજી જોઈ, અને તેમાં મેં મારી લાયકાત તરીકે બી. એ. માં ફર્સ્ટ ક્લાસ મેળવેલો તે હકીકત જણાવી હતી. સાધારણ રીતે પોતાની કોલેજના શિષ્યોને પ્રિન્સિપલો એમ. એ. ના વર્ગમાં દાખલ કરતા; પર-કોલેજનાને નહિ. પ્રિન્સિપલ વર્ડસવર્થે બહુ મોટા મનના હતા અને વળી મારી લાયકાત ઉપર પ્રમાણે ફર્સ્ટ ક્લાસને લીધે ઊંચી હતી, એટલે એમણે વિચાર કર્યો કે આવી લાયકાતવાળો વિદ્યાર્થી એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થાય તેમાં વાંધો શું? માટે તેમણે મને દાખલ કર્યો એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણ ફેલો નીમ્યો. સાધારણ રીતે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાંથી પાસ થએલાઓને ફેલોશિપ આપવાનો રિવાજ હતો; બીજી કોલેજનાને નહિ; છતાં બીજાઓને મુકાબલે હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં પાસ થએલો હોવાથી, મારી લાયકાત વિશેષ મજૂરી તેમણે મને એ જગ્યા પર નીમ્યો. મને તો સ્વપ્ને પણ એ માન્યતાને ખ્યાલ હતો નહિ અને એ દિશામાં મેં કંઈ નાખવાની પણ ધૂંટતા કરેલી નહિ; છતાં જ્યારે એ હકીકત મારા જાણવામાં આવી ત્યારે મારા સાનંદાશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એ ફેલોશિપનું વેતન માસિક રૂ. ૬૦ હતું, પણ તે ઉપરાંત એ પદવી પ્રતિષ્ઠા બહુ હતી. પ્રિન્સિપલ વર્ડસવર્થને રીટાયર થવાને માત્ર આઠ મહિના ખૂટતા હતા. તે પૂરા કરી તેઓ પોતાને વતન સીધાવ્યા, પણ જેટલો વખત તેઓ મુખ્યમાં રહ્યા તેટલો વખત તેઓ એમ. એ. ના વર્ગ પણ લેતા અને જમારી જોડે વર્ડસવર્થનાં કાવ્યો વાંચતા. એવી વિદ્વતાથી તે શીખવતા, ને તેનું વિવરણ કરતા કે તેની છાપ હજી સુધી મારા મનમાંથી જૂંસાઈ નથી.

વખત થતા હું એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠો. તે વખતે એમ. એ. ના અંગ્રેજના પરીક્ષકોમાંના એક સુગર્ભના લોડ બિશપ; Bishop Mylne હતા. તેઓ વર્ડસવર્થના બહુ અચ્છા 'રકોલર' હતા. મારા જવાબો જોઈ તેઓ બોલ્યા કે આવા સારા જવાબો આપનાર મેં કદાચ Indian Students હજી જોયા નથી. આમ કહી ફર્સ્ટ ક્લાસ માં આપ્યા. હું એ સંબંધે આટલી પ્રશંસા પામી શક્યો તે પ્રિ. વર્ડસવર્થના પ્રતાપ, તેઓ રીટાયર થતાં માન્સેલર લોડ હેરિસના પ્રમુખપદે એમને ડોક્ટર

ઓઈ લોઝની ઓનરરી. પદવી યુનિવર્સિટીએ બક્ષી એટલું જ નહિ પણ તેમના શિષ્યોએ તેમને બળતી 'મશાલનું' સરખસ Torch Light Procession કાઢી ફેરવ્યા. વિશાંત ગયા બાદ એમનું હૃદય નબળું રહેવાથી તેઓ ત્યાંની ફંડી ખાતે શકતા ન હોવાથી. શિયાળામાં કમેશ દક્ષિણ યુરોપમાં જતા. ત્યાંથી પણ તેઓ પોતાના શિષ્યો નેડે સંપર્ક રાખતા. પોતે ગંનાવેલાં માંચેનું એક પુસ્તક ત્યાંથી મારા પર મોકલેલું. તે હજી મારી પાસે છે.

પ્રો. મીરઝા હૈરત

મારી બીજી બાપા ફારસી હતી એટલે મને ફારસી, અરબીના વિદ્વાન પ્રોફેસર મીરઝા હૈરતના હાથ નીચે મુકવામાં આવ્યો, અને પ્રોવિયસ, તથા ઇટરના વર્ગોમાં મારે ફારસી શીખવવું એમ તેમણે ઠેરવ્યું. તેમ યજ્ઞાથી તેમનો એટલે દરજ્જો ભાર ઓછો થયો. એમ. એ. માટેનાં ફારસી પુસ્તકો સંબંધે તેઓ અને દોરવતા. કારણ એ વર્ગના શિષ્યોને શીખવવા રીતસરનો વર્ગ રાખવામાં આવ્યો ન હતો.

એ પ્રોફેસર મીરઝા હૈરત એમના જમાનાનાં એક અસાધારણ પુરુષ, પંડિત, સંત હતા, અને જમાનાના હાલેસા (Vicissitudes of Time) અનુભવી, જ્ઞાના અને વખાના માયો સુંબઈ આવી ચડ્યા હતા. ઓગણીસ વરસની હમરે એમને ઇરાન છોડવું પડ્યું હતું. ભાંગા રાજદારી વાતાવરણને એઓ અનુકૂળ થઈ પડેલા નહિ, જે અનુકૂળ થઈ પડ્યા હોત તો માત્ર ઇરાનના રાજ્યી જ ઊતરતો. દરજ્જો તેઓ ભોગતી શકતા. તેઓ યુરોપી તુર્કીના પાટનગર ઇસ્તાંબુલમાં રહી તુર્કી તે ફ્રેંચ શીખ્યા. પછી મિસ્ત્ર ગયા, ત્યાંથી એકન થઈ તેઓ અરબસ્તાનના મખ્યાત શહેર સનામાં સાધુજીવન ગાળતા જતા હતા. તે વખતે રશિયા નેડે ઇંગ્રાંડને યુદ્ધ (Capriméan War) ચાલતું હતું. મીરઝા હૈરતને તુર્કી, ફ્રેંચ, ફારસી, અરબી ભાષાઓ ગદુ સારી રીતે આવડતી હતી. ફરતી ફરતાં તેઓ એકનના કિદનાનાં ખાંધકામ જેતા હતા, ત્યાંથી તેમને તેમના વિશાળ બાપાગદાને લીધે શક પરથી રશિયન ગંસસ તરીકે પકડી હિંદુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યા. ગેરાએની ને પકડેલું નેડે

એઓ દિંદુરના આગ્રા તેની જોડે તેઓ બેલગામ મધ્ય. ત્યાં અંગ્રેજો તેમની પાસે ફારસી શીખતા અને એઓ તેમની પાસે અંગ્રેજી શીખ્યા. પછી એમના પરથી વહેમ ઓછો થતાં, એમને ઇરાની અખાતની તાર ઓફિસમાં મોકલ્યા અને પછી મુંબઈની Oriental translatorની ઓફિસમાં ફારસીખાતામાં એમને નીમ્યા. એફિન્સટન કાલેજમાં ફારસીના પ્રોફેસરની નવી જગ્યા સને ૧૮૭૨માં કાઢવામાં આવી. તે ખુસ્તીએ બેસવાનું પહેલું માન એમને મળ્યું. ત્યાં ૨૬ વરસ સતત સેવા ગળવી એઓ નિવૃત્ત થયા અને પછી થોડે વખતે ગુજરી ગયા (સને ૧૮૯૮). ગુજરી ગયા ત્યારે એમની ઉંમર ૬૧ વરસની હતી. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન ધણું ઉત્તમ હતું. એઓ કહેતા કે Gibbon's Decline and Fall of the Roman Empire મેં બાર વખત સાલત વાંચ્યો છે, અને તેના વડે મારું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન સુધાયું છે. ફારસીનો અભ્યાસ એવો નિશાળ ને યાદદારતની શક્તિ એવી પ્રખર કે એમ કહેવાયું કે કોઈ કારણને લીધે આખું ફારસી સાહિત્ય નષ્ટ થઈ જાય, તો તે આખું સાહિત્ય એકે તકાઈ પ્રોફેસર હૈરત પાછું જીવડું કરી શકે. સાદી કે હોફેઝની ગઝલો વિદ્યાર્થીઓને શીખવતી વખતે પોતાની પાસે ચોપડી બિલકુલ રાખતા નહિ. યાદ દારત પરથી જ એ મઝલો શીખવતા. આપા એક પ્રખર ફારસી પંડિતના હાથ તળે મારો ફારસીનો અભ્યાસ આમળ વધારવાનો સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો હતો મારા એ અભ્યાસમાં ખોડખાપણ કાઢનાર પરીક્ષક મળી આવ્યા અને મારું એક વરસ ખોટું કરાયું.

બન્યું એમ કે સન ૧૮૯૦ માં હું એમ. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠો તે વખતે મારા ફારસીના પરીક્ષક એક પારસી ગૃહસ્થ હતા. તેમના ગગજમાં એવો ખ્યાલ બેસી ગયો હતો કે ફારસી બાબા આવડે કાં તો પારસીને કાં તો મુસલમાનને, દિંદુ તો તેમાં અસુપ્રવેશ પણ કરી શકે નહિ. આવાં યથાલયી તેમણે મારા જવાબો તપાસ્યા. બીજા પેપરમાં જવાબ બરાબર આપેલા એટલે તેમાં મને નાપાસ કરવાનો અવકાશ ન હતો, પરંતુ અંગ્રેજીમાંથી ફારસીમાં ભાષાંતર કરવાના પેપરમાં તો ઓછાવધતા માટે આપી શકાય તેવી સમગ્ર જોઈ તેમણે સોમાંથી પચીસ થી પણ ઓછા માટે આપી અને નાપાસ કરી, પોતાની ભાવનાને

સંતોષી. હવે પરીક્ષકોની આખરની મીટિંગમાં મુંબઈના લોડિંગિંગ મારા ફર્સ્ટ ક્લાસ માઈસની વાત ઉદ્દેશી મારા વખાણ કર્યો. ફારસીમાં એક બે માઈ આઠા એટલે હું નાપાસ થયો. પેલાં પારસી, ગૃહસ્થે પોતાની બૂઝ જોઈ, કે એક આવા સારા વિદ્યાર્થી માટે માત્ર પૂર્વમંદ (Prejudice) થી પોતે દોરાઈ ગયા હતા. તેમણે મીટિંગમાં પોતાની બૂઝ સુધારવા માટે વંધાઈ માઈ આપવાની ઇચ્છા જણાવી, પણ તે વખતે તેમ કરવા માટે બહુ મોઠું થયું હતું અને હું નાપાસ થયો. મેં યુનિવર્સિટીને અરજ કરી કે મારા જવાબપત્રો ફરી તપાસો અને તે જવાબો પ્રો. હેરત પાસે મૂકી તેમનો અભિપ્રાય લ્યો. યુનિવર્સિટીએ તેમ તો ન ક્યું, પરંતુ ત્યારબાદ તે ગૃહસ્થને પરીક્ષક નિમાતા બંધ કરી. બીજા વરસે ફરી પાછો પરીક્ષામાં જોડા ને પાસ થયો.

પ્રોફેસર હેરતે સર જેન માલકમકૃત 'History of Persia' નામના જાણીતા ઇતિહાસના પુસ્તકનું ફારસીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. તેમણે ફારસીમાં કાબો લખ્યા છે તે "મનઝુમાતે હેરત" એ નામથી એ બહાર પડ્યા છે. હાઈક ને સાદીની મજલોની જરાજરો કરે એવી એ કાબપદ્ધતિ છે.

૨૫. કાસમ હુસેન ચારીઆણી-હાલના મુંબઈના પ્રેસીડેન્સી માજિસ્ટ્રેટ મિ. હાજના સજ્જરા ત્યારબાદ ફારસી શીખવતા અને પછી આવ્યા બાવનગરવાળા મારા પ્રોફેસર રોજમહમદ હસનહાની કે જોમને પ્રોફેસર હેરતે બાવનગર મોકલ્યા હતા અને અંતે જોમો તેમની જ પુરસીએ આવી મિરાન્યા. જે બે ત્રણ વરસ મેં એડિફન્સન કોલેજમાં ફારસી શીખવ્યું તે વખતના મારા મળ્યા શિષ્યો જીવનમાં સફળ થઈ ગયે હરનજ પહોંચ્યા. રાજકોટના કુવરજી કાપાજીના ચિરંજીવી રત. સર જહાંગીર કાપાજી તેમાંના એક હતા.

મુંબઈની જાણીતી ફોટ અને પ્રોગ્રામટરી હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપલ મિ. માલ્કેજી કૂપર તે વખતના રેજિસ્ટ્રારોમાં બહુ જાણીતા મજાતા હતા. જેમના પુત્ર રત. નસરવાનજી કૂપરે તે વખતે કોલેજ તથા સ્કૂલના અધ્યાપકમાં દાખલ કરાવવા માટે પુસ્તકો લખાવી પ્રસિદ્ધ કરવાના હેતુથી Cooper and Cooper એ નામની કંપની શરૂમાં કાઢી હતી.

[મારી પાસે, મારા એલિફન્ટન કોલેજના ફોટો ને પ્રો. હૈન્તના મદદનીશ તરીકેના ઓદનો લાલ પુસ્તક પ્રસિદ્ધકારની દ્રષ્ટિએ લઘુ (૧) હાફેઝ, (૨) સાદીની ગઝલોનાં ખાખાંતર, (૩) બનવાર સોહેલીની પ્રસ્તાવના, (૪) સએલાઃ મોહમ્મિની અને (૫) ફારસી પિંગળ પર પણ પુસ્તક સખાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું. Persian profody & the Figures of speech હજુ પણ અંગ્રેની કોલેજમાં વપરાય છે, કાન્હુ એ કોટિનું બીજું કોઈ પુસ્તક હજુ સુધી આપણા ઇત્તાકામાં રચાઈ બહાર પડ્યું નથી.

ભાંચખાલા પર આવેલું એલિફન્ટન કોલેજનું ખાસ મકાન જેમાં દી. બ. કાકોરરામ, મનુભાઈ તથા માનુભાઈ શીખેલા તે તો ક્યારનું- એ વિષ્ટોરિયા બ્યુજિસ્ટી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના હિપયોગમાં લઘુ લીધેલું હોવાથી મારા વખતમાં હાલમાં કોટમાં પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ બ્યુઝીવમની સામે જે મકાન આવેલું છે તે કોલેજ તરીકે વપરાતું ને- હજુ વપરાય છે. એ મકાન મૂળ સરકારી રૅડ્ડ રાખવાને માટે બાંધેલું એટલે તેમાં કોલેજને માટે જોઈતી સગવડ ગિલકુલ નથી. એ જ મકાનમાં અમારા કાયદાના વર્ગો પણ બેસતા

કેટલાક સહાધ્યાથીઓ

એમ. એ.ના અભ્યાસ માટે કોલેજના વર્ગોમાં હાજર રહેવાની જરૂર હતી નહિ એટલે અભ્યાસ ઘેર રહી કરવો પડતો. ફારસીનો અભ્યાસ મેં જુનાગઢ કોલેજના માછ પ્રિન્સિપાલ શાવસજી કાવસજી હોડીવાળા સાથે તથા કેસીક વખત રવ. ગિ. રસ્તમ જરજોરજી પેમાસ્તેર જોડે કરેલો. હું જ્યારે રીતે ફારસીમાં નાપાસ થયો તેવી રીતે મિ. પેમાસ્તેર પણ નાપાસ થએલા. પછાળથી અમે બે છૂટા પડ્યા ને પાછા ઇ. સં. ૧૯૦૫માં હું રમોલકોઝ કોર્ટનો જજ થયો ત્યારે એઓ એ કોર્ટમાં વડાલનો ધંધો કરતા હતા તે વખતે બેગા થયા. અમારી બંનેની મિત્રાચારી ઠેક સુધી ચાલી. કવિ અરદેશર ખજરદારના એઓ સંજંધી હોવાથી પણ એ મિત્રાચારી વધારે દૃઢ બનેલી. મિ. પેમાસ્તેરને પણ યુજરશી-સાહિત્યનો ખ હોતો. " પારસી પ્રકાશ " નામે મરણ પામેલા પારસીઓના જીવનની રૂંકે રૂપરેખાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનું આજુ રાખી એમણે પોતાની જાનની સેવા મરતાં સુધી આજુ રાખી.

આ અરસામાં પ્રેફેસર બજવંતરાય ઠાકર પણ એફિન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા. સાદિત્યની એસની પ્રવૃત્તિ તે વખતે પણ ચેતનવંતી તો હતી જ. હમે Litt નામે એક સોસાયટી કાઢી, તેમાં દરેક સભ્યને Original લેખ લખવાનો હતો. મને સાંજરે છે કે સૂરીવાદ પર મેં એક લેખ *Sufism-upon grande Revolution de Chritienne*-એવા શીર્ષકથી લખી એમને વાંચવા મોકલેલા, તે એમણે મને પાછો મોકલ્યો હતો. તે હતું વખતે મારી પાસેના જૂના શાળામાંથી મળી આવે. ફ્રેંચ ભાષાનું શીર્ષક રાખ્યું તેનું કારણ કે અમારે એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે *Carlyle*નું *French Revolution*નું પુસ્તક વાંચ્યું પડતું તેમાં એટલા બધા ફ્રેંચ શબ્દો ને પ્રયોગો છે કે મારે તે સમજવા ફ્રેંચ ભાષા થોડી શીખવી પડેલી. હાંથ દારસી ભાષાના જ્ઞાન માટે અરબી ભાષાની એટલી જ જરૂર હોવાથી થોડોપણે અરબીનો અભ્યાસ કરવો પડેલો. એલ. એમ. બી.ની ટર્મ વખતે સર (સારે, રા) રમણભાઈને મુંબઈ રહેવું પડેલું. તે વખતે જૂની સરકારી છુક ડીપો જે. ગિરગામ બેંક રોડ પર આવેલી હતી તેનો સામે રામજી બગવાનની ચાલી હતી ત્યાં હમ બાંહે લઈ રહેલા વિધવા પુનર્વિવાહવાળા ગણીતા ઠપેળ ગૃહસ્થ શેઠ માધવદાસ રમનાયદાસનો બંધો. તેમ જ પ્રાર્થનાસમાજ-મંદિર પણ પાસે હતું. સહગત નરસિંહરાવ દીવેટીઆ દક્ષિણમાં આસિરદંટ ઠલેકટર હતા. તેઓ રાત્ર લઇને મુંબઈ આવે ત્યારે શેઠ માધવદાસને ત્યાં ઊતરતા. વળી બાઈ દિગતલાલ ગણેશજી ખંભરીઆના સસરા સહગત ઝ. હોરાલાલ કુવ એ જ ચાલીમાં રહેતા, એટલે સર રમણભાઈને એ ચાલીમાં થોડી બધું હતું. અજમેરના રામસાહેબ ચક્રિામસાહેબ, જેઓ પાછળથી બી. બી. એન્ડ સી. આઈ રેલવેમાં હાંથે આંધ્રે ચડ્યા હતા તે પણ ત્યાં જ રહેતા. અમે બંને સાથે વાંચતા અને વર્ગમાં હાજરી આપતા.

એમ. એ. થયા બાદ જી. ફેરેલિખની મુલાકાત પૂરી થયા બાદ એલ. એલ. બી.ના અભ્યાસનો શરૂઆત કરવી પડી: એ અભ્યાસ માટે સર રમણભાઈ પાછા મુંબઈ આવ્યા. તે વખતે ગિરગામ પાસે આવેલી બેન્દામ લેનવાળી ગલીમાં આવેલા કૃષ્ણાનંદ મિલિંગમમાં એમણે એ રમ રાખી. અને અમે બંનેએ સાથે અભ્યાસ આરંભ્યો. શેઠ પ્રણયજીવનદાસ

જે એ બિલ્ડિંગના માલિક હતા તેમને સર મંગળદાસ, નથુભાઈ, સર હરકિસનદાસ, શેઠ હરજીવનદાસ આધવદાસનાં કુટુંબો જોડે નિકટનો સંબંધ હતો. તેઓ એ બિલ્ડિંગના પાછલા બામમાં રહેતા. તેમને રમણભાઈ જોડે એટલી બધી મૈત્રી થઈ ગઈ કે તેમને ઘેર બડી. આપટીએ સર રમણભાઈનો રસોઈઓ રસોઈ કરવા જતો.

એલ. એલ. બી ની પરીક્ષામાં અમે બંને સાથે બેઠા ને પાસ થયા. પરીક્ષા વખતે સુપરવાઇઝર સફાઈ કિસનલાલ દ્વિતરી હતા કે જેઓ પાછળથી સોલિસિટર થયા હતા અને આજે પણ તેમની બહુલી પેઢી-દ્વિતરી, ફેરેશરન ને દીવાનની-ધીકતો ધંધો કરે છે. એ પરીક્ષા પાસ થયા બાદ હવે શું કરવું તે પ્રશ્ન ઊઠ્યો. સોલિસિટર થવા માટેના સોલિસિટરને ત્યાં શીખવા રહેવું પડે છે. Apprentice થવું પડે છે. તેમ શીખવા માટે રાખવા બદલ તેઓ ફોલે છે. મારે આપશંકરને કાંગાની ઝાકિસમાં રહેવું હતું. એમને આપવાની રીના શ. ૪૦૦૭) તૈયાર રાખી, મારા પિતાશ્રી સાથે આપશંકરભાઈને મળવા ગયો. તે વખતે એઓ હાલ કાંદિવાડીમાં જ્યાં ચંદાગમજીની કન્યા હાઈસ્કૂલ છે તે બંગલામાં રહેતા હતા. તેમણે મને apprentice તરીકે લેવાની હા થઈ. પણ મારા મોટા ભાઈનો વિચાર મને કામગીરી મુબિન રાખવાનો નહિ હોવાથી હું એ ધંધામાં પડતો બચી ગયો. આપશંકરભાઈ જોડે ત્યાર બાદ બીજી ઘણી બાબતો અંગે ગાઢ સંસર્ગમાં આવવાનું મને પ્રાપ્ત થયું હતું. ડાર્જિલિંગ ગુજરાતી સમાના મેંબર તરીકે, ગોકળદાસ તેજપાળ દ્રવિડના દ્રવિડી તરીકે, અને હવે કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શનના પ્રવાસ માટે પણ એમની જોડે જ જવાનું થયું હતું. કાશીના પ્રખ્યાત લક્ષ્મણપતિ ગૃહસ્થ ગુજરાતી માધોલાલજીના કુટુંબમાં પાર્ટિશન-વડીલોપાનિત મિત્રકતની વહેંચણી સંબંધે ઝગડો ચાલતો હતો. મુનશીજીના એઓ સલાહકાર હતા. એટલે કાશીમાં એમના બંગલામાં જ ઊતરતા અને મને પણ ત્યાં જ ઉતારે. આપેશો. કામદાનાં પ્રસંગોની મોટી મોટી પેટીઓ ભરી સાથે રાખતા કે જોયી એમની વિદ્વાનો ખ્યાલ એમના અસીલને આવે. આપશંકરભાઈને કાશીવિશ્વેશ્વર પર મહા ઘણી હતી એટલે એમનાં પત્નીને નામે ત્યાં, કાશીમાં એક ધર્મશાળા અંધાવવા પણ વિચાર કર્યો હતો.

પાશશર્થ

સાહિત્ય અને ધર્મ

દિરળમેયેન પાત્રેણ સત્યસ્થાવિહિતં મુખમ્ ।

તત્ત્વં પૂષ્પવપાવૃણુ સત્યધર્માય દુષ્ટેવ ॥ ૧૫ ॥ દૃશાવાસ્થોપનિવદ્

સાહિત્યનો ધર્મ કે ધર્મનું સાહિત્ય એ નહીં પણ સાહિત્ય અને ધર્મ એ આજનો વિષય છે. સાહિત્ય અને જીવન, સાહિત્ય અને પ્રગતિ, સાહિત્ય અને રાજકારણ, સાહિત્ય અને સામ્યવાદ આ પ્રકારના વિષય પર ઘણી ચર્ચાઓ થાય છે અને ગણું લખાણુ છે. સાહિત્યનું જ્યારે આપણા જીવનના ઘડતરમાં જાણે અગત્યનું પણ આગળ પડતો ભાગ લે છે અને આપણા નિત્યના ખોરાક જેવી વસ્તુ થઈ પડી છે ત્યારે તે સાહિત્યના જનક અને પોષક બળો સાથે સાહિત્યનો સંબંધ દર્શાવે તથા ઉભયનું મૂલ્યાંકન કરી સ્થાન નક્કી કરી આપણું એ આવશ્યક છે. પણ આજનો વિષય એ એક એવો જ ચર્ચાનો વિષય છે માટે ઉપાડ્યો છે એ હકીકત બસ નથી. આજની વાતમાં હું માત્ર જાનેનો આંતર સંબંધ જ છે કે હોવો જોઈએ એટલી ચર્ચાથી પર્યાપ્તિ માનવા માગતો નથી. જીવનને કાંઈ પણ વિષય સાથે નિકટતમ સંબંધ હોય તો તે ધર્મનો છે એમ સ્વીકારીએ તો એ ધર્મનો આજના સાહિત્યમાંથી અને પ્રભુજીવનમાંથી વિલય થતાં એ માનવજાતની પ્રભુ ઘડતર લાવીમાં માનવને કયા માર્ગ તરફ ધસડી જશે તે તરફ આપ સર્વનું સહજ લક્ષ ખેંચવા ધારું છું.

પ્રથમ તો સાહિત્યનું આશ્રય અને ઉદ્ભવસ્થાન જીવન છે. સાહિત્યના ઉત્થાનને અવલંબન જીવનનું છે પણ જીવન એટલે શું એ પ્રથમથી સમજવું જોઈએ. જીવન એટલે દેહના જન્મથી મરણ પર્યંતનો કાળ ? કે જીવન એટલે અધ્યાત્મિક કે કીર્તિસંપાદન કે એ સર્વનો શંભુમેળો ? એવી

ખંડનાં ખંડનામક ચર્ચામાં ઊતરવું ઇષ્ટ નથી. જગતના મહાન તત્ત્વચિંતકોએ કહ્યું છે તેને અનુસરીને કહું તો જીવન કેવળ આ બાહ્યસિદ્ધિની નહીં પણ આંતરસિદ્ધિની સાધનામાં છે, અન્તસ્તત્ત્વને જાણવામાં છે. બાહ્ય દર્શનના સૌંદર્યની લોકપ્રતામાં નહીં પણ સર્વતોલક દરજ્જા જગતને વીંટીને એમના આધારભૂત, નિયોજક અને અણુ અણુમાં બ્યાપી રહેલ સદૃશ શિવ સુન્દરમ તત્ત્વની દર્શનઅભિલાષામાં જીવનવૃત્તિ છે. જીવન આ પરમતત્ત્વની ખોજમાં છે, પણ આ તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે દુઃસહ પ્રયત્ન કરવો પડે એવી વિકટ સ્થિતિ આપણી નથી. તત્ત્વને શોધવા જવાનું નથી. એ સન્મુખે છે. આપણને સ્પર્શી રહ્યું છે. એને ઓળખવું એટલું જ બાકી છે. જેમનો સ્પર્શ ખુલ્લિત કરે છે એમને પકડવા હાથ સહેજે લંબાય છે એ આનંદ છે. એ આનંદ એ ચેતન્યનો સ્વભાવ છે અને અવિદ્યાના આવરણમાં વીંટાએલા જીવનો સ્વભાવ પરતતત્ત્વને સર્વતઃ ઓળખવું એ છે. ભાગ્યવત્કાર કહે છે લીલચ્છુ સ્તવ્યજિજ્ઞાસા ! જીવનો એ સ્વભાવ છે કે તત્ત્વને જાણવું. જ્ઞાનપિપાસા, તત્ત્વગિજ્ઞાસા એ તો સહજતત્ત્વ છે. આત્મા સ્વભાવને સિદ્ધ કરે, પોતાને ઓળખે, નિર્મલીકૃત અન્તઃકરણથી પરતતત્ત્વના અનુસંધાનદ્વારા સ્વતઃ આનંદ-સ્વરૂપ બને એ અર્થનો પ્રયત્ન તે જીવન. બીજી રીતે કહું તો તત્ત્વપ્રાપ્તિ અને આત્મોન્નતિ માટે દેશકાસનો નેટલો ઉપયોગ તેનું નામ જીવન.

અને આ પ્રકારનું જીવન સિદ્ધ કરવાના નિયમનું બીજું નામ તે ધર્મ. એટલે ધર્મ જીવનથી જુદો પારી શકાય નહીં. આત્મોન્નતિની ભાવના વગરનું, અન્તઃસુદ્ધિની કામના વગરનું અને પરતતત્ત્વના અનુસંધાન વગરનું-ધર્મહીન-જીવન એ જીવન જ નથી. તે જીવન ગણાય છે એ કેવળ ઔપચારિક શબ્દોમાં જ; અન્યથા નહીં. એટલે જો હું સાહિત્ય અને જીવનનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો નથી તો પણ જીવનને છોડી દેતો નથી. બહુ આડકતરી રીતે જીવનની ચર્ચામાં બેસું છું. જીવનને સિદ્ધ કરતી બુદ્ધિશક્તિ ચર્ચાથી જીવનને સાહિત્ય સાથે સંકળાવું છું.

ધર્મ અને સાહિત્ય એ ઉભયનો આંતરસંબંધ રજૂ કરતાં પહેલાં ધર્મને ઓળખવો જોઈશે. ધર્મ એટલે કેવળ નડાવું ધોવું, દેવદર્શન જવું, દીલાંટપકાં કરવાં એ નથી એમ કહેવાની મારે ભાગ્યે જ જરૂર હોય. આત્માની અમરતા

આપણે સ્વીકારી છે. પુરાતત્ત્વવિદ્યેએ, પ્રાગિતિહાસસમયની જે થોડીએક કચરો ખોદીને એ કબરોમાં મૃત શરીરની બાજુમાં જે રાગિંદા ઉપયોગના સાધનો મળી આવ્યાં તે ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે તે મુજબ એ આદિ માનવ પણ પોતાની જંગલી અવસ્થામાં પણ મૃત્યુ પછીની જિંદગીનો સ્વીકાર કરતો હતો. આપણા પૂર્વજોએ આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ આ વાત તકથી સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. કારણકાર્યની પરંપરાના ન્યાયના સ્વીકાર વગર આ ઐહિક જીવનકાર્યનો તાણો મળતો નથી. આ વાત પારલૌકિક જીવનસંભવના પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકો પણ સ્વીકારવા લાગ્યા છે. પોતાના તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા *God and Devil* નામક પુસ્તકમાં C. E. M. Joat લખે છે: "This life is not all, and something probably survives the break up of our bodies. Indeed unless there is a more abundant life before mankind this-world of material things in space and time is a bad joke beyond our understanding, a vulgar laugh braying across the mysteries."

જીવનની પર્યાપ્તિ આ દેહના અંતથી નથી. એટલે આ ઐહિક જીવન-યાત્રાની સફલતા એ જીવનસાફલ્યનો અંતિમ કળશ નથી. ઐહિક અને પાર-લૌકિક યાત્રાસાફલ્ય એ સાફલ્ય ખરું છે. હિંદના ધણા તત્ત્વચિંતકોએ આમાં સાર્થકતા પ્રમાણી છે. આ ઉલ્લખ યાત્રાની સિદ્ધિ અર્થેની નીતિ અને રીતિ એનું નામ ધર્મ. જે કલ્યાણકારી અને પોષક છે તેમની સહાયતાથી રિયલિટી ટકી રહે છે. એટલે જ કહ્યું છે કે ધર્મઃ ધારયતે પ્રજાઃ । સ્વ. આનંદશંકર બા. ક્રુવ ધર્મની ઓળખ આપતાં કહે છે કે "બવહારનો અધ્યાત્મલાયામાં જે અર્થ તેનું બીજું નામ ધર્મ." આદ્ય શંકરાચાર્ય કહે છે કે જગતનું જે રિયલિટીકારણ અને પ્રાણીઓનો ઉત્પત્તિનો અને મોક્ષનો સાક્ષાત્ હેતુ તે ધર્મ. તે ધર્મ કેવળ શબ્દપર્યાપ્ત નહીં, અમુક કોઈ સમય માટે જ નિપત થયેલો નહીં પણ કર્મશીલ વર્ણશ્રમમાં સેવાતો ધર્મ, અને શાશ્વત પણ ખરો. Ethics ત્રિપે બોલતાં કોઈએ કહ્યું છે કે "There are no holidays from virtue." આ સદાચારમાં-ધર્મમાં વિરામ

નથી. એ અરબક્ષિત અને અમર્યાદ છે. ધર્મમાં નીતિ અને રીતિ ઉભયનો અખંડ સ્વીકાર અને સેવન-પરિશીલન છે.

હિંતકરનો સ્વીકાર એ ખુદ્દિનું લક્ષણ છે. એટલે ખુદ્દિવિકાસની સાથે ધર્મવિકાસ પણ ઇતિહાસે સાબિત કરી બતાવવો જોઈએ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં પણ પ્રાગિઈતિહાસ સમયમાં પશુમાંથી માંડ માંડ ખુદ્દિસાહાયથી આગળ આવતા છતાં જંગલી ગણાતા માનવમાં પણ ધર્મ હતો. મૂર્તિપૂજા, લિંગપૂજા, સૂર્યપૂજા એ એમની પૂજનવિધિ હતી. આપણે ભલે એના ધર્મને superstition કહીએ, ભલે એની માન્યતાને ભૂલભરેલી ગણીએ-અધ-શ્રદ્ધા ગણીએ-મૂર્ખાઈ ગણીએ તો પણ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે માનવ-થી પર એવાં કોઈ પારલૌકિક શુભતત્ત્વમાં એમને શ્રદ્ધા હતી. એ તત્ત્વને તેમણે 'નિયામક અને દયામય ગણેલું', અંગત ગણેલું અને એ ધર્મશ્રદ્ધાએ જ એને માટે ભાવિકાસ ગોઠવી આપ્યો. આ જંગલી અવસ્થાના માનવમાં શું કે યુગેયુગના મહાન તત્ત્વચિંતકમાં શું, એક વાત સંપટ્ત તરી આવે છે કે તેમણે માનવને આ વિરાટ સૃષ્ટિનો આંતર વિભાગ ગણ્યો છે અને આ અનંત અમાપ સર્જનમાં અનુસૂત વ્યાપક એવું સ્થાપી તત્ત્વ તેને પોતાનું પણ આપોજક ગણ્યું છે. એની સાથેના સંબંધ એ તો સ્વતઃ છે. એને પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી.

આ પરમતત્ત્વની ઉપાસનાવિધિ વિવિધ છે. દેશકાળની પરિસ્થિતિ, મનનું બંધારણ અને વક્ષણ તથા સંયોગોને અંગે-રુચીનાં વૈચિત્ર્યાદ્-ભિન્ન ભિન્ન પ્રસ્થાન વ્યક્તિ પસંદ કરે છે. તે પૈકી કોઈ પણ માર્ગ અયોગ્ય છે કે ઓછો હિનકર છે એમ નથી. ઉદ્ધવસ્થાન જુદું હોવાથી ઝરણુની વહન-દિશા જુદી જુદી હોય છે. પણ દરેક ઝરણુની ગતિ દૂંકા ભાગતા પંથથી તેના અંતિમ આશ્રયસ્થાન સિન્ધુ પ્રતિ જ છે. મહાભારતકાર કહે છે બહુ-દ્વારસ્થ ધર્મસ્થ નેદાસ્તિ ચિફલા ક્રિયા । ધર્મનાં દ્વાર અનેક છે અને દરેક દ્વારથી અંદર આવી શકાય છે. એટલે આ ભૂમિકા લક્ષને એ પરમ તત્ત્વના મંદિરના ગર્ભદ્વારમાં પ્રવેશ કરતા ઉપાસકોનું હું એક વિભાગીકરણ કરવા ધારું છું.

સત્યં શિવં સુન્દરમ્ એ પરતત્ત્વનાં ત્રણ વિશેષણો છે. એમના ઉપાસકો

પણ ત્રિવિધ સત્યના ઉપાસકો તે તત્ત્વચિંતકો; પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ, તથા આદરાયણ અને શંકરાચાર્ય એ આ વર્ગના. બીજું તત્ત્વ તે શિવ. તેના ઉપાસકો ભક્તજન. વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્ય, મીરાં અને નરસિંહ મહેતા તે આ વર્ગના. ત્રીજું તત્ત્વ તે સુન્દર. તેના ઉપાસકો તે કવિ. ઋગ્વેદ અને ઉપનિષદોના પ્રણેતા, હોમરને દાનતે, શેક્સપીયરને મિલ્ટન, વ્યાસ અને વાલ્મીકિ, કાસિદાસ અને ભવજીતિ તે આ વર્ગના. તત્ત્વચિંતકના કુશાગ્ર ચિંતનમાં સત્યની પરખ પણ ઓળસી. શિવતત્ત્વના ઉપાસકોમાં પરતત્ત્વમાં કલ્યાણ અને ઉદારકની આશૈષિન ભાવના અગ્રધાને. કવિદષ્ટિ એ પરમ સૌંદર્ય-પરખની દષ્ટિ છે. પણ આ ત્રણેય વર્ગના ઉપાસકો કેવળ એક અંતિમ તત્ત્વને ઉપાસે છે. "There is an ancient quarrel between Poetry and Philosophy" એ પ્લેટોનું વિધાન આ રીતે યોગ્ય નથી. બન્ને બન્ને સહાયકાર છે. જે વ્યાપક પરતત્ત્વને તત્ત્વચિંતક સત્ય જ્ઞાન તરીકે અપનાવે છે તે જ તત્ત્વનો એને સૌંદર્ય તરીકે પ્રેમીને કવિ આગળકાર કરે છે. આ બન્નેની દષ્ટિ એક જ દશ્ય-સ્વેય પદાર્થને નીરખે છે. કવિ Keatsની પેઠી અમર પંક્તિ: "Beauty is truth, truth is beauty," એ આ વિચારને સમર્થનરૂપ છે.

જાણપણમાં ગ્રીક કવિ હોમરનો પોતે ગાહક હોવાનો એકરાર કરનાર પ્લેટો કવિતાનું ખંડન કરતાં કહે છે: "Man is not to be revered more than the truth." આ વિધાન જોટલું. સત્ય છે તેટલું જ ખોટું છે. પ્લેટોના કહેવા મુજબ જે પરતત્ત્વ, સત્યસ્વરૂપ છે તેના પ્રકાશને વાંસો દઇ બેઠેલ માનવ મૂળ ન્યોતિ:સ્વરૂપને નહીં પણ પડછાયાઓને નિહાળે છે. એ આ દશ્ય જગત છે: એ જગતમાંથી વસ્તુ લઇને 'ગૂંથેલું', જગતમાં ખનતા ખનાવોનો આધાર સર્જી રહેલું કાચ મૂળ સત્યથી ત્રિચુષ્ણિત દૂર હસેલાએલું છે. અને કેવળ અનાવરણક અનુકરણ છે. હવે કવિની દષ્ટિ તો મૂળ સૌંદર્યને પકડવાની છે. કવિ જે પકડે છે તે તો મૂળ બિમ્બની પ્રતિબિમ્બિત રેખાઓને. અને એના જ અનુસંધાન દ્વારા એ મૂળ પ્રકાશનું દર્શન કરે છે. ઉપાસાલે સૂર્યોદય પહેલાં આપણા ખંડમાં બારીમાંથી કે જાળિયાંમાંથી આજો પ્રકાશ અંદર દાખલ થાય છે, એ તકો નથી. સૂર્યનાં

સીધાં કિરણો નથી, પણ પ્રતિબિમ્બિત ધર્મ, અનેક વર્ગજનોમાંથી થઈને અંદર આવે છે. અને છતાં એને જોતાં તુરત સવાર થયાનો મનમાં સદગ ખ્યાલ આવે છે. બહારના પ્રકાશનું વાતાવરણ વગરજોયે મનમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ રીતે કળાકાર કે કવિઓ દૃશ્ય જગતમાં પ્રતિબિમ્બિત સૌંદર્ય-તત્ત્વને પકડી તેના અવલંબન દ્વારા મૂળ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરવા મત્ત કરે છે. કળા એ અનુકરણ એટલા માટે નથી કે તે જે જે જોવું દેખાય છે તે તે તેવું જ હળહળ નિરૂપવાનું યોગ્ય ધારણી નથી. એ વસ્તુને નહીં પણ તેના હોદ્દાને પકડે છે. અને સામાન્ય જણાતી દર્શનસૃષ્ટિમાંથી પણ કાઢી એક એવું તત્ત્વ પકડી સૌંદર્યનું નિગૂઢ દર્શન કરાવે છે કે અન્તઃકરણ એ અનુભવને અંગે વધારે સમજાવી સહૃદય અને સત્વશીલ પ્રસન્નતાબધુ" બને છે. એ કળાનો અનુભવ અંતરાત્માને જાગ્રત કરે છે. સૌંદર્યપરખથી કે સત્ત્વ-પરખથી જે દરેક પ્રતીતિમાંથી સર્જન તત્ત્વને શોધવા ધારે છે તેને તે મળી રહે છે. આ રીતે જે પ્લેટોનું વિધાન ખોટું હરે છે તો બીજી રીતે તે તેટલું જ સાચું છે. દરેક આભાસ એ સત્ય નથી. મૃગજળ જોઈને ઝરણાનાં જળનો ભાસ હરણાંને થાય છે એ જાણીતી વાત છે. પણ જે પોતાના જીવનસર્વસ્વથી વિવેકપુરઃસર સત્ય થું છે તે જાણવાનો પ્રયત્ન હેવટ સુધી કરે છે તેમની પ્રતીતિમાં સત્ય તરફનું ખેંચાણ હોવાને કારણે જ સત્ય આપોઆપ ધસડાઇ આવે છે. પણ અન્તસ્તત્ત્વ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા વગરની તરલ કલ્પના કે વિવેકહીન ખાલિશ કૃતકલ્પરૂપિ ભલે ભાડવામાં સમર્થ હોય તો પણ સિદ્ધ થતી નથી.

સર્વ કલાનું અને સાહિત્યનું ઉદ્ભવસ્થાન જીવન છે. એટલે જીવન જેમ વધુ ઉમદા, વધુ આદર્શની તમજાથી પિલસતું અને સવિવેક પ્રયત્નશીલ તેમ કલા અને સાહિત્ય વધુ ઓજસ્વી અને સત્ત્વસંપન્ન બને. ચિરંજીવતાનું સત્ત્વ તેવાં કલાસર્જનમાં વધુ. જે જીવનમાંથી કલાતત્ત્વ સાંપડે છે તે જીવન-સમાજનું અને કવિનું ઉભયનું-ઉમદા હોવું જોઈએ. ખરું છે કે તટસ્થસમ રહીને કેવળ તર્કથી-બુદ્ધિજગથી માનવજીવનને ધણે અંશે સમજીને કલા-સર્જન ધર્મ થઈ શકે છે; પણ સર્વાંશે સમજીને નહીં. જીવનને તથા તેનાં ક્રિયા-ક્ષેત્રને સમજવામાં નિલેપ સમી બુદ્ધિ સંપૂર્ણ સહાય નથી. જેમણે ક્ષિતિજ

પાર સમુદ્રની અમર્યાદ સફર માણી નથી-અનુભવી નથી, જે કેવળ તટરથ છે, નિષ્ક્રિય છે તે સમુદ્રનો તાગ મેળવી શકતો નથી તેમ ભરતી કે ઓટના બળને માપી શકતો નથી. એટલે જીવનને સમજવા માટે અનાધાર તંક નહીં પણ સમજાવશીલ, સર્વાંશ જીવનનો હોય તેવો અનુભવ જ આવશ્યક છે. કેવળ બુદ્ધિના અવસંબંધથી કળાની ઉપાસના સિદ્ધ થતી નથી, તેથી કળાકાર જીવનસંપર્ક વગર કે સ્વાનુભવવિમુખ રહી શકતો નથી. કળાકાર પ્રથમ તો સૌંદર્યનો કળાનો ઉપાસક છે; કેવળ સર્જક નથી. તેમનું ધ્યાન ઉપાસનાનું છે અને સાધન સર્વસ્વથી એ આરાધનામાં રત રહે છે; એટલે કળાકારને મન જીવન એ જીવવાની વસ્તુ છે. મળેલું જીવન સંપૂર્ણ માધુર્યભર્યું જીવવા જેમને તાલાવેલી નથી-લગની નથી, જે પોતાનું છે તે જીવન માટે જેમને મમતા નથી તે જીવનને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજી શકતો નથી. દરયમાં ન્યારે દ્રશ્ય અને ક્રિયામાં ન્યારે કર્તા એકરૂપ બને છે, આત્મિકય અનુભવે છે, પોતાને ભૂતી સામામાં તલ્લીન બને છે ત્યારે એ સ્થિતિને અનુભવ ગણાવાય છે. સ્વાનુભવના આધાર વગરની કલ્પના સર્જનને ગૌરવ અપાવતી નથી. સર્જનને તો ઠીક પણ એવા સર્જકને પોતાને અનુભવના સંસ્કારધનથી વિમુખ રહેવા દષ્ટ દરિદ્ર જ રાખે છે; એટલે કલાસર્જન એ, સર્જકને જીવનના અનુભવોમાંથી જે સૌંદર્યનો આવિષ્કાર થાય છે તેનું સદૃશ પ્રકટીકરણ છે-હૃદય જે નિગૂઢ ઋણુઋણાટ અનુભવે છે તેનો લાક્ષણિક સ્વંદનરવ છે. ઋણુનો લક્ષિત મધુર ઋણુકાર કે નદીનો ધીર ગંભીર નાદ એ તો ઉભવના સિન્ધુપ્રતિના વહનમાંથી સદૃશ ઉત્પન્ન થતું સાધનાસંગીત છે. કવિ કીટ્સ કહે છે: "If poetry comes not as naturally to him (to a poet) as the leaves to a tree, it had better not come at all." તત્ત્વચિંતક સર રાધાકૃષ્ણન પણ પોતાના 'An Idealist View of Life' નામક પુસ્તકમાં કવિતા વિષે લખતાં કહે છે: "Poetry is a form of life, a realization of the meaning of common life, by living it more intensely." આ ઉભવ વિધાન માત્ર કરિને નહિ પણ સર્વ કલાકારને લાગુ પડે છે. કલા એ માનવજીવનમાંથી ઉદ્ભવ પામતું હૃદયગૌરવનું પ્રકટીકરણ છે. એ જ પદ્ધતિના અગ્રભાગે પ્રકૃતિલત થતું પુષ્પ છે. એ પુષ્પમાં નિગૂઢ રીતે

નવજીવનનાં બીજ છે, એ અર્થે જ જગતના મહાન કલાકારો જીવનમાં સંપૂર્ણ રસ લેવા સહેજે અસિમુખ રહે છે.

આપણે સહુ કોઈ સ્વીકારીએ છીએ કે આજનું સાહિત્ય આપણાં મનને પૂરતો સંતોષ આપતું નથી. આજની સંસ્કૃતિ અને યુગ અગાઉ કદી પણ ન હતાં તેવાં સાધનોથી સંપન્ન અને બુદ્ધિપ્રધાન છે; એતદુજન્ય વિચારો અને શોધખોળોથી આપણે અહર્નિશ પરિચિત રહીએ છીએ, માનસશાસ્ત્ર, રાજકારણશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, આવાં અનેક બુદ્ધિપ્રધાન અને પૃથક્કરણશીલ શાસ્ત્રોનાં અવલંબન છતાં ક્યાંક એવી તો જાણપ રહી જાય છે કે સાહિત્યનો રસાધનગુણ નહિવત્ થઈ ગયો છે. હોમર, દાન્તે, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વ્યાસ, વાલ્મીકિનાં સર્જન સમાં સર્જન આજે નથી. માત્ર ગુજરાત નહીં પણ વર્તમાન સમસ્ત જગતમાં આ સ્થિતિ છે અને એ વિશે અસંતોષ ધણો છે. આનું કારણ બહુધા પ્રગજીવનમાં ઉત્કટ જીવન જીવવાની અભિલાષા પ્રત્યક્ષ નથી એ છે.

આનો અર્થ એ નથી કે આજનો માનવ ઉત્કટ જીવનની અભિલાષા જ ધરાવતો નથી, હકીકત એ છે કે એ વિચાર હજી આચારનું સ્વરૂપ પકડી શકતો નથી. આજની સંસ્કૃતિ આપણે અનેકાનેક નવતર સાધનોથી ભરપૂર બનાવી દીધી છે. આપણે પોતે એટલી તો આંટાઘૂંટી, દોડધમાલ, બંધારણ, અને સાધનો વધારી મૂક્યાં છે કે આપણે મૂળ ઉદ્દેશ જૂલી કેવળ આપણે ઉત્પન્ન કરેલાં સાધનમાં જ એતપ્રોત રહીએ છીએ. આપણે શું ક્યેં જઈએ છીએ તે સ્વસ્થ મને વિચારવાને અવકાશ પણ ભાગ્યે જ મેળવી શકીએ છીએ. આપણું મન અસ્વસ્થ, બેચેન, કર્તવ્યના ઉત્સાહ અને આનંદ વગરનું પરાવલંબી અને ઉતાવળું બની ગયું છે. આ સ્થિતિ સામે ઊંડો ઊંડો વિરોધ સર્વત્ર જગત યથા ગયો છે. પણ હજી ચકાવે રહેડેલાં મનને ઉપાય સૂઝતો નથી. હજી તો એ જ વમણમાં પોકળું માનવ જીવન ધૂમી રહ્યું છે. આવી જાતનું આપણું બેચેન, ઉપરછલું, તક્કરપર્શી સંવેદન વગરનું જીવન અને તેમાંથી ઉદ્ભવતું સાહિત્ય આપણને તેમ જ ભાવી પ્રગતે હિનકર નહીં નીવડે એ દેખીતી વાત છે. જે ખોરાકમાં પૂરતાં પોષક તત્ત્વો નથી તે ખોરાક આપણે લેવા અને આપણાં સંતાનને આપેલાં એ આપણ-

તે કાપ્તને યોગ્ય ન હોય તે સ્પષ્ટ છે.

આપણું સાહિત્ય-ઉત્પાદન સમૃદ્ધ નથી. આપણે સાહિત્યની સારી એવી મૂડી કમાયા નથી, આપણી કમાઈનું કંઈ સકાપ એવું કશું વસાવી શક્યા નથી. એ હરીકતથી આપણી ભાવી પ્રજાનું ધનતર હું સર્વાંશે નિરાશાની દૃષ્ટિથી જોઉં છું તેમ નથી. શોક કે અકસોસ મને ભાવી પ્રજા માટે એટલો બધો થતો જ નથી. માનવજાત વિકાસને પંથે વધી રહી છે. અને ભાવી પ્રજા દરેક શુભ બાબતમાં આપણાથી વધુ સમૃદ્ધ બનશે જ એવી મને સકરણ આશા છે. એક પેઢીએ કરેલી ભૂત તે પછીની પેઢી સુધારી લે છે. ભાવી પ્રજા પોતે જીવનની મહત્તા સમજશે અને જીવશે તથા કળા-માત્રને વિકસાવશે. વળી આપણા પૂર્વજોએ ભેગી કરેલ મૂડીની પણ વારસદાર બનશે. આજે જે હોમર, દાન્તે, શેક્સપીયર, કાસિદાસ, વ્યાસ, ભવભૂતિ, વાલ્મીકિ આપણી વચ્ચે જીવે છે તેમજ એ કવિવરો ભાવીમાં પણ જીવશે, પ્રજામાં પ્રાણબળ રહેશે તે પ્રતિજ્ઞા (Response) મેળવશે. મને જે સાહે છે તે એ કે ભાવીપ્રજા જનક એવા આપણી પાસેથી ભાવીપ્રજા કંઈ પણ સત્વશીલ વારસો મેળવ્યા વગરની રહી જાય એ યોગ્ય નથી. આપણી ફરજ એથી અદા થતી નથી. “દાદાએ તો ધણું મૂકી ગયા હતા પણ બાપ આપકમાઈવાળા ન થયા” એવું આપણી પ્રજા આપણને ન કહી જાય તો સાડું. પોતાનાં સન્તાનનું હિત જોઈને એ દરેક માથાપનો સ્વભાવ છે અને એ માટે આપણે જો વારસો મૂક્યો હોય તો જીવનને જીવડું જોઈએ. ઉમદાપણું કેળવડું જોઈએ. માનવકલ્પમાં પૂર્ણકામ થવાની જે જોડી અપેક્ષા નિગૂઢ છુપાઈ રહી છે તેને સિદ્ધિ માટે અવકાશ આપવા ઉત્કટ સહૃદય અનુભવના ભાવ સંવેદનોના યડકાર ઝીલવા જોઈએ.

અને આજે ઇન્ડિયા અને ચીનથી બની શકે તેવી બાબત છે તેને આચરણમાં હવે તો તુરત મૂકવી જોઈએ; કારણ કે કેવળ વિચારથી આચારસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. અસ્તુ^૧

૨૩-૧૨-૪૩

૧. સામજિક કોલેજમાં ફેબ્રુઆરીમાં વાંચેલું બાંધપાત્ર.

ગિરધરલાલ શેઠ

સાધકની દષ્ટિએ

મારા ધરથી દોઢ ગાઉ દૂર સ્ટેશન પસાર કરતી ધણીએ રેલગાડીના અવાજ મેં રાત્રે સાંભળ્યા છે. દહાડે કદાપિ નહિ. અને કોઈ કોઈ ફોન પસાર મધ્ય રાત્રે સ્ટેશન પટાવી જતી કોઈ ગાડી તો જાણે. મારી પધારી આગળ ચાલે જતી હોય એમ લાગ્યું છે.

એ સૌ શાંતિના પ્રતાપ.

આગગાડીના અવાજને પધારી સુધી આવવાની છટ, તો માનવ, તારા અન્તર્યામી અવાજને તારે રામ રામ વ્યાપી જવાની કેમ છટ નહિ ?

શૂન્ય શાંતિથી ઉચ્ચતર કોઈ અન્ય શાંતિને વરલો યોગી દુનિયાના ગમે તે જીવતા હૃદયના ધમકારા ગમે તેટલો દૂર એસી સાંભળી શકે એમ માનવામાં શો વાંધો ?

એ ઉચ્ચતર અને સૌથી ઉચ્ચતમ શાંતિના પ્રતાપ ?

x

x

x

આજ જાગ્યો એમ રોજ જાગું તો, એ જ ચેતના, એ જ સ્ફૂર્તિ, એ જ સૈંદે તારા નાભનું સ્મરણ કરતો, તારા મુખારવિંદની છબી નિહાળતો રોજ છિદું તો, મારાં દિવસ-રાત કેવાં ચેતનરતાં, ઉલ્લાસલય્યાં અને પ્રગતિ-સાધક જનાવી શકું !

મત્સી એવી ઈચ્છા છે. તારી એમાં કૃપા ઉમેરાય એટલે બસ.

x

x

x

મારા વિચારનું માધુર્ય, મારા જીવનનો જીરવો, મારા શરીરનું સૌંદર્ય, મૂંઝે મળ્યાં છે, હે નાય, તારી કૃપાથી.

એ મહા-પ્રાણનો નાનો સરખો અંશ ત્યારે જ ચૂકવાય કે ત્યારે

મારા અંગપ્રત્યંગ તારા તરફ વળે; મારી છાતીના ધબકારા તારા સ્મરણ-
રૂપ બની રહે.

x

x

x

મારા ગુરુદેવે આપવામાં કંઈ મળ્યા નથી રાખી, પણ હજી હું એને
ભોગવતાં શીખ્યો નથી.

આજે એમના જ ઉચ્ચારેલા પરમ જ્ઞાનજંડારમાંથી થોડા જ શબ્દોને
મારા અંતરાત્માએ આંતરદ્વનિથી ગુંજારવ કર્યો ત્યારે જ મને બરાબર ખબર
પડી કે એમની પૂંજમાંથી પાછ નોટલાનો પણ ભોગ લેતાં હું શીખ્યો નથી.

આજે હું પ્રાર્થના કરું છું: હે ગુરુદેવ તમારા સર્વસ્વનો દૈવી ભોગ
લઈ ચકું તેવો મને પૂરું સિદ્ધ બનાવો.

x

x

x

સાચી કરુણા વિના જીવન ઉત્તર યામ તોયે બાકું રહે, પણ કાયરતાને,
હૃદયદૌર્બલ્યને, આત્મદૈન્યને કરુણા માની, તોતો જદનમનાં ભોતળિયાં જ
દેખવાનાં. શબ્દો ગજબ ઉતરપિંડીઓ કરે છે; માટે સાવધાન.

મૂંગા હીકરાને એકાએક વાચા પૂટે ને જાપ હપ્-થેલો ધાય, વિર-
દિણી પતિવ્રતા પ્રીતમના આગમનના સમાચાર સાંભળી અત્યંત ખેમોદ
અનુભવે એ અદ્ભુત પ્રસંગો છે.

પણ આજ હું ને અનુભવી રહ્યો છું તેની આગળ એવા આનંદ
ગુચ્છ છે.

આજ મારું માંસ કિલકિલાટ હસી રહ્યું છે. મારું આત્મ નર્મિતંત્ર
જ્ઞાનગીત ગાઈ રહ્યું છે. મારા સમગ્ર આધાર પ્રભુ-પિછાનનો એવજીવ
ઉજવી રહ્યો છે.

આજની મારી આંતર રિચિતિ અદ્વ-વચુંનીય છે.

x

x

x

જડ પારસમણિનો રપઈ કરી લોહું સોનું બને એ વાત માણસે
માને, પણ પરમ ચેતનાયુક્ત યોગીના ચરણરપઈ કર્યે માણસનાં મન
પ્રાણ શરીર નવા અવતાર પામે એ સત્યમાં એને શંકા પડે.

માણસની ખુદ્દિ એક નમૂનેદાર ચીજ છે ને ।

x

x

x

સિદ્ધોના આંગણે, સિદ્ધોના લાડકવાયા બાળ તરીકે મને પોતાને રમતો જોવાનો મને આજ અનુપમ લડાવો મળ્યો છે.

ધન્ય છે આજનો દિવસ.

અને અજબ આનંદની વાત એ છે કે આજનો દિવસ સ્વયં પુકારે છે કે "ધન્યતર છે હવે પછીના દિવસો."

"જીવન ધન્ય કરી માણવાના આજે તો મંગળ મૂહૂર્ત મંડાયાં છે. મીઝ."

x

x

x

મા, આજે તારી કરણના નીરમાં નાહ્યા પછી મારી કાયા કાંચન-વર્ણી થઈ; મારું મન તેજોમય થયું; મારા પ્રાણ દિવ્ય-અગ્નિની શિખા-મય થયા.

મા, હું મારીનો મળ્યો; આનંદમય બન્યો.

ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિનો ગુણામ મળ્યો; તારો, દેવીશક્તિનો સાંગો પુત્ર બન્યો. મને મારા સ્વરૂપનું અનુભવજ્ઞાન થયું.

હું તારો પુત્ર, તારો સનાતન અંશ, એ વાતનો મને મુદ્દ અનુભવ થયો.

x

x

x

હવે હું એકલો નહિ, મારી સકલપ્રજા, મારા લોહીનાં ખુદેખુદ ભગવાનની સમજગેર ભક્તિ કરે છે.

અત્યારસુધીની મારી ભક્તિ, હું જેને ભક્તિ કહેતો હતો તે ચીજ, ભક્તિ નહોતી. એ હતી ભક્તિ કરવા પૂર્વની તૈયારી.

હવે મારા લોહીનાં ખુદેખુદ ભગવાનની નિકટતા અનુભવે છે.

x

x

x

માનવ, તું ગોટા કે તારી તિજોરી ? તારી તિજોરીના રક્ષણ માટે સંત્રી રાતદાડો પહેરા બધાં કરે છે.

તારા આત્મધન પર, તપોધન પર, કોઈ ઝાકુ, કોઈ કામના, કંઈ વિચાર, કોઈ જડતા તરાપ ના મારે તે માટે પવિત્રતાને ઓજસની સાંગીન

હાથમાં પકડાવી મહેરા બેરાવવા સારુ કર.

x

x

x

અમ, મનુર.

મનુરીમાં નાનમ હોત તો પ્રભુ વિધેનો બોલો માથે ઉચકી ફરત ખરો કે ?

તારા, ચાંદા, સરજ વ્યવસ્થિત મનુરી કરે છે તે દેખી એમના દેવતાની કિંમત આપેલો ઓછી આંકીએ છીએ કે ?

તારા અંતર્યામી દેવને ઓળખી તું કરે છે તે કયો નો મનુરીમાં નાનમ નથી.

નાનમ છે અંતર્યામી દેવનું પૂજન કર્યા વગર કશું પણ કરવામાં. પછી ભલે એ રાત્રી સ્વાવસ્થાનું કેમ ના હોય !

x

x

x

માનવ એટલે ખાલો પંજો મેલે ભર્યો લોદિયો પર્યટ. એને બનાવી દે સુવાળો ને ચક્રચક્રો તે એને ગુરુ.

અગર માનવ એટલે ધૂળ પડ્યું સોનું. જેનું ને તેનું વેચવા જઈએ તો કોઈ હાંધમાં ના જાણે એનું. એને શોધી વિશોધી એમાંથી સંસ્કૃતીનાં નૂપુર કડે કે એની સુરજીભરમ બનાવી અધિનીકુંમારેને ચરણે ધરે તે એને ગુરુ.

ગુરુ રાખને પ્રમદી રતન કરે. સીસને પત્તી સોનું કરે.

એ સમીકરણમાં ના દેકે તે બધા ધર્માર્થોએ ઓછા-વત્તા મુરખીઓ. ગુરુ નહિ. ગુરુની પૂજ્યતાનું આરોપણ એમાં ના થાય.

x

x

x

પ્રભુ, તારી ઉમર ?

નારદ હજુ મે જીવાન છે. પૃથ્વી ધરડી ધરી ત્યારે મ નારદ ધરડા નહિ થવાના.

ને તમે તો પૃથ્વી જન્મી એ નહોતી ત્યારે મ જીવાન હતા. અને આજે મ જીવાન. તમારી ઉમર જાણવાની કોઈ રીત ?

કે પછી બૂત, ભવિષ્ય ને વર્તમાન એ ખાલી બેઠ છે અને ઉમર-ગણતરી એ નવરાઓના ખેલ છે ?

પોતાની ઉમર જાણવાની પદ્ધતિ નહિ કરનાર સુખ કેવો પ્રતાપી છે !

એથી જીવદ્વં, ધડી, અધધડી, પળ, અધપળતો. હિસાબનું રાખનાર માનવ
હેવો કુદ છે !

ઉમર જાણવાની શક્તિ આયુષ્ય એજ ગુમાવવાનું મન થતું હશે તેને
જ થતી હશે.

ઉમર જાણ્યે અમર નથી થવાનું. એની પરવા ના કર્યે સંભવ ખરા.

મૃત્યુ એની સાક્ષી પૂરે છે,

અમરતાના પંથે આગળી ચીંધનાર એ મૃત્યુ, તારી ઉમર કાઢ નથી
જાણતું. ને નથી જાણતું પ્રભુની. અમારા જીવનવિધાયકો, તારું ચિંતન
કર્યે અમે પણ અમર ના થઈ શકીએ !

x

x

x

તે સ્વાતંત્ર્યની ખૂશો સ્વાતંત્ર્ય માટે નહિ હોય, તંત્રફેર માટે હશે
તો તંત્રફેર થતાં આપણે તો એના એજ ખુમાટો મારવાના બાકી રહેશે.
નવા ફેરફાર નહિ. સત્યમર્જન જ આપણો ઉદ્ધાર સાધશે.

x

x

x

ગુજરાત તારા હીકરાઓમાંથી જીર્ણરેતસ કેટલા નિર્મળ નિરહંકાર
કેટલા ? આત્મરતિ આત્માનંદની પ્રાપ્તિ કરી એકલા, મોક્ષ અને શુદ્ધ દિવ્ય
ભોગને ભોગ હાથમાં નચવનાર સિદ્ધ કેટલા ? એવા સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ માટે
અલંગ અભિલાષા ધરાવનાર સાધક કેટલા ?

એની સંખ્યા ગણી કાઢ અને જાણ કે તારા એ સત્પુત્રો તારી કૂખ
છીપાવશે. તારી કૂખે જન્મેલા એ કેટલાકો રધૂલ મૃત્યુ આ શમી જશે ત્યારે
ય જનને અજવાળાં પારો. જનની જણે તો આવા પુત્રો જણ્યે એવા
આનંદોદ્ભાવ સૌના મોંમાંથી વર્ષાવશે.

ગુજરાત તું પણ સ્પાટીનો કરતા હતા તેમ કર. પવંત પરથી
ખીજતે નીચે ધકેટી દે. સ્પાટીનો ધીરદેહને સાચવતા; અન્ય દેહને સાંપજા
ન સાંપજા સરખા ગણી ભોંય ભોગ કરતા. જીર્ણરેતસ, નિર્મળ, નિરહંકાર
ના નીવડે તેને તું ય તેમ ગિરનાર પરથી ગળાવી દે.

સ્પાટીનોનું શરીરજન જગમગદ્ગદ થયું તેમ તારું સર્વ વાતે જગદુદ્ધારકપણું
સૌને દેવે અંકિત થશે.

ગુજરાત, તારા સર્વપુત્રો ગળનમાં ચાલે એવાં મહાન બાંધવા નેટલા

રિદિવંતા થાય; પ્રતાપ અને હેમુનાં શરીરખળને શરમમાં તાપે એવા
ખખતરિયા દેહવંતા થાય એટલેથી તૃપ્તિ ના અનુભવીશ.

તારા પુત્રો ગગનના ગાલ ચીરી ઉપર વણ્ટે એવી મહોઁચ સત્ય ખત
બૃહત્તની ચેતનાવંતા અને ત્યારે જ ટાઢકની હારા કાઢજે.

કાવ્યમાનસી-પૂર્તિ

ઉપાને

ઉપા / તારી આંખે જગ નીરખવું; રમ્ય સરમાં
સમીરે દ્હેરાતાં કમળમુદુને સ્પર્શ કરવો.
સ્વવારે એકાન્તે રગનીપટને ઉદ્ધૃત કરી
નવોદા સૃષ્ટિની જરી વદનવીડા નીરખવી.
રુપે મુખાવરયા કમળનયનોમાં વિલસતી,
નવા રંગે ભાવે તરલ સરવારિ ચમકતાં,
સમીરે કંપેલી વનવિહંગવીણા રણુજણી,
બધે વેર રેલે તવ પ્રણયઝંકાર ઝરણી.
પહાડોમાં ઝંખ્યાં અમણિત ભેડે વન્યજરણાં
તરંગી અંગાંગે પુલકિત કરે નૃત્ય; તરણાં-
તવ દષ્ટિરપશે કુદરત બધી ઉત્સુક બની
પ્રમુખિ ભેડીને પુનઃ ગિરિ, ગંભીર મલકયો.
નિશાન્તે સોતકંઠી ગિરિવર વનોની દુગ વિરે
ધુખાએલાં અથ રગનીભરતું દર્દ સૂચવે.
અહીં શોકોદ્ગારે વિરહરટણે મ્હાન જલધિ
શુકાઓમાં રેડે સમનતર નિઃશ્વાસ ઉરનો.
ત્યહાં પણે પણે મૃદુલકર તારા સળવળ્યા.
દ્રવી પુષ્પે પુષ્પે તવ નયન માધુર્ય નિતયુ,
તરંગોમાં આછી વિલસી રહી દિવ્ય રિમત-પ્રભા.
સમુદ્રે સહ્યોલે સરલ સુલગા કાન્તિ તુજની.
પ્રિયે ! શબ્દોઁચારે તવ કવન મેં આ દિન કયું
કદિ ભાવાવેશે તવ પ્રગવ દિઁમુદ નિરખ્યો.
છતાં ગાદાન્ધારે હૃદયંદલ જે વિરમૃત પડ્યું
ત્યહાં સ્પર્શો ન્હોતી તવ કિરણની કામળપ્રભા.
અચિંત્યુ આજે આ મૃદુ તવ રંગે ઉજ્જવલ બન્યું,
ફરી પાછા તારા વિલસ વિલસ્યો દષ્ટિપથમાં,
ફરી આંહી મારાં રમણુવિસર્પા આંગણુમહો

બધે દિશિં તારી ચરણરજનીં કામળ ખરે.
 પ્રકુલ સત્ સૌમ્ય રાજ પ્રકાશથી
 તે દૃષ્ટિની દર કરી વિભાવરી.
 સરે સરે કુમ્ કુમ્ ફેરારા વિષે
 હું વિરમયો માનસસ્થાન મારું.
 સદય એ સદનાસ વિશે સખી !
 વિકલ અંતરે એકલતા ભૂલ્યું
 કમળની સુખ—સૌરભમાં ફરી
 હૃદયમુગ્ધ બની ઉતરી ગયું.
 પ્રબોધ

અપ્રકટ 'ઉગા' નામક પ્રણયકાવ્યમાંથી

બાની ગીતા

મદાકાન્તા

બા તું કેવી ધૂપદીપ કરી વાંચતીતી ગીતાજી !
 ને જ્યારે હું તવ સમીપ બેસું યતી રાજ રાજ,
 ચરમા ઊંચાં કરી નખન ચાળી કદી ફેરે મને તું
 "ગીતા છે આ વિષમ જગમાં બિન્દુ સાચુ અમીનું."
 આરંભે એ જીવનમદી, તે એ અનાસક્તિયોગ
 આ સંસારે દુઃખ વિસરવા રાજ ગીતા અંબોધ
 આલેખ્યું તે, અદરનિશ એને અખંડ રમરે તું,
 પુષ્પે મધે પૂજન કરતાં રીધ આયુષ્ય હેતુ.
 તું જી. તારી રમૃતિ રહી અદી માત્ર ગીતારસરૂપ.
 થોડા દહાડા બધું કરી લીધું—પુષ્પ ને દીપધૂપ.
 મધ્ય અંતે બધું વ, કદી ના દૃષ્ટિ સામે વ કીધી
 રાગિંદી આ ગડમધ્યમાં બાળ ના જોઈ લીધી.
 જનમાં બાળમાં, ધૂળ પડી, ઉધામ્ અદી જી ગીતામાં
 તેથી એજ અણુસમભુએ નાખી એને ચૂસામાં.
 હું તો રહેતો દર ઘર યજ્ઞ ખ્યાલ ના'વો કદી પં-
 ધારો આવી રિયતિ કરુણ જેને ગણી વંદનીય.
 બા તો નોતી પણ હૃદય બાનું હતું જ્યાં વસેલું-
 એ બાળી તેં દદ કરી અરે ! બાલ્યું સર્વસ્વ બેળું.
 રજનીકાન્તા ભટ્ટ

નિઃક્રમ

સરસ વિદ્યાસાધન

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો. (પ્રાચીન ગુજરાતી વાણેશ વંશની સમાપ્તિ પર્વતના) ભાગ ૩મે, સંગ્રહ કરનાર—આચાર્ય ગિરિભટ્ટનાર વલ્લભજી બી. એ, એમ. આર. એસ. એસ. નિવૃત્ત કુપુરેશ્વર. આંધ્રાઓલોજિકલ વિભાગ, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈ. અકાશક—શ્રી. દ્વાર્જસ ગુજરાતી સમા, મુંબઈ, નં. ૩૬૫. વિદ્યુલભાઈ પટેલ રોડ, મુંબઈ નં. ૪, ઈ. સ. ૧૯૪૨ : કિંમત રૂ. ૬-૦-૦)

શ્રી. દ્વાર્જસ ગુજરાતી સમા-અન્યાવસિના ૧૫મા અમુકા તરીકે છપાયેલ આ અન્ય 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો'નો ત્રીજો ભાગ છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધન તરીકે અતિશય ઉપયોગી એવા આ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોના સંગ્રહનો ઇતિહાસ પણ યાદ કરવા જેવો છે.

સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈએ ઈ. સ. ૧૯૧૪-૧૫માં પુરાતત્ત્વનાં 'ઈન્ડીઅન એન્ડીકવેરી', 'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા' આદિ સામયિકોને ફેંદાફેંદી એમથી ગુજરાતના ઉડીણું લેખોને ઉતારી લઈ, એ ઉતારાનાં ચાર હજાર પુસ્તકો ગાંધાળ્યાં. આ અવલોકનના લેખકને એ ઉતારાનાં પુસ્તકો ઉપયોગ કરવા માટે સ્વર્ગસ્થ સ્નેહથી આપેલાં એ હકીકત આવરે યાદ આવે છે. પછી તો એ ગુજરાતપ્રેમી સાક્ષરનો (૧૯૧૭માં) અકસ્માત સ્વર્ગવાસ થયો, પરંતુ શ્રી. દ્વાર્જસ ગુજરાતી સમાએ એ પુસ્તકો ગુમાવવાથી ખરીદી લીધાં અને છપાવવા માટે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એટલે ફરતી-ફરતી એ પુસ્તકો ઈ. સ. ૧૯૨૪માં માઈશ્રી ગિરિભટ્ટનાર આચાર્ય પાસે આળ્યાં. વચ્ચે એ કાફા ઉત્તમલાલ કેશવલાલ નિવેદીને સોંપવામાં આવેલું પણ એમનો જે દેહ કામ આગળ ચાલ્યા પહેલાં પડી ગયો (૧૯૨૩) અને કેમ જાણે પુરાતત્ત્વનાં આ કાર્યને કોઈ ખરાબ અડચણતા

હોય તેમ શ્રી આચાર્ય કાયં મોયે સીધા પછી મંદાગિની પીઠાવા લાગ્યા અને સંઘડનું કામ લગભગ પૂરું થવા આવેલું ત્યારે અકસ્માત થઈને અસ્થિમંડળના વ્યાધિમાં સપડાઈ ગયા. પરિણામે છેક ઇ. સ. ૧૯૪૩માં ઐતિહાસિક લેખોનો પહેલો ભાગ પ્રકાશિત થઈ શક્યો.

રણજિતરામભાઈએ ઊતારેલા મૂળ સંઘડ અને આ છપાયેલા સંઘડ નચ્ચે ધણું અંતર છે. મૂળ પુસ્તકોને પાસે રાખીને પણ 'ઇ. એન્ટિ.' વગેરે મૂળ સાધનો ઉપરથી જ નવેસરથી ઊતારા કરીને આ સંઘડ કરવામાં આવ્યો છે. એ ઉપરાંત પહેલા ઊતારા કર્યાને ઘણાં વર્ષો થવાથી વચગાળામાં જે ઘણા નવા લેખો શોધાયા તથા પ્રગટ થયા તે જમાને પણ આમાં સંઘડી શકાયા. આ રીતે સમય ગયો તેનો લાભ મળ્યો.

ઉપરકલા પ્રમાણે ઐતિહાસિક લેખોનો પહેલો સંઘડ બાર વર્ષ પહેલાં જદાર પચી ત્યારે એમાં શ્રી આચાર્યે સ્વીકારેલી સંઘડપદ્ધતિની ખામીઓ વિશે તથા સંઘડની અપૂર્ણતાઓ વિશે ઘણાં બિંદાપોદ થયે હતા. પણ એથી લાભ એ થયો કે આગાઅવળા છપાયેલા અને તેથી નજર જદાર રહેલા લેખો સંઘડકર્તાના ધ્યાનમાં આવ્યા; પરિણામે એ બાત્રમાં આ સંઘડ પૂરો કરવાની કાર્યસૂચીમાં મૂળ યોજના છોડી દેવી પડી. અને વાંધેલા વંશના તથા પ્રકીર્ણ લેખોનો આખો ત્રોળે ભાગ કરવો પડ્યો. અલગત શ્રી. આચાર્યે ત્રોળ ભાગના પ્રારંભિક વિવેચનમાં કહ્યું છે તેમ આ ત્રોળ ગ્રંથમાં "હિમિત્રોની સલાહ અનુસાર ગુજરાત જદારના પણ ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા હતા તેવા" સાક લેખો પણ પુરવણીમાં દાખલ થવાથી ગ્રંથનું કદ ઘણું વધી ગયું. પહેલા ભાગમાં ૧૦૭, બીજામાં ૯૮ અને ત્રીજામાં ૧૧૩ મળી કુલ ૩૧૮ લેખોનો સંઘડ થયો. રાજવંશવાર જોતાં મૌર્ય વંશનો ૧ (અશોકનો ગિરનારનો), ક્ષત્રપના ૧૨, ચૈદ્રકના ૨, ગુપ્તનો ૧, વલ્લભી ૯૫, ચાલુક્ય (પામ્યાલ) ૬, ચૂર્મી ૧૨, રાષ્ટ્રકૂટ ૨૨, ચાલુક્ય (સોલંકી) ૯૩, વાલ્લભી ૩૦ અને પરચુરણ ૪૫-એ રીતે લેખો ભેગાયા છે. સંઘડના નિર્માણ માં આ આકાંક્ષાઓ ખામી, ગાડી કાચો ખપાલ તેા આવા ગ્રંથોનો ઐતિહાસિક કાર્યમાં ઉપયોગ કરવાથી જ આવે. આથી વધારે વીગતવાર અવલોકનની જરૂર

નથી છતાં આવું મન્યના સંગ્રહકારની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવે માટે નીચેની વાંચનો તોંધી છે.

ત્રીજા ભાગના પૃ. ૧૦૬ ઉપર ઉતારેલા અંભાતમાંથી ઉપલબ્ધ શિક્ષાલેખથી વાંચેલાવંશના લેખો પૂરા થાય છે. વાંચેલાવંશનો એ છેલ્લો લેખ છે. એ પછીનાં ૧૫૨ પાનાંમાં પરચુરણ લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંગ્રહની પદ્ધતિ વિશે પણ ટીકાઓ સાંભળી છે. એટલે એ પદ્ધતિને જરા નોંધ્યો.

પહેલું તો એ કે નં. ૨૨૭ના લેખથી શરૂ થતાં પરચુરણ લેખોના સંગ્રહમાં પૃષ્ઠાંક ચાલુ ન રાખતાં પહેલેથી શરૂ કરેલ છે. પણ નં. ૨૫૭ના લેખ આગળ એ વિભાગ પૂરો કરી પછી પુરવણીના લેખોનો નવો વિભાગ શરૂ કર્યો છે. પણ આ વિભાગ શરૂ કરતાં પૃષ્ઠાંક બદલાવેલ નથી - જ્યારે છેલ્લે અનુક્રમણિકાઓના પરિચિદના પૃષ્ઠાંક પાછા પહેલેથી સર થાય છે.

બીજા આવી જ ગૂંચવણ પુરવણીનાં લેખોનાં લેખાંકમાં કેટલાકને લાગે છે. હા. ત. પુરવણીના પહેલા લેખને નં. ૬૫ એ રીતે સંખ્યાંક આપેલો છે. એ જીવદામનનો જૂનાગઢમાંથી મળેલો ટૂંકો લેખ એપિગ્રાફિઆ-ઇન્ડિકા વો. ૧૮માં છપાયેલો છે. હવે પહેલા ભાગમાં છપાયેલ ક્ષત્રમે રુદ્રદામનનો લેખ જોને નં. ૬ આપ્યો છે તે પછીનો આ લેખ છે ગાટ એને નવો નંબર ન આપતાં નં. ૬ જ એ રીતે નંબર આપેલ છે. પછી ધ્રુવસેન ૧ લાનું એક અપ્રસિદ્ધ (પહેલો ભાગ છપાયો ત્યાં સુધી) 'એપિ. ઈ.' વો. ૧૮માંથી લેવાયું છે તેને નં. ૨૬ જ આપેલ છે; કારણ કે પહેલા ભાગમાં એ જ ધ્રુવસેન પહેલાનું વલ્લભી સં. ૫૧૦ નું જ્ઞાનપત્ર છે અને જોને નં. ૨૬ આપેલ છે. એટલે તે પછી આ મૂકવાનું. ત્રીજો હાખરો જરા બીજા કારણથી પણ જોવા જોવો છે. શીલાલિપ્ય ઉત્ખનનાં જોસરનાં પતરાંનો આ હાખરો છે. આ પતરાં શિલાલિપ્ય યોયાનાં તામ્રપત્ર તરીકે મનાઈને ૧૮૧૫-૧૬માં આ. સ. વે. સ. રિપોર્ટમાં છપાયાં હતાં અને ઉપરથી યુ. એ. સે. ના પહેલા ભાગમાં નં. ૬૨માં છપાયેલાં પણ એ પછી એના ઉપર પછી ચર્ચા થઈને છેવટ 'એપિ. ઈ.' વો. ૨૨માં એ પત્રોવાળાં લખાણ ફરી વાર છપાયાં અને એની સાલ જો પહેલાં વ.

૨૮૭ વંચાયેલી તેને બદલે આ નવાં સંસ્કરણમાં ૩૫૭ નક્કી થઈ છે. આ સંશોધનને પરિણામે આ પતરાં ફરી છાપવાની આવશ્યકતા ઢેખીતી છે. અને ત્રીજા ભાગમાં “ નં. ૯૨ વિસ્તારપૂર્વક ફરીથી ” એ રીતે નોંધ કરીને છાપ્યા છે. આથી વધારે દાખલા નોંધવાની જરૂર નથી. પણ જે અનેક લેખો કાગક્રમાનુસાર પહેલા અથવા બીજા ભાગમાં છપાવા જોઈતા હતા પણ ચરતચૂકથી રહી ગયેલા અથવા પછી પ્રગટ થયા અથવા વિશેષ સંશોધનને પરિણામે ફરી છાપવા આવશ્યક લાગ્યા, તે બધા આ પુરવણીમાં છાપ્યા છે.

સંખ્યાક અને પૃષ્ઠાંકની ઉપર નોંધી તેવી ગોઠવણીથી ઉપરઉપરથી જોનારને એ ગૂંચવણવાળા લાગે પણ અવ્યાસીની દૃષ્ટિથી આરંભમાં આપેલી લેખોની અનુક્રમણિકાની મદદથી તથા છેવટમાં આવેલા દેશ, ગામો અને રથોની તથા બીજી વિશેષ નોંધોની એ જો અનુક્રમણિકાઓની મદદથી ઉપયોગ કરનારને વિશેષ મુશ્કેલી જેવું લાગે એમ હું ધારતો નથી.

છેવટમાં કહેવાનું કે આ પુસ્તકો જે કાળે તૈયાર થયાં તે કાળ માટે લગભગ સંપૂર્ણ છે. ‘ લગભગ ’ કહું છું, કારણ કે કોઈક પ્રગટ થઈ ગયેલા લેખ પણ ચરતચૂકથી સંમદાવો રહી ગયો હોય એ બનવાનું જ છે. એક દાખલો મને સહેલાઈથી નજરે ચડ્યો છે. કહ્યું વાઘેલાના વખતનો ત્રિ. સં. ૧૩૫૪નો ઉપર બીજો ભાગ આવેલા મુરલીધરના મંદિરનો ચિત્રાલેખ જે છેક ઈ. સ. ‘ ૧૯૧૦ના ’ બુદ્ધિપ્રકાશ ’ માં ૨૫. તત્ત્વસુખરામ મ. ત્રિપાઠીએ છપાવેલો અને મારા ગુ. મ રા. ઇતિહાસ (ભા. ૨જો, પૃ. ૪૨૮) માં હવે જોયો છે તે આ સંમદમાં નથી. કદાચ યુજરાતી ભાષામાં જ પ્રસિદ્ધ થયો હોવાથી રહી ગયો હશે, પણ આવો સંમદ મને તેટલો સંપૂર્ણ હોય તો પણ નવી નવી શોધ થતી રહેતી હોવાથી થોડા વખતમાં અપૂર્ણ થઈ જાય એ રાજ્યાનિક છે. અને એ માટે શ્રી આચાર્ય કહે છે કે આ વિષયના દરેક શોખીને જે નવા લેખો પ્રગટ થાય તેને પોતાના સંમદમાં ઉમેરતા રહી પેત્રપોતાનો સંમદ પૂર્ણ રાખવો; અને એ જ માર્ગ છે.

બીજી વાત એ નોંધવાની છે કે આ વિષયનો અવ્યાસી ન હોય તેણે આ પુસ્તકના ભાષાન્તરમાં જોઈને જ ઐતિહાસિક નિષ્ણો કરવા ન જોઈ.

કારણ કે એક જ લેખનિષ્ણાતને હાથે એક વાર છપાવેો હોય છેતાં ખીજી-
ત્રીજી વાર પણ ખીજા નિષ્ણાતોને હાથે છાપવાની જરૂર પડ્યાના. અનેક-
દાખલાઓ છે, ઉપર એક સફારણ નોંધેો છે, પણ પરસ્પર મેળવીને જે
વિવેક કરી શકે એવા અગ્ધાસીઓ માટે તથા બામના એક સંપ્રદાયન્યમાં
યુજરાતને લગતા સેકંડો લેખો મળી શકે છે એ પણ સરસ સાધન છે.
અને આવું સરસ વિદ્યાસાધન પૂરું પાડવા માટે મારા મિત્ર શ્રી. મિરિગ-
શંકર આચાર્ય તથા શ્રી કાળીસ યુજરાતી સભા ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ડ. કે. રાણી

સુબોધક અનુવાદશૈલી

અહિંસાની તાલીમ (રીચર્ચ ગ્રેમ્સ, 'A Discipline for Non-violence') : પૃષ્ઠ ૧૨૧-૧૨૨-૧૨૩, અનુવાદ : ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ.
પ્રકાશક : નવલવન કોર્પોરેશન, અમદાવાદ; મૂલ્ય : ૭ આનાં.

રીચર્ચ ગ્રેમ્સ દ્વારા 'રચાયેલું' મૂળ ઉગ્રેણું પુસ્તક 'મે' વાંચ્યું નથી તેમજ અત્યારે એ 'મારી' સામે પણ નથી એટલે મૂળ લખાણનો આશય વગેરે કહેવો અસરો અનુવાદમાં ઉતારાયો છે એ હું કંઠી શકું તેમ નથી, પણ એટલું તો હું જરૂર કંઠી શકું કે આ અનુવાદની શૈલી સુબોધક છે અને ભાષા પ્રસન્ન છે. એમાં ગૂંથાયેલા વિચાર પ્રોત્ત છે અને એનું દાખલા દલીલથી સમર્થન કરાયું છે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ અનુવાદની એક પૃષ્ઠ નેટલી પ્રસ્તાવના લખી છે. તેમાં તેમણે શાંતિવાદને 'ખદ્યે સત્યાગ્રહ' શબ્દ મળ્યો જોઈને વાપર્યો છે. એનું કારણ દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે શાંતિવાદ (pacifism) અને સત્યાગ્રહ એ બંને એક વસ્તુ નથી.

આ પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠના અંતમાં અનુવાદક તરફથી એ સૂચનાયું છે કે ગ્રેમ્સની એક ખીજી પત્રિકા નામે The Training for Peace માંથી કેટલાક ઉપયોગી બાજોનો આ અનુવાદમાં સમાવેશ કરાયો છે.

પૃ. ૪માં આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ ત્રીજે મુજબ સમજવાયો છે :—

“લશ્કરી તાલીમની જેમ અહિંસાની તાલીમમાં પણ ધારીરિક

ક્યાવત અને નિયમપાલનની જરૂર રહે છે; અને એવી તાલીમ હાથકામ વાટે મેળવી શકાય. "

પૃ ૧૩માં લશ્કરી તાલીમ વડે ખીણતા એવા કેટલાક ગુણો ગણાવી એ જ ગુણો મોટા પાયા પર, નિયમિત રીતે ને સંમજપૂર્વક કરેલા હાથકામથી પણ વિશેષે છે એમ કહ્યું છે. અને એ જ દેહોક્ત એને અંગેના મુદ્દાઓનાં શીર્ષકો રચી કરી નિસ્તારથી બાકીનાં પૃષ્ઠોમાં સમજાવવામાં છે. એ શીર્ષકો નીચે મુજબ છે.

આત્માપાલનની ટેવ; સ્વમાન, સ્વામય અને અંયમ; દૃઢ સંકલ્પશક્તિ; ખીણતો પરત્વે અિક્ય ભાવના; સુખવરણ; અને સદકારની ભાવના; સમાજની રક્ષા; કાર્યશક્તિ; હિંમત; શાંતિ અને સમત્વ; હંધિયારોની અવેશમાં વધરાતા નૈતિક ઉપાયો યોજવાની આવડત; સત્યામદને માટે આવશ્યક ખીણ ગુણો; ધીરજ અને નમ્રતા; સત્યનિષ્ઠા; મનુષ્યસ્વભાવ વિષે વિશ્વાસ; તૃપ્તિઓ; વધારાનો લાભ; હાથકામની તાલીમના પ્રકાર; ઉત્તમ તાલીમ ક્ષત્રીને શા માટે ? સૂત્ર કાઢવાની જરૂર; તાલીમની ખીણ પ્રવૃત્તિઓ; લશ્કરી તાલીમથી ચક્રિયાતી; સામુદાયિક દિલચાલને માટે જરૂરી તાલીમ; અદિંસક ખડી ફોજ; અદિંસક લડતરી તાલીમમાં હાથકામ એ શારીરિક અંગ છે; સમૃદ્ધમાયન; લોકનૃત્ય કે તાલગદ્દ સમૃદ્ધમાયન; એકધના ખીણ ઉપાય; સામુદાયિક ધ્યાન; વ્યક્તિગત ધ્યાન; વિચારો દ્વારા ઉત્સાહવૃદ્ધિ.

આ પ્રમાણેના સાધક શીર્ષકો દ્વારા કેટલીક વાર તો જાણે નિખંધિક જ સખર્ત્ત દોષ એરી સુદર શૈલીમાં અને રુદ્રપણે વિચારો રચી કરાયા છે. આ શીર્ષકોની પૂર્વે પણ શીર્ષકો છે: લશ્કરી તાલીમ; સક્રિય કામની જરૂર; માનસિક કારણો; પ્રારંભિક શંકાઓ અને હાથકામની અસર લશ્કરી તાલીમ જેટલી જ. પૃ. ૬માં આલખટ આર્ષનસ્ટાપન, બરદાંડ રસેલ, એ. એ. મિલન અને ખીવરલી નિકલસનો વિખ્યાત અદિંસાવાદીઓ તરીકે દર્શાવ્યા છે.

પૃ. ૫૮-૬૨માં એક પરિસ્થિતિ અપાયું છે. એનું 'હાથ અને આંગર' એવું મધાણું રખાયું છે. એમાં રથેંજર નાગના જર્મન લેખકના Mission

and Mechanics ('મનુષ્ય અને યન્ત્રશાસ્ત્ર') નામના પુસ્તકના એક પ્રકરણના મુખ્ય ભાગનો અનુવાદ છે.

આ સમગ્ર અનુવાદ વિચારપ્રેરક સામગ્રી પૂરી પાડે છે અને વિશ્વશાંતિ માટે અહિંસાની ભાવનાની જરૂર રચીકારનારને આમંદર્શક અને છે. હપાઇની સફાઇને લીધે તેમજ વિચારોની સ્વદાતતાને લઈને આ પુસ્તિકા ફરીફરીને વાંચવું મન થાય તેમ છે.

હીરાલાલ ર. કાપડીઆ

પરિચય અને પરામર્શ

આચીના : ઉમારાંકર ભેષી (૧૮૪૪: ભારતી સાહિત્યસંઘ, અમદાવાદ ને મુંબાઈ; ૩, ૨૦).—અહીં હપાચલી સાત રચનાઓમાંનાં 'બાલ રાહુલ' તથા 'રતિ-મદન'થી ત્રેમાસિકના વાચકો અત્યુચ્ચા નથી. બાકીનાં પાંચનું વસ્તુ મદાન ભારત, ભાગવત કે ભતકાધામાંથી છે. જોડ સાહિત્યનાં ઝણી છે તે જો (રાહુલ દિયેતું ને 'આરાંકા') સિવાયનાં પાંચેમાં—'કુબ્જ' તથા 'ગાંધારી'માં કદાચ સોયી અધિક અંશે—ને આશુ પદ્ય સદૃશ નાટ્યતત્ત્વ વિલસે છે તેને આ રસ-ભરી રચનાઓનું સોયી મોટું આકર્ષણ હતી ચકામ. પાત્રોના ઉત્કંઠ, મદન કે હસિત મનોભાવોના આલેખનની દૃષ્ટિએ એતાં 'કલ્પ-કૃષ્ણ' 'બાલ રાહુલ' 'રતિ-મદન' તથા 'આરાંકા' ધણું સુન્દર છે. સંમદમાંના દરેક કાવ્યના ઉત્તમ ભાગોમાં, આ કવિની; કૃતિઓમાં જે સંગીત્ય પ્રવાહિતા ને પદ્ધતિભની આરાધ આપણે રાખીએ છીએ તે ફળપ્રાપ્તિ, કાવ્યભાવ સધન પણ બને છે.

ઊર્મિમાળા : પૂનલલ (૧૮૪૫: શ્રીભરવિન્દ આશ્રમ, પેાંડિચેરી; ૩, ૦૨૧) વિદ્યમાન સમ્રાટવિઓમાંના પ્રથમ પદ્ધિના કવિની એ પ્રકારની એક વધુ કૃતિ. 'જંગ-દંબાનાં બાળકોના સરળ રનેહાળ શ્રદ્ધાળુ આત્માને કવિતાની વાણી આપવાનું' નિર્ધારીને, સંયોજિત હરિગીત અથવા (કવિ કહે છે તેમ) 'ભાતૃગીત' હંદમાં રચાયલાં, આ અટીસેથી 'વધુ સરલમધુર, આલસકિવની ભક્તિના રસે પદેપદે ભરપૂર, વૈવિધ્યપુક્ત ને લયવાહી મુક્તકો' આ કવિતાપ્રકારને સદૃશભાવે માણી રાકનાર સૌ કોઇને અત્યંત આનંદ આપશે. જન્મોજન્મનાં અજંબા સર્ષ બાળકો આવડે આશરે આવે છે ત્યારે—

ગામની વેલી ભુરને છાઈ હંઈ

અમીએ બર બધાં પર પાયરે. (પૃ. ૮)

—આવી ચિત્રાત્મક કાવ્યશૈલીની મનોગમ પંક્તિઓ અહીં ચારેવાર; પાંચ-વામાં આવે છે; અને એ સર્વ, સક્રિય અમૂલ્ય ભાવનાનો કવિનો જીંદો રવાનુ-ભવ જેમ વ્યક્ત કરે છે, સક્રાંતુરોને તે પરમપ્રિય બને છે, તેમ સર્વ સહુદય કવિતારસિકો માટે પણ એ અનુભવ તાદર્ય કરી દે છે.

યોગદીક્ષા : યોગ સંબંધી શ્રીઅરવિન્દના પત્રો; સં. અનિલબરન શાપ-ભાષાન્તરકર્તા મણિલાલ રા. પટેલ (૧૯૪૪; શ્રી અરવિન્દ કાવ્યલિપિ, આણંદ; ડા. ૧૧.)—શ્રીઅરવિન્દની બીજી પત્રમાલાઓ ('યોગસાધનાના પાયા', જેવી)થી આ પત્રો એક બાબતમાં જુદા પડી આવે છે. પત્રોના સંપાદકના પોતાના સાધક તરીકેના પત્રો (૧૯૨૪-૨૫ના કારાવાસ દરમ્યાનના) પણ અહીં અપાયા છે ને એ પ્રત્યેકના શ્રીઅરવિન્દ તરફથી અપાયેલા ઉત્તરો આશ્રમના એક મુખ્ય સાધક રા. નલિનકાન્ત શુપ્તે આપેલા તે પણ પુરતકમાં ઉપ.વા છે બધે એ જ એનું મુખ્ય અંગ છે. વાંચનાર માટે આ વરતુરિપતિનો મોટો લાભ-એ છે કે યોગાભિમુખ પદ્મ એ વખતે પ્રધાનપણે રાજકીય કાર્યકર એવા એક સાધકનું ધરતર કેવી રીતે યુગ્મ્યુદ્ધિગમ દરવજાનના એક સમર્થ પ્રાધ્યાપક પોતાના મનની અનેક શૃંગો, યંકાઓ, લેન્ડર્ મર્ગે જવામાં નડતી પોદીનાની ગંભીર અકચરો વગેરેને શુક્રના રવાનુભરસિદ્ધ ને તેથી પૂરેપૂરાં રાજકીય ('સર્વિદિક્ષિ') ઉત્તરોની સાદાચથી પાર કરી કેવી રીતે રમેયુજીપ્રધાન-તેથી, વિશ્વકર્માનુસાર અનિવાર્યપણે જ આસુરી સંપત્તિના એક કાચેલ રાજ્યપ્રકરણમાંથી નિવૃત્ત થઈ પૂર્ણચેતના (હરે તે, પૂરાં જીવ વર્ષથી) એક અસ્થિમ સાધક બની શક્યાં; આ સમયનું સરસ રીતે ભેદ રાકાય છે. એ યોગ કેટલો કઠણ છે, "અંતરની અંતર-તમ ચેતનામાં જે સત્યેચ્છા છે" તેની તરફથી આદેશપ્રાપ્તિ થઈ વિના એ માર્ગે જવામાં કેટલું ભ્રમ છે એ પૂઠા પર જ દૂકામાં રેપટ પડ્યું છે એ પણ આની નાની વિચિત્રતા તરીકે ગણાવીએ. બીજી બાબત, જેમનામાં અતીક્ષા-પ્રકટી હોય તેમને માટેની થોડી જવાબદારી ઉપયોગની માર્ગોપદેશિકાઓમાંની એક તરીકે 'યોગદીક્ષા' સરસ છે જ.

ધર્મેનું મિલન : આચાર્ય રાધાકૃષ્ણનકૃત : અન્દ્રસંકર પ્રા. શુક્લ (૧૯૪૩; ભારતીય વિદ્યાભરત, સુવર્ણ; ડા. ૫).—આ પુસ્તકને ઓપચારિક નહિ પણ અન્તઃકરણને આવકાર આપતાં આનન્દ યાચ છે. એમાં જેમ જગતધર્મોનાં સૂક્ષ્મ તરત્વ તથા એના ઉત્કૃષ્ટ ચિત્કેનું મિલન યત્ન અનુભવીએ છીએ, તેમ, અર્વાચીન ભારતના એક મહાન ધર્મવેતા ને એક મુખ્ય ભાષાન્તરકારનું યજ્ઞેનું મિલન પણ ભેઈએ છીએ. આચાર્યશ્રીની ધર્મપ્રવચનશૈલી એ 'પોતાની મહેકથી તેમ જ વિનિયમથી સુન્દરવાથી' (૨. સુખવદ્ય, પ્રજાવતનામાં) વાચક કે શ્રોતાને એના વિષયમાં રસલીન કરાવે સમર્થ છે તો તા. અંદ્રસંકરની એને "ઉત્કૃષ્ટ ગુજરાતી

લખાણ 'માં' ધારણ કરતી સુબોધ ને પ્રસન્ન સાધાન્તરૈલી, પ્રવચનો બહુ આપણી માનુષ્યામાર્ગ જ યજ્ઞેશ્વરે એવા ધન્ય આસ્વાસથી આપણને વિષયમાં તત્ક્ષીન કરાવે એવી સમર્થ નથી. એ રીતે તેમણે અંધનામવાળા નિબન્ધ ઉપરાંત બીજા નવ નિબન્ધોનું સાધાન્તર આમાં ક્યું છે. વાંચનાર કે સાંભળનારને વિરમયમુગ્ધ કરે તેવી આ. શાધાકૃત્યુનની જ્ઞાનતાં સર્વ દેવોની સંસ્કારિતા-એમના સર્વ ગ્રંથોની એ લાક્ષણિકતા-નયો પાનેપાને આસાનીથી વિહારી, વાચકને ઉત્તમ શુદ્ધિવિષયક ને હૃદયનો પણ આનંદ આપતી, અનુભવાય છે ત્યાં અસુક નિબંધોનો નિર્દેશ કરી એને અલગ પાડવાનું ગમે તેવું નથી. એવો નિર્દેશ કરવો જ હોય તો ઉત્તરાર્ધ-માંના 'ધર્મોત્તુ' મિસલ તથા 'જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ-ઈંદુ દષ્ટિએ'નો થઈ સકે. આ બંધુમૂલ્ય નિબંધસંગ્રહની બીજી વિશેષતાઓનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. પં. સુખલાલજીની ગુણગ્રાહી પ્રસ્તાવના, વિષયપ્રવેશ તરીકે મદત્તની છે; સાધાન્તરકારની ચોતાની ટીપો ને પરિચિટ્ટોમાંની માહિતી, અવતરણો વગેરે સ્પષ્ટ-પણે દર્શાવે છે કે તેમણે બે સાધાઓ વચ્ચેનું અંતર કુશાગ્રતાથી કાપવા ઉપરાંત અંધ સમજવામાં વાચકના સહાય થવા માટે તીવ્ર કર્તવ્યશુદ્ધિથી ખાસ શ્રમ ધણો કર્યો છે; અને, વિરતૃત વર્ણનક્રમણી પણ અવશ્યસીબોની સગવડ બરાબર સ્પષ્ટવે તેવી છે.

સંસ્કાર: પ્રા. મોહનલાલ પા. દવે, સૂત (૧૯૪૪: ૩, ૧૧).—“આપણી સમાજરચનાને સંસ્કાર અર્પવાની” કર્તાની સ્વભાવસિદ્ધ ને પ્રદ્યંસાપાત્ર વાંઠના ના પરિણામે અસ્થિતત્વમાં આવેલા આ નવ લેખોમાંનો પહેલો ‘આમ’ સંસ્કૃતિ’ સંગ્રહમાં એ રચાન ચોગ્યતાપૂર્વક પાઠ્યો છે. ખાસ કરી, એનાં પહેલાં ૧૫-૧૭ પાનાંમાં આર્થ સંસ્કારિતાના ઉત્તમ આભૂરણરૂપ જે ધર્મગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મળે છે તે ગુજરાતીમાં અન્યત્ર મુદ્દર્ભ છે; આણું જખાણ પરિપક્વ વિદ્વાતાનું-પરિપક્વ છતાં સરલ વાણીપ્રવાહે વહેતી, વિદ્વાતાનું-પરિણામ હોય તેમ વાંચનારને લાગે છે, બીજા લેખો કેળવણી તથા સમાજસુધારણાનાં તરવો વિશેના મુખ્યત્વે છે. સર્વમાં લેખકની મુસ્ય ને વિરાદ વિચારણા ભેગામાં આવે છે. એમની સત્તિજ્ઞ ભવનાગ્રિપતા. પણ અજીવી રહેતી નથી, વિધિમાન ગુજરાતી વિચારકોમાં જાંચું રચાન પામેલા વિજ્ઞાનનો આ લેખસંગ્રહ વિચારરશીલ યુવકયુવતીઓએ ખાસ કરી વાંચવાની જરૂર છે.

વિચારરત્નરાશિ: ‘વિચાર’ (છાંદાલાલ જી. મારતર); ૧૯૪૪: શ્રી એચ:સાધક મહેળ, સુગર્હ.—કર્તાનું નામ ચાલતી પેઢીના ધણાખરા ગણીર વાચન-પ્રિયોને પણ અબળયું હતી, પણ સારી રમણીયતમુગ્ધ ૩૫૨૪માં મટેલા આ વિચાર-રત્નોના પ્રકાશન પછી તો એ વાચકવર્ગની એવી અજ્ઞાનતા માટે કોઈ બહાનું પણ

તેને આ પહેલા ખંડમાંથી, આદિકાળથી માંડીને નેપોલિયનનાં સુધીના ઢિંદ સમેત જગતના ઇતિહાસ વિશે પૂરતી માહિતી અને વારંવાર કર્તાની વિશિષ્ટ રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક દૃષ્ટિના ઘેરા રંગે રંગાયેલા વિચારો બહુવાનો મૂલ્યવાન સામગ્રી. પ્રબળોનાં સાહિત્ય ને કલાઓ વિશે અછડતા કે આડકતરા જ હલેલે થયા છે એ આવી અન્યથા સરસ કૃતિની ગંભીર ખામી ગણાય. સાધાનતર એટલે સ્વાભાવિક ને સંતોષકારક ગુજરાતીમાં થયું છે કે છૂટીછવાઈ (પણ નિવારી શકાતેથી, નજવી નહિ એવી) ખુટીઓ તિલાંબુ લેવી ન જોઈએ એમ લાગે છે : 'નીરોગ (પૃ. ૩૪) જેવો સુખ તત્સમ વાપરનાર 'પુનરાવલોકન' (પૃ. ૩૧૧) જેવું ખોટું સંસ્કૃત વાપરી શકે નહિ. બીજું, જેમ ખોટી રીતે પ્રચલિત થયેલો 'નીરોગી' નય વાપર્યો, તેમ, 'મદદ'ના અર્થમાં 'સદાય' ચાલુ થઈ ગયો છે તે પણ (પૃ. ૪૦ ૬૫૬, ૬૫૭) છાંડવો જોઈતો હતો; એ રાજોએ 'સદાયતા' 'સદાય' કે 'સાદા' જોઈએ. પરંતુ આવી ભૂલો ઘણી છે એ પણ પુરાધો સ્વીકારીશું.

જંડપ દરે : લૂજ પ્રત બાકી

પ્રા. વિ. ક. વૈયકૃત

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા

એક વિદ્વાનનો અભિપ્રાય

“ સિત્ત સિત્ત લેખકોના વર્ણનમાં તમે જે ઔચિત્યથી વિરોધભૂત વાપર્યો છે વ્યાવર્તક લક્ષણો દા. ત. અખો, પ્રેમાનંદ અને રામજનાં જે સચોટ રૂપરેખા પકડીને દર્શાવ્યા છે એ જોઈને સિત્ત ખરેખર પ્રસન્ન થયું. મારા મતે આ નિરૂપણ આ રીતે આ પહેલાં થયું નથી. દરેક પ્રારંભમાં એવી રસપ્રદ અને રૂપરેખા-નિરૂપણ દિકાઓ અને છે. પ્રત્યેક લેખકની વિરોધતાની પકડ અને તેનું સંક્ષેપમાં પણ સુરૂપરેખા કથન આ અન્યનો કીમતી ફાળો છે.”

—રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

મૂલ્ય : રૂ. પાંચ રૂ.

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબાઈ ૨

શ્રી. ગોવિન્દભાઈ રા. અમીનનાં પુસ્તકો

સરસ નાટકો મુંદર નવલિકાઓ

રેડિયમ : પાંચ મુંદર નાટિકાઓનો સંગ્રહ, જેણે
લેખકને નાટકકાર તરીકે યાદી આપી (રૂ. ૧)

કાળચક્ર : એક જ એક પૂરું કરવા ઇચ્છ્યો એવું,
મુનાટકનાં સર્વ લક્ષણોવાળું નાટક (રૂ. ૧)

દેણુનાદ : ખીલે નાટિકા-સંગ્રહ; પહેલા જેટલો
જ મુંદર; એનાથી વધુ ગંભીરતાયુક્ત (રૂ. ૦-૧૪-૦)

રંગનાં ચટકાં : ૧૬ મનોહર નવલિકાઓ. પ્રા.
રામનારાયણના આમુખ સાથે (રૂ. ૧-૪-૦)

બે. મિત્રો

કર્તાની આ મધી જ કૃતિ એટલે આદ્ય મહાયુદ્ધને વાતામાં વણતી
ખહેલી જ મુજરાતી નવલિકા : પ્રા. અનુસ્તરણ મ. રાવળની વિસ્તૃત
પ્રસ્તાવના સાથે; (રૂ. ૩-૮-૦)

પ્રાપ્તિસ્થાન

આર. આર. શેઠની ઈ. મુંબાઈ નં. ૨

માન રા

૧૫' ૧૦ : અંયાક : ૨

છુત ૧૯૪૫

પૂર્ણસંખ્યા ૩૮

અંચાલક :

મા. વિજયરાય કન્યાણુરાય વૈદ્ય

નાનપરા : સુરત

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : રોશન રોડ : ભાવનગર

લાંબું આયુષ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુરું કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંહુર, અક્ષક
તથા બીજાં યોદ્ધા
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુરું ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લિ.

મુખ્ય નં. ૧૪

ભાવનગરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફા. આંખાચોક

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Medica, Materia* the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should have it as a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

.. THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

સુખધ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧

તારતું શીરનામું : “ દાબ્રાસ ”

ફ્લ્યાબુની જિંચી બતની ટેબલ ઇટે

અને સાત પાટીનો જિંચા પ્રકારનો

ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીયેન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ હોલેજ, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,

No. 381, Hornby Road, BOMBAY.

THE MALL, LAHORE.

टे. नं. २९०१४

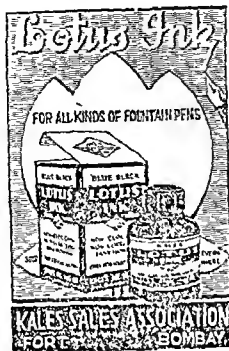
रेखीयात : "वाटपज"

आर. ओरछवलालनी कुं०

पाछपनां डिटिंग, गनमेडल वाटप, खुधस वाटप, रेड नोड-टीग
शीटस वगेरे मिल-जिनने लगता सामानना वेपारीया.

८६, नागदेवी स्ट्रीट

मुंजर्ध नं. ३

મિત્રી રશીદ ગફુર

આપનું રશીદ એન્ડ બીલ્ડીંગ કોન્સ્ટ્રક્ટર.

હમારતને લગણું લોખંડનું દરેક કામ, જેવું કે પાણી તથા દરવાજાની ઓલ, લોખંડનો ઝાળ દાદર, તથા રેલ્વે, કમ્પાઉન્ડની ફેન્સીંગ, ગેસવાઇરિંગ તથા પ્લેનરીટ્સ અને એક્સપ્રેસ સીમેન્ટ-શીટ્સ બેસાડનાર તેમજ બાલ, ચાંબલા, એંગલનીસ, ગોલ્ડ રશીદ પીપ અને લોખંડના મોટેપ્રીમર દરવાજા વિગેરે જાનાવાનાર તથા બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ મોકરોટ રોડ એક્સપર્ટ

"વ્યાજબી દામ અને ઉત્તમ કામ"

Trial Order is Solicited

નિમત્ત માટે લખો:—

નંબર ૧૨૩, ટેંક રોડ, મુંબઈ ૮

હારખાનું

નં. ૫૮, કુંવારવાડા, છત્રી ગલી, મુંબઈ ૪.

રૂસ્તમ કે. મેસમેન.

પેન્ટર અને હાઉસ-ડેકોરેટર
કુખારા મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,
એપોલો બંદર

મુ'બાઈ નં. ૧
ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે બનાવીએ છીએ છ. આઇ. ને ડબલ્યુ. આઈ.

બેન્ડ્ઝ ઓન નિપલ્સ

પિત્તળનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કામ-
પ્લેટેડ સાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

બાવો, કોમ્પીટિટિવ : આને જ લખો :—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ; નાના ચોક : મુંબાઈ ૭.

નવે વર્ષે નવું વાચન

વિજયરાય ક. વૈદ્ય-કૃત

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા
[અપભ્રંશકાળથી આજ સગીના સંગ-
સમ ૩૦૦ લેખકોનો ૪૦૦ પાનાંમાં રંગ-
દર્શી પરિચય] ૧-૧૨
સંગવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ
[સંશોધન અને સમાજચિત્ર] ૨-૦
લીલાંસૂકાં પાન
[નર્મદયુગ વિશેના ૨૦ નિબંધો] ૨-૦
નાણુક સપારી
[લાક્ષણિક દળથી નિબંધિકાઓ] ૧-૮
જાઈ અને કેટલી
[વિચિત્ર શૈલીનાં વિવેચનો] ૨-૮

જગત્પ્રેરણા

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રચેલું સંસાર અને
સંન્યાસનો સમન્વય સમન્વય તદ્દન
નવું નાટક ૩-૦

ધરતીની પુત્રી

રામ, રાવણ અને સીતાનું નવી દૃષ્ટિએ
મૂલ્યાંકન કરતી કહેણ પ્રણયકથા ૨-૦

દયારામ-રસસુધા

રાસ-ગરબા અને ગીતોનો સંગ્રહ. રા.
ચંદ્રપ્રસાદ રાવળ-સંપાદિત ૬૪ પાનાંના
વિદ્વાંસુધું નિબંધ સાથે : મુંદર
૩૫૨ગમાં; ૩-૦

બ. ક. ઠાકોર-કૃત

નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો
નવીન કવિતાભાવની સમન્વય, દર્શાવ
તથા દલીલાથી ભરપૂર પુસ્તક ૨-૦

કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો

સંવેદના [નન્દકુમાર પાઠક] ૧-૮
રાવણહરથો [રવિનરય] ૧-૮
ખિન્દુ
(રામપ્રસાદ શુક્તનો સોનેટ-સંગ્રહ) ૧-૦
ભણકાર [બ. ક. ઠાકોર]
નવી સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ૪-૦
કલ્યાણિકા [ખળદાર] ૨-૦
શક્તિકા [ખળદાર] ૨-૮
અન્નદાન પંડ્યાનાં કાવ્યો ૨-૮
આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ
[બ. ક. ઠાકોર] ૨-૪

કેટલાંક નાટકો

શરતના ઘોડા [યશવંત પંખા] ૧-૮
વરધોટો [ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક] ૧-૪
રણસંભામ [ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક] ૧-૮
સોવિયેટ નવજીવાની [બ. ક.
ઠાકોર] ૧-૦
આઝાદિકાગિનિમિત્ર [બ. ક. ઠાકોર] ૧-૮
હેમલેટ [હંસા મહેતા] અનુવાદ ૨-૦
સરી જળું સૂરત ['અમે બધાં'
ઉપરથી] સાત દરજોમાં ૧-૪
લગનની બેઠી [આચાર્ય અત્રે-કૃત
મદસન] ૨-૦

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપત-
રામના ગ્રંથોના બાંધેલા સેટ

સેટ આપવા લાઘ્ય અથવા ધરમાં
વસાવવા લાઘ્ય મુંદર ૩૫૨ગમાં : તેવા
૬ પુસ્તકો-એની પીગતો, તથા અમારા
નવા સુચિપત્ર માટે એક પોસ્ટકાર્ડ લખો :

એન. એમ. ત્રિપાઠી, લિમિટેડ

જીકસેલર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

Telephone : 31545

Mehta Nanavati & Co.

Banatwala Building, Nagdevi Street, Bombay.

MILL, STORES SUPPLIERS AND CONTRACTORS.

Our Specialties are :—

"WAUDITE" Steam RED Jointing Sheets

32"-1/16"-1/8"×80"×60" For High Pressure Job;

"HARDITE" GRAPHITED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8"×80"×60" For High Pressure Job

"DIAMOND" Genuine Vulcanized Fibre Sheets RED
in all sizes.

BELTINGS Hair-Leather Canvass & Rubber Canvass in
all sizes.

PIPES & FITTINGS Steam, Galvanized, W. Iron, Copper
& Brass.

Dealers in : All Engineering Tools & Accessories.

Stockists For : Textile, Sugar, Oil & Paper Mills & Distille
Stores.

The New India Supply Co.

51 Ghod Bundar Road

Andheri

Suppliers of Building

materials such as rubble, sand & bricks

વિષય દર્શન

વર્ષ ૧૦, અંક ૨: પૂર્ણસંખ્યા ૩૮

જુન ૧૯૪૫ [પ્રકટ, એપ્રિલ '૪૬]

સર્જન અને નિબંધો

હિંદુ ધર્મની સદિશ્વરતા ('ધર્મોનુ' મિશન'માંથી)	૧૬
કાવ્યમાનસી (પાસાદય' અને સ્વપ્નરથ')	૭૦
વચેચતમાં. સર્જન (સાદિત્યચર્ચા)	
પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૭૪
બે મિત્રો (કેન્દ્રમાંથી તરલિકા)	
સ્વ. પ્રા. અનન્તરામ ર. છાયા	૭૭
મુંબઈ અને ભારત (સંસ્મરણો)	
દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. મહેરી	૮૬
ટિપ્પણો વિષે (સંશોધન)	
પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૯૪
બે જમાના પહેલાં ('દેશી કારીગરી')	
(સં.) છોટાલાલ મા. કામદાર	૧૦૧
કારીગરોની વહાલે (અવતરણ)	૧૦૩

નિઃકેધ

અભ્યાસપૂર્ણ અને સરળ (ઐતિહાસિક સંશોધન)	
પ્રા. કેશવલાલ દિં. કામદાર	૧૦૪
ભાષાભ્યાસીની ઉત્તમ સેવા (ગુજ. ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ)	
પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૧૧૧
વાર્તારૂપી ભાષ્ય (મુનના)	
પ્રા. ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા	૧૧૬
શ્રીઅરવિન્દ-ચરિત્ર (Sri Aurobindo)	
મ.	૧૨૧
ભાષાભ્યાસીની ઉત્તમ સેવા (અનુલેખ)	૧૨૬
પ્રાક્ષિ-સ્વીકાર (આશરે ૬૦ પુસ્તકોનો)	૧૩૦

શુદ્ધિપત્રક

પાત્ર	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૬	૨	Previous	Previous
"	૩	ભલામ	ભલામખ
"	૧૨	હરજવન	વરજવન
"	છેલેથી ૩	આસપાસની	એમની
૯૦	૧	તે	તે
"	૩	કેવી	કેમ
૯૧	૧૩	ચકીરા	ચકીરા પછી
૯૨	૨	લખશે	એ' એમાં લખશે
"	૫	મધુ'	બ'ધ મધુ'
"	૧૬	મહેમ ને ને	માણસોને
૯૩	૧૬	થતા	થતા
"	૨૧	ન હતાં	નહોતાં
૧૧૨	૧૬	સાધુ	(આ ચમ્દ જતો કરી પંક્તિ ચાલુ રાખવી)
"	ઉપાગ્રહ	અસાઈતા	અસાઈત
૧૧૩	૧૫	શિલાલેખ એ	શિલાલેખ એ એ
"	૨૪	દ્રવ્યગુણપર્વાશ રાસંગીત	દ્રવ્યગુણપર્વાશરાસંગીત
"	૨૭	એ	•
૧૧૫	૧૦	જ	•
"	૧૯	જે	•
"	૨૦	પ્રાકૃત	પ્રકૃતિ:
૧૧૬	૨૫	અપભ્રંશનો,	અપભ્રંશનો."
		ગુજરાતી	(ગુજરાતીથી નવી કે'ટિકા શરૂ કરવી)

મા ન સી

જાણે ૧૦, અંક ૨] જુન ૧૪૫

હિંદુ ધર્મની સહિષ્ણુતા

[આ રાધાકૃષ્ણન : 'ધર્મોનું મિલન' પૃ. ૧૭૪]

સાચા હિંદુને માટે પ્રભુનું એવું મહાં મંદિર કે દેવાલય જાગ્યે જ હોય જ્યાં જઈને તે મૂંઝે મોઢે પ્રાર્થના ન કરી શકે; એવી પ્રાર્થના કે લપાસના જાગ્યે જ હોય જ્યાં તે અસ્તિભાવે સામેલ ન થઈ શકે.

આ સહિષ્ણુતાને લીધે હિંદુ ધર્મ પોતે ધામિયું અભિલાષા ને પુરુષાર્થનાં સમમગ સર્વ પ્રકારો ને ક્ષાએગ્રી તાણાવાણાથી રચેલા આતીતર પટાળોરૂપ બની ગયો છે. તેણે અપાર સૌજન્ય વડે મનુષ્યની દરેક પ્રકારની ક્રાંતિના ને નુરિયાતને અનુરૂપતા કરી અપરા માટે પોતાના સ્વરૂપમાં ફેરફારો કર્યા છે. ઈશ્વરના મનુષ્યે કદેશ પ્રત્યેક અંગને રચીકરતાં ને તેને પોતાની કાયામાં સમાવી લેતાં તે અચંકાથી નથી, અને છતાં, એ સિત્તસિત્ત રૂપો પરાક્ષણનાં જ પરિણામો, વિવર્તો કે અંશો છે, એમાં બંતાવીને તેણે પોતાની એકરૂપતા બળવી રાખી છે.

કાવ્યમાનસી

પુનઃ જલધિને તટે

અહો ! હૃદયમાન ચન્દ્ર ! ભરતી ઢિનારે ધસે,
શિરે અનિલરપથમાં અમ્લસ નાળિયેરી હસે;
વિશાન્ત રજત પ્રસન્ન જળની સપાટી પરે,
ફરી સહરનાવ શ્વેત શઠ વિસ્તરાવી ધસે ! ૧

ઊઠે સલિલંગાન ને શઠ પ્રકમ્પમાં ફરફરે,
ઊડી કવિત કે નવી હલકમાં નભે વિસ્તરે;
અને હૃદયમાં અમ્લ યડકો જમાડી જાંતી
વિભ્રમ દ્વરની ઉરે રમરણમાધુરી નિર્ઝરે. ૨

મિથે ! મધુર ઠંઠ, આરઘ્ય સમુત્પન્ન પ્રાણની
ભરી સમદ લેયને, પ્રકૃતિ સાન્ત્વનાશયિની;
સુરમ્ય વયચારતા, મધુરતા દ્વન્દ્વાવે ભરી;
પ્રલોભન શુચિરિમ્તે-રહુ, સહસ્પ, સર્વ રમરી. ૩

પરસ્પર વિનોદમાં કદિક ગાઠ આશ્રેષ્ઠમાં,
સુષ્પી હૃદયરપંદને વિહિત કામનાઓ યતી;
અને મન ભરી ભરી પ્રણયમાધુરી માણતાં
ઉરે અધિકની અદમ્ય અભિજંખના ઊઠતી. ૪

અભીષિત વિહારની અતટ સિન્ધુસૃષ્ટિ હતી,
પ્રસન્ન સહવાસની મધુરતા અનોખી હતી,
અનન્ત સહચારની સદૃશ એક શ્રદ્ધા હતી,
અદમ્ય મુજ પ્રાણને જીવનસાન્ત્વના પું હતી. ૫

છતાં અધવચ્ચે મધ.
અરે ! પલટી નિર્ઝમી ભવિષ્યની અનોખી અનિ
ચલુ વિયમતા નરી, કહી શકું ન અન્તઃરિષ્ટિ;
અચાનક વિયમમાં જીવતાં ઊડે જતાં
હૃદે હૃદયને વ્યથા-જીવન એકલું અંકલું. ૬

મિદાણું ખડકેન ત્યાં અસહન્યરત ગ્રીવા પડી,
ઊંડે ચંનકા જેમ કુદે. જળખંખની બેલડી;
અસારી દયુ પાંખ, ડોક ઝૂંઝૂની, પદે ઢેશ લઇ,
શિરે યજ્ઞ ગાયું ઊડી, કિલિમંથ એ હંપતી. ૭

કંદાચ નિજ પાસ કેઇ જાન બોધ નિઃશ્વાસમાં
ગંધુ વિદ્યમંપતી હંતર ગાઈ એકાન્તમાં;
વહો યુગલ એ ચિરંજીવ, ખસેલ હું ને કરું
હમો પ્રકૃતિતરંગ સો રુદન બે દમાની શકું? ૮

વિશાલ પદ રેતના પર તરંગ આવે ધસી
વિંખાઇ પાછાઇ ભગ્ન ખરડામ વેળું મહી;
અને વિરહ-દગ્ધ અન્તર તરંગશયે ચડ્યું,
સહી અધિક ના શકે જ પાછાટ સાચું થયું. ૯

વિશેષું નભમાં ઝમે વિખર તારલા, જેમનું
શકું ન રિખત હું ગ્રહી નહિ અમાધતા બ્યોમની;
દગો ઊતરતા દિશાતલ-તરંગસીમા ફરી:
સવેગ ચડાર મૂક જીવને રહ્યો આવરી. ૧૦

સશી હૃદયમાન ! પૂજું ભરતી ઢિનારે ગહડી !
સમીર ! તટ નાળિયેરી ! જળખંખની બેલડી !
બધાં પરિચિત રથજો પુનિત એ જ, ને એ જ હું,
છતાં અનુભવી શકું નહિ જ એ સુધાધાનિત હું. ૧૧

વિકાસ-સહકારદાયી રસભાલ ધેરી રમાં,
હતાશ દિલ ના છતાં હલક એ વધાવી શક્યા;
પ્રભસ નિધિરા રમાં ધરક જે જમાવી જતા
નહીં પવન, તે સખિ ! પ્રભુપરગણ એ ચન્દ્રતા. ૧૨

જહાજ દરિયે દેશ સફર બેઠવાને જશે,
સુખે ધવલ મંદ શઠ ચન્દ્રિકા ઝીલશે,

- છતાં મુંઝવે ભંખી ભંખી ખાકમાં કિનારે રહી,
કહાય રમૂતિકરૂપને કુંભિત આશુ વીતી જશે. ૧૩
- પક્ષે પક્ષતણી વ્યથા કથનમાં વણાતી નથી,
દરેક અનુભૂતિનાં રમરણ સંમવતાં નથી;
છતાં ય અણુઅણુ સૌ અસરને બળે જિંદગી
ગઈ પલટી, સત્ય એ અવમણી સકાતું નથી. ૧૪
- કદી જરતીઝોટમાં જીવન આ તણાઈ જશે,
સચાંક, શિર, ફેરવી કર નખી દગો ચૂમશે,
અને ગહન વ્યોમતું ઉર લળા લળા પ્રાણની
સુણી વિલય પામતી ધક્ક મગન થઈ જશે. ૧૫
- કહાય પ્રિય ! એ સમે સલિલમાનની સોમરે,
મને જમવતો અનરત સદયાર આમન્ત્રતો
સુણીશ કલકંઠ શબ્દ તવ દિવ્ય અદૈતનો. ૧૬

પારાશર્ય

આ જ જનમની ભોમકા

જનમભોમ આ બોલાવે મને
જીવન મારું માંગે જી,
નૂરબોલાણાં ભાઈ ભાંડુનાં મોઢાં
નેહ દેવાનો માંગે જી !
એક સમે મન દુઃખથી દલ્હી-
દુઃખો તો ભાગી જી,
વરસો કેંક વિદેશમાં વીત્યાં
મમતા તો ય ને ત્યાગી જી !
સમરું ખેતર, વાડિયું, ઘોરિયા
કુંઝરે આવળ આઢખાં જી;
સમરું મારા ફળિયાની ધૂળ
શેરીના આડાખાડિયા જી !

દેત મેં પૂરાં માની સીધાં
 જનમ થાનક કાળે જી
 આજ અચાનક આવતાં પાછાં
 કુમો કંઠે બાઝે જી !
 જીવન મારું, અમ્યું ન્યા-ત્યાં
 જોતો કાળો જાપા જી
 બાપ તે જોનાં સુખ સુકાયાં
 દુઃખના બર ખડકાયા જી !
 એ જ છે એતર એ જ છે શરી
 જોઈ ધું માણસ ધનાં ધ
 તો મ મોઢે-મોઢે મરતી-ધૂળે
 રાહડા કેં રચાયા જી !
 કાણી મારી, સીનલાં અંગો,
 ઉપર મેં નવ મેં ઢાં જી
 સરમની ધડનાર ધટાઉં
 કેમ બની મધ દૂંઢાં જી !
 એ જ નિરાધાર થાને માં, તું !
 જિવતરની જાણનારી જી !
 આંદિ દુલાવવી આંદિ દખાવવી
 દેંકે દજ દરિયાળી જી !
 મરતી કાળે કણિયે રણિયે
 એતરું ખૂન દિલોળે જી
 કુંડમે કુંડલે યોગશા દાણા
 ચમકે ડેલતા મોલે જી !
 આપણી માનવ મદેનાત ઉપર
 સોનલા તડકા ચમકે જી,
 સરમને ય દિગળતા દિગલ
 મોઢે મોઢે મલકે જી !
 એ રી.....એ !
 અણુજાણ્યાં અણુમાણ્યાં કાળે
 આરખૂ અંતર દાગે જી !
 આજ જનમની બોમકા મારી
 જીવન મારું માગે જી !
 રવિનરેય

સર્જનનું તરવું

નિયમ અને નિરૂપણ, અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ એમ સાહિત્યનાં બે પાસાંને લક્ષમાં લઈ આપણે વિચાર કર્યો. સાહિત્યની એ દૃષ્ટિએ તરવળીમાંસા વિવેચકને માર્ગદર્શક ને નિયમક થઈ શકે. પરંતુ વિવેચનમાં એક એવું તરવું પ્રવેશે છે જે ખીળ કાઢી શાસ્ત્રમાં પ્રવેશતું નથી. એ તરવું તે સાહિત્યવાચનથી, કલાવિમર્શથી થતો આનન્દ-અનુભવ. પ્રયોગાત્મક શાસ્ત્રનો વિષય ઇન્દ્રિયો દ્વારા બુદ્ધિને રખશે છે. કાઢી ધટનાની વૈજ્ઞાનિક તપાસ અટકાવ અને કલ્પના માગી લે છે. અનેક ધટનાઓને કારણકાર્યમાં સાંકળવામાં તેમ જ અનેક દૃષ્ટીકોના પર્વોકરણમાં બુદ્ધિની પૂરી કસોટી થાય છે અને મીમાંસકને અસાધારણ ધીરજ અને ખતે દાખવવા પડે છે; પરંતુ અહીં જીવંતી સત્યતા તરફ અભ્યારી ધીમેધીમે વધે છે તેના અભિમાનથી સન્તોષ થાય, પરંતુ તે હિપરાંત આનન્દહિરેકનો અવકાશ નથી. વૈજ્ઞાનિક સત્ય તરફ વાધવાથી થતો આનન્દ કલાના આનન્દથી માત્રામાં નહિ, પ્રકારમાં જુદો છે. આને લીધે સાહિત્યમીમાંસા (કલાશાસ્ત્ર) એક શાસ્ત્ર તરીકે અનોખી કક્ષાનું યાદ છે; ખીળ કાઢી શાસ્ત્ર સાથે તેને સરખાવી શકાય તેમ નથી; તેમ ખીળ કાઢી શાસ્ત્રના અન્વીક્ષણપદ્ધતિના સર્વ નિયમો સાહિત્યમીમાંસામાં લાગુ પાડી શકાશે નહીં.

નાટકોનું શકુન્તલા એ નિર્ણયની પાછળ નાટકપ્રેક્ષક, નાટકવિવેચક અને સર્વ સંસ્કૃતરૂઢ, એ ત્રણે વર્ગોની માનસબાધાર પ્રવર્ત્યો હશે અને

૧. 'વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા'એ વ્યાખ્યાનનો હેતુો ખાંડક, સમગ્ર વ્યાખ્યાન ગુજ. સા. સંસ્થાની કચેરીમાં નવેમ્બર ૧૯૪૫માં પ્રકટ થયો.

કાળે કરીને ચિર યયો દશે. અહો અદ્ભુત, આણું તો કેષ વખત બેયું નહોતું, આ તો રસસમાધિ થઈ, આવો આનંદ પહેલાં કેષ વખત નહોતો પ્રાપ્ત થયો, એમ વ્યક્તિવ્યક્તિના સંવેદનને તદ્દનિદેએ રસસંવેદનથી દેશ આપ્યો. આ સંવેદન પ્રગટીય સંસ્કાર જન્યો અને પ્રગ્નની અસ્મિતાનો અંશ જન્યો. આજે શકુન્તલ વાંચનાર જે હજાર વર્ષની પરંપરાને જાગતી રાખે છે, અને તે સમયને જાણે રહે છે, તારો નિર્ણય બરાબર હતો, બરાબર હતો. દેવોનું અમૃત તો કેણે દીધું, પણ આ કાલિદાસે આપેલું અમૃત તો અખૂટ છે અને પેલું કચાટ લેખાડો, અરે, એટલું ય શા માટે, પેલી પ્રિયવદા જને શકુન્તલની વિનોદવાતાં સંકારો ને આશ્રમનાં હૃદયેસ સાથે તમે પણ અમરતા ધૂટકા પીતા થઈ જશો.

આ અદ્ભુત રસસમાધિની વિવેચકે માત્ર નોંધ નથી લેવાની. એની મીમાંસાનો ખરો વિષય એ જ છે. રસસમાધિનું અન્વીક્ષણ કરવાનું છે માટે વિવેચન સાહિત્યવિષય અને સાહિત્યરીતિનું અન્વીક્ષણ કરે છે. વિવેચનમાં પાયાની હકીકત તો આ આનંદ છે, પ્રગટીય અસ્મિતાનો અંશ અનેકી આનંદસમાધિની આ રમ્પતિપરંપરા છે. એને લાધે એક કૃતિ બીજી કૃતિઓને સરખાવવા માટે ધોરણુ જને છે, એ આનંદસમાધિનાં કારણો તપાસતાં તપાસતાં વિષયમાં કે રીતિમાં નાટકની અસાધારણ વિશિષ્ટતા ક્યાં છે તે વિવેચક જુએ છે.

કેળવાયલી પ્રગ્નનો ય સાહિત્યકારો વિશે નિર્ણય ચિર યતાં પેદાઓ થઈ જાય છે. આપણો નાનાભાઈ ગિરી નિર્ણય પ્રેમાનંદ જેટલો ચોક્કસ નથી. રેનિસન અને બ્રાહ્મિનિંગ વિશે અંગ્રેજ પ્રગ્નના નિર્ણય હજી અચિર છે. એ નિર્ણયને ચિર કરવામાં કયું બળ સૌથી સમર્થ છે? ભારત-વર્માનો આનંદઅનુભવ, એ આનંદઅનુભવનો બૌદ્ધિક પ્રત્યય શેક્સપિયરની પ્રતિજ્ઞાની ચક્રીતર સત્તરમી ને અઠારમી સદીમાં થઈ, પણ ધીમે ધીમે, બીજી પ્રગ્નઓ તરફથી પણ અમર્યન મળતાંમળતાં, શેક્સપિયર સર્વોત્તમ કવિ માત્ર ઈંગ્લંડનો જ નહિ પણ, કદાચ, માનવ જાતનો હશે, એવો નિર્ણય થયો. આ નિર્ણય બૌદ્ધિક પૃથક્કરણને આભારી હશે? બૌદ્ધિક પૃથક્કરણ તો પછી આવે છે, આત્મપ્રત્યયથી સપારખુએ ઈંગ્લંડમાં તેમ દેશદેશમાં નિશ્ચય કરી લીધો છે.

તાત્પર્ય કે વિવેચનગ્યાપારને જોઈએ તો આનન્દમાં છે. વિવેચક સૌપ્રથમ એ આનન્દ અનુભવે, ખીગ્તજોઈથી રવતંત્ર રીતે આનન્દ અનુભવે, વા પોતાના આનંદનું અનુસધાન પ્રજની સાહિત્યપરંપરા સાથે કરે. પરંતુ આનંદ એ જ વિવેચનનું પ્રમુખસ્થાન છે. કૃતિના પરિચીતને માણેલા આનન્દનો ગૂઢ સંસ્કાર કૃતિના વિવેચનમાં નિયામક બને છે. અનુભવેલા આનંદ, ઉત્સાહ, ઉત્સાસ, આનંદ-ઉદ્વેગ જુલાલો નથી; વિવેચક ગમે તેટલો રિચત્પુદ્ધિ હોય, ખીજી કૃતિઓ સાથે પ્રસ્તુત કૃતિની તુલનાના ઔદિક વ્યાપારમાં પરાવાપસો હોય, તથાપિ પેલો આનંદ જુલાલો નથી. અને સહૃદયનું આ હૃદયસંચલન કૃતિના વિવેચનની હવા સ્વાભાવિક રીતે બને છે. સાહિત્યવિવેચનમાં આનન્દ પ્રબળમાં હોય, આનન્દ લક્ષણ તેના આવિર્ભાવમાં હોય, વિવેચનવાચક એ આનન્દની સાક્ષી પૂરતો હોય, અર્થાત્ વિવેચન-કૃતિ પણ આનન્દનિષ્પત્તિ કરતી હોય, તો એ વિવેચનને સર્જનાત્મક સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા અર્પણમાં હોય જણાતો નથી. હા, સર્જન તરીકે તેની મર્યાદા છે. સર્જનાત્મક નિષ્પન્નની મર્યાદા તે બધી સર્જનાત્મક વિવેચનની પણ ખરી. કેટલે પણ પરિરિચાતનાં, કેટલે પણ લેખકની વાણીમાં, નિષ્પન્ન રસનિષ્પાદક સર્જન ધર્મ શકતો હોય, તો મારો નિઃશંક અભિપ્રાય છે કે વિવેચન એ રક્ષાનું સર્જન ધર્મ શકે.

જનમંડળની વૃત્તિ કે નિષ્ક્રિય સાથે શાવે તેટલો તેને મેગ હોય છતાં વિવેચન બધાની સરજત છે, જનસમુદાયની નહીં. વિવેચન એ પ્રયોગ શાળામાંની પ્રતિપાદિત વસ્તુ નથી. તે વિવેચકના વ્યક્તિત્વને પ્રમુખ કરનાર કલાકૃતિ હોય શકે રમણમાધનાં ઉત્તમ વિવેચનોથી રમણમાધનો તેમ નરસિંહરાવનાં વિવેચનોથી નરસિંહરાવનો પતિયંચ સધાય છે, એ એમાં પ્રવેશતાં અવિચ્છેદ તરતોને લીધે. મોહનસન, કાસરિજ, લેખ, આનોદ, સેધ-દ્રુસજરી, કીસર કાકય અદિ વિવેચકો પોતાપોતાનાં નિર નિરાળાં વ્યક્તિત્વ વિવેચનમાં પ્રમુખ કરે છે, છતાં તેમનાં વિવેચન તેમનાં ખાતર કાંઈ જાણ્યેય ચતાં નથી. એમની વાણીમાં રજુકર્તા નિર્ગંધો તે વધારે પ્રતીતિ કરે છે. તો વાણીના ઉપાદાન વડે વ્યક્તિએ કરેલી આનન્દ-નિષ્પાદક વિવેચન-સરજતને લલિત સાહિત્યનું ગૌરવ ધરે એમ કહેવામાં

આધ નથી. વિવેચન પણ વ્યક્તિત્વના આવિષ્કારનો હયિત માર્ગ થઈ શકે છે.

વિવેચક માટે પ્રમાણમ્ અન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ એ આદર્શ સ્થિતિ છે; એ કુઃસાધ્ય છે, પણ અશક્ય નથી. બોક્ષાત્મકાવ્યાદિ અવેક્ષણાત નિપુણતા તેણે પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. ભિન્ન ભિન્ન પ્રગ્નઓના અન્ય-મણિઓતું પરિશીલન, તેમાંથી કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ તારવેલા સિદ્ધાન્તોનું પર્યેયજી, શિષ્ટ ગ્રંથોના સ્વકીય વિમર્શના પ્રકારમાં પરંપરા-પ્રાપ્ત સિદ્ધાન્તોનું શોધન, એ બધી પ્રાથમિક તૈયારી વડે અજ્ઞાસીએ સુરુચિ ડેળવવી. અને દૃઢ કરવી જોઈએ. સુરુચિ ડેળવાય અને તે અન્તઃકરણનો ગુણ ખંને ત્યાં સુધી અજ્ઞાસી સહૃદય સાહિત્યવિષયક નિર્ણયો મેન્કૂદ રાખે અથવા શોધનયોગ્ય ગણે. સુરુચિ દૃઢ થતાં, એટલે કે વિવેચનને જીવંતતાં, સિદ્ધાન્તોનો સીધો વિનિયોગ કરવો રહેશે નહીં; ગ્રંથમણિઓને વારંવાર સંભારવા પડશે નહીં. વિવેચકનું અખંડ વ્યક્તિત્વ વિવેચનવિષયથી સહજ રુકુરી આનંદપર્વવસાથી સત્પ્રતિપાદક ને સૌજન્યુક્ત વિવેચનોમાં પ્રગટ થશે. વિવેચકની એ ધન્યતા હશે; વિવેચનની એ મરવી પ્રતિષ્ઠા હશે.

જુલાઈ ૧૯૪૫

૨૫. પ્રા. અમન્તરાય રવિશંકર છાયા

એ મિત્રો

[લેખકની નોંધ : મે.પાસાં (Melpasant)^૧ એટલે આધુનિક યુરોપે અણેલો સર્વોત્તમ નવલિકાકાર. આ^૨ દલાક રની નવલિકાઓ એટલે વારંવારના થેરા રંગે રંગાયેલી અનુપમ કલાકૃતિઓ. તેવી એક કલાકૃતિનું (" Les Deux amis", (લે દલામી) મૂળ ફ્રેન્ચમાંથી ભાષાન્તર કરવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ છે.]

પેરિસને થેરી લેવામાં આગ્યું હતું, પેરિસ જીએ રીઆતું^૩ તું, પેરિસનો દેહ રુંધાઈ લો હતો. ઠોપ ઠોપ ચકલીઓ જ મધનના છાપરા હિપર આમતેમ હોડતી દેખા દેતી હતી; અને મટરોમાં^૪ 'દોડાદોડ' કરતા

૧. એના જીવન, સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તથા કૃતિઓ વિશેનો લેખ ત્રૈમાસિક 'માયુઝી'ના કાર્તિક ૧૯૮૪ના અંકમાં પ્રિન્સિપાલિઓ વાંચી શકશે. —સં. આનસી,

કાળો તો ભાગ્યે જ નજરે પડતા હતા. લોકો જે કાંઈ હાથમાં આવતું હતું, તેને જૂખના માથા હમમ કરી જતા હતા.

જન-ધુખારીના એક નિર્મળ પ્રભાતે, ખીચીઝના ખીસાંમાં હાથ નાંખી, નયણે ક્રેડે, અને હિદાસીન ચિત્તે, મોરિસો સફેર બંદારના સરિયામ રસ્તા ઉપર ટહેલતા ટહેલતા ફરતા જતા હતા. તેઓ ધડિયાળા હતા અને અવારનવાર ટહેલટપાં મારવાના પશુ રસિયા હતા. તે સમયે આંધેથી આવતી એક વ્યક્તિને પોતાના મિત્ર તરીકે ઝોળખી કાઢતા જ, તેઓ એકાએક અટકી ગયા. આવનાર વ્યક્તિ, જેમની સાથે નદીકિનારે ઝોળખાણ થયેલી, તે મો. સોવાઝ હતા.

ક્રાકો-જર્મન રિવિઅર પહેલાં, દરેક રવિવારે સવારના પહેારમાં ખસા ઉપર ટિનની પેટી નાંખી, હાથમાં નેતરની સોટી લઈને મોરિસો ધરની બંદાર નીકળી જતા. આર્ગોતલ (Argenteuil) ની આમ-આડીમાં ખેસીને કોલોમ્બ (Colombes) રેશને તેઓ ઊતરી પડતા અને ત્યાંથી પ્રમપાળા સીધા માર્ગે ટાપુમાં (Ile Marante) પહોંચી જતા. પોતાની આ સ્વપ્નભ્રમમાં આવી પહોંચતાની સાથે જ, એકદમ માછલીઓ પકડવી તેઓ શરૂ કરી દેતા હતા અને રાત પાતાં સુધી એ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખતા.

દરેક રવિવારે, મારાંત ટાપુમાં, એક સરસો અને આનંદી બેઠી દડીની વ્યક્તિ સાથે મોરિસોનો બેટો યુગો હતા. આ વ્યક્તિનું નામ મો. સોવાઝ હતું અને તેઓ નોત્ર-દામ-દ-લોરેન (Notre Dame de Lorette) ના રસ્તે રહેતા, કાપડના વેપારી હતા. વિશેષમાં, મોરિસોની પેટે, તેઓ પશુ માછલીઓ પકડવાનો ધૂન પાછળ ગાંઝ હતા. પાણીમાં ખિછાવેલી જળ હાથમાં પકડી રાખીને, અને પોતાના પગને પાંખીમાં દિમોગા લેવરાવતા લેવરાવતા તેઓ જૂને ડેટલીયે વાર એકબીજાની પડખે બેસી અંધાં દિવસ પસાર કરી નાખતા; અને સમય જતાં, આ ધૂનને લઈને, એકબીજા વચ્ચે મિત્રતાની ગાંઝ બંધાઈ ગઈ.

ડેટલીએક વાર, તેમના કાર્યમાં તેમણે સાધેલી એકાગ્રતાને લઈને

અખંડ મૌનમાંજ તેઓ આખો દિવસ પસાર કરી નાખતા તો કોઈ કોઈ વાર, ઘડી જે ઘડી વાણીલાપ પશ્ચ કરતા; પરંતુ બન્નેની ધૂનમાં તેમ જ લાગણી-સંચારમાં રહેલા સામ્યને લઇને, બન્ને એકબીજાની પ્રકૃતિને સારી પેઠે સમજતા થઈ ગયા હતા.

વખંતઝાતુના કોઈ રમ્પ પ્રભાતે, લગભગ દસવા મુખારે, બપોરે ઊમતા રવિનાં કિરણો નદીના ખીરા પ્રવાહ ઉપર નાની ધૂમસ-વાદળોને તરતી મૂકી દેતાં અને બન્ને મિત્રોને નૂતન ઝાતુની આદલાદક ઉખાતો દેહ-સંચાર કરાવતાં ત્યારે મોરિસો કોઈ કોઈ વાર પોતાના મિત્રને કહી ઊઠતો, “અહા, કેવી આદલાદક મધુરતા !” અને તુરત જ સોવાજ તેનો જવાબ વાળતો કે “ખરે જ ! આજના કરતાં વિશેષ મધુર દિવસ કહી જોયો છે ?” શબ્દોની આટલી જ આપણે પરસ્પરનાં માનસને સમજવા તથા મિત્રતાને ધાંડી બનાવવા માટે બસ હતી.

વખંતઝાતુમાં, લગભગ સંધ્યાકાળે, બપોરે અરત પામતા સૂર્યનાં કિરણોથી રંગાયેલું રક્તવર્ણી આકાશ નિર્મળાં પાણીમાં રાતી વાદળાઓનાં પ્રતિબિંબો દેવું, સારી યે સરિતાને રક્તવર્ણી બનાવી દેવું, ક્ષિતિજને અગ્નિવાળાઓમાં ઘેરી લેવું, બન્ને મિત્રોના વદનને આછી રત'શથી અંકિત કરવું અને બેસતા શિયાળાની ચીમકીઓમાં સુસવાટાથી હાલી ઊઠતાં અને લગભગ રક્તરંગી બની મપેલાં ઝાડોને વિશેષ રક્તવર્ણી બનાવી, તેમને આપ આપી રહેવું ત્યારે સોવાજ મોરિસો તરફ રિમતભરી દષ્ટિ દેવું, “અહા, કેવું લગ્ય દરમ !” અને તરતી જાળ ઉપરથી દષ્ટિ ફેરવ્યા વિના જ આનંદમાં ડૂબેલો મોરિસો ઉત્તર વાળતો: “બૂલેવડ કરતાં તો ઘણું જ વિશેષ જ રમણીય રમણ, કેમ ખરુંને !”

જેવા તેઓએ એકબીજાને જોયા કે તુરત જ તદ્દન પલટાયતા સંજોગમાં એકબીજાનું મિલન થવું હોવાથી, અત્યંત લાગણીવશ થઇને, એકબીજાનું આવેશમયું દરત-ધૂનન કર્યું. નિઃશ્વાસ નાંખતાં, મોરિસો મળુમળી ઉઠ્યો, “અહા, કેટલી રમણીય આદલાદકતા અહીં પ્રસરી રહેલ છે !” અને સોવાજે અત્યંત ઉદાસીન આવે, બપોરનાં જવાબ

વાળો, “અને આવી હવા ! વર્ષનો પ્રથમ સુંદર દિવસ આને જ જાગ્યો છે !”

અને ખરે જ આકાશ તે દિવસ તદન જૂઠું અને તોળેમય પ્રકાશથી ભરપૂર હતું.

એકબીજાની પડખે પડખે સ્વપ્નરથ અને હિંદાસીન ચિત્તે તેઓ ચાલવા લાગ્યા. મોરિસોએ વાતચીત આગળ ચલાવી : “અને મારાંત ટાપુમાં આપણી મચ્છીપકડ ! અહા ! કેટલા આનંદ અને માધુર્યભર્યા તે દિવસો હતા !”

સોવાએ પૂછ્યું “અને હવે પાછો તે શોખ ક્યારે પૂરો પાડીશું ?”

એક નાના ઢોરી-ગૃહમાં તેઓ ગયા અને બન્નેએ, મરમાલો આપનો આસવ (Alibonthe) પીધો. ફરી પાછા પગથી ઉપર તેઓ ચાલના લાગ્યા.

એકાએક મોરિસો જિભો રહ્યો. “આભોને, ફરી કાંઈક પીણું પીએ ! તમારો શું વિચાર છે ?” સોવાએ સંભતિસૂચક જવાબ વાળ્યો, “જેવી તમારી મરજી. મારી કાંઈ નહીં નથી.” અને બીજા આસવાસપમાં તેઓ પેઠા.

બહાર આવતાં તેઓને ઘણી જ સુસ્તી લાગતી હતી અને ઉપવાસીઓ જૂખ્યા પેટે ખૂબ દારૂ દોષર્તા જેવી અસ્વસ્થતા અનુભવે તેવી અસ્વસ્થતા તેઓ અનુભવતા હતા. વાતાવરણ ઘણું જ આહ્લાદક હતું. મધુર લહરીઓ મંદ મંદ નાતી તેમના કપોલોને સ્પર્શતી હતી.

ઉમામરી લહરીઓના સ્પર્શે સોનાઝને પીણાનો નશો ચડાવ્યો, અને પીણાના ડેહની અસર થતાં, જિભા રહી, તેણે પૂછ્યું, “આને જ આપણે ત્યાં જાંબુ તો શું ?”

“પણ ક્યાં ?”

“અસંગત, માહત્તીએ પકડવા !”

“પણ ક્યે ઠેકાણે ?”

“કેમ, આપણા મારાંત ટાપુમાં ! ડાહ્યાગની પાસે જ ફ્રેંચ ધાણીઓ

આવેલાં છે. કર્નલ ડ્યુમુરેને હું જોળણું છું. આપણને ટાપુમાં જવાની રજા મળી સરળતાથી મળી રહેશે.”

આ સૂચનની સાથે જ ગોરિયોના ઝોંઝાં પાણી છૂંધું “કબૂલ છે હું સપાટામાં આવી પહોંચું છું.” અને પોતપોતાનો સામાન લેવા બંને જણા છૂટા પડ્યા.

કલાકેક પછીથી, તે ધોરી રરતા ઉપર તેઓ બંને સાથે સાથે ચાલતા જતા હતા. થોડીક વાર પછીથી, કર્નલ ડ્યુમુરેના “વિદ્યા” પાસે તેઓ આવી પહોંચ્યા. તેમની મામણી સાંભળી, કર્નલે રિમત ક્યું અને તેમના તરંગો સંતોષવા હા પાડી. ઘુરત જ લેખિત પરવાનો લખને, તેઓએ પોતાનો ભાગ લીધો.

સ્વરિત અતિએ, તેઓ ફ્રેંચ યાત્રીઓ ઓર્ગેમોને આમણ નીકળી ગયા અને નિર્જન અનેકા કોલોંગને પશ્ચ વટાવી, રોઇન નદી તરફ ઊતરતાં દ્રાક્ષનાં નાનાં નાનાં ખેતરોની મઝોમઝ તેઓ આવી લાગ્યા. અર્ગિયારેક વાગ્યાનો સુમાર હતો. આમણ દેખાતા આમાંતલના ગામડામાં નિર્જન શાંતિ પથરાયેલી હતી. ઓર્ગેમો (Orgemont) અને સાનવા (Sannois)ના કુંઝરાઓ સારાથે વિસ્તાર ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી રહ્યા હતા. સૂકાં ચેરિયેસો અને જૂખરાળ જમીનથી બરપૂર નાનંતર સૂધીં જવું વિચળ મેદાન વેરાન, તદ્દા વેરાન અને ચન્પ દીસવું હતું.

આમણી વીંધીને સાથે દેખાતી કુંઝર-ટોચો બતાવી સોવાએ ધીમેથી કહ્યું, “પ્રશિયનો ત્યાં વસે છે!” અને ળીછ જ કાણે, સારા મે પ્રદેશની નિર્જનતાને લખને બંને મિત્રોએ આખા દેહને જડવત્ બનાવતી ચરથરાટી અનુભવી.

પ્રશિયનો! તેઓએ તેમને દરી જોયેલા નો નહોતા! પરંતુ અદૃશ્ય રહીને, પોતાની જતા સર્વત્ર પ્રચારતા, સારાથે ફાંસમાં તે સમયે છૂંટ ચલાવતા, હતથો કરતા, રીખાવતા લોહી રેલવતા, ચેરિસની આસપાસ મળો કેર ગુજરી રહેલા એ પ્રશિયનો આજે મહિનાઓથી પોતાની સમીપ જ વસેલા છે એમ તેમને લાગ્યા કરતું હતું. અને તેથી જ આ અપરિ-

મિત્ર અને વિજયી પ્રશિયનો પ્રત્યે તિરકારની અને એક જાતની કલ્પિત ભયમરત કંપનની મિશ્રિત લાગણીઓ તેઓએ અનુભવી.

મોરિસો થોડાવાતો ગણ્યમણે, “કદાચ આપણો તેમની સાથે બેસી થઈ ગયો તો ?”

“તો ? તો આપણે તેમને આપણી પકડેલી માછલ તળાવે ખાવા આપી દઈશું !” ગમે તેવા નિકટ સમયે પણ દેખા દેતી પેરિજિયન વિનોદવૃત્તિથી સોનાએ જવાબ વાળ્યો.

છતાંએ તે નિજન પ્રદેશમાં આગળ વધવાનું નોખમ એટલા પહેલાં તેઓએ આનાકાની અનુભવી. સારા એ વિસ્તારમાં પ્રસરી રહેલી નીરવ શાન્તિ તેમને ઘણી જ ભયમરત લાગતી હતી.

હેન્ટે સોનાએ પોતાનો નિષ્ક્રિય હિચારો, “અ.લે”, આગળ ધર્યો, પણ સાન્યેતીથી “અને પછી, લમલગ એવડા વળી જમને લપાતા લપાતા ઝાડીઓમાં સંતાતા, ભયમરી આંખોએ અને સરવા કાંને, તેઓ ધીમે ધીમે દ્રાક્ષનાં ખેતરોમાં ઊતરવા લાગ્યા.

નદીકિનારે પહોંચ્યા માટે ખુસી જમીનનો ફક્ત એક નાનો પટ જોળંગવાનો બાકી હતો. તેઓ દોડ્યા લગ્યા; અને કિનારા ઉપર પહોંચી મયા કે દુરત જ સુકાં ખરેખરમાં લપાઈને બેસી ગયા.

આજુબાજુના વિસ્તારમાં ઠાંધનો પમરવ તો નથી સંભળતો ને તેની ખાતરી કરવા મોરિસોએ પોતાનો મન જમીન ઉપર ધરી નોંધ્યો. પરંતુ ઠાંધ જ સંભળાયું નહિ. તેઓ સવ એકલા જ હતા. સારા એ નિજન એ વિસ્તારમાં તેઓ તફત એકલા જ હતા.

પાછી ખાતરી કરી, હિંમત ધરી, ખંતે જલે માછલીઓ પકડવી શરૂ કરી.

તેમની આગળ આવેલો અને નિજન જમનેલો માર્ગન ટાપુ તે સામા કિનારાથી તેમને દાંડી રણો હતો. રેરેટારાનું નાનું મકાન ખંધ હતું અને જલે કે વધોથી નિજન દશમાં પડ્યું હોય તેમ લાગતું હતું !

માછલીનો પહેલો ધાણ સોનાએ બદાર જાયકી કાઢ્યો; મોરિસોએ

બીજો લાલુ કિનારા ઉપર પાંચરી દીધો; અને પહે પહે, મગનાં તાંતણા-
ઓને છેડે તરફડતી નાની નાની, રૂપેરી ચળકાટ વેરતી માછલીઓથી
વીંટળાયેલી જળ તેઓ કિનારા ઉપર ફાલવતા જતા હતા. ખરે જ, કાંઈ
અનેરી અને રસમય પ્રવૃત્તિમાં તેઓ બંને ગરકાવ થઈ ગયા હતા.

પાણી નીતરતી અને અતિ બારીક ગૂંથણબરેલી, પોતાની પાસે
પડેલી, જળની જખોલમાં અતિશય હળવે હાથે માછલીઓને તેઓ મૂકી
દેતા હતા. અને કા અગમ્ય આનંદની ભીમિઓ તેમના હૃદયમાં ઊભરાતી
હતી. ધણી લાંબા સમયથી, જાંપણને અતિપ્રિય એવા શોખનો ઉપભોગ
આંખણને ન કરવા દેવામાં આવતો હોય, અને એકાએક તે શોખ
માણવાનો અણધાર્યો પ્રસંગ આવી મળતાં જે અનેરો આનંદ-રસ
આંખણે અનુભવીએ છીએ તેવો આનંદ-રસ-આ બંને મિત્રોએ
તે સમયે અનુભવ્યો.

ઓપાસ તેજોમય પ્રકાશ પ્રસારી રહેલો સૂર્ય, તેની મધુર હિમા
તેમના ચરીર ઉપર પાંચરતો હતો. કાંઈ પંથુ પ્રકારનો અવાજ તેમના
કાન ઉપર અથડાતો બંધ થયો હતો. કાંઈ પંથુ વિચાર તેમના મનમાં હવે
ધોળાતો નહેતો. આંખુજાણુની દુનિયાનું જ્ઞાન તેઓ જૂની મયાં હતા.
બંને જંથુ પોતપોતાની માછલી ઉપર માછલી પંકડ્યે જવાની ધૂનમાં
એકતાન થઈ ગયા હતા.

પરંતુ એકાએક જમીનના ઊંડાણમાંથી આવતી કાંઈ ઊંડાં વનિયાં ધરા
ધૂંધૂંધૂંથી ઊડી. અને તુરત જ જંદુરોના ધડાકાથી વાતાવરણ માળવા લાગ્યું.

મોરિસોએ, પાંછળ જેવું અને કિનારાની ઉપર, ડાળી ખાંડુએ,
ફર ફર, દારૂગોળાની રાખમાંથી ઊડતો, સફેદ ફલગી સમો, ધૂમ્રગોટ
ધાંધુ કરેલા માઉટ વેરેરિયનો ભગ્વ ઓછાએ તેની નજરે પડ્યો.

બીજી જ ઠાણે, એ હાથ-રાખર ઉપરથી, ધૂમાડનો ઊડતો બીજો
ગોટા તેણે જોયો; થોડી વધુ ઠાણે અને એક પછી એક નવા ધડાકાઓથી
સારો એ વિસ્તાર ધણુમણી ઊઠ્યો.

અને પછી તો ધડાકાઓની પરંપરા ચાલુ જ રહી. વળી થડી
થડી, વાતાવરણની નિર્જનતાને બેદનો, મગનભેદી મર્જના કરતો,

અને ધીમે ધીમે શાંત આકાશમાં જિંચે ચઢી, વાદળાઓ ખૂંટાવતો પોતાના દૂધાળા ધૂમ્ર-ગોટા ઊરાડતો, માઉન્ટ વેસેરીયન ઊભો હોતો.

સોવાએ ડોકું હલાવતાં કહ્યું, “ જોયું ! પાછી તેઓએ પોતાની રમત શરૂ કરી દીધી ! ”

મોરિસો કે જે પોતાની જાળને પાણીમાં લમ ચલી જેવામાં એક-તાન ખની ગયો હતો, તે એકાએક, આવી રીતે વિગ્રહ જમરી વહેલા પાગરો તરફ શતિપ્રેમી માનવીઓના રોષ દાસવતો બોલી ઊઠ્યો, “ એકજીજનની હત્યા ! અહા, કેરી એવકૂરી ! ”

સોવાએ જવાબ વાળ્યો, “ પણ એ કરતાં પણ વિશેષ ધાતકી ! ”

અને હમણાં જ મોટી માહલી જેણે પકડેલી તે મોરિસો સત્ય વચન ઉચ્ચારતો બોલ્યો, “ ખરે જ એમ કહી શકાય કે રાજાશાહી જ્યાં સુધી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખશે ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે જ ચાલ્યા કરવાનું. ”

સોવાએ વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો, “ પ્રજાસંધનો અમલ હોત તો આ વિગ્રહ થયો જ ન હોત ! ”

મોરિસો તેને બોલતો અટકાવી, બમડી ઉઠ્યો, “ એમ જ કહોને કે રાજાશાહી બહિર્વિગ્રહ જગાવે છે અને પ્રજાસંધન આંતરવિગ્રહને જગાવે છે. ”

અને ધીમે ધીમે, નર અને એકજીજન પ્રત્યે સમભાવી વ્યક્તિ-ઓમાં હોય તેવા સખળ સુદ્ધિવાદ્યો, મહાન રાજદ્વારી પ્રશ્નો હાથમાં ધરી, તેઓ ચર્ચવા લાગ્યા; અને માનવી કદી પણ સાચી સ્વતંત્રતા બોમવતો જ નથી તેવા મંતવ્યમાં ખન્ને જણા એકમત થયા. બીજી બન્નુથી, ફ્રેંચ ઇમારતો ને મહાનંતે તોપોથી જમીનદોરત કરતો, અનેક જિંદગી ખરચાદ બનાવતો, માનવ-જીવેને કચરા નાંખતો, સ્વખોને ખંડિત કરતો, અ.શાસકો આનંદોડોને વેચ્યુંકેરણ કરતો, સેવેલી અનેક આશાઓને બરમાબૂત કરતો, અને આથે દેખાતા બીજા દેશોનો પાતીઓ, કુમારિકાઓ અને માતાઓના હૃદયમાં અનંત યાતનાઓ અને દુઃખોનો સંચાર કરતો, માઉન્ટ વેસેરીયન ધણધણ્યે જતો હતો.

“ જોયું નામ જ આપણું માનવ-જીવન ” સોવાએ એક સત્ય ઉચ્ચાર્યું.

“ના, એમજ કહોને કે એનું નાગજ આપણું માનવ-મોત.”
સ્થિત વેરતાં વેરતાં, મોંરિએએ જવાજ વાળ્યો.

પરંતુ પોતાની પાછળ કાઢતો પંગરવ થયો હોવાનો સનકારો આવતાં તેએ ભયના માથો ચમકી બિડ્યા, પાછું વાળી જોતાં, તેમણે શું જોયું? ચાર માથુસો બરાબર તેમની પીઠ પાછળજ બિંદેલા;—અમીરોના નોકરોના પોષાકથી વિભૂષિત, ચિપટી ટાપીઓ પહેરેલા, તેમની સામે રીવાજોના ધરીને બિંદેલા, બિંદેલા દેહધારી, હાડીશળા બને સરાસ ચાર પુરુષો તેમણે જોયા.

તેજ દ્વિજો, તેમના હાથમાંથી જળો આપોઆપ સરી પડી અને જળ-પ્રવાહમાં ફૂંચવા લાગી. થોડીએક દાણમાં તો, તેમને જાડી, બાંધી, બાંધી, હોડીમાં નાંખી, માર્ગત ટાપુમાં સઘ જવામાં આગ્યા.

અને જે ઘરને તેઓએ તરછોડાયેલું અને નિર્જન માળેલું તે ઘરની પાછળ વીસેક જમન સિપાઈઓને તેમણે આમતેમ કરતા જોયા.

ખુરશીમાં પથ ઘોડે બેઠા હોય તેમ બેઠેલા, પોશ્નનની મોટી ચમમ ફૂંકતાં કૂમરોટા કાઢી જતા, મોટા રેશાળા, રાક્ષસસમા એક માનવે તેમને અચ્છા ફેંચમાં પૂછ્યું, “કેમ મંદેરગ્યાનો, અચ્છા તરેડસે માછલીઓ પકડીને?”

પછી, માછલી ભરેલી તેઓની જળ સઘ આવરાની જેણે ખાસ ચીરટ રાખેલી તે સિપાઈએ પોતાના સરકરી અમલદારની પાસે-લાવી તે જળ મૂકી. સ્થિત વેરતો વેરતો તે અમલદાર બોલ્યો, “જોહો, બહુ સારો શાલ જીત્યો લાગે છે! કીક, કીક. સારું!.....હા, પથ મારે તો તમને ખીજ જ વાત કરવાની છે. મુંઝાતા નહિ. જે કહું તે પડેલા તો સાંભળો જ્યો.”

“મારા ધારવા પ્રમાણે, તમે લોહો મારી દિલ્લ્યાલની ભાજ કાઢવા મોકલેલા બે ગસસો છો. તેથી મેં તમને મિસ્તાર કીધું છે અને હું તમને ગોળીથી હાર કરીશ. તમારા આશયોનો સીધતમયો કાંકપિછોડો કરવા માટે કરીનેજ તમે માછલી પકડવામાં એકતાન ચર્મ ગવાનો ડોળ કરતા હતા! પરંતુ હવે તો તમે મારા હાથમાં આવી બરામા છો! તમારા એટલાં કુર્માગ્ય! જાણો છો ને કે હમણાં નિમક આમે છે?”

“પરંતુ તમે લોહા ફેંચ યાચુઓ વટાવીને ખતી આવેલા હોવાથી તમારી પાસે લેખિત પરવાનો જરૂર હોવો જ જોઈએ, મને તે પરવાનો આપી દો અને હું તમારી ઉપર રહેમ દાખવીશ!”

બન્ને મિત્રો શિખાવિયા ચહેરે એક બીજાની પડખે એક પછી રાખે બોલ્યા વિના યાંત બિમા રહ્યા. બયના માર્યા આછી ધૂળરી તેમના કાથેમાં થતી હતી.

લરકરી વડાએ આમળ ચલાવ્યું: “પરવાનો મને આપી દીધાની હકીકત કોઈને પણ કાને પડશે નહિ. વળી, તમે તમારે ઘેર સુખેથી પાછા જઈ શકશો; અને આ બેઠ પછી તમારી સાથે જ અદરશ થશે, પરંતુ જો તમે મારી મામણીને નકારશો તો આ ધડીએ જ તમારું મોત છે તે નિશ્ચિત માનજો! માટે ચાલો જલદી નિર્ણય કરો!”

જરા પણ હોઠ ધ્રુસાવ્યા સિવાય બન્ને મિત્રો મૂંગા મૂંગા જડવત બિમા રહ્યા.

નદી તરફ આંગળી કરી, અહર્નિશ રિચતપ્રદ જેવા રહેતા પ્રશિયને પોતાની વાણી આમળ ચલાવી: “પાંચ મિનિટમાં તો આ નદીને તળિયે જઈ જોશો. પાંચ જ મિનિટમાં, સમજ્યા! જરા વિચાર તો કરી જુઓ! તમારે સમા રોહીઓ તો હશે જ!”

માહિંટ વેલેરિયનનું ગમનબેઠી ગર્જન હજી ચાલુ જ હતું.

બન્ને મિત્રો અખંડ મોન જળવતા બિમા રહ્યા.

જર્મન અમલદારે પોતાની-આપમાં ફેટલાક હુકમો આપ્યા પછી, બંદીવાનોની બહુ નજીક ન રહેવા અર્થે કરીને, તેણે પોતાની ખુરશી જરા દૂર ખસેડી સીધી અને બન્ને મિત્રોથી વીસ કદમ દૂર, બાર સિપાઈઓ રાષ્ટ્રલ તાકીને બિમા રહ્યા.

લરકરી વડાએ-કરી એક વાર તેમને કહ્યું: “જવાબ દેવા માટે એક મિનિટ હજી તમને હું આપું છું. પરંતુ એક જ મિનિટ. એક ક્ષણ પણ વધારે નહિ!”

પછી એકએક બીઠીને તે બન્ને મિત્રો પાસે જઈ, મોર્સિસોને બાવડેથી ઝાલી, દૂર ખેંચી જઈ, ધીમેથી તેના કાનમાં કહ્યું, “ચાલ જલદી કર!”

આપી દે તારો પરવાનો ! તારો મિત્ર કંઈ પણ નાશ્યો નહિ. તારી પ્રત્યે દયાભાવ પ્રગટી આવ્યાનો હું ડોળ ઢરીશ.”

ગોરિસોએ કંઈ પણ જવાબ દીધો નહિ. પ્રશિયન અફસરે તે પછી સોવાઝને તે પ્રગાણે લઈ જઈ તે જ રીતે તેને પણ કહ્યું. પરંતુ સોવાઝે પણ કંઈ જ જવાબ ન વાળ્યો.

જાનને મિત્રોએ એક બીજાને એકબીજાની પકડોપકડ બોલેલાં બોલ્યાં.

અને લશ્કરી અમલદારે આખરી દુકમ હોડવાની તૈયારી કરી. સિપાઈઓએ રાઈફલો જરાજર તાકવા માટે જાંચી કરી.

તે જ ક્ષણે ઘાસ ઉપર પડેલી માછલીઓથી ભરેલી જાળ ઉપર ગોરિસોની અણધારી દષ્ટિ એકાએક પડી.

તરફતી માછલીઓનો એ દમ, રવિહિરજોના તેજથી ચળકાટ મારતો હતો. એકાએક ગોરિસોને પોતાની આંખે અંધારા આવતાં લાગ્યાં. આંધુ રોકવાના ભગીરથ પ્રયાસો છતાં, તેની આંખોમાં આંધુ બિભરાર્થ આવ્યાં.

તે બબજો, “ મારાં આખરી વંદન, સોવાઝ ! ”

સોવાઝે જવાબ વાળ્યો, “ મારાં પણ તને આખરી વંદન, ગોરિસો ! ”

અતિથય લગણીથી યરપરતા દેહે તેઓએ આખરી હસ્તધૂનન કર્યું.

પ્રશિયન અમલદારે દુકમ હોડ્યો, “ ઠાર કરો ! ”

અને બારે નેમો એક નેમમાં એકત્રિત થઈ.

સોવાઝ હમલો થઈને જમીન ઉપર ઢળી પડ્યો. વધારે જાંચો ગોરિસો અકાવો લઈને હાવડ્યો અને પોતાના મિત્રની જ ઉપર ચતોપાટ બિપલ્લી પડ્યો અને તે જ ક્ષણે, તેની છાતી પાસેથી ચીરાચેલ કાટમાંથી મોઢીની નીચે દડદડ વહેવા લાગી.

પ્રશિયન અમલદારે ડેડલાક નવા દુકમો આપ્યા. સિપાઈઓ તુરત જ વિખરાઈ ગયા. થોડી જ વારમાં દોરડાં અને પથ્થરો લઈને તેઓ પાછા આવી પહોંચ્યા. જાનને મૃતદેહને પથ્થરો અને દોરડાંઓથી બાંધી, કિનારા ઉપર તેઓ લઈ ગયા ... ..

પર્વતાદારી ધૂમ્રગોટથી નિમ્નપિત થયેલા માઉન્ટ વેલેરિયને પોતાનો ઘેર તાંડવ-નાચ સતત ચાલુ જ રાખ્યો હતો.

જે સિપાઇઓએ મોરિસોને માથેથી અને પગેથી પકડ્યો, જે પીનઓએ સોવાડને તે જ રીતે ઊંચક્યો. એક ક્ષણ મદાપરાણે સમતોલ રાખવામાં આવેલા એ મૃતદેહોને દૂર દૂર જોરથી ફંગોળા દેવામાં આવ્યા. મૃતદેહોએ અદ્ધર એક ઊંચાણે લીધેા અને પછી સીધા ધમ્મ કબ્બને પાણીમાં જઈ પડ્યા. પથ્થરોત્તુ વજન દોવાથી પમવાળો બામ પ્રથમ પડ્યો.

પાણી ખળખળા ઊઠ્યું, દિલોળા લેવા લાગ્યું, તુરત જ પાણીની સપાટી ઉપર પરપોટા ઊપસી આવ્યા, એમાં ધૂમ્રરી વળવા લાગી અને વળી પાછું થોડી જ વારમાં તે રિયર થઇ ગયું. તેજ ક્ષણે નાનાં નાનાં મોલ્ડો ત્યાંથી કિનારા તરફ ધસી આવી અચડાવા લાગ્યાં.

થોડુંએક થોડી પાણીની સપાટી ઉપર તરવા લાગ્યું.

અર્ધનિશ કડક મુખમુદ્રા રાખી રાકતો પ્રસિયન અમલદાર તે જ ક્ષણે ગણુગણ્યો, “આલો, હવે માછલીઓનો વારો !”

પછીથી તે ધર તરફ પાછો વળ્યો અને એકાએક તેની નજર ઘાસમાં પડેલી માછલીઓથી ભરેલી જાળ ઉપર પડી. ક્ષાયમાં ઊંચકી, જાળને ખારીકીથી તેણે નિરખી અને રિમત વેરતાં કહ્યું, “અરે વિલહેલમ !”

મોળો ઝબ્બો પહેરેલો એક સિપાઇ તુરત જ ત્યાં દોડી આવ્યો. ઠાર થયેલા એ મિત્રોની જાળ તેના તરફ ફેંકતાં તેણે ફરમાવ્યું, “આ નાણુક પ્રાણીઓ. હજી હવે છે ત્યાં જ હવતાં તળાવીને મારે માટે સત્વર લઈ આવ. બહુ સ્વાદિષ્ટ ખાણું થઇ પડશે !”

અને ફરી પાછું તેણે પોતાનું ધૂમ્રપાન શરૂ કરી દીધું.

[' સંવત્સરો ' નો આ લેખાંક ૩-મ ગણપતિ; અનુસંધાન, ડિસેમ્બર ૧૯૪૪ના અંકના પૃ. ૪૦૮માંથી. મળે ઉનાળે ભાવનગરમાં માર્ચ ૧૯૪૫-૫નો દુપતો તૈયાર કર્યો ત્યારે આ દુપતો સુરત રહી ગયો, તે દેવ છાપવા મોકલી ચલાય છે, જોકરો. '૪૫માં-સ' માનસી]

મું. બધામાં આટલની પહેલી પરીક્ષા, જેને તે વખતે P. E. (Previous Examination) કહેતા તે આપવા હું અજ્યો ત્યારે મારા પિતાશ્રીએ મને ત્રણ કુટુંબો પર બલામપત્રો આપ્યા હતા. (૧) સ્વર્ગસ્થ જગીએતરાગ સોલીસીટરના પિતા જીવણરામભાઈ, જેઓ પહેલાં સુરતમાં એમના દાદાતણે કારકૂન હતા અને પછી રેલવેની તોફરીમાં જોડાઈ ઉંચે જોડ્યે ચઢ્યા હતા. (૨) મૂળ અંકલેશ્વરના પણ પાછળથી મુંબઈ આવી વસેલા ગુજર વાણીઆ જેઓ બચુડીઆને નામે જોળખાતા હતા, અને (૩) સુરતના એક સદ્ગૃહસ્થ જે રેલવેની તોફરીમાં જોડાઈ ચાંદરે રહેતા. એ ત્રણમાંથી ચનીરોડને રોડને ઊતરતાં બચુડીઆ કુટુંબ પરની ચિઠ્ઠી મારા દાદામાં પહેલી આવતાં હું ત્યાં મળ્યો. એ બચુડીઆ કુટુંબ તે વખતે પૂર જાહેજલાલી ગોમવત્તું હતું. કપોળ રોડીયા માધવભાગવાળા, હરજીવનદાસ માધવદાસ, ઝારોળા શેઠીઆ, દાલની ગીરગામ પોસ્ટ ઓફિસવાળા મકાનના માલિકો તેમજ માટિયા અને લોહાણા માલિકો શેઠીઆઓની કારમાં એ બચુડીઆ શેઠીઆઓ બેસતા. એમનો સ્વીચમ પાલખીમાં બેસી દેવચંદને જતો. પુરુષોને જામેપીછાડી પહેરાવવા ખાસ તોફરો રહેતા. ન્યાતની વાડીએ એમનેનામે ચાલતીએવાં એ ખાનદાની કુટુંબો હતાં. એમના ઘરનો ઠાઠમાઠ અને રહેવાની સ્થિતિ જોઈ હું અંગાઈ મળ્યો. પણ ઘરનાં માણસ બહુ સમજુ અને હેતાળ હોવાથી મને ઘણું જોડી મળું. ઇશ્વરની અવકૃપાએ આસપાસની જગીનો સો વેચાઈ મળ્યાં. મારી સાથના એ કુટુંબનાં બધાં માણસો ગુજરી ગયાં છે તે આજે તેમનો પરિવાર જેમ તેમ પોતાનું જીવન ગુજારે છે તે સમજની મુંબઈની સામાજિક સ્થિતિનું

મિત્ર આપણું નિર્દયક છે. કારણ તો સૌના જાણવામાં છે. યાત્રિના શેડીઆઓની જે શેડ હતી, ઓઝોમાં જે ગલાઓ, મર્ષોદા હતાં, તે ધીમે ધીમે કેમ ધસારતા ગયાં, અને આજની રિધતિ કેવી આવી જિભી રહી તે આપણે જોઈએ છીએ, અનુભવીએ છીએ.

પ્રીવિમસ પછીની પરીક્ષાઓ આપણા માટે મુંબઈ આવતો ત્યારે ત્યાં જ રહેતો. B. A. થયા પછી પણ ઘણો વખત ત્યાં જ રહેતો. મારા કુટુંબ અને એ કુટુંબને ઘણો આઠ સંબંધ હતો.

B. A. ની પરીક્ષામાં પસાર થયા બાદ મારે શું કરવું તે પ્રશ્ન. જોખો થયો. મારે ખારિરટર થવા માટે અભ્યાસ કરવા વિભાગત જવું હતું. મારા પિતા રાજી હતા, પરંતુ મારી ઉંમર તે વખતે માત્ર વીસ વરસની. B. A. સુધીના અભ્યાસ અને તેમાં વળી એક વરસમાં જે પરીક્ષાઓ માટે તૈયારી. એણે મારા શરીરના બાંધા ને તથાગિત પર જિલટી અસર કરી હતી એટલે દા. શિવનાથ કે જેમની જોડે અમારે ઘર જેવો સંબંધ હતો તેમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે વિભાગતની સખત ઠંડી હું નહિ સહન કરી શકું અને તેથી તે વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો. આમ હોવાથી મેં સોલ્ડી-સીટરની લાઇન પકડવાનો વિચાર કર્યો, અને મારા પિતાશ્રીને લઈ સ્વ. બાઇશંકર કે જે તે વખતે ઠાંણવાડીમાં જે મકાનમાં દાલ ચંદારામજી મદસ્ હાઇસ્કૂલ ખેસે છે ત્યાં રહેતા હતા તેમને મળવા ગયો અને તેમણે પોતાની જાણીતી, બાઇશંકર ને કાંમની પેટીમાં અને Article clerk તરીકે રજીકારવાની દા કહી. પરંતુ વળી પાછો મારા મોટાભાઈ, મોતીભાઈએ વાંધો ઉઠાવ્યો કે સોલ્ડીસીટરની પરીક્ષા પાસ કર્યા બાદ ધંધો મુંબઈ રહીને જ કરવો પડે. મુંબઈની બહાર એ ધંધાનું ક્ષેત્ર નહિ અને મુંબઈનું પાણી તબિયતને માફક ન આવે તો, મહેનત અને ખર્ચ જનને છૂટી પડે મારે તે સાધન ન પકડતાં J. J. B. નો અભ્યાસ કરવો કે જેથી તે પરીક્ષા પાસ કર્યા બાદ ડિરેક્ટીકેટમાં પણ ધંધો થઈ શકે અને મુનસફ (સબજજ)ની જમા મેળવવા માટે પણ અવકાશ રહે. આ પ્રમાણે સોલ્ડીસીટર થતાં હું દાયવેંતમાં રહી ગયો. પણ મુંબઈનો વસવાટ નિર્માથ્ય થએલો હોવાથી વકીલ તરીકે હાઇકોર્ટની અખીલ સાઈડ પર ગ્રેબટીસ શરૂ કરવાની પ્રેરણા

ચર્તા ત્યાં જ રહી ગયો. જે કે એ પરીક્ષા પાસ કર્યા બાદ પણ મુંબઈ છોડવાનો આગ્રહ તો મારા મોટાભાઈએ કર્યો. એમણે મારી કારકિર્દી દોરવવામાં ઘણું રસ લીધેલો. એમની બીજી આશા મને ન્યાયખાતામાં એકિસર તરીકે જોવાની હતી, કારણ એમના સદાખ્યાયી અને મારા પિતરાઈ નવનીતલાલ ગોવિંદલાલ ઝવેરી જેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષક હતા, તેઓ મુનસફ થયેલા અને તે વખતે એ આધ્યાત્મિક ગણાતો. ઇન્દુપ્રયાગી એમના છવર્તા જ એમની હયાતીમાં જ એમની એ આશા ફળીભૂત થઈ. એઓ ગ્યારી વરસની મોટી ઉંમરે મુંબઈ ગયા તે પહેલાં એમણે મને મુંબઈની રમેલ કોલેજના જજ (૧૯૦૫), ચીફ જજ (૧૯૧૮) અને છેવટે મુંબઈની હાઈકોર્ટના જજ (૧૯૨૭) તરીકે જોયો, અને મારે માટે એમણે જે જે આશાઓ બાંધેલી તે ફળીભૂત થયેલી જોઈ એમના આત્માને સંતોષ થયેલો. એમના ઝગમગાંધી હું હજી મુક્ત થયો નથી ને ચર્ચ શરીર નહિ.

જાનનગર અને મુંબઈથી અવારનવાર ભરૂચ જવાનું થતું, સને ૧૮૮૦ અને તે પૂર્વે પણ ભરૂચ જેવા પછાત શહેરમાં પણ પુસ્તકોમાં પરસ્પર લખ, ઉત્પત્તિ વગેરે માટે મંડળો અને છળાઓ રચાવવાનો પવન કુંઠાવામાંથી ઢળો. મારાથી મોટા ભાઈ શ. મણિલાલે પોતાના ખરોખરી આ પાંચ સાત પુસ્તકોને બેમા કરી જાનોદય સભા એ નામે એક સભા રચાવી. એનો ઉદ્દેશ સભાઓ બની જાયછો દ્વારા તથા અન્ય રીતે બાઈબલો વધારી પરસ્પર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ મેળવવાનો હતો. એ સમાના મેંજરો અમારી ન્યાતના ને અમારા સમાજો જ હતા. તેમાંના એક જાનોદય નામે છાપખાનું કાઢી એક અઠવાડિક પત્ર 'ભરૂચ વર્તમાન' નામનું ધણું વરસ સુધી ચલાવ્યું. જાનોદય સભાના મુખ્યપત્ર તરીકે 'જાનોદય' નામનું માસિક પણ પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યું. તે ધણું વરસ ચાલી અતે બંધ પડ્યું. કારણ તેમાં આગળ પડતો જામ લેનારા મારા ભાઈ ભરૂચ છોડી પાંદેશ ચાલ્યા ગયા. ૨૩. બાળારાંકર ઠવારિયા જ્યારે ભરૂચમાં રહતા હતા ત્યારે તેઓ પણ એ સભાને સહાયતા કરતા હતા કારણ એમના મિત્ર અનુપરામ દીનમંદુ જેમના સહવાસમાં એઓ ઘણું આવેલા તે એ સભાના મેંજર હતા અને સઘળા મેંજરોના પરમ મિત્ર હતા. મારે પહેલો લેખ

“તાણુત” વિશે “હકીર” (નમ્ર, મરીળ) એ કારસી પાખંડના ઉપનામે લખ્યો હતો. એ માનોદય છાપખાનું હતું ચાલે છે, “વીજળીથી કામ કરે છે, ત્યારપછી બીજાં એક બે છાપખાના ત્યાં નીકળ્યાં છે, તેમ જ એક બે અઠવાડિક પણ પ્રસિદ્ધ થાય છે. “ભર્ય વર્તમાન” અમુક કારણને લીધે યુ” ‘ભર્ય સમાચાર,’ જેના માલિક ને તંત્રી મૂળ નવસારીના રહીશ પારસી ગૃહસ્થ હતા. તે અને ત્યાર પછી નીકળેલું ‘ભર્યમિત્ર’ નામનું અઠવાડિક હતું ચાલે છે. પરંતુ અઠવાડિકો અને છાપખાનાંઓની બાબતમાં ભર્ય સૂરતની બરોબરી કરી શક્યું નથી. સૂરતની વ્યાપારી, વ્યાવહારિક અને સાહિત્યમાં રસ લેતી પ્રવૃત્તિઓ હંમેશા આગળ પડતી રહી છે, અને હતું બાળે પણ આગેકૂચ કરી જાય છે.

સાહિત્ય સંબંધે આ પ્રવૃત્તિ હતું માયું હોયકતી હતી, એટલે કે જૂની પ્રવૃત્તિઓ હારતીમાં હતી, નાબૂદ થઈ નહોતી, માણુભટ્ટો ગામરીઆ-ભટ્ટો વડોદરા, ડોહાઈ તરફથી દર મોસમે આવતા અને બે ત્રણ મહીનાનો મુકામ રાખતા. રાત્રે નવઘી બાર સુધી એ ગામરીઓ ભટ્ટ, આંખળીમાં પહેરેલી ધાતુની વીંટી વડે માણુ-માગર વમાડતો વગાડતો, સુંદર બાનીમાં મદામારતના બનાવો ઠવિતારપે સંભળાવતો, જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં પોતાના કથનને સમર્થિત કરવા, ઊછળી ઊછળીને કૂદાકડા ચારતો, એની સામે રસ્તાનો જમીન પર બેઠેલી મોટી મેઢનીને મુખ કરી નાંખતો. ઢાઢ એ કે યુ” કરતું નાંદ. દરરોજ સવારે પાઠોક્ષના મહેમાનોને ત્યાંથી કાચું સીધું લાઈ આવતો ને હાથે રાંધતો. સી’ધું હોંચા પ્રકારનું મળતું કારણ સાંજરે કયા રાઈ કરતાં પહેલાં પોતાને જેને ત્યાંથી સી’ધું મળેલું હોય તેનાં પુષ્કળ વખાણ કરવામાં આવતા, અને સી’ધું આપનારને સ્વાભાવિક રીતે પોતાનો પ્રશંસા જાહેરમાં થાય તે સંભળવાનો લોહપતા રહેતી. છેવટ વિદાય થતી વખત દક્ષણા પણ સારી મળતી. ઢાઢ રૂપિયો આપે, ઢાઢ બે આપે, ઢાઢ વધારે આપે, પણ શ. ૩૦૦ ૪૦૦ તો સહજ થઈ જતા. એટલે કયા કરનારને વરસ દહાડાના નિર્વાહતું સાધન મળી રહેતું. સીતેમા ને નાટક એ પ્રથાને હોંમેડી નાંખી છે. તેમાં નુકશાન આપણી સમાજને થયું છે કારણ એ જગાનામાં આપણે નિરક્ષર વર્ગ આપણાં મદામારત ને રામાયણ જેવાં ઉચ્ચ કાવ્યોના વિપવનાં સહજ પરિચય ને માહિતી મેળવતાં તે મેળવવાનાં સાધન જતાં રહ્યાં. તેની જગા હતું લેવાઈ નથી.

મારા રહેવાના મકાન પાસે ફેસ્ટીવિટીમાં ચક્રાન્તિ વિશાળ યોગાન એ માણુમટો પસંદ કરતા. ત્યાં રાત્રે બેઠાનો અવરજવર પણ જોઈ શકેતો. શ્રી કૈયાલાલ મુનશીના મકાન સામે નારણદેવના-નવા દહેરાના-યોગાનમાં પણ માણુમટો બેસતા. રાહદારી રસ્તો હતો. ભરૂચના રેલવે સ્ટેશન પર જવાનો એ ધોરો રસ્તો હોવાથી ઉતારજોની ઘોડાગાડીઓને એ મેદની વીંધી આગળ જતાં જાડુ મુસેલી પડતી. શ્રોતાઓને માર્ગ કરી આપતાં જીવ પર આવડું, છતાં તેમની સંખ્યા તો ભરૂચ રહેતી.

ભરૂચની હિંદુ સમાજની તે સમયની સ્થિતિનું આ કષ્ટક ઝાંખું ચિત્ર છે.

નર્મદાને કિનારે રહેનારને તરતાં ન આવડે એ મોટી નામેશી ગણાતી એટલે મારે અને મારા કુટુંબીઓને નાનપણથી જ એ કુખર હાથ કરવો પડેલો. અઢવાડીઆમાં રમીએને દિવસે તેમજ ઉનાળાની રમીએને દિવસે દરેકજા હિંદુ રાતિના-વાણીઆ, અલ્લદત્રિય, અલ્લદ, ભાર્મવ પંદર ને વીસની સંખ્યામાં બેઠા થઈ, છાંતરાઓની ટૂંકડી થઈ, પોતપોતાને પાસે પડતે એવારે-ગદારની ડાંગાઈ, મહેની ડાંગાઈ, જાગાડાટ, નવચોટી એવારે નહાવા જવા ને તરવા માટે નીકળી પડતા. સવારના નવથી બપોરના બાર સુધી ત્યાં જ રોકાતા. કિનારે બાંધેલી હોડીઓ છોડી નાંખી આમળ લઈ જઈ હોડીઓ પરથી બૂસકા મારતા. ભરૂચ પાસે ભરતી એટ યાવ છે, અને તેના પ્રવાહ-Currentની સામે તરતા, ડાઘ અડધી રેવા તરી જતા, તો ડાઘ આખી રેવા તરી સામે પાર જઈ પાછા આવતા. મતા તરતા, લિંધા તરતા, ફૂળડીઓ મારતા, રમતો રમતા અને એ રીતે બે તથા કલાકો કાઢી નાંખતા. ટુંબડાં બાંધી સીમળાને સાકડે વળગી નાંખતાં રીંખતા. મોટાઓ નાનાઓને મદદ કરતા. તરતાં રીંખતાં પૂરેપૂરું આવડે તે પહેલાં કેટલાએ શેર પાણી પેટમાં જાડું, કારણ જિનઆવડતને લીધે પાણીની સપાટીની નીચે જઈએ એટલે પાણી પેટમાં ખેરી જાય.

આજે પણ જ્યારે જ્યારે હું ભરૂચ જાઉં છું ત્યારે કુદરત અને નર્મદાને કિનારે બેઠી જાય છે અને હું ત્યાં જ રનાન કરું છું ને તરું છું.

ભરૂચમાં આવેા નર્મદાનો કિનારો મુસલમાનોની વસતિથી ભરેલો છે કારણ તેઓ હોડીઓ ચલાવે છે અને તેથી તેઓ નદીની પાસેનું જ

રહેલાં પસંદ કરે છે. ખીજી જગ્યાઓએ પણ એ જાને કેમ પાંડોશ પાંડોશમાં વસે છે. અને તેમના વચ્ચે એટલો જાડ સંપ જળવાઈ રહ્યો છે કે તેઓ માણસો માફક વર્તે છે.

અન્યમાં ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો છે. ગુજરાતમાં સામવેદી બ્રાહ્મણો માર્ગો તો ત્યાં મળે પણ કમનેસીએ એ સામવેદીઓનાં કુટુંબો ક્ષીણ થઈ ગયાં છે અને હવે જાગ્યે એક સામવેદી શોધ્યો નહીં.

પ્રા. હોશલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

ટિપ્પણી વિષે

સા માન્ય રીતે કાઈ પણ ગ્રન્થના કે વિશિષ્ટ લેખના એ વિભાગો પડે: એના દેહ તરીકે વર્ણાયેલું લખાણ અને એ દેહને ઉદ્દેશીને યોગ્યથેલું પણ પ્રાય: દેહથી પૃથક્ રચાને દર્શાવતું લખાણ. અહીં હું ખીજા વિભાગને અનુલક્ષીને વિચાર કરવા માગું છું, કેમકે એને હું અહીં 'ટિપ્પણ' કહું છું.

પર્યાય—ટિપ્પણના અર્થમાં 'ટિપ્પણી' શબ્દ પણ વપરાય છે. એને માટે સંસ્કૃતમાં પણ એના એ શબ્દ છે. મરાઠીમાં એને 'ટીપ', ફારસીમાં 'હાશિયદ' અને અંગ્રેજીમાં 'નોટ (note)' કહે છે. અંગ્રેજીમાં જોને ફૂટ-નોટ (foot-note) કહે છે તેને માટે આપણે ત્યાં 'પાદ-નોધ' એવો શબ્દ ઉપજાવ્યો છે અને એ જોએવતે અંશે પ્રચલિત પણ અન્યથા છે. આ અર્થમાં 'ટીપ' શબ્દ પણ વપરાય છે. વળી 'ટીપ્પણ' અને 'નોધ' શબ્દો પણ વપરાય છે.

વ્યુત્પત્તિ—'પાદ-નોધ' એ શબ્દ કવળ એની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા સૂચિત થતા લેખને જ સ્પર્શે છે એટલે કે પાનાના અંતમાં જ એને રચાઈ મળે છે એમ નહિ, પરંતુ પુસ્તકના અંતમાં પણ એને રચાઈ મળે છે. આમ આ શબ્દ વ્યાપક અર્થમાં વપરાયે છે: 'ટિપ્પણ' શબ્દ કે 'ટિપ્પણી' શબ્દ એવું રચાઈ ક્યાં હોય તે સૂચવતો નથી એટલે એ પાદ-નોધના વ્યુત્પત્તિ-જન્ય અર્થમાં તેમ જ એના વ્યાપક અર્થમાં પણ વપરાય

છે. ટિપ્પણ્ય અને જોનાં સર્માની નિષ્પત્તિ વિષે તપાસ કરતાં મને સફળતા મળી નથી. મૂળે એ પદ્ય શબ્દ હોય એમ મને જાણે છે.

મૂળ—ગીર્વાણ ગિરામાં ટિપ્પણ્ય, ટિપ્પણ્ય અને ટિપ્પણીની શબ્દ જોવાય છે.^૧ પાછળમાં પણ આ શબ્દો છે.^૨ એનો મૂળ અર્થ 'સંક્ષિપ્ત રચીકરણ' 'ટૂંકી નોંધ' એ છે: દરતસિખિત પ્રતિમાં કાંઈ શબ્દ વિશે સમજણ આપવી હોય કે એ શબ્દ વિશે ટૂંકમાં વાંચનારને પોતાને નોંધ કરવી હોય અને એ પ્રતિ એ વાંચનારની પોતાની ખાલિકીની હોય તો એ સમજણ તેમ જ નોંધ માટે દરતસિખિત પ્રતિની આર જાણુમાંથી ને જાણુ એ શબ્દની વધારે પાસે હોય તેનો ઉપયોગ સામાન્યતઃ થવો જોઈએ અને થયો પણ છે. પાનાના અન્તમાં પાદ-નોંધ આપવાની પ્રથા. મુદ્રણકળાની શોધ પછી શરૂ થઈ હોય એમ જણાય છે. આથી ટિપ્પણ્યનું-પાદનોંધનું મૂળ આર જાણુમાંથી મળે તે એક સમયગમરી જાણુમાંનું સંક્ષિપ્ત લખાણ્ય એ છે.

વિષય—ટિપ્પણ્યને વિષય સ્વતંત્ર નથી, પરંતુ દેહરૂપ લખાણને સુખ્યતયા સીધી રીતે અને દ્વચિત્ત આકર્ષક રીતે સ્પર્શ કરતો આનુગંગિક વિષય છે. આ દ્વારા કાં તો ઉપયુક્ત લખાણને સ્પષ્ટ-સરળ કરાય છે; કાં તો અવતરણ આપીને કે એમ ને એમ એટું સમર્થન કરતો ઉદ્દેશ્ય કરાય છે, કાં તો એ દ્વારા મૂળ લખાણગત નિવર્તન-અંગે વિશેષ માહિતી અપાય છે; અથવા તો પાદાન્તર સૂચવાય છે. જાણી ટિપ્પણ્ય એ કંઈ શોભાનો ગાંઠિયો નથી, જો કે લખાણના સાધનરૂપ પત્રને એ કેટલીક વાર શોભાવે છે ખરું; પરંતુ એ જ હેતુથી ટિપ્પણ્ય લખાણમાં હોય કે લખાય એમ માનવાનું જરૂર નથી.

કેટલીક વાર દેહરૂપ લખાણના અંગ તરીકે રજૂ કરવાનું જોઈતું લખાણ ટિપ્પણ્યરૂપે જોવાય છે, પણ એ તો એ લખાણના ધરતરમાં

૧ મુનિયન્દ્રસૂરિએ અનેકાન્તજયમગ્નગાના વૃત્તિ ઉપર વિ. સં. ૧૧૭૧માં ને વિવરણ રચ્યું છે તેની પ્રુવ્તિમાં તેને 'ટિપ્પણ્ય' કહેવામાં આવ્યું છે.

૨ લક્ષ્મણસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૬૯માં રચેલ સુપાસન-દ્યુરિય (પૃ. ૩૨૪)માં 'ટિપ્પણ્ય' શબ્દ વપરાયેલો છે.

ખામી મળ્યામ, જે કે સહૃદય અને જ્ઞાનપિપાસુ જ્ઞાંત્રે એ નીમાળી
 હેવું જોઈએ. વાત એમ છે કે, દરેકે દરેક જાગત ઉપર એક સરખો
 વિચાર કરી તેને બાષામાં ઉતારવાનો સુયોગ સાંપડવો લગભગ અસંભ-
 રિત છે. આથી કાષ્ઠક જાગતને કટકે કટકે છણીને રંગ કર્યા પછી કાષ્ઠ
 ઉપયોગી દહીકત ઉમેરવા જેવું લાગે અને એ વખતે એ લખાણના
 દેહમાં કાપકૃપ કર્યા વિના તેને જોતજોત કરી શકાય તેમ ન હોય ત્યારે
 ન કટકે તેને ટિપ્પણ તરીકે રચાવે અપાય છે. આમ થવાથી મુખ્ય
 વિષય ગૌણ રૂપે રજુ થાય છે—અનુચિત રચાવે રજુ થાય છે. એને
 બદલે જો એ દહીકત પ્રથમથી જ સૂઝી હોત તો લખાણને દેહ ઉલ્લેખ
 હેતુપ્રદ દેખાત અને રચનાંતર થવાથી ટિપ્પણરૂપ એવું ઉર્ધ્વાગ સૂઝ
 ગયેલું નહિ દેખાત, પરંતુ સર્વાંગમસુંદર કૃતિયું સર્જન એ દરેકના
 ભાગ્યમાં કર્યાંથી હોય ?

નિર્દેશ—મૂળ લખાણથી ટિપ્પણ-પાઠનોંધ બિન સ્વરૂપે તરી
 આવે તે માટે જાતજાતની પદ્ધતિઓ અજમાવાઈ છે. જેમકે (૧) સળંગ
 રેખા દોરીને, (૨) રેખા પાના નોટલી લાંબી ન દોરતાં થોડેક જ સુધી
 દોરીને, (૩) અંશતઃ કે પૂર્ણતઃ રેખા ન દોરતાં એમ ને એમ ટિપ્પણ
 આપીને (૪) થોડીક જગ્યા છોડીને અને (૫) અક્ષરયુગ્મ કદ બદલીને.

આ તો એક રીતે નિર્દેશનો નિર્દેશ થયો. અન્ય રીતે વિચારતાં
 ટિપ્પણના નિર્દેશમાં ચિહ્ન કે અંક કે જાને ભાગ બજવે છે. જે શબ્દ
 ઉપર ટિપ્પણ હોય તેના અંતિમ કે પ્રથમ અક્ષર ઉપર કે ચોક્કડી, કુદડી છતાં
 વિવિધ ચિહ્નો પેદા ગમે તે એક ચિહ્ન મૂકી એ જ ચિહ્નથી પ્રવૃત્ત ટિપ્પણને
 અંકિત કરાય છે. કેટલીક વાર ચિહ્નને બદલે અંક જોવાય છે. આ અંક
 પાના દીક એકથી શરૂ કરાય છે, તો કેટલીક વાર એ ચાલુ અંકરૂપ
 પણ હોય છે. આ બેમાંથી કઈ પદ્ધતિ વધારે સારી છે એ સંબંધમાં
 સર્વથા એકાંતે કથન કરવું સમુચિત જણાવું નથી. સામાન્ય રીતે
 ચાલુ અંક આપવાનો ખાસ હેતુ નથી. ચાલુ અંક લેખને અંગે વધારે
 સાનુકૂળ મળ્યામ. પુસ્તકાદિમાં ચાલુ અંક આપવાથી બે લાભ છે:

૩ આ બેમાંથી કઈ પદ્ધતિ ક્યારે અખરબાજ કરવી એ વિચારવા જેવું છે.

(૧) અદ્ભુત પાછળના અને ખાસ કરીને આગળ ઉપર છપાનારા ઉલ્લેખને અનુલક્ષીને નિર્દેશ કરવામાં સરળતા રહે છે.

(૨) બીજાં ગોઠવનારને —ક'પોઝીટરને પાનાં પાડતી વેળા અંકો ગણવા પડતાં નથી એટલી એને સુખમતા મળે છે.

આ પદ્ધતિમાં ગેરલાભ પણ છે. એક તો એ કે કોઈક પાના ઉપર ત્રણેક આંકડા દ્વારા અંક દર્શાવવાના વિશેષ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે કળાની દૃષ્ટિએ એ પાના પરનું લખાણ જેવું નોંધએ તેવું શોભાગમાન રહેતું નથી. ચાલુ અંક આપવામાં બીજું નુકસાન એ છે કે—એક વાર લખી ગયેલા મંચાદિને સુધારતી વેળા કોઈ નવાં ટિપ્પણી આપવાની જરૂર જણાય ત્યારે ખંચાવું પડે છે અથવા તો અંકની સાથે અક્ષર ભેડી અંક લખવા પડે છે અથવા તો અંકની સાથે સાથે ચોક્કસ વગેરે ચિહ્નો પૈકી કોઈ ચિહ્નો પણ ઉપયોગ કરવો પડે છે, અને એ દ્વારા એકધારી પદ્ધતિનો ભંગ કરવો પડે છે.^૪

સ્થાન—ટિપ્પણીનું સ્થાન નિગત નથી, જો કે મધ્યીયરી વાર ટિપ્પણીનું સ્થાન પાનાના કે પુસ્તકાદિના અંતમાં હોય છે. મૂળ લખાણનું સ્થાન ટિપ્પણીને બાગ્યે જ અપાય છે. 'બાગ્યે જ' એમ કહેવાતું કારણ એ છે કે એડિથ સિટવેલ (Edith Sitwell) ની કૃતિ નામે "આધુનિક કાવ્યોની ગાણિતિક" ("Aspects of Modern Poetry") અપવાદરૂપ છે. આ પુસ્તકના ૩૧ મા અને ૨૧૮ મા પૃષ્ઠમાં મૂળની સાથે સાથે "Notes.—" આમ લખી ટિપ્પણી અપાયેલ છે. વિશેષમાં 'નોટ્સ' શબ્દ ત્યાં વાંકો છપાવાયેલો છે. અને એ દ્વારા ૨૦૮ કરાયેલું લખાણ નાના અક્ષરે છપાવાયેલું છે. એ જ પૃષ્ઠમાં મૂળના જેવડા મોટા અક્ષરમાં પણ અન્ય ટિપ્પણી છપાયેલું છે. ૨૧૭ મા પૃષ્ઠમાં તો અવતરણ જે મૂળમાં અપાયેલું છે તે ચાલુ અવતરણમાં વચ્ચે ટિપ્પણી અપાયેલું છે, અને તે પણ અક્ષરોના કદમાં પરિવર્તન કંઈ વગર અપાયેલું છે. આ અને આવા બીજા કેટલાક

^૪ આવી હજીગત કડિયાઓને ચાલુ અંક આપનારાના સંબંધમાં પણ કેટલીક વાર ભેવાય છે.

પરંપરાઓને જતા કરીએ તો ટિપ્પણનું સ્થાન કાં તો પાદ-નોંધના સ્થાનથી અલિપ્ત છે અથવા તો પુસ્તકાદિના અંતિય ભાગથી અલિપ્ત છે. આ પ્રમાણેની બે મુખ્ય પરિસ્થિતિઓમાં કઈ વધારે યુદ્ધ છે તે આપણે વિચારીશું. શબ્દકોષોને ઉદ્દેશીને જે ટિપ્પણ આપાય તે જો ખૂબ જ વિસ્તૃત ન હોય તો તેનું સ્થાન એ શબ્દકોષ પાનાથી અલિપ્ત ન હોવું જોઈએ જેથી વાંચનારને આગળ પાછળ પાનાં ફેરવવાં ન પડે અને વળી ત્યાં ને ત્યાં જ હોય તો એ તરફ દુર્લક્ષ્ય સેવાવાનો પ્રસંગ પણ ઝાઝો રહે. આમાંની પહેલી ગાળતને અંગે “The Times Literary Supplement”ના તા. ૩-૧૦-૪૨ ના અંકમાં સૂચવાયું છે કે ઇતિહાસના અને જીવનચરિત્રના લેખોમાં સંવાદી ઉદ્દેશોને પરંપરા પ્રમાણે પાનાના અંતમાં સ્થાન ન આપતાં તેને પ્રકરણ કે અન્યના અંતે આપવાની રીતિ ચાલુ છે. આ રીતિથી કેવળ મંથકરના જ અભિપ્રાયો નહિ પણ એ માટેના હેતુઓ જાણવાની, સમજવાળાને કાળજીપૂર્વક ન્યાયશીલ વાંચનારને અપાર સંક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે અને એને એક મિનિટમાં બે ત્રણ વાર પાનાં આમથી તેમ ફેરવવા માટે પુસ્તકના પાછલા ભાગમાં અંગૂઠો રાખી મૂકવો પડે છે.

આ ત્રાસજનક ટેવ હજી એટલી દહે પહોંચી નથી કે જેથી મંથકરોને પોતાની પ્રસ્તાવનામાં દેટલીક વાર એનો ખ્યાલ કરવો પડતો હોય. આ રીતિને અનુસરનારા પૈકી એકે નમ્મતાનો સ્વાગ સજી એમ કહ્યું છે કે પોતે પાંડિત્યનું પ્રદર્શન કરે છે એમ ન લાગે માટે આમ કયું છે. પણ આનું પરિણામ તો એની નમ્રતા ન દર્શાવતાં એની વાત એ કહે છે વારતે જ સ્વીકારો લેવી એવું સૂચવે છે.

અન્ય પ્રકારના લેખક એમ કહે છે કે હું કળાકાર છું, હું ઇતિહાસનો શિક્ષકાશી છું એટલે ધર બાંધવા માટે જિભી ફેરવી પાલખરપ ટિપ્પણો ધર બાંધવા પછી ધરની રૂપરેખાને લાંકની હોવાથી એ હું ત્યાં રાખી મૂકવા હચ્છતો નથી. પણ એનો જવાબ એ છે કે એણે પોતી

૫ અંગ્રેજી કૃતિ તરીકે મેકડેનલની અને ગુજરાતી કૃતિ તરીકે સ્વ. રમણ-ભાઈની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ વિચારી લેવી.

રહેતો આ રૂપે સ્વીકાર્યું છે, કારણ કે પાદ-નોંધો એ કંઈ કામ ચંસાઈ જોઈ ઠરેલી પાઠ્ય નથી, પણ એ તો એનો સાચત પાથ છે અને એથી તો એ ધરમાં વસનારાને ધરનો પાથો કેવા મળ્યું છે તે જાણવા ન દેતાં-પૂછવા ન દેતાં તેમને એમાં વસવાતું કહે છે.

આ પદ્ધતિને અનુસરનારાઓમાંના કેટલાકનો એ સૌથી પ્રામાણિક ખ્યાલ છે કે સામાન્ય વાંચક પાદ-નોંધોને ધિછારે છે અને એ જો એની નજરથી દૂર રખાઈ હોય તો જ તે દુરતક વાંચવા લલચાય છે. જો આ વાત સાચી હોય તો એ સામાન્ય વાંચકથી આજસુ કે ડરપોક વાંચક કહેવા માગે છે. આમ હોવાથી પ્રકાશકોએ આ દુર્ગુણને પગભર થતો અટકાવવો જોઈએ.

અમેરિકન વિદ્વત્ત-શેલ્ડન લુઈ (Wilmarth Sheldon Lewis) પાદ-નોંધને પાનાના અંતમાં રચાતો આપવાનો રીઠવેલો પ્રણાલિકાનું સમર્થન કરે છે. એ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે સારી સૂચીને પાદ કરતાં પાદનોંધો સિવાય બીજું કશું સારું વાંચવાનું નથી અને એને નજર બહાર રાખવી એ તો જાણે ગરીબ કે મૂર્ખ સમાવહાલાનું અસ્તિત્વ આપણને મળવા આવેલી અને જ્ઞાનપાનામાં એસાડીયેલી વ્યક્તિઓથી છૂપાવવા જેવું છે.

હવે પ્રસ્તુત વિષય પરંતુ હું રહીશ કે એનિથ (અનિથેસની જેમ ચાલુ લખાણે ટિપ્પણ આપવાથી સામાન્ય વાંચકને એ બોળાવ-કંટાળાશય થવા સંભવ છે; બાકી વિશિષ્ટ વાંચકને તો એ પણ લાભદાયક છે અને એ લાભ તે બેખંડની બેઠપાની વિચારોથી જાણવાનો સુયોગ છે-વારતવિકતાના દર્શનનો લાભ છે.

મર્યાદા—દરેક ચીજને અને વાતને એ જાણુ હોય છે અને એમાં છેવટની ઠાંટિનો આશ્રય લેવાથી-છેલ્લે પાટલે જેસી બવાથી અર્થનો અનર્થ થવા સંભવ છે. ટિપ્પણની જાણતમાં પણ ‘યોગબંધ ટિપ્પણો આપી પેતાના પાંદિત્યનું પ્રદર્શન કરવું’ એવો હવેલ સુસેખકનો ન હોય. ટિપ્પણ જ આશ્ચર્ય છે અને એથી એ આપણું ઘટે અને અપાય એ સમુચિત-માર્ગ છે. જેમ સુસદાણ અગ્નિ તેમજ અતિગ્નિ એ હિમય દોષોથી રહિત હોવું જોઈએ તેમ ટિપ્પણ મારે પણ મર્યાદા છે, પણ તે એવી ન હોવી જોઈએ કે જરૂરી ટિપ્પણ આપતી વેળા સંકાય જોતો કરે. આના પ્રસંગો ઇંગ્લેન્ડમાં થોડો વખત થયા નિરીક્ષત: બન્યા

છે એમ આપણે ઉપસૂંકત લેખ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. ટિપ્પણની ખાતર જ ટિપ્પણ આપવાં એ અનર્થક તેમજ નિર્ણયક છે. છતાં કાંઈ તેમ કરતો હોય તો તેની વિદ્વાતા પૂર્ણ પાદ-નોંધ પણ એક જાતનો એને પગે ધરેલો સંધિવા છે અને એ દ્વારા એ સાહિત્યના સરીરને દુર્બળ-નિરોજ જનાવે છે એમ કહેવું પડશે. સ્ટીફન લીકોક (Stephen Leacock) પોતાની કૃતિ નામે Humour and Humanity (પૃ. ૮૩-૮૪)માં વધારા પડતી પાદ-નોંધનો નમૂનો આપી તેની ટેકડી કરે છે.

આવશ્યકતા—દરેક દરેક વિષયના પ્રત્યેક લેખમાં ટિપ્પણ આવશ્યક છે એમ કહી શકાય તેમ નથી; પણ કેટલાક વિષયો જ એવા છે જેનું નિરૂપણ ટિપ્પણ વિના પાંગળું રહે. નવલકથાને અંગેનાં પુસ્તકોમાં પાદ-નોંધ ભાગ્યે જ જોવાય છે અને એમાં કંઈ ખેતું નથી. આપણે કાંઈ કાળે રચે અને તે પ્રસિદ્ધિમાં ચૂકે ત્યારે તેને ભાગ્યે જ પાદ-નોંધ આપવાની હોય, સિવાય કે તેને પાઠાન્તર સૂચવવા હોય કે કંઈ સમજાવવા હોય. પરંતુ પોતાનું વક્તવ્ય સાધાર છે એમ દર્શાવવાની જાણ જરૂર હોય ત્યાં પાદ-નોંધો આવશ્યક છે. એ જુલાવું ન જોઈએ. ખાસ કરીને ઇતિહાસની ગૂંચો ઉઠાવતી વેળાએ, આશ્ચર્યજનક યદ્ય પડે એવા વિધાનો કરતી વેળાએ, ગ્રામીન પંક્તિઓ વગેરેના પોતાને સમુચિત જણાતો પરંતુ નવીન અર્થ કરતી વેળાએ એ મંતવ્યોના આધાર તરીકે પાદ-નોંધ અપાવી જ જોઈએ, જેથી તટસ્થ વિદ્વાન વાંચક એ સંજોગમાં ચોક્કસ નિર્ણય કરી શકે.

ટિપ્પણ દરેક લખાણ હોય એટલે જ એ લખાણ નિર્ણયક છે એમ માનવું કે મનાવવું એ અનભિજ્ઞતા છે.

માયા કરતાં પાવડી મોટી છે એવી પરિસ્થિતિ જોવી ચાલ તેવી રીતે પણ ટિપ્પણ આપવું કેટલીક વાર અનિવાર્ય યદ્ય પડે છે, પરંતુ એક જ પુસ્તકમાં એવું અનેક વાર બને એ લેખકે શૈલી સ્વીકારવામાં હચ્ચક ખાધની સહી પુરે છે. ખાસ અનિવાર્ય પ્રસંગે, ડાહ્યાના ઉપાસકો હાંસી કરશે કે અણસમજીત વાંચક ટીકા કરશે એવા ભયથી ડરી જવું એ સુલેખકને જાણે નહિ, કેમકે સાચી હકીકત સમુચિત સ્વરૂપમાં રજૂ કરવા જેટલી નિર્મળતા હોવી એ પણ સુલેખકનું એક બુધ્ધિ છે.

બે જમાના પહેલાં

દરી કરીગરી.

અ પછો ભરતખંડ દેશ કેવો વિખ્યાત હતો તે ઇતિહાસ જોવાથી માલમ પડે છે. વિદ્યા, કળા, કૌશલ અને ધર્મથી તે ભરપૂર હતો. પરદેશી લોકો તેના ઉપર એટલો ખર્ચો આધાર રાખતા હતા કે પરીશીળા. હિંદુસ્તાનની દોહતે મુશ્કેલીમાન અને ખીજ રાજાઓના મનનું આકર્ષણ ધણી વખતે કર્યું હતું અને ઘણી સ્વામીઓ પારદેશી રાજાઓ અપ્રુદ દોહતને ખેંચી ગયા તોપણ આ પ્રતાપી દેશ તેની રથીતી જળવી રહ્યો હતો. તેના વહેપાર પરદેશીઓના મનમાં અદેખાઈ ઉપગમે તેવા થઈ પડ્યા હતા. આરબસ્તાન, ચીન અને છેક વીલાયતસુધી હિંદુસ્તાનની પેદાશ જતી હતી, અને આ દેશના કુશળ વેહેપારીઓ ત્યાંના દોહત પોતાના વેહેપારના જોરથી ખેંચી લાવતા હતા. જેથી આ દેશ પોતાની તવંમરીમાં કમી થતું નહીં હતું પણ જેમ જેમ લોકોમાંથી ઐક્યપણું કમી થતું ગયું, જેમ જેમ એસઆરમ ને મોજશોખ વધતો ગયો, જેમજેમદેશી હુનરોને ઇતેજન કમી થતું ગયું તેમ તેમ આ દેશ નીરક્ષતતાને પોહોંચતો ગયો. અમાઉ કરોડધીરા ધણા હતા. તેવા હવે કાંઈ રહ્યા નથી. લક્ષપતી તે ગણ્યાગાંઠ્યાજ ગણવાના તો કરોડપતીની આશાજ ચાની રખાય. પ્રતાપી હિંદુસ્તાનના ઉપર હજારો દેશ આધાર રાખતા હતા, તે બાપડું હિંદુસ્તાન ખીજ ઉપર આધાર રાખતું થઈ ગયું. તે એક બાજત ઉપર નહીં પણ અનેક બાજતો પર. દરીદ્રતા તો ઠંઠાણે ઠંઠાણે માલમ પડે છે. કાઈપણ માણસ ખરો સુખી જણાતો નથી. ન્યાંઈ જોઈએ ત્યાંઈ વેહેપાર નથી, રોજમાર નથી.

આમજ છુમે પડે છે. આપડા અસલના રજપુત રાજાઓ કેહેવા પ્રાક્રમી થઇ ગયા છે, ને તેઓનાં વંશજો હવે કેવી સ્થિતિમાં છે. અસલી રાજા જેવા યુધર્મા કુશળ તેવાજ કેટલાક ગરાશીયા કસુંજ પીવામાં ને જોકાં મારવામાં કુશળ થઇ ગયા છે. અરસપરસ સાહેતાઓ કરવાના નિયમે છેક દેશવટો લીધો હોય તેવું જણાય છે. હીમત અને બાહાદુરી માંહે માંહેના કચ્છયા ટંટામાં જ આવી રહી છે. દરીદ્રતા એ કુસુંપનોજ પરીણામ છે. આળસ એજ નીર હિમનું મુળ થઇ પડ્યું છે, હાલ છેક પાયમાલી અવરથાએ આવી પહોંચેલા આપડા દેશને વાસ્તે ઠાઇપણ માઇના પ્રત કેમ જામત થતા નથી. ગરીબ હોંદુરતાન જે આપડી માતૃશ્રી છે જેની વીરતરણ ને રસાળુ છુમીમાં આપડે જન્મ લીધો છે જેના દુધથી આપડે ઉછર્યા છીએ, એ આપડી માતૃશ્રી દુખી રથીતીએ આવેલી જોયા છતાં આજે તેને ઠાઇ દવા ના કરીએ એ શું આપડે સપુત છોકરાને ધરમ છે? આપડે જીવદયા પાળવા હેવાન ને જનવરો કીડી મંકોડી જેવા ઝીણા પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરીએ છીએ તો આપડી પોતાની માતૃશ્રી દુખી થાય તેના ઉપર શું આપડે દવા ના કરવી? એ દવાને સારુ ઝાઝા પદ્ધતીની પથ જરૂર નથી. છથરે આપણને શુદ્ધિ આપી છે. તે શુદ્ધિ રૂડા કામમાં વાપરવાની છે, વપરાતી કુંચી હમેશા ઉજળી રહે છે. પણ વગર વપરાતી કુંચી જલદી કટાઇ જાય છે, ને કાટમાં ને કાટમાં છેક નહીં સરખી થઇ જાય છે તેમ શુદ્ધિનેા ઉપયોગ નહીં કરેલ તેપણ તેવીજ સડી જાય છે. ત્યાંહાં સુધી વખત છે ત્યાંહાં સુધી કામ કરવું હજી આપડા હાથમાં છે. છેક બાજી હારેલા નથી. જામત થઇ જોઈશું તો આપણને જોઇવું એસક આપડા નજદીક જ માલમ પડશે. માટે સરવે સ્વદેશી મીત્રોએ હવે નીંદ્રામાંથી જલદી ઉઠવાનો વખત છે. જેમ અસુર થાય છે તેમ તુક-શાનીઅત વધારે છે. માટે હવે આપડી દુ:ખી થતી માતૃશ્રીને જલદી દવા કરો.

શું દવા કરવી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલોજ કે આપણી દેશી ક.રી-ગરીને ઉત્તેજન આપો. આપડા કારીગરો હજી છેક જતાં રહ્યા નથી. તેઓને જેવા નમુના બતાવીએ તેવા તેઓ કરી શકે એવા ચક્તીવાન છે, પણ તેમને ઉત્તેજન કેણ આપે છે. કારીગરી એજ આપડી નીરક્ષતા

મટાડનાર છે. કારીગરીમાં શું ચાલ્યાયી આજસુ જતું રહેતાં હિંમત વધ્યા વગર રહેવાનો નથી ને હિંમત વધવાથી દેશની આબાદી વધ્યા વગર રહેવાની નથી, ને આબાદી વધ્યાથી આપણું હિંદુસ્તાન પોતાની આગળની સ્થિતિએ આજ્યા વગર રહેવાનું નથી. જે વખત આપણે દેશ વિખ્યાત હતો તે વખત ઈંગ્લેંડ કેવી સ્થિતિએ હતો ને આજ તેના કેવા ખાદાર છે તે દેશની કારીગરી ઉપર જ આધાર રાખે છે. કરોડો રૂપિયાની રાજની ઉપજ કરતાં દેશના હિંમતથી જે ધન સંચાલન થાય છે તે કદી ખુટતું નથી માટે સરવે સુમ માથુસોનો ધર્મ છે કે દેશી કારીગરીને જ ઉત્તેજન આપે. જેથી તમે તમારા વંશને સુખી થશે એટલું જ નહીં પણ દરીદ્રતા તથા કુસંપનો નાશ થતાં તમારી પીડાતો માતા વીદેશમાં પોતાના આગમ્યા નસીબદાર નામથી પાછી પ્રદીપ્ત થશે માટે જગે ને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપો. (અમદાવાદ સમાચાર) ૧૨-૯-૧૯૭૭

કારીગરોની વહારે

આપણા કારીગરો, જેઓ એવો માલ પેદા કરતા હતા કે જેની નકલ બંને કરી ચકમાં નથી અને કરી ચકવાનાં નથી; તેમની આજે દરીદ્રાઈની ખોટી પદ્ધતિને ભોગ થઈને માઠી દરમ થઈ છે, કારણ કે તેમને મહત્તમ ધરાકોટ્ટ પીઠબળ નહોતું. તે જોમને આપણે ભૂતકાળમાં હેઠ લીધો હતો તેમની વહારે આપણે ન ધાણું ભેઈએ અને તેમને પગસર થવામાં મદદ ન કરવી ભેઈએ ? તેઓ એક વાર પગસર થશે એટલે જે સજવડો આજે આપણે પરદેશી અને મૂડીદારી પદ્ધતિએ પેદા થયેલા માલની ખરીદીમાં ભેઈએ છીએ તે બધી આપણને માઠી જરૂર મળતી થઈ જશે.-જે. સી. કુમારાસ્વા (‘આમોલોમપ્રવૃત્તિ’ પૃ. ૬૮)

નિઠ ધ

અભ્યાસપૂર્ણ અને સરળ

ઐતિહાસિક સંશોધન: દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી ગુજ. સા. પરિષદ પ્રાધિકરણ
ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ (૧૯૪૨) રૂ. ૫)

આર વર્ષો ઉપર પ્રકાશિત થએલા આ ગ્રંથનું અવલોકન ગ્રંથની ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ ચોક્કસ વાજબી મળ્યા. લેખક ગૂજરાતના ઇતિહાસના તથા સંસ્કારિતવના પ્રખર અભ્યાસી છે. તેઓ એક વાર ગૂજરાતની સાહિત્યપરિષદના ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ હતા. અને આપારે તેઓ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ગુજરાતના સંસ્કાર માટે પ્રશંસનીય કાર્ય કરે છે. એ દૃષ્ટિએ તેમના મુખ્ય લેખોના આ સંગ્રહનું અવલોકન માનસીમાં પ્રકટ થાય એ યોગ્ય જ છે. હમણાં જ શાસ્ત્રીજી તરફથી 'માનસી'માં (સપ્ટે., '૪૪) ચોતાનાં જૂનાં સ્મરણો પ્રકટ થયાં છે તે સમજવામાં આ અવલોકન ખાસ ઉપકારક થઈ પડશે એમ અમારી માન્યતા છે. પ્રસ્તુત લેખસંગ્રહનું અવલોકન એ દૃષ્ટિએ વિશેષ સરળ થઈ શક્યું છે એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નહીં મળ્યા.

શાસ્ત્રીજીએ બાદ્ય ગોંડળમાં વીતાવેલું અને તેમના સંસ્કૃત અભ્યાસની પૂર્વપીઠા ગોંડળની પાઠશાળામાં મંડાઈ હતી તે અવલોકનકારને ગર્વનો વિષય છે; કારણ કે અવલોકનકારની સંસ્કારિતાનો પાયો પણ તે જ રથએ મંડાયો હતો.

સદહુ લેખકસંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પદીઆરસમારક-ફંડમાંથી કરવામાં આવ્યો છે. ધણાખરા લેખો જેવા પ્રકટ થયા તેવા જ રાખવામાં આવ્યા છે. અને અવલોકનાત્મક તથા પ્રકીર્ણ લેખો સિવાય લેખકના તમામ લેખોનો પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

અન્યના કુલ છ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે; પહેલાં વિભાગમાં સંશોધનનું સ્વાસ્થ્ય વિચારવામાં આવ્યું છે; બીજા વિભાગમાં વ્યક્તિ-વિષયક સંશોધનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, જે પ્રમાણે તે વિભાગમાં રાષ્ટ્રક, જમદેવ પરમાર, ચંદ્રગરદાસનો પૃથ્વીરાજરાસો, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, *વિદ્યાપતિ ત્રિદલજીનો સમય, ચક્રધરસ્વામી, વાચસ્પતિ-મિશ્ર, નરસિંહમહેતાનો ઠામડો, કાલિદાસનો સમય, અને રાગ બોજનો સમકાલીન બીજો ઠાંઈ કાલિદાસ, એટલા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્રીજા વિભાગમાં ધાર્મિક પ્રવાહની ચર્ચા જેવામાં આવે છે, અને તેમાં શ્રીમદ્ ભાગવત, સિંદરથના મેળાના સાધુજાવાઓ, ગૂજરાતના જ્ઞાણધર્મ અને તરવચાન સંબંધી અન્વેષણ, એટલા મુદ્દાઓનો વિચાર થયો છે. ચોથા ખંડમાં દેશ, નગર, યાત્રિ વગેરેના સંશોધનો પ્રકટ થયાં છે, અને તેમાં બૃહત્તરનારત, ગ્રામપુત્ર, ગૂજરાત નામનું રમણીકરણ, ગૂર્જર લોકો, પાદવેલું મૂળ, મૃગદાવ સારનાથ, દારદા, જોડવાઓ, પાટણ અને જામનગર, એટલા વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પાંચમા ખંડમાં સામાજિક પ્રશ્નોના સંશોધનો જેવામાં આવ્યાં છે, જેમ કે ત્રિપાદપદ્ધતિ, સતીની પ્રથા, મુસલમાનોએ વિદ્યાને આપેલું ઉત્તેજન, જૂનાં તોલમાપ, જૂની ધરિષ્ઠતાઓ, વૈદ્યક સાહિત્ય અને ક્ષૌરકર્મ એટલા મુદ્દાઓનો વિચાર થયો છે, જ્યારે છેલ્લા છઠાં ખંડમાં ગૂર્જરાતમાં ઘણાંખરાં તીર્થસ્થાનોની ચર્ચા થઈ છે. પરિશિષ્ટમાં અદિચંદ્ર અથવા પ્રશોરા યાત્રિ ઉપર વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. અંતે અંગ્રેજી રાજદાની સૂચિ, સામાન્ય સૂચિ, અને લેખોનો સમયનિર્દેશ આપવામાં આવ્યા છે જે પ્રમાણે કુલ ૭૪૦ પાનાનો અંથ સમાપ્ત થાય છે. સતીપ્રથા, મુસલમાની વિદ્યાઉત્તેજન, વગેરે કેટલાંક લેખો મરાઠી અને ઇંગ્લેંડ પુસ્તકના સારરૂપે કે બાષાંતરરૂપે પ્રકટ થયા છે, જ્યારે બાકીના લેખો સ્વતંત્ર સંશોધનના અને એકીકરણના રૂપે પ્રકટ થયા છે.

૨

આવા સંશોધનનું કામ અતિ વિષ્ટ છે. વિષય રસિક હોય તો પણ

* પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના મરણ વિષે હમ્મીરકાવ્યની એક વાત એ છે કે તેના દેહને સાદજીદીન ગેરીએ તિલાલમાં જીવતો મણી લીધો હતો.

સંશોધન તો શુષ્ક થઈ ગય છે. સંશોધનોને એકત્રિત કરવાનું કામ સૌથી દુષ્કર હોય છે. દિન્દના જૂના ઇતિહાસમાં જેમ જેમ વધારે પ્રવેશ કરીએ તેમ તેમ આ કાર્ય ધણું કઠિન બને છે. તે માટે સંસ્કૃત, માગધી, પાલી, ઇંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, પોર્ચુગીઝ, ડચ, વગેરે ભાષાઓનો પરિચય આવશ્યક રહે છે. શાસ્ત્રીજીના સંશોધનના વિષયો માટે સંસ્કૃત, માગધી, પ્રકૃત અને ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો પરિચય આવશ્યક છે. શાસ્ત્રીજીનો એ પરિચય સંગીન છે તે તેમના લેખોના વાંચનથી તુરત સમજી શકાય છે. સંશોધનની ભાષા સાહિત્યરૂપે તો હોઈ શકે નહીં; છતાં આ લેખોની ભાષામાં અનેક વાર ઇતિહાસ અને સંસ્કારિત્વ સાહિત્ય તરીકે રજૂ થાય છે, જે માટે આપણે લેખકને અભિનંદન આપી શકીએ; કારણ કે જે ઇતિહાસને લુપ્ત બનાવ તરીકે વર્ણવામાં આવે તો ઇતિહાસની રચિતતાને અને પાઠ્યતાને હાનિ પહોંચે છે અને ઇતિહાસનું રાષ્ટ્રીય, સોશાયલિસ્ટી અને પ્રજાવિધાયક કર્તવ્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

શાસ્ત્રીજીની દૃષ્ટિ સર્વાંશે ઐતિહાસિક છે. 'માનસી' માં પ્રકટ થયેલાં તેમનાં સ્મરણોમાં એક સ્થળે તેઓ વૈદિક સાહિત્યને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોવાનો આગ્રહ કરે છે તે વાચકોને યાદ દશે. અલગત, વૈદિક આયો દીર્ઘ સૂત્રમાં બેસી વાતોઓ કહેતા હતા તેથી તેઓ ઇતિહાસની દૃષ્ટિવાળા તો હોઈ શકે નહીં, દિન્દના પુરાતન શિક્ષિતસમાજમાં અરજોના કે પશ્ચિમના દેશોના અભ્યાસીઓની ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ નહોતી તે શાસ્ત્રીજી કબૂલ કરે છે, જે કે આવી દૃષ્ટિ કેવળ નહોતી એમ તો આપણે કહી શકીએ નહીં. પણ પ્રચરિત, તામ્રપત્ર, સિલાલેખ, દાનપત્ર, વગેરે ઇતિહાસનાં મૂળમત સાધનો ઇતિહાસની સાપેક્ષ દૃષ્ટિ સિદ્ધ કરી શકે નહીં, એ અમે તે સ્વાભિમાની દિન્દુ કે મુસ્લીમ કબૂલ કરશે જ. ઐતિહાસિક અભ્યાસથી અને દૃષ્ટિથી સંસ્કૃતિની એકત્વની બાવના, પરિચય છે તે આપણે સાં નહોતી તે બાબત શાસ્ત્રીજી પહેલા જ પ્રકરણમાં કબૂલ કરે છે. તેઓ કહે છે તેમ આપણા પુરાતન પંડિતોએ કરેલી વંશાવળીઓ કે વંશાનુચરિતોની સંકલના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કરી જ નહોતી. તે તમામ સંકલના માત્ર તેમણે ધાર્મિક, પૌરાણિક કે શ્રેષ્ઠનાત્મક દૃષ્ટિથી જ કરેલી હતી. " (પા. ૫.) એ કારણથી મુસલમાનો

આપણે ત્યાં વરમા અને આપણા રાજ્યાધિકારીઓ મયા ત્યાં સુધી આપણા દેશનો એક નાનો સરખો ખરો ઇતિહાસ આપણા પૂર્વજોએ આપણને આપ્યો નથી.

ગુજરાત દેશ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી તદ્દન વિમુખ નહોતો રહ્યો અને ગુજરાતનો રત્નપુત્ર યુગ ઐતિહાસિક સાહિત્યથી ખરપૂર છે એ સૌ જાણ કરૂં છો. જો કે શાસ્ત્રીજી વાળજી રીતે જોઈ દર્શાવે છે કે બ્રિટિશ યુગમાં અને તે પછી પંડિત ભમવાનલાલ ઇન્દ્રજી જેવા ઇતિહાસની વિદ્યાના સમર્થ ઉપાસક આપણે જેળવી શક્યા હતા તે પછી પંડિતજીના ત્રણ શિષ્યો-આચાર્ય વલ્લભજી હરિદાસ, રતિરામ દુર્ગારામ અને મિરજન-રાંકર શામળજી ૭૬-એમના શિષ્યો હતા છતાં “ગુજરાતમાં આ વિદ્યાનો સંપ્રદાય ચલ્યો નહોતો.” એ કારણથી હજુ આપણે ત્યાં એક સારો દિન્દના કે ગુજરાતનો ઇતિહાસ ગુજરાતીમાં, શાળાના ઉપયોગ માટે લખાએલા કેટલાક ઓછાસ સારા સાહિત્યનો અપવાદ કરીએ તો, હજુ બહાર પડ્યો નથી. શાસ્ત્રીજી કરાંચીના ભાષણમાં કહે છે તેમ ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ લખાવો હજુ બાકી છે. અલગત, તે માટે જોઈતા સાધનો દરે તૈયાર છે. અને સાધનો ઓછાં છે તેથી ઇતિહાસ લખાવો જોઈએ નહીં તેવી દલકી દલીલ તો કાંઈ પણ સંસ્કારી ગુજરાતપુત્ર માન્ય નહીં કરે. સવાલ એ છે કે, આવો ઇતિહાસ લખવા માટે દિન્દના સમગ્ર ઇતિહાસનો પરિચય, ગુજરાતના સમગ્ર સાહિત્યનો પરિચય, તે સિવાય અર્થકરણ, રાજકરણ, કળાકૌશલ્ય, ધર્મ સંપ્રદાયો, વગેરેનો પરિચય, જેમને હોય તેઓ બાલુ કામ કરી શકે. પણ આવારે શી સ્થિતિ છે ? ગુજરાતના, અને દિન્દના અને પશ્ચિમ જગતનો સમગ્ર ઇતિહાસ ગુજરાતમાં બહુ થોડા લોકોને જાણીતો છે. સાહિત્યપરિચયનાં અધિવે-શનોના ઇતિહાસના વિભાગોના પ્રમુખોમાંથી એવા અપવાદો સિવાય આવો પરિચય કોનો હોતો ? અને જેમને એવો પરિચય હોતો તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં “ગુજરાતી સંસ્કૃતિ” તલસ્પર્શી નિરૂપણ ક્યાં જોવામાં આવે છે ? ખુદ દિન્દુરતાનમાં આવા અધ્યાસીઓની ખોટ છે, તો ગુજરાતની તો માત્ર જ શી કરી ?

૩

સંશોધનની ખાગતમાં તો આપણે ધણા પાછત છીએ તે શાસ્ત્રીજી પોતે કબૂલ કરે છે. શાસ્ત્રીજી એક રથળે (પા. ૨૦) કહે છે કે મુસ્લીમ અને ઇંદ્રિજી ઇતિહાસનું સંશોધન મોટે ભાગે યથ મયું છે, જે યથાર્થ નથી. મારી એવી માન્યતા છે કે આપણા દેશના ઇતિહાસનો મુસ્લીમ, મરાઠી અને યુરોપીય જ્યવા આધુનિક વિભાગ ઘણું સંશોધન માગે છે, અને તે વિભાગનું સંશોધન નિશ્ચયાત્મક યથ થકે એવું છે, જ્યારે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનું સંશોધન એટલે સુધી નિશ્ચયાત્મક યથ થકે - એવું નથી. આપણી સંસ્કૃતિના અવશેષો ઝીણી ઝોળખ માંગે છે તે શાસ્ત્રીજીનું (પા. ૪૦) કથન ખરોચર છે; મારા અનુભવ પ્રમાણે કળા, રચાપત્ર, મૂર્તિવિધાન, લોકભાષાઓ, બીજા જેવો પુરાતન માનવ-સમાજ, જે વિષયોના રપટીકરણમાં આપણે ઘણું ધણું પછાત છીએ અને તે માટે જ્યાં સુધી આપણે દુલનાત્મક દ્રષ્ટિ નહીં ડેળવીએ અને તે દ્રષ્ટિ સાથે આપણે તટસ્થ શુદ્ધિ નહીં રાખીએ ત્યાં સુધી વાર્યંકર ખૂંચે કરવાના જ. ઉદાહરણ તરીકે, હિન્દુ મૂર્તિવિધાન ઓક મૂર્તિ-વિધાનથી કેટલીક ખાખતોમાં ચડે છે તો અમુક ખાખતોમાં ઊતરતું છે, રંગ, કુદરતની ઝોળખ વગેરેની કળાનો કેટલોક ભાગ ઊતરતો છે, આપણા રચાપત્રમાં space-અવકાશના વિચારમાં હિન્દુઓ મુસ્લીમોથી ઊતરતા હતા, એ ગધું આપણે એ કળાવિભાગોને ખરાખર રાખજતા હોઈએ તો જ ખતાવી શકીએ.

આવી જ ચરતચૂક ચાસીજી એલિફન્ટાની અને ગુપ્તકાળની કળાને ફોરેન્સની અને ઓસની શ્રેષ્ઠ કળા સાથે ખંધએસતી કરે છે, ત્યારે કરી જાય છે, (૨૫૭), જે કે તેઓ પુરાતને તે ખૂલ અખણતી સ્વીકારી લે છે, જેમકે, ટ્રિધિયાના Cave Temples of India ના પુરાતકમાં-થી તેઓ અવતરણુ ટાંકે છે તેમાં ખતાવે છે કે " ફોરેન્સના રથપતિનું રેખાચિત્ર અજંતાનાં રેખાચિત્ર કરતાં વધારે સારું હોઈ શકે છે, અને વેનિસનો ચિત્રકાર પોતાનાં ચિત્રોમાં વધારે સારા રંગો પૂરી શકે છે, " (પા. ૨૭૭). આવો જ સગચ વિચાર ગૂર્જરા અને ગૂર્જરાતના વિષય-નું સંશોધન કરવા માટે જરૂરનો છે. મારા મત મુજબ પરોઢી બાયા-

જોતો અભ્યાસ-ખાસ કરીને જ્યેષ્ઠા આર્મિનિઆ મુખ્ય એશિઆ. વગેરેના સમાજોની ભાષાઓનો યવાની જરૂર છે. આપણે હવે અભ્યાસ કરી એ વિષયને હજીવો જોઈએ.

આવો જ સંસ્કૃતિનો સમગ્ર વિચાર કાલિદાસ જેવા લેખકનો સમય નહો કરવા માટે અને તે ખાસ જરૂરનો જણાય છે. અત્યાર સુધી તે માટે એવો સર્વોચ્ચ પ્રયાસ થયો જ નથી. તે વખતનું ખદ્મ સાહિત્ય સંસ્કૃત, માગધી, પાલી પ્રાકૃત, જેવું જોઈએ. તે વખતનાં કળા સ્થાપત્ય મૂર્તિવિધાન જેવાં જોઈએ; તે વખતનાં મૂળોળ, લોકકથાઓ, સિદ્ધાંતો વગેરે જેવાં જોઈએ, એ વખતનો આપણો પશ્ચિમ, ઉત્તર, તથા પૂર્વ વિભાગોના ઇતિહાસો જેવા જોઈએ, અને પછી આપણે કાલિદાસના યુગનો નિશ્ચય કરી શકીએ. શાસ્ત્રીજી કહે છે તેમ કાલિદાસનાં કાવ્યો સાથે જ શુદ્ધકોળની મૂર્તિઓને સરખાવી શકાય. “એવાં કાવ્યો કે એવી મૂર્તિ” ફરી યવાં નથી. મિત્રનું પણ એમજ છે. ” (પા. ૨૭૫)* સમયનો નિર્ણય કરવામાં શાસ્ત્રીજી ચોક્કસ ઝીલુવટથી વિચાર કરે છે. ભાગવતના લેખકને તેઓ દક્ષિણ દિન્દિમા મૂકે છે, અને નરસિંહ ભગવતના ગૂજરાતી પદોમાં ભાગવતમાં અને પ્રુષ્ઠિ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતોમાં તેઓ દિન્દિમા સંતોના સાહિત્યને મુખ્ય સ્થાન આપે છે. (પા. ૧૮૬-૨૨૦ તથા પા. ૧૨૩-૧૪૮) આ વિચારો ખરેખર વાંચવા જેવા છે, અને તે દૃષ્ટિએ ભાગવતના સગરત સાહિત્યનો નવીન વિચાર કરવો ઘટે છે. એ વિચાર તામિલ સાહિત્ય જેવા વગર ચંદ્ર શકે નહીં એ રપટ છે. તેથી જ શાસ્ત્રીજી કહે છે કે ભાગવતમાં દિન્દિમા તે વખતની દ્વિસૂરીઓનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો છે. સંશોધનકારની વિદ્યાની પરીદા ભાગવતના અભ્યાસથી

* ૧૫૭ મે પાને શાસ્ત્રીજી કહે છે કે “જેવો દુજોનો હલેખ છે તેવો ઉત્તર પશ્ચિમમાં જૈતિહાસિક સ્થિતિથી વિરોધી પારસીકો અને ચવનોનો છે. પણ આ વિરોધ નથી. પારસીઓ એટલે સેસિનિયન રાજવીઓ, અરદેશર (ઇ. સ. ૨૨૬ થી) તે ખુરાઈ સુધી એટલે હજી સૈદાના અંત સુધી દિન્દિમા પશ્ચિમ વિભાગોમાં કોઈ કોઈ વારે જ નય કરી ગયા છે.

ખરી હસોટીએ ચંદ્રે : વિદ્યાર્તા માગવેત પરીક્ષા એ વાક્ય સંશોધનની દૃષ્ટિએ પણ તદ્દન યોગ્ય છે.

પ્રાચીન ગુજરાતની વિદ્વાતાનું પૃથક્કરણ એક વાર સ્વ. આશ્વેશ્વર દુવે આપણને ઠરાવેલું, જેનો ઊતારો મેં મારા અધિરી મુકામે યજ્ઞેલા આપણમાં સવિરતર આપેલો છે. સાશ્વત ડૉ. દુવે ખતાવેલા વસ્તુને ખૂબ સુધારે છે. મહાનુભાવ પ્રમાણભૂત અણ્ણાતા અન્યના કૃતો ચક્રવર્તી* ગુજરાતી હતા, (પા. ૧૦૪-૧૧૧), રસવૈષ્ણ નામ્ણન સોમનાથ પાસે દેહકમાં રહેતા હતા (પા. ૪૯૯), દેવચંદ્ર આચાર્ય વૈષ્ણવો નિર્ધારિત લખ્યો છે. (પા. ૫૦૦), સોદસ, ગોવિન્દ આચાર્ય, પંચોધર, લક્ષ્મીનૃસિંહ, નારાયણ, શાંતરૂપ, રણેશ્વરી, કલ્યાણ, દેવેશ્વર, ગાધવ ઉપાધ્યાય, નયનશેખર, વગેરે પ્રખર સંસ્કૃતસાહિત્યક વૈદ્યરાજે ગુજરાતમાં હતા, અને વિઠ્ઠલ ભટ્ટ, કુંડે ભટ્ટ, વગેરે વૈદ્યરાજે એ જૂની પરંપરાને ચાલુ રાખી હતી એ વાત સાશ્વતના લેખ ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ (પાનાં ૪૯૭-૫૨૫). આ અભ્યાસ માટે આપણે સાશ્વતના ગ્રંથ, રણેશ્વરીના ઉપકાર માનવો જોઈએ (પા. ૪૯૭ આરંભવાક્ય). આવો જ બોધક લેખ ભારતની ઇતિહાસ ઉપરનો છે. (પા. ૪૫૭-૪૭૦)

ગુજરાતનાં ત્રીયરયાનોવાળા વિભાગ કૃતોએ રચીને નજરે લેવાં હોવાથી ખાસ બોધક યથો છે, જે કે તેમનું વસ્તુ વધારે સંગીન અને અભ્યાસયુક્ત બની શક્યું હોત; ખાસ કરીને ચતુર્જન આણુ અને ત્રિ-નારનાં વર્ણનો, દારકા અને સોમનાથનાં વર્ણનો જેટલાં વિરતારવાળા નથી.

પ્રકીર્ણ લેખોમાં સતી પ્રયા ઉપરનો લેખ ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે, કારણકે સાશ્વત ખતાવે છે તેમ એ પ્રયા વૈદિક સાહિત્ય જેટલી જૂની છે અને તેનું મૂળ ઇન્ડોઆર્યન સંસ્કૃતિ જેટલે ખેંચી શકાય તેમ છે.

‘ ઐતિહાસિક સંશોધન ’નું અવલોકન હવે પૂરું થયું જોઈએ. સાશ્વત

* (પા. ૧૧૦-૧૧૧-સામ્રાજ્ય રદાંબા (રદાંબા) વરંગુલની નાદી ઉપર નહેલી પણ તે વરંગુલના રાજની સગીર વયને લીધે મુખ્ય અધિકારપદે હતી. એક વખત અલાઉદ્દીને તેમના ઉપર દરજો હતો.

છનો ઇતિહાસનો અભ્યાસ રજપુત મુગ સુધી આવી અટકી જાય છે, તેમાં ઇતિહાસ, કળા, રચાપદ્ય, સાહિત્ય, બધું આવી જાય છે, એ દૃષ્ટિએ એ અભ્યાસ સમગ્ર છે. તેમાં તદ્દરચતા છે, ગ્રીષ્મવટ છે, ભાષાની શુદ્ધિ છે, સાહિત્યનું ઓરવ છે, અભ્યાસીની ખંત છે. એ દૃષ્ટિએ શાસ્ત્રીજીના અભ્યાસ પરિપૂર્ણ છે, તેમના જીવનનું રહસ્ય જોટલું સરળ છે તેટલું જ આ ઓરવ સરળતાના અને ગુણમાદિત્વના ગુણથી ભરેલું છે આશા છે કે શાસ્ત્રીજીના પરિપક્વ અનુભવને તેમનું વૃદ્ધ વય અંતરાયરૂપ ન રહે અને હજી પણ તેઓ ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના તેગના ત્રિષ પુણ્ય વિગાગ-ને નવીન રૂપદીકરણથી શોભાવે.

કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ

ભાષાભ્યાસીની ઉત્તમ સેવા

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્કૃષ્ટ (ખારમા સેવાથી અદારમા સેવા સુધી) : પૃથક્ પૃથા ૨૧+૧૮૨ (૩૭૦૩) : વ્યાખ્યાતા અધ્યાપક જેચરદાસ જીવરાજ દોશી : પ્રકાશક મુંબઈ યુનિવર્સિટી મૂલ્ય રૂ. ત્રણ : વિદેતા : એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. મુંબઈ ૨. ઇ. સ. ૧૯૨૮-૨૯માં મુંબઈ વિદ્યાપીઠે ' શ્રી. હક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા ' ચોજી અને એને અંગે જે વિષયો નક્કી કયો : (૧) ગુજરાતી સાહિત્ય અને (૨) ગુજરાતનો ઇતિહાસ. પ્રથમ વિષયને અનુલક્ષીને આવાર સુધીમાં વ્યાખ્યાનો થયાં છે. એ સૌમાં Gujarati Language and Literature એ વિષય ઉપર ઇ. સ. ૧૯૩૦માં વ્યાખ્યાન આપી આ વ્યાખ્યાનમાળાનો ૨૨. પ્રા. નરસિંહરાવ લોળાનાથ દિવેટિયાએ પ્રારંભ કયો. ઇ. સ. ૧૯૩૮-૩૯નાં વ્યાખ્યાનો માટે અધ્યાપક જેચરદાસ જીવરાજ દોશીને મુંબઈ વિદ્યાપીઠે આમંત્રણ આપ્યું હતું અને તદનુસાર તેમણે તા. ૫ થી ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦માં પાંચ વ્યાખ્યાનો ગુજરાતીમાં આપ્યાં હતાં તે આ પુસ્તકરૂપે નાગરી લિપિમાં કથોટક મુદ્રણોલ્પમાં છપાઈ મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી. ઇ. સ. ૧૯૪૮માં પ્રસિદ્ધ કરાયાં છે.

એક પૃથના વક્તવ્યથી આ પુસ્તકની રચનાત યાય છે. એની પાછી ૨૦ પૃથનો વિસ્તૃત વિષયાનુક્રમ છે, અને એક પૃથનું શુદ્ધિપત્ર છે. સાર-બાદ મૂળ કૃતિનો પ્રારંભ યાય છે અને તે ૬૬૧ પૃથ જોટલી વિશાળતાને

ધારણ કરે છે. એના પછી એક પૃથ્વું પરિશિષ્ટ અને ૧૮ પૃથ્વી 'વિશેષ રાષ્ટ્રોની સૂચિ' છે. મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી ઠથું 'લખાણ કરાયેલું' નથી. અત્યાર સુધીમાં કોણે ક્યારે કયા વિષય ઉપર 'વ્યાખ્યાન આપ્યું' તેની નોંધ સરખી થે નથી. એ તો જરૂર અપાવી જોઈતી હતી એવું મારું નમ્ર મંતવ્ય છે.

પાંચ વ્યાખ્યાનોમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાનનું નામ 'આમુખ' છે અને એ ૨૧૮ પૃષ્ઠ જેટલું વિસ્તૃત છે. બાકીનાં વ્યાખ્યાનોનાં નામો અને વિશાળતા નીચે મુજબ છે :-

'બારમો અને તેરમો સૈકા' (પૃ. ૨૧૯-૩૮૬), 'ચૌદમો અને પંદરમો સૈકા' (પૃ. ૩૮૭-૫૦૨), 'સોળમો અને સત્તરમો સૈકા' (પૃ. ૫૦૩-૬૦૨), અને 'અદારમી સદીની શુભરાતી અને ઉપસંહાર' (પૃ. ૬૦૩-૬૬૧).

ખીજા વ્યાખ્યાનના અંતમાં 'બારમા અને તેરમા સૈકાનું પદ' એ શીર્ષકપૂર્વક અભયદેવસૂરિકૃત ચંભણપાસથોત, વાહિવસૂરિએ રચેલ ગુરુમુનિચંદ્રબુદ્ધ, દક્ષિણસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત સિદ્ધહેમચન્દ્ર (અ. ૮, પા. ૪, આ. ૧-૮૩ અને હૈમ છંદોડગુણાસન (પૃ. ૩૫-૪૬) એ ચાર બારમા સૈકાની જૈન કૃતિઓ અને ત્યારપછી સોમપ્રભસૂરિકૃત કુમારવાલર્ષકબેદ (પૃ. ૪૨૫-),

સાધુ ધર્મસૂરિકૃત જંબૂસામિયરાસ અને રેવંતમિરિરાસ એ ત્રણ જૈન કૃતિઓ નમૂનારૂપે અપાયેલી છે. પણ આ બે સૈકાઓ માટે એકે મઘાત્મક કૃતિ અપાયેલી નથી અને એનું કારણ એવી કોઈ કૃતિ નહિ હશે એમ લાગે છે.

ત્રીજા વ્યાખ્યાનના અંતમાં ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની બે પઘાત્મક કૃતિઓ અને ત્યાર પછી એ બે સૈકાની ત્રણ મઘાત્મક કૃતિઓ અપાયેલી છે. તેમાં ચૌદમા સૈકાની નમૂનારૂપે અપાયેલી તમાગ કૃતિઓ જૈન છે. પંદરમા સૈકાની પઘાત્મક કૃતિઓમાં ગ્રીરસેણના પુત્ર અદહમાણુ ઉદે' અબ્દલરદમાન દ્વારા રચાયેલી સંનેદયરાસપત્ને અમુક ભાગ આદ્ય સ્થાન જોગવે છે. ત્યારપછી અસાઈતા વિ. સં. ૧૪૧૭)-કુન હંસાહલી અને પીમઠવિ (વિ. સં. ૧૪૮૮) કૃત સદ્યવત્સ-

ચરિત્ર(સદયવત્સપ્રબંધ)માંથી અમુક અમુક ભાગ અપાયેલ છે. આ તથે અજૈનકૃતિ છે. •

પંદરમા સૈકાની ગણાત્મક કૃતિઓમાંથી ચાર જૈન કૃતિનો અમુક અમુક ભાગ રજૂ કરાયો છે અને પાંચમી કૃતિ તરીકે પારસી પંડિત લક્ષ્મીધર બહેરામશુ-અર્દાબીરા (સં. ૧૪૭૧) દ્વારા રચાયેલી કૃતિનો અંશ અપાયેલો છે.

ચોથા વ્યાખ્યાનના અંતમાં લાવણ્યસમય (વિ. સં. ૧૫૮૯)-કૃત ખિમ્બપિરાસ અને શ્રાવકવિધિસંગ્રહાય, નરસિંહ મહેતા (વિ. સં. ૧૫૧૨) કૃત દારમાલા, પદ્મનાભ (વિ. સં. ૧૫૧૨) કૃત કાન્દકદે-પ્રબંધ, લીમકૃત પ્રબોધપ્રકાશ અને માંડણે રચેલી પ્રબોધમત્રીશી એ પલાત્મક કૃતિઓનો કેટલોક ભાગ નમૂનારૂપે અપાયેલો છે. આ સોળમા સૈકાની કોઈ પણ ગણાત્મક કૃતિ હોય તો તે નમૂનારૂપ રજૂ થઈ નથી.

સત્તરમા સૈકાની કૃતિ તરીકે પ્રથમ સિદ્ધિચન્દ્રકૃત સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી કાઠંગરી અને અમરેલીનો વિ. સં. ૧૬૫૦નો શિલાલેખ એ ગણાત્મક કૃતિઓ અને ત્યારબાદ વિષ્ણુદાસે રચેલ મહાભારત અને તાક્ષર-કૃત આરણ્યક પર્વ એ એ પલાત્મક કૃતિમાંથી કેટલાક ભાગ અપાયો છે.

પાંચમા વ્યાખ્યાનના અંતમાં લક્ષ્મીરત્ન (વિ. સં. ૧૭૪૧) કૃત એમા હગલિયાનો રાસ. રત્નેશ્વર (વિ. સં. ૧૭૪૯) કૃત શ્રીમદ્-ભાગવત, પ્રેમાનંદ (વિ. સં. ૧૭૬૨) કૃત નળાખ્યાન અને ઉપાખ્યાય યથોવિશ્વય (વિ. સં. ૧૭૨૯) કૃત જંજૂરવામિરાસ એ ચાર પલાત્મક કૃતિઓમાંથી અમુક ભાગ અને ત્યારબાદ આ જ ઉપાખ્યાયે લખેલ ગણાત્મક કામળ તેમજ એમણે રચેલ દ્રવ્યગુણપર્યાય રાસમત ગદ્ય અને પદ્ય રૂપ કેટલુંક લખાણ અપાયેલું છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે જૈન તેમજ અજૈન-મુસલમાન અને પારસી મુદ્દાંત્ર કૃતિઓને લક્ષ્યમાં લેવામાં આવી છે. સાહિત્યના સર્જન માટે જો કોઈ કામ કે સંપ્રદાય કે જાતિને ઇગરો અપાયો નથી. અર્દા એ ઉમેરીશ કે કોઈ પણ લેખિકાની કૃતિ અર્દા નમૂનારૂપે ઉષ્ણ રચેલી નથી. આ તો પાંચ વ્યાખ્યાનોની સામાન્ય રૂપરેખા છે. હવે આપણે

એનો બની શકે તેટલો બીજુવટથી વિચાર કરીશું.

હેમચન્દ્રસૂરિએ સિદ્ધ હેમચન્દ્ર(અ. ૮, પા. ૪)માં ‘અપભ્રંશ’ના મથાળા નીચે ને ને નિયમો આપ્યા છે તે તે નિયમો ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં ઠેવી ઠેવી રીતે પરિવર્તન પામ્યા છે તે દર્શાવવા માટે પ્રસ્તુત નિબંધ તૈયાર કરાયો છે. પ્રસ્તુત નિબંધકારે હેમચન્દ્રસૂરિને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના પાણિનિ અને સાહિત્યિક કાવ્યની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના સાહિત્યના આદિમ વાદબીકિ ગણ્યા છે. (પૃ. ૨)

શબ્દની ઉત્પત્તિનો ક્રમ આધિશક્તિ નામના વૈયાકરણે ને દર્શાવ્યો છે તે મૂળ ઉદ્ભવપૂર્વક વિસ્તારથી સમજાવાયો છે. શબ્દના સ્વરૂપ વિષે કપિલ, ગૌતમ, કણ્વાદ, પતંજલિ અને ભટ્ટૃહરિનાં તેમજ જીનોનાં અને બૌદ્ધોનાં મંતવ્યો દર્શાવાયાં છે. શબ્દ અને શબ્દાર્થ વચ્ચે શા સંબંધ છે તે પણ વિચારાયું છે. શબ્દ એ ‘આકોશ’ અર્થવાળા શબ્દ ધાતુ-માંથી ઉદ્ભવ્યો છે એ દર્શાવત બ.પાનું સ્વરૂપ સમજાવતી વેળા સુમવાષ્ટ છે. ૨૫૪ ઉચ્ચારણનું જ નામ ‘ભાષા’ માપ્ ધાતુનો મૂળ અર્થ ‘વ્યક્ત વાર્ણ્ય’ છે. (પૃ. ૧૪) આગ કદા બાદ ભાષાબેદનાં નિમિત્તો અને ભાષાના બેદપ્રભેદો વિશે સવિસ્તર બિદાપોદ કરાયો છે. પૃ. ૧૬માં અને પૃ. ૩૨માં સંસ્કૃત અને આવેરિતક ઉચ્ચારણોની તુલના કરાઈ છે, અને પૃ. ૩૧માં પતંજલિએ સૂચવેલા ઉચ્ચારણના સોળ દોષો સમજાવ્યા છે.

વિદ્ધ અને તામરસ જેવા અનાર્થ શબ્દો ખુદ વેદમાં પેસી ગયા છે (પૃ. ૨૨, ૨૭) તો પછી સંસ્કૃતમાં અન્ય ભાષાના ધાતુઓ દાખલ થયેલા જણાય એમાં શી નવાઈ?

આદિમ પ્રાકૃત—“વેદોની ઋચાઓમાં ને ભાષા વર્તમાનમાં સચવાયેલી છે તે આજ દબરો વળંથી બોલાતી અંધ યષ્ઠ મંત્ર છે. પરંતુ અમારે તે માત્ર શિષ્ટોની ગદી કિન્તુ સર્વ જનમાં વ્યાપેલી સાધારણ ભાષાએ જીવતી દત્તીત્યારે તેનું ‘આદિમ પ્રાકૃત નામ આપી શકાય. ઉત્તર કારણોને ક્ષીણે પરિવર્તનના પ્રવાહમાં પડેલી જીવતી વૈદિક ભાષાને આયોની જીવંત ભાષા કહો કે આદિમ પ્રાકૃત કહો” (પૃ. ૨૯). આ પ્રમાણે આદિમ પ્રાકૃતની વ્યાખ્યા અપાઈ છે અને એ દ્વારા જીવતી વૈદિક ભાષા સાથે એનું ઐક્ય સૂચવાયું છે. વિશેષમાં જીવતી ભાષાનું લક્ષણ એ

અપાયું છે કે એમાં ઉચ્ચારણની વિવિધતા હોવી જોઈએ પણ એમાં એની વ્યવસ્થા ન જ રહી શકે (પૃ. ૩૦)

પૃ. ૪૧-૪૨માં હ્રુએનસંગનાં ઉચ્ચારણો અને આપણા સખ્દોની નોંધ છે. પૃ. ૪૩-૪૪માં અનાય' સખ્દો અને એનાં આયોએ કરેલાં રૂપાન્તરો નજરે પડે છે. પૃ. ૪૪-૪૫માં વિશિષ્ટ પ્રકારના ઘોડા માટે ૧૮ સખ્દો અભિધાનચિતાન્નરણિ (કાણ્ડ ૪)માંથી અપાયા છે.

વ્યાપક પ્રાકૃત--" મૂળ શ્રવતી ભાષામાં આયોનાં વિવિધ ઉચ્ચારણોનો ઉદ્ભવ થયો અને તેમનો અનેક આદિમ જાતિઓ સાથે માઠ સંગત થયો એથી એક એવી નવા જેવી બીજી સર્વજનસાધારણ ભાષા નીપજી મધ્ય કે જે આયોની જ કહેવાય તેમજ આદિમ જાતિઓની પણ ન કહેવાય, પણ વ્યાપક પ્રાકૃતના નામે સંબોધી શકાય " (પૃ. ૪૬). આ પ્રમાણે વ્યાપક પ્રાકૃતનું લક્ષણ આપી 'પ્રાકૃત' સખ્દનો અર્થ સમજાવાયો છે. અને પૃ. ૫૨માં શ્રવતી વૈદિક ભાષાનો વારસો 'વ્યાપક પ્રાકૃત'માં છે એ વાતનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરી તેના સમર્થનાથે પૃ. ૫૧-૭૪માં એકાવન જાતનાં ઉદાહરણો અપાયા છે.

લૌકિક સંસ્કૃતની ધટના અને તેનું પ્રયોજન નિર્દેશી એ લૌકિક સંસ્કૃત ક્યારેય સમગ્ર લોકવ્યાપક સંસ્કૃત ન હતું એ સૂચવાયું છે. ત્યારબાદ 'લૌકિક સંસ્કૃતનો વિકાર તે પ્રાકૃત' એમ માનવામાં પાંચ વાંધાઓ સચોટ છે રીતે રજૂ કરાયા છે. પૃ. ૮૪ માં લૌકિક સંસ્કૃત અને આદિમ પ્રાકૃત વચ્ચે ભેદ દર્શાવાયો છે. 'પ્રાકૃત સંસ્કૃતમ્' એ વાક્યના અર્થ એક રીતે સંગત છે અને બીજી રીતે અસંગત છે એમ કહી વૈદિકને સમજાવવા માટે જેમ સંસ્કૃત વાદનરૂપ છે તેમ પાલિ સિવાયના પ્રાકૃતને માટે પણ છે; પાલિને માટે તો પાલિ જ વાદન તરીકે કન્યાયણે રાખી છે એવા નિર્દેશ કરાયો છે.

પૃ. ૮૬માં સૂચવાયું છે કે વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એ બંને બેનો છે ત્યારબાદ નાની બેન સંસ્કૃત ઉપર મોટી બેન પ્રાકૃતની પ્રજલ અસર વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા સિદ્ધ કરાવેલી છે. જુઓ પૃ. ૮૬-૮૯. પૃ. ૯૯માં એવા ઉલ્લેખ છે કે "કટલા જૂના સમયથી નાની બહેન સંસ્કૃતને તેની મોટી બહેન પ્રાકૃતે પોતાની મુઠ્ઠતા અને વિવિધ ઉચ્ચારણની રીત આપી તેમાં અનેકગણ વૈવિધ્ય વધારો દાખું છે."

નાટકના પાછળની દુર્દશા કેટલાક સંપાદકોને તેમજ ટીકાકારોને હાથે કેવી રીતે છે અને તે ગાટે વ્યાપક પ્રાકૃત તરફથી તેમની દુર્લક્ષતા કેવી જવાબદાર છે એ વાત પૃ. ૯૬-૧૦૧ માં સમજવાય છે.

પાષ્ટ્ય એ નીચ પાત્રોની ભાષા છે એ માન્યતા બૃહભરેલી છે અને એવા રૂઢિમત વહેમને લીધે ' આ બાષાના જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સંશો-ધનથી પોતાની જાતને વંચિત રાખી એમણે રાષ્ટ્રને અને રાષ્ટ્રીય સા-હિત્યને કેટલું બધું નુકસાન કર્યું ' છે એ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ ' એ મુદ્દો ઉપસ્થિત કરાગો છે. પૃ. ૧૦૩માં નિમ્નધિકાર કહે છે કે ' પાષ્ટ્ય ભાષાની ઉપેક્ષા જે રનાતકોએ આ અધ્યાપકોએ કરી છે તેથી નાગરિક લોકો અને ગામડિયા બોમ્બેઓ એ બે વચ્ચે અંતર વધ્યું છે. પૃ. ૧૦૩માં એ નિર્દેશ છે કે " વ્યાપક પ્રાકૃત ભાષામાં પાલિ, અર્ધમાગધી કે આર્ય પ્રાકૃત, ધર્મલિપિઓની ભાષા, ચક્રવર્તી આરવેલ વગેરેના શિક્ષણોની ભાષા, સાધારણ પ્રાકૃત, સૌરસેની, માગધી, પૈસાચી, ચૂલિકા પૈસાચી અને અપભ્રંશ-એ બધી ભાષાઓનો સમાવેશ છે. "

અહીં મળ્યાવેલ પાલિ વગેરેનો પરિચય એ અનંતર વિષય છે. એમાં 'પાલિ' અને 'અર્ધમાગધી' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને સમજાવ્યું, 'અર્ધમાગધી' માં 'ત' શ્રુતિ હોવાનું કારણ તપાસવા વિદ્વાનોને કરાયેલી વિચિત્રિ, તત્સમ અને તદ્દત્તરના વિશિષ્ટ અર્થ, વૈદિક સંસ્કૃત અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં દેશ્ય અર્થાત્ તળપદા શબ્દોનો પ્રવેશ, 'અપભ્રંશ' એ નામ આપનારની પક્ષપાતી મનોદશા અને તેની અસંગતતા દર્શાવિ બાજતો વિસ્તારથી વિચારાય છે.

પૃ. ૧૫૮ માં કહેવડું છે કે " ઉચ્ચાર્યનાથ આદિમ પ્રાકૃતના જે ઉચ્ચારણો વિશેષ જાણેલા હતા તેમનું સમગ્ર એક નામ અપ-ભ્રંશ એટલે જે સમય આદિમ પ્રાકૃતનો તે જ સમય બધું ઉચ્ચારણરૂપ અપભ્રંશનો. ગુજરાતી ભાષાનો અપભ્રંશાદિ સંબંધ— " ગુજરાતી ભાષાની મા ઉક્ત અપભ્રંશ ભાષા છે અને વ્યાપક પ્રાકૃત તેની મોટી માશી છે, અને સંસ્કૃત તેની નાની માશી છે વૈદિક યુગનું આદિમ પ્રાકૃત, એ બધીની માતા છે અને ગુજરાતીની માતામહી છે. " (પૃ. ૧૭૮).

હેમચન્દ્રસરિના સમયમાં જે લોકભાષા હતી, તેને કેટલાક વિદ્વાનો

‘અંતિમ અપભ્રંશ’ કહે છે. એને આ નિર્ણયકાર’ આપણી ઊગતી ગુજરાતી’ કહે છે (પૃ. ૧૮૫) અને તેમ માનવા માટે તેમણે પૃ. ૧૮૬-૧૮૭માં કારણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે અંતિમ અપભ્રંશ એ ‘માટી’ને સ્થાને છે અને એ ભાષામાં ‘અસ્થિમજ્જા’ નામે અંતઃપ્રવિષ્ટ ઊગતી ગુજરાતી ‘ધડા’ને સ્થાને છે.

‘ઊગતી ગુજરાતી’ અને વૈદિક ભાષા વચ્ચે (પૃ. ૨૧૭) તેમ જ ચાલુ ગુજરાતી અને વૈદિક ભાષા વચ્ચે (પૃ. ૨૧૮) જે સમાનતા છે તેના નિર્દેશપૂર્વક વિદ્યતાપૂર્ણ આશુખ નામનું પ્રથમ વ્યાખ્યાન પૂર્ણ કરાયું છે.

ખીજા વ્યાખ્યાનના પ્રારંભમાં નિર્ણયકાર કહે છે કે પારમા, તેરમા અને ચૌદમા ‘એ ત્રણ સૈકા દરમિયાન વૈદિક પરંપરાના વા ખીજા કોઈ પરંપરાના ગુજરાતી પંડિતે રચેલું ગુજરાતી સાહિત્ય મને મળ્યું નથી’ એટલે ‘ચૌદમો સૈકા આવે ત્યાં સુધી કેવળ જેન પંડિતોની કવિતાનો આધાર લેવાનો છે.’

સામાન્ય રૂપરેખા આલેખતાં મેં કહ્યું છે તેમ સૈકાદીઠ બેત્રણ કૃતિઓ સહ તેનો શાબ્દિક દેહ તપાસવાનું કાર્ય નિર્ણયકારે ઉત્તમ રીતે બળબડ્યું છે.

જથ્થાપ છે, કપાય છે વગેરેમાં જથ્થા, કપા એવું આકારાન્ત અંગ ક્યાંથી આવ્યું એનો નિષ્કૃયાત્મક ઉત્તર આપી શકાય તેમ નથી એમ કહી નિર્ણયકારે પાંચ સંભાવના રજૂ કરી છે (પૃ. ૨૬૯-૨૭૧). પૃ. ૨૭૧માં અવેસ્તાના જીના સંબંધ વિષે સંભાવના કરાઈ છે. પૃ. ૧૯૦-માં વિન્છોદગર અને દારસી‘ગર’ વચ્ચે સામ્ય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન અને પૃ. ૨૦૭ માં ચત્તુર્થ કું ઉચ્ચારણ કેમ થયું એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરાયા છે. આમ શંકાઓ, પ્રશ્નો વગેરે નિર્ણયકારે રજૂ કરેલાં છે પણ તે સંબંધમાં ‘હિદાયોદ્ધ કરવા માટે આ સ્થળ હિચિત નથી એટલે હું’ એ વાત જતી કરું છું. અસ્તુત નિર્ણયમાં આ દેશના તેમજ વિદેશના ટેટલાક વિદ્વાનોના મતની આલોચના કરાઈ છે અને તેમની ખાંતિયું નિરસન કરાયું છે, પણ એ કંઈ તેમની ખોડ બતાવવા માટે કરાયું નથી એમ નિર્ણયકારે પૃ. ૨૫૧-૨૫૨માં સ્પષ્ટપણે અને બાર મુકીને કહ્યું છે. હેમચન્દ્રસરિએ અઘરાલ્પર જે રીતે સાધેલ છે તેના કરતાં સુગમ રીતે એ સાધી શકાય છે એમ

નિર્બંધકારે પૃ. ૧૯૬માં કહ્યું છે. કેવળ અક્ષરસામ્યને આધારે વ્યુત્પત્તિ સૂચવાય તો તે કેવી જામક નીવડે છે એ વાત તેમણે “જૂની ગુજરાતી ભાષા”માં પહેલવહેલું, (પૃ. ૧૭૫), પલાંડી (પૃ. ૭૬), નરવો (પૃ. ૩૫૦), ગભારો (પૃ. ૭૬) અને પરાણો (પૃ. ૩૪૮) એ શબ્દોની જે વ્યુત્પત્તિ આપી છે તેની નોંધ લઈ તે કેવી રીતે અસંગત છે તે દર્શાવાયું છે. એવી રીતે “ગુજરાતી ભાષાનું જૂદા વ્યાકરણ” (પૃ. ૧૩૪)માં ‘ડિ’ને પંચમી વિભક્તિનો જૂનો પ્રત્યય કહ્યો છે તે ખૂબ જતાવાઈ છે. અચ્છત્રી ચર્ચા કરતાં નિર્બંધકારે વેળર, નરસિંહરાવ, ટેક્ષીટોરી અને ખીમ્સનાં મતોનું નિરસન કયું છે અને અહીં જે ‘છે’ ની વ્યુત્પત્તિ વિચારાઈ છે તેની વિશેષ ચર્ચા પરિશિષ્ટ (પૃ. ૬૬૩)માં કરી છે. ‘પહેલવેલું’ નું મૂળ પ્રાકૃતમાં હોવાનું નરસિંહરાવે સૂચવ્યું છે, એમાં હું અને ઠના પ્રદેશનો આધાર લેવાયો છે તો એનાં કરતાં પ્રમૂલ ઉપરથી વહુજ નિપળવવા નિર્બંધકારે સૂચવ્યું છે (પૃ. ૨૮૦-૨૮૧). વ્યુત્પત્તિ શબ્દો વિશેષ શબ્દોની સૂચિમાં નોંધાયેલા છે પણ તે બિન તરી આવે તે માટે કશો પ્રયત્ન કરાયો નથી. આ સૂચિમાં, ‘રહેવા’ વિશે પૃ. ૪૬૦માં જે ઉદ્દેશ્ય છે તેની નોંધ નથી એટલે આમ કાંઈ કાંઈ શબ્દ રહી ગયા હોય એમ લાગ્યા છે.

અધ્યાપક એચ.રઠાસે પ્રસ્તુત નિર્બંધ દ્વારા ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિના ત્રિગામી ઉત્તમ સેવા બજાવી છે એટલું જ નહિ પણ પાછળ ભાષાના અભ્યાસીઓને પાછળ ભાષાના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન સંક્ષેપમાં સુંદર અને સચોટ રીતે કરાવી તેમની પણ સેવા કરી છે. વિશેષમાં જે સંસ્કૃતનો પાછળની સુખ હોય તેમની એ ખૂબ તેમણે જતાવી છે અને સંસ્કૃતના સાચા અને વિશિષ્ટ અભ્યાસીને પાછળનું જ્ઞાન કેટલું આવશ્યક અને સહાયક છે તે પણ તેમણે દર્શાવ્યું છે. સાથે સાથે કેવળ પાછળ ભાષા બોલવાથી એમાં પારંગતતા પ્રાપ્ત ન થઈ શકે પણ સંસ્કૃતનું વિશાળ જ્ઞાન હોવું જોઈએ એ સૂર પણ તેમણે રજૂ કર્યો છે. આ ગ્રંથમાં છણાયેલા મુદ્દાઓની વિશાળતા અને વિવિધતાને લઈને આ ગ્રંથ અનેકને ઉપયોગી બનશે એ નિર્વિવાદ છે. અંગ્રાજી વિદ્યાપીઠે આજના

વિકટ સંયોગોમાં પશુ આવે મહાકાવ્ય અન્ય પ્રસિદ્ધ કર્યો તે બદલ એના સંભાલોને છું અભિનંદન આપું છું અને અધ્યાપક ભચરદાસે પોતાના બહુવિધ પાંડિત્યને અનુરૂપ એવો આ નિબંધ લખ્યો તે બદલ તેમને અનેક વાર ધન્યવાદ આપું છું અને ધન્યું છું કે શુદ્ધશાસ્ત્રીમાં વ્યુત્પત્તિ-ઢાળની ન્યૂનતા દૂર કરવામાં તેઓ પોતાની વિદ્વત્તાને ઉપયોગ કરે.

તા. ૨૬-૬-૪૪

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

વાર્તારૂપી ભાષ્ય

સુનંદા: શ્રી રમણ વકીલ (પદ્યપ્રકાશન લિ. મુંબઈ ૧; દોઢ રૂપિયા)

લગ્ન પહેલાં તે કરતાં પછી, ગ્રેમ અથવા સંવનનનું દંપતીજીવનમાં અનેક ગણું મહત્ત્વ છે એવું, અથવા તો સ્પર્શનું, જાણે મહિમારતોજ માતી આ લાંબી વાર્તા છે. પરંપરા પછી પરસ્પર પ્રત્યે ગ્રેમ સતત ઝડપી કરે તો જ લગ્નજીવનમાં તાઝગી અને મધુરતા રહે, શ્રી પુરુષને નયબે નાયતું પાત્ર કે રમકડું જ ગણવામાં આવે તો દંપતીજીવનમાં યાત્રિકતા, શુષ્કતા ને વિસંવાદ જાગ્યા વિના રહેવાનાં નહીં-એ વિચારનું જાણે વાર્તારૂપી ભાષ્ય પ્રસ્તુત કૃતિમાં કરવામાં આવ્યું છે.

જે પરણેલી વ્યક્તિના આંતરજીવનનું ધર્ષણ નિરૂપતી આ કથામાં પાત્રો આંગળાને વેઠે મંજુષા તેટલાં પશુ નથી. સુખ પાત્ર જે જ છે. વસ્તુ પશુ નાનકડા વહેળિયા જેવું સાદું આણું ને પથરાટ વગરનું છે. વાર્તાની નાયિકા સુનંદા ડોક્ટરની સલાહથી રોહવશ બની તેમને આતર (૧) રોગના ઉપચાર અર્થે કાશ્મીર જાય છે. ત્યાં સ્પર્શનાનથી એના શારીરિક, માનસિક-જે હોય તે-રોગનું સદંતર શમન થાય છે. અને સંવનનને લીધે સુનંદાને સુધીર જોડે પાછો ગેગ જામે છે. બંનેનાં હુણ્ણયેલાં દિલ ફરીને એકબીજા માટે તલસી જોઈ છે ને ત્યાં વાર્તાનું મધુર સમાપન થાય છે. કથામાં આમ પાત્ર, પ્રસંગ, ક્રિયા કે કલાતી બહુ ધામધૂમ કે ધમાલ નથી. પ્રકૃતિને પણ લેખકે આખી કથાને નિરૂપી છે ને સુનંદાના જીવનમાં સ્પર્શનું-પ્રકૃતિનું, મહત્ત્વ સ્થાપી એની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરી છે.

પરંતુ વાર્તામાં કેટલીક નબળાઈ હોવાથી રહી ગઈ છે. લેખકે પાત્રોની

આસપાસ પ્રકૃતિને જેટલી ખિલાવી લગાવી છે તેટલે અંશે, તેટલી સૂક્ષ્મ-
તાથી, પાત્રો કે તેમની આસપાસની બાહ્યોત્તર પરિસ્થિતિને નિરૂપી હોય એમ
લાગતું નથી. આ કથામાં નાયકનાયિકાનું માનસદર્શન કે માનસસંબંધી
બહુ જ આણું ચીતરાયું છે. તેમાં જે સુનંદા તો દીક, પણ સુધીરનું પાત્ર પણ
અંશે અરપટ રહી ગયું છે. સુધીર દંભી, ગુમાની, આપમતલખી, સુનંદા
પ્રત્યે પ્રેમ વગરનો, નિષ્કુર હતો એમ લેખક કહે છે તેમ માનવું રહે છે;
પણ વાર્તામાંથી એવી પ્રતીતિ થતી નથી. વિસંવાદ થયા પૂર્વેનું દંપતીજનન
કે સુધીરનું વર્તન લેખકે જણાવ્યું નથી; તે પછીનું વર્ણન તો સુધીરના
દંભીપણાને ક્યાંય જાગ્યે જ સૂચવે છે. દંપતી જો આવાં સંરક્ષારી હતાં, તો
જાને વચ્ચે વિસંવાદ જામ્યો થાય, ક્યારથી; સુનંદાને શો રોગ હતો ને
તે શાથી થયો, એમાંનું કશું રપટ સૂચવતી પૂર્વબુદ્ધિ આપણી સમક્ષ
ચણાઈ નથી. તેથી જ લેખક અર્થાન્તરયાસી વાક્યોનો છૂટથી ઉપયોગ
કરીને, જરા સમભાવહીણા બનીને, સુનંદાનો ને સ્ત્રીઓનો જ પક્ષ આપો
વખત લેતા છતાં, સુધીરનો રોષ આપણા મનમાં બહુ ઓછો વસે છે. ને
જોવાનું તો એ છે કે, કાણ જણે શાથી, કથામાં જેટલી સુનંદા પંક્તિટાતી
દેખાય છે તેટલો સુધીર જાગ્યે જ દેખાય છે.

સુનંદાનું પાત્ર શરૂશરૂમાં એવું તો નિરતેજ, માંદહું, નિર્જીવ લાગે છે
કે સૂર્યરનાનથી એવું જીવંતર આમ સંજોગમાં પસંદાઈ જાય એ બહુ
વિચિત્ર ઘટના લાગે છે. સૂર્યરનાનથી આવડી ઝડપી, આટલી અસર થતી
હોય કે ન હોય, સુનંદાની આવી આત્માકાયાપલટ સમજાતી નથી. ને
જીવનમાં ક્યાંય રસનું દીપ્ત સરખું નહીં દેખતી સુનંદા આખરે રસથી
છલકી ઊઠીને ભગવાન સચિતાનારાયણના પ્રેમમાં પડે છે એ પણ જાગ્યે જ
ગળે જીનરે એવું છે. તો જે હેવટ સમાધાન તો થાય છે. સુનંદાનું સંવનન
થતાં, એને મન જે પણ ને પામર હતો તે જ સુધીર પાછો દેવ બને છે,
સુનંદાના પ્રેમના અભિષેકને લાયક બને છે.

ડી. એચ. લોરન્સની નવલમાં આ કૃતિનાં મૂળિયાં છે તેથી નહીં, પણ
સૂર્યોપચારને અર્ધીના જીવનમાં અપાતું આટલું બધું ગદરવને ભોંધને બને પ્રકૃતિ-
ના પીઠિકામાં આ જાતની માંડણી પરથી, આજો વખત લાગ્યા કરે છે
કે વાર્તા જણે આપણી ધરતીની નથી. આપણને કશુંક જિણું. જિણું કૃત્રિમ ને

પરાયુ' સાગ્યા કરે છે. વાર્તાનો વચ્ચાટ પણ ખાલ પરિસ્થિતિના વધુપડતા અવલંબનને લીધે જાણે શીસોશીસો બની જતો લાગે છે.

આ ઉપરાંત વાર્તામાં 'કંઠે છે તે લેખકની શૈલી. પ્રસ્તુત નવલિકામાં સંવાદનું તરત ક્રમાંક બાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. આખી વાર્તા વચ્ચુંનાત્મક છે. તે તો ઠીક, પણ વાર્તાના કબેવર માટે આ શૈલી અકંટકિત બાગ્યે કહેવાય. જળથી ભારોભાર ભરેલાં સ્થામલ વાદલના જેવી હરસાદાર ધીર-મંજીર લેખકની શૈલી છે. એમાં ભાવવહનની શક્યતા તો છે પણ તે સૂક્ષ્મ ધેરા મનોમન્યની લાવેતે બાગ્યે જ પકડે છે. રમતોઆળ, સમજી પ્રવાહી કે વૈવિધ્યભરી જવલ્લે જ દેખાય છે. ને તેથી એકંદરે આવી ગૌરવાન્વિત શૈલી નવલિકા કરતાં નિર્બંધને જાણે વધુ અતુલ્લ સાગે છે. ઉપરાંત હલખેહલના પ્રાસાનુપ્રાસ ને શબ્દશોખ એમની શૈલીમાં આડંબર, કૃત્રિમતા ને અનીચિત્ય જાણે છે. શૈલી આ કરતાં વધુ પારદર્શક ને લક્ષ્યગામી હોત તો કદાચ ભાવ-વહનમાં વધુ અતુલ્લ બનત ને વાર્તાથી જુદી પડી જતી ના દેખાત.

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

શ્રીઅરવિન્દ-ચરિત્ર

Sri Aurobindo: By Prof. K. R. Srinivasa Iyengar, M. A.,
D. Litt.; Arya Publishing House, College Street, Calcutta;
પૃ. ૪૨૫

આજથી પચીસ વર્ષ પૂર્વે નડિયાદ દાધરકૂલ સામેની ધર્મશાળામાં-
કાર્ત્ત વ્યાયામશાળાનો ઉત્સવ હતો. વ્યાયામના પ્રયોગો કરી બતાવનાર
યુવાનોની આસપાસ વિરાળ પ્રેક્ષકમણ વોટળાએકું હતું, તે મણુને ઉદ્દેશી-
ને, એક ખાલીધારી વીર ત્યારે બોલેલા કે આમ બિમા બિમા તમાસો
જોનારે શરમાવું જોઈએ: કસરત કરવાની વસ્તુ છે, જોવાની નથી. ચાર-
પાંચ વરસે શ્રીઅરવિન્દ ઘોષના લેખોને આધારે એ જ વીરનું 'સ્વેલ્લ
'ગીતાનિષ્ઠય' ગુજરાતને વાંચવા મળેલું. પછી તો એ પોંડિચેરીના
પચિઠ મહા ત્યાંથી પત્રોદ્વાર જન્મભૂમિ સાથે સંપર્ક રાખે છે. 'ગુજરાત'
માસિકમાં શ્રી મુનશીએ લખે લખે 'સ્વપ્નદ્રષ્ટા'ની કથા લખી, તેમાં શ્રી
અરવિન્દે વડોદરા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને કેવા મંત્રમુગ્ધ કરેલા તેનું

ના સિદ્ધાંત પર આ પુસ્તકની રચના થયેલી છે.

These were the achievements of less than fifteen years of political activity when their author was also simultaneously pursuing the exhausting profession of teaching and, towards the end, the even more exhausting profession of journalism and politics. (૫. ૧૦૮)

આરંભે પ્રવેશક-લેખમાં શ્રીઅરવિન્દના પ્રાદ્યની હિંદના પુનરુત્થાન-કાળની પશ્ચાદ્ય અને તે પ્રાદ્ય વિષે રવીન્દ્રનાથ તથા દિલીપકુમાર આદિના હંદગત ચબ્દોમાંથી સ્ફુરતાં ચિત્રો આપીને ઠર્તા આપણને મુખ્ય વિષયનું યથાર્થ સ્વરૂપે પ્રવચ્ચ કરવા પ્રેરે છે. શ્રીઅરવિન્દના જીવનક્રમના એમણે ત્રણ ખંડ પાઠ્યા છે: (૧) માનવ સંસ્કૃતિનો અભ્યાસી અને કવિ (ખંડ ૨-૬) (૨) દેશભક્ત તથા દ્રષ્ટા (ખંડ ૭-૧૧) (૩) અનંત-તાનો યાત્રી (ખંડ ૧૨-૧૬). ઘરમાંથી સીધા પાંચમે વર્ષે દાર્જિલિંગની કન્વેન્ટ સ્કૂલમાં અરવિન્દને મૂકવામાં આવ્યા. સાતમે વર્ષે માતૃપિતા એમને બાળવા વિલાયત મૂકી આવ્યાં. માતૃભાષા ન જાણનાર જીવાન વીસમે વર્ષે તેા ઝીક લોર્ડન અંગ્રેજ અને ફ્રેંચનો પારંગત બન્યો, ઠંજક જર્મન ને ઇટેલિયન પણ શીખી ચૂક્યો, દેડમાં વતન આવી હિંદની ભાષા તથા સંસ્કૃતિનું પણ માઠ પાન એણે કર્યું, એવું કે રોમે રાસના મત મુજબ અરવિન્દ ધોપ એટલે 'the completest synthesis that has been realized to this day of the genius of Asia and the genius of Europe.'

એઠવીસમે વર્ષે માયકવાડની સેવાયે ઇંગ્લંડની વિદ્યાલેક્તા પુરોષીય સાહિત્યો અને સંસ્કૃતિની જનેતા સમી ઓરફોટિનને અનુલક્ષીને શ્રી અરવિન્દે ઠાલું કે

in Sicilian olive-groves no more
Or seldom must my footprints now be seen,
Nor tread Athenian lanes, nor yet explore
Parnassus or thy voiceful shores, O Hippocrene.

કેમ કે

Me from her lotus-heaven Saraswati

Has called to regions of eternal snow
And Ganges pacing to the southern sea,

Ganges upon whose shores the flowers of Eden blow.

સનાતન હિમવન્ત અને સ્વર્ગમાંની માફક સાગરના સૂર પશુ શ્રી અર-
વિન્દને પોકારતા હતા. ચંડીદાસ, ભટ્ટહરિ અને ચિત્તરંજનનાં કાવ્યો એમણે
અંગ્રેજીમાં લેખ્યાં. The Hero and the Nymph નામથી
હિરંશીની કથા લેખારી, Love and Death નામથી ઓફિયુસને
યુરિડિસને મળતી રુરુ અને પ્રિયંવદાની કથા લેખારી, લક્ષ્મીજીની
સલાહ પુરુરવે ન માની, યમની રુરુએ ન માની. ક્ષત્રિય તથા
બ્રાહ્મણ સ્વધર્મ ચૂક્યા—જાતે કરીને, સેતાન કે મન્ધરા વા પ્રયોગો
જેવા કોઈ બહારવાસી કુટુંબી પ્રયુક્ત થઈને નહિ, કેમ કે આપણો શત્રુ
આપણામાં જ વસે છે.

૧૯૦૭માં પ્રગટ થયેલું 'બ્લેન્ક વર્સ' નાટક Perseus the Deli-
verer પાકટ વચના The Life Divine નાં વિચારખીજ પ્રગટ કરે છે:
Cassiopea: How can the immortal gods and Nature change ?
Perseus: All alters in a world that is the same

Man most must change who is a soul of time
His gods too change and live in larger light.

Cepheus: Theo man too may rise to greater heights,
His being draw nearer to the gods ?

Perseus: But the blind nether forces still have power
And the ascent is slow and long is time.

Yet shall Truth grow and harmony increase.

The day shall come when men feel close and one

Meanwhile one forward step is something gained

Since little by little earth must open to heaven

Till her dim soul awakes into Light.

પ્રકીર્ણ કાવ્યોમાં નેધિલાયક 'બાજી પ્રભુ' Baji Parbhu અને
વિદુલા Vidula લખ્યે. 'બાજી પ્રભુ' એ મરાઠા લીરવનું કાવ્ય છે અને
૧૯૧૦માં 'કર્મયોમી' માં અઠાદિક વહપતે પ્રગટ થતું હતું. વિદુલા 'તું
મૂળ નામ 'The Mother to Her Son', એની કથા મહાભારતના

ઉલ્લેખર્થના ચાર અધ્યાયનું ટેનિસનના 'લોકરક્ષી હોલ' ના ગળતા
છંદમાં કરેલું રૂપાન્તર છે. પરદેશીના બળ આમળ હાય જોડી એસી
રહેલા પુત્ર સંજયને વિધવા માતા ઉત્સાહથી ભરે છે:

Shrink not from a noble action, stoop not to
unworthy deed !

Vile are they who stoop, they gain not Heaven's
doors nor here succeed ...

Lo ! we toss in shoreless waters, be the haven to
our sail !

Lo ! we drown in monstrous billows, be our boat
with kindly hail !

૧૯૦૭માં 'વંદેમાતરમ્'માં અઠવાડિક હપતે પ્રસિદ્ધ થતા આ
કાવ્યમાં નીચેની પંક્તિઓ છે.

Now this nation and this army and the statesmen
of the land.

એ ટાંકીને ચરિતકાર પૂછે છે:

Is this General de Gaulle...or Dr Edouard Benes...Is it
a Marshal Stalin or a Generalissimo Chiang addressing a word
of warning and a message of hope to his countrymen ?
It is none of these things: it is almost an "old wives' tale,"
as old as the Mahabharata, and perhaps older still; but its
relevance is perennial... (પૃ. ૧૦૦-૧)

તો બીજા એમ લખે છે કે-'even a born poet cannot always
write at the top of his form...the failures are unimportant,
the successes alone should demand our attention and compel
our admiration. (પૃ. ૧૦૬)

વડોદરાનિવાસના પાછલા ભાગમાં જ, રાજકારણનાં સામરણમાં
રૂણકી ભારતી પહેલાં જ શ્રીઅરવિન્દને યોગસાધનામાં રસ જાગત થયો
હતો. રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યનો આદર્શ સ્વીકારનારાની મંડળી એમણે ૧૯૦૨
આસપાસ જમાવી; અને આતરણજની શોધમાં બે વર્ષમાં જ યોગ તરફ
વેદાન્તામિત હિંદુ ધર્મનાં સનાતન સત્યો તરફ ચોતે દળવા લાગ્યા હતા.
અહીંપર આદિ જોશનિવાસમાં થએલા અનુભવોએ એમને આતરી

કરાવી કે સનાતન ધર્મ રાજકારણના બદલાતા રંગ પોતામાં સમાવી તે સર્વથી પણ પર મઢતો હતો. શ્રીઅરવિંદે દિલીપકુમાર રોયને વાતમાં કહેલું. (તીર્થંકર)

I too wanted at one time to transform through my Yoga the face of the world. I had wanted to change the fundamental nature and movements of humanity ...

જાણે શ્રીઅરવિંદે બોલતા હોય તેમ ઋષિ વિશ્વામિત્રકૃત નવી દુનિયા જોઈ રાજ્ય ત્રિશંકુ બોલે છે (Hymn of Triumph)

I shall not die.

Although this body, when the spirit tires
Of its cramped residence, shall seek the fires,
My house consumes, not I...

I hold the sky

Together and upbear the teeming earth.

I was the eternal thinker at my birth

And shall be, though I die.

૧૯૧૮થી તે શ્રીઅરવિંદે પેંડિચેરીમાં બિરાજે છે. ચાર વર્ષની સોધનાની શાંતિ બાદ ત્યાંથી એમણે 'આય' સામયિક દ્વારા બાહ્ય જગત સાથે સંપર્ક સ્થાપવા માંડ્યો. પ્રથમ વિશ્વવિગ્રહને અંતે જુલાઈ અંકમાં '1919' વર્ષ વિષે લખતા એમણે કહેલું:

This year too may be only the end of an acute phase of a first struggle, the commencement of a breathless time, the year of a makeshift, the temporary halt of a flood in motion. That is so because it has not realized the deeper mind of humanity nor answered to the far-reaching intention of the Time-Spirit.

૧૯૨૧માં 'આય' બંધ થયું. The Essays on the Gita અને The Life Divine એ ગ્રન્થો તથા ડૉ. કમ્સના પુસ્તક New Ways in English Literatureના અવલોકનમાંથી વિકસેલી The Future Poetryની લેખમાળાથી અંગ્રેજી કાવ્યસાહિત્યની ઐતિહાસિક સમાલોચના આ સૌ પરિપક્વ કૃતિઓની પરિચયાત્મક

વિવેચના ચરિતકારે કરી છે. પ્રશાપનિષદ અને અત્રિનાં સૂક્તો ઉપર વિવરણો લખીને વેદાદિનું આભ્યંતર રહસ્ય આજના સંસ્કારી માનસને શ્રીઅરવિન્દે સુલભ કરી આપ્યું છે. તેમના માનસજીવનમાં ઐહિક વા આધિભૌતિક જીવનનો નિષેધ નથી, સોપારમાર્ગને માથે બિમારહી આસાનું એ અવલોકન કરે છે ને તે રીતે આપણને નવી દૃષ્ટિ અર્પે છે. એ દૃષ્ટિની સમાધાનના ચરિતકાર પણ ઐતિહાસિક ભૂગિકા પર કરે છે:

Is not the Gita's way also 'synthetic' or 'integral' ? Didn't Ramanuja and his followers also advocate a linking up of the three paths and didn't they even add a fourth, prapatti marga ? Didn't the Tantrik Siddhas base their Sadhana on their synthetic view of human life ?...Is he saying anything so very different from what a Buddha or a Sankara said so many centuries ago ? How does the absolute and serene calm that Sri Aurobindo speaks of differ from the Buddhistic nirvana or the Virsiva conception of bayalu nirbayalu ?

શ્રીઅરવિન્દે એમનો યોગ શૂન્યમાંથી જન્મ્યાંયે નથી. વેદાન્ત અને તંત્રના પ્રવાહોનું એમણે માઠ પાન કર્યું છે. પણ સંસારની ચૂક-માંથી છૂટીને વ્યક્તિ પોતાના અંગત પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરે તેથી શું વળે ? માટે વિજ્ઞાનયોગ દિવ્યતત્ત્વને પૃથ્વી પર અવતારવાને શ્રીઅરવિન્દે આપ્યો.

હેલે સમાપનપ્રકરણમાં એ મહાન યોગીની વ્યક્તિમતાના કમિક વિકાસનું શિખર દર્શાવીને એમની અભિવંદના કરી છે:

And Sri Aurobindo—the Prophet of Supernature and the Pilgrim of Eternity—is the great power and personality that the Time-spirit has evolved out of the labour of ૭૫૬૭ !

તેમનું આવાહન કરતાં એક લેટિન કવિનું રોગટું બિશ્વસનું ભાવાન્તર આપી સમાપ્તિ કરી છે.

Come, O creator spirit, come

And make within our hearts thy home;

Who of thy breathing moves and live

શ્રી અરવિંદના કવિત્વપૂર્ણ જીવનચિંતનના વૈભવને લીધે આ ચરિત્રગ્રંથ સસિક બન્યો છે, તેટલો જ ગ્રંથકર્તાની વાચનસમૃદ્ધિને લીધે પણ બન્યો છે. ગ્રંથના ઘડતરમાં તેમણે શ્રી અરવિંદની આપા વણી લીધી છે તે જ રીતે જૂનાનવા અનેકાનેક કવિઓની ઉક્તિઓ વણી લેવાયાને કારણે આ પુસ્તકના વાચનનો આનંદ ઉદીપ્ત સંસ્મરણોથી ભર્યોભર્યો રહે છે.

આજ તો સામાન્યજનને મન શ્રી અરવિંદનું આકર્ષણ એટલે તેમનો યોગ તે યોગાશ્રમ. પણ લેખકે ઉપાન્ય પ્રકરણ એકલું જ આ વિષયને આપ્યું છે, ને તેમાં પણ એ આકર્ષણનું પૃથક્કરણ સમસ્ત આધુનિક જગતની પરિસ્થિતિ ટી. એસ. ઇલિયટ, ઓડેન આદિમાં કાવ્યદેહે પ્રગટ થાય છે તેને દર્શાવીને કરી દેખાડ્યું છે. સંસ્કારિતાના ઇતિહાસમાં એ યોગમાર્ગનું સ્થાન વિચારી આપ્યું છે. હિંદુસ્તાન નામના એક દેશમાં કે પોંડિચેરી ના મેતેના એક ખૂણામાં જ અરવિંદનું સ્થાન નથી; બહારની દુનિયાથી અલિપ્ત રહેવા છતાં એની સાથે એમણે બૌદ્ધિક તેમ જ આત્મિક સંસર્ગ જાળવ્યો છે. સમગ્ર જીવનમાં પોતે પણ ખૂંડે છે ને તેવા જૂઠનારાને માર્ગદર્શન કરે છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે ઇંગ્લિશ દુનિયા નીરખી નિરાશાની અણીએ આવેલા વસન સંતપ્ત જનોની એક આશા આ આશ્રમ—આ આશ્રમ—માંથી દર્શાવાયેલો જીવનપંથ હતો, તો કોને અગર કે વિશેષતઃ ઇંગ્લિશ થએલી, બહુભોગ્ય વડે નષ્ટપ્રાય થતા એકેલી, આજની દુનિયા વગી વધારે હોંસથી આ માર્ગને એટલા દોડશે ?

આપણે જે ઠાંઠ કક્ષામાં હોઈએ તેમાં રહીને બાણુવા-માણુવાનું આપણને આ અરવિંદચરિત્રમાંથી મળી રહે છે, કેમકે અરવિંદજીવનની ઉત્ક્રાન્તિની સઘળી કક્ષાઓ એમણે મયાસ્થિત વણીવી છે. આપણે પૂર્ણ માનવ નહિ હોઈએ. પૂર્ણતાના અવિલાપી તો છીએ, ને શ્રી અરવિંદ પણ તેવા અવિલાપી એક વાર હતા, હજી પણ છે :

For me the path of Yoga has always been a battle as well as a journey, a thing of ups and downs, of light followed by darkness, followed by greater light.

‘સામાજ્યાસીની ઉત્તમ સેવા’ નો અનુલેખ

‘દેશ’ શબ્દોનું સ્વરૂપ દર્શાવતા હેમચન્દ્રસુરિએ સજાદવાદઅવયવદ્-માસાવિસેસઓ દેલી એવો ઉલ્લેખ દેશી શબ્દસંગ્રહ (ભા. ૪)માં કર્યો છે અને એનો અર્થ કરતી વેળા ‘પ્રવૃત્ત’ ને ‘પ્રાકૃત’નું વિશેષણ અપ્યું છે. આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ કરી પ્રસ્તુત નિબંધકારે ૧૭૬મા પૃષ્ઠમાં ઉપયુક્ત ઉલ્લેખનો બે રીતે અર્થ કર્યો છે. વિશેષમાં ૧૩૭ મા પૃષ્ઠમાં એમણે ‘દેશી’ શબ્દના સ્વરૂપ વિષે મંભીર વિચાર કરી એ સંબંધમાં વિશિષ્ટ પ્રકાશ પાઠવા વિદ્વાંને વિનંતિ કરી છે. અહીં એ ઉમેરીશ કે લૌકિક સંસ્કૃતના દેહની ધટના એમણે ૪૮મા પૃષ્ઠમાં સમજાવી છે.

અવૌચીન ધ્વનિયંત્ર વિષે આ પુસ્તકમાં નિરૂપણ બજાવું નથી તો એ ન્યૂનતા દૂર કરવા ઇચ્છનારે ડો. બાણુરામ સક્સેના કૃત સામાન્ય માસાવિજ્ઞાન નામના દિન્દી પુસ્તકનો સાતમો અધ્યાય એવો, આના પછીના ચાર અધ્યાયમાં ધ્વનિઓના વર્ગીકરણ, ધ્વનિઓના ગુણ, અંયુક્ત ધ્વનિઓ અને ધ્વનિના વિકાસ વિષે નિરૂપણ છે.

પ્રો. ક્રાંતિલાલ બ. વ્યાસે “શુભરાતસંશોધન મંડળ ત્રિમાસિક” (ભાગ, ૧૯૪૦)માં આ વ્યાખ્યાનોની એક સંક્ષિપ્ત નોંધ અને સમાલોચના લખી હતી. એ ઉપરથી “કાર્મસ ત્રિમાસિક” (વ. ૫, અં. ૭)-માં પ્રસ્તુત નિબંધકારે ચર્ચાપત્ર લખ્યું હતું. એના પ્રત્યુત્તરરૂપે પ્રો. વ્યાસે જે લખાણ કર્યું હતું તે પુ. ૫, અં. ૪ અને પુ. ૬, અં. ૧ માં એમ બે કટકે પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકની આ પ્રમાણે સમાલોચના-પ્રત્યાલોચના થઈ છે તેથી જ આ પુસ્તક વિશિષ્ટ અધ્યાસનો વિષય અને છે એમ નથી, પરંતુ એમાં જે વિવિધ મંતવ્યોનું નિરીક્ષણ-નિરસન જોવાય છે તેથી તેમ જ કેટલીક બાબતો અતિમ નિષ્ફળની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પણ આપણે આ પુસ્તક વાંચતા વિચારતા લલચાવું જોઈએ. આ પૈકી મંતવ્યોને અંગે હું ત્રણ પ્રમાણે કાગ્યલાઉ નોંધ લઉં છું:—

કેશવલાલ મુવ (પૃ. ૧૬૨), ચતુરભાઈ પટેલ (પૃ. ૨૪૮-૯), સિદ્ધાર્થી (પૃ. ૨૭૬ અને ૩૨૦), નરસિંહરાવ (પૃ. ૨૭૫ અને ૨૮૦-૧),

પ્રકીર્ણ

૪૩ આશ્રમતે અન્નવાપો : ધ. કૃ. મહેતા (ગુજ. ૨ મં. ૨. કાયા. ૩. ૫૫)-
 ૪૪. આરામપુરનીએથી : ધ. કૃ. મ. (જીવન સા. મંદિર : ૩. ૩૧),-૪૫
 સાહિત્યપરામર્શ : વિવિધ લેખકો (વિશેષાલે સા. સભા : ૩. ૩૧),-૪૬,
 ગીતિકા : પૂનલાલ (શ્રી આશ્રમ આશ્રમ : ૩. ૧૧),-૪૭ નવનીત : શિવજી
 ભાઈ, (સં.) પૂનલાલ (શિવસદન કાયા મંદિર : ૩. ૧),-૪૮ અશ્રમતી
 કીટસ કૃત : ડૉ. એમ. એ. મુરૈયા (એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. ૩. ૫),-૪૯
 શકારિ : રા. બધોપાધ્યાયકૃત. ભી. દેસાઈ (માંડીવ સા. મંદિર : ૩. ૩૧),-
 ૪૯. (બ) કલ્યાણપુત્રાત્રી : ક. માલેક (એન. એમ. ત્રિપાઠી-લિ. ૩. ૬૦),-૫૦,
 દીનબન્ધુ : ર. ન. વહોરા (પુસ્તકાલય સા. સ. મંદિર : ૩. ૨),-૫૧. ઉદ્દેશી
 અને યાત્રી : ક. શુક્લ (નૂતન બા. શિ. સરથા : ૩. ૨),-૫૨. જગતમાં
 લલ્લુવા જેવું : છા. મા. કામદાર (૧૦ આના; સરથા સા. વ. કાયા),-
 ૫૩ મહાગુજરાતની ગજલો : (મહાગુજ. મહાસભા : ૩. ૧૧),-૫૪,
 ઊછળતાં પૂર : અં. ના. પંડ્યા (આનંદ કાયા. ૩. ૧૧),-૫૫. અંગતિ :
 સુમદ્રા શ્રી (સં.) પ્રા. દ્વાકાળ (લિ. પ્ર. ૩. ૧૧),-૫૬. રતિમ : ૧૯૪૩-૪૫
 (ગુજ. સા. મંદિર, સેંટ લેવિયસ કોલેજ; ૩. ૩૧),-૫૭. શ્રી સ્વામી દેવ
 પુસ્તકાલયનો ૧૯૪૪-૪૫નો અહેવાલ.

[તત્રીની નોંધ : ગયા આઠનવ માસમાં મળેલાં ઉપલાં પુસ્તકો-
 માંથી બનશે તેટલાંનો પરિચય વગેરે આવતા બે અંકમાં આપી દેવાની
 આશા છે. ઇટલાક પરની સમાધાનના કે મિતાફરી પછી ત્યાર પછી
 આપવાનું બી શકશે. (ચુરત : ૧૫-૩-૧૯૪૬)]

મા. વિજયરાયની જે નવી કૃતિઓ

૧. ઊડતાં પાન

તંત્રી-પ્રાધ્યાપક-જીવનની તેમ જ સામાન્ય જીવનની વી
વિનોદ-કટાક્ષમય નિબંધિકાઓ (૩૧ સલા જે)

પદ્ય પ્રકાશનો લિ-મુંબાઈ ૧.

૨. શુકતારક

નવસરામ લક્ષ્મીરામનું જીવનચિત્ર :

જીવન્ત એટલું જ ચિત્રાત્મક (૩૧. ૨)

ગુજ. વર્નાકુલસર સોસાયટી : અમદાવાદ

કલ્યાન્ત કવિ કે કલ્યાન્ત કવિ ?

૧૧. જહાંગીર એ. સંબંધિયા-કૃત,

વિદ્વાનોનું આદરપાત્ર ગનેતું

સમીક્ષાનું પુસ્તક (૩૧. ૧)

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. મુંબાઈ ૨૨

માનરસ

વર્ષ ૧૦ : અંક : ૩

સપ્ટે. ૧૯૪૫

પૂર્ણસંખ્યા ૩૬

અંચાલક :

વિજયરાય કુચાણુરાય વૈદ્ય

નાનપરા : સુરત

અમલગચાન

પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ • બાવનગર

લાં છુ' આ સુ પ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુર કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અમૃત
તથા જીવન સૌંદર્ય
ઓષધો મેળવેલાં છે.

અંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લિ.

મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગરના એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની કું. આગ્રાચા:

HOMOEOPATHY. BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says EMERSON*

'May have greater weight than labour of all the men, animals and engines for a Century.'

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result: in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficiency in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the Medica, Materia the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman would make about it a point to possess a copy of this invaluable ready-reference book.

Free on Request.

ROY & COMPANY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

સુખધ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧

તારતુ શીરનામું : “ દાબ્રાસ ”

કલ્યાણની ઊંચી જાતની ટેબલ ઇટે

અને સાત પાટીનો ઊંચા પ્રકારનો

ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલીયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રણલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિશ્મત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,

No. 381, Hornby Road, BOMBAY.

THE MALL, LAHORE.

टे. नं. २१७१४

रेखाग्राम : "वाल्मज"

आर. आरधवलालनी कुं०

पाहण्यां डिस्टिंग, गलगेटल वाह्य, खुधस वाह्य, रेड ग्लेन्डींग
शीट्स वगैरे मिस-जिनने लगता सामानना वेपारीओ.

८६, नागरेवी स्ट्रीट

मु'जर्ध नं. ३

મિત્રી રશીદ ગફુર

આયર્ન રશીલ ઝેન્ડ બીલીંગ કોન્ટ્રાક્ટર.

ધમારતને લગતું લોખંડું દરેક કામ, જેવું કે પાણી તથા દરવાજાની ઝીલ, લોખંડું જાળ રાદર, તથા રેલોમ, રમ્પાઉન્ડની ફેન્સીમ, ગેલ્વેનાઇઝડ તથા થેનશીટસ અને એસમેસટાસ સીમેન્ટ-શીટસ બેસાડનાર તેમજ બાલ, ચાંબસા, એમલકીઝ, ગોલ્ડ રશીલ બીમ અને લોખંડુંના કોલેસ્ટીયસ દરવાજા વિગેરે બનાવનાર તથા બેસાડનાર તથા સીમેન્ટ કોલેટ રોડ એક્સપર્ટ

“બ્યાબી હામ અને ઉત્તમ કામ”

Trial Order is Solicited

વિગત માટે બખો:-

નંબર ૧૨૩, ટેક રશીડ, મુંબઈ ૮

મારખાવું

નં. ૫૮, કુંબારવાડા, છટ્ટી ગલી, મુંબઈ ૪.

રૂસ્તમ કે. મેસમેન

પેન્ટર અને હાઉસ-ડેકોરેટર

કુખાશ મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,

એપોલો બંદર

મુ'બાઈ નં. ૧

ટેલીફોન નંબર.....૩૬૦૪૩

અમે બનાવીએ છીએ જી. આઈ. મે ડબલ્યુ. આઈ.

બેન્ડ્ઝ એન નિ'પલ્સ

ચિત્તબનાં બધી જાતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથાં કાગ-

પ્લેટેડ સાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

બાવો, ડોમ્ગીટીટિવ : આને જ લખો:—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારટેવ રોડ; નાના ચોક : મુ'બાઈ ૭.

નવે વર્ષે નવું વાચન

વિજયરાય કં. વૈદ્ય-કૃત

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા
[અપભ્રંશકાળથી આજ સગીના સમ-
ભવ ૩૭૦ રોખકોનો ૪૦૦ પાનાંમાં રંગ
દર્શી પરિચય] ૧-૧૪
ચક્રવેદકાલિનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ
[સંશોધન અને સમાવિષ્ટ] ૨-૦
લીલાંચુકાં પાન
[નર્મદયુગ વિશેના ૨૦ નિબંધો] ૨-૦
નાચુક સવારી
[સાદાલિક દળથી નિબંધિકાઓ] ૧-૮
વર્ણ અને કેલકી
[વિશિષ્ટ રીતીનાં વિવેચનો] ૨-૮

જગદેવેશુ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રચેલું સંસાર અને
સંભાસનો સમન્વય સમન્વય તદ્દન
નવું નાટક ૩-૦

ધરતીની પુત્રી

રામ, રાવણ અને રીનાણું નવી દષ્ટિએ
મૂલ્યાંકન કરતી કલ્પ પ્રણયકથા ૨-૦

દયારામ-રસમુગ્ધા

રાસ-ગરબા અને ગીતોનો સંગ્રહ. ૨૧.
સંકરપ્રસાદ રાવળ-સંપાદિત ૬૪ પાનાંના
વિદ્વાતપૂર્ણ નિબંધ સાથે : સુંદર
રૂપરંગમાં; ૩-૦

ખ. કં. કાકોર-કૃત

નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો
નવીન કવિતાસાવના સમન્વયનું, દષ્ટાંત
તથા દલીલોથી ભરપૂર પુરતક ૨-૦

કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો

સંવેદના [નવકુમાર પાઠક] ૧-૮
રાવણુદરથો [રવિનરય] ૧-૮
ખિન્દુ
(સમપ્રસાદ શુકવનો સોનેટ-સંગ્રહ) ૧-૦
ભણુકાર [ખ. કં. કાકોર]
નવી સંપૂર્ણ આવૃત્તિ ૪-૦
કદયાણિકા [ખળરદાર] ૨-૦
રાષ્ટ્રિકા [ખળરદાર] ૨-૮
અર્ધશંકર પદ્યાનાં કાવ્યો ૨-૮
આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ
[ખ. કં. કાકોર] ૨-૪

કેટલાંક નાટકો

શરતના ધોરા [યશવંત પંખ્યા] ૧-૮
વરધોટો [ઈન્દુલાલ યાત્રિક] ૧-૪
રણસંઘામ [ઈન્દુલાલ યાત્રિક] ૧-૮
રોવિયેટ નવજીવાની [ખ. કં.
કાકોર] ૧-૦
માત્રવિકાગ્નિમિત્ર [ખ. કં. કાકોર] ૨-૮
હેમલેટ [હંસા મહેતા] અનુવાદ ૨-૦
સરી જતું સૂરત ['અમે બધા'
ઉપરથી] સાત દરરોમા ૧-૪
તગ્નની બેડી [આચાર્ય અને-કૃત
પ્રદસન] ૨-૦

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપત-
રામના ગ્રંથોના બાંધેલા શેઠ

એક આપના લાયક અથવા ધરમાં
વસાવવા લાયક સુંદર રૂપરંગમાં : તેવા
૬ પુસ્તકો-એની વીગતો, તથા અમારા
નવા સચિપત્ર માટે એક પોસ્ટકાર્ડ લખો :

એન. એમ. ત્રિપાઠી, લિમિટેડ

બુકસેલર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

Telephone : 31545

Mehta Nanavati & Co.

Banatwala Building, Nagdevi Street, Bombay.

MILL STORES SUPPLIERS AND CONTRACTORS.

Our Specialities are :—

"WAUDITE" Steam RED Jointing Sheets

32"-1/16"-1/8"×80"×60" For High Pressure Job

"HARDITE" GRAPHITED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8"×80"×60" For High Pressure Job

DIAMOND " Genuine Vulcanized Fibro Sheets RED
in all sizes.

BELTINGS Hair-Leather Canvass & Rubber Canvass in
all sizes.

PIPES & FITTINGS Steam, Galvanized, W. Iron, Copper
& Brass.

Dealers in : All Engineering Tools & Accessories,

*Stockists For : Textile, Sugar, Oil & Paper Mills & Distille
Stores.*

The New India Supply Co.

51 Ghod Bundar Road

Andheri

Suppliers of Building

materials such as rubble, sand & bricks

વિષય દર્શન

વર્ષ ૧૦, અંક ૩ : પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૬
સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ (અમદા, જુન '૪૬)

સર્જન અને નિબંધો

નર્મદ અને ગોવર્ધનરામ ('વિવિધ વ્યાખ્યાનો'માંથી)	૧૩૮
કાવ્યમાનસી : દ્રુવતારક શ્રીઅરવિન્દ (દે. પરમાર); નારી (પૂજાલાલ); સેન્ક્રાન્સિસરકા ચાટ'ર' (પ્રા. દાદાર); શુ' કહેલું- (પારાશર્ય); બ'ધગોવિયાનો બળાપો (ડૉ. દેવેન્દ્ર) ...	૧૩૫
ભટ્ટ વલ્લભ મેવાડો (રસવિવેચન) પ્રા. સુરેશ ચ. દીક્ષિત ...	૧૪૧
જજીતલ કૂખ (નાટિકા) મુનીલાલ કા. મડિયા ...	૧૫૦
મુ'બારકુ' વહીલ-જીવન (સંસ્મરણો) દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી...	૧૬૫
શ્રી હરિ મોહિનીચન્દ્ર ...	૧૭૩
સાધકની દૃષ્ટિએ (પૃષ્ઠ'યોગિક મલ્લખડો) મિરઘરલાલ શેઠ ...	૧૭૪
બે જમાના પહેલાં ('બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ'માંથી) (સં.) જોડાલાલ મા. કામદાર ...	૧૭૬
વર્ષી રહ્યો (કાવ્ય) પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા ...	૧૮૨
લૈરવી (કાવ્ય) મુનિકુમાર મ. બટ... ...	૧૮૩
એક બેલ (સંશોધન); 'નવગોષ્ઠ' ...	૧૮૪

નિ ક થ

સુલગ સમન્વય (શિલા વિવેચનરેખા) પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા ...	૧૮૫
રસોઈતું રસાયણ પ્રા. હીરાલાલ ર. દાપડિયા ...	૧૮૮
પરિચાલિકા (વિ. ક. વૈ.) ...	૧૯૮
પ્રાસિ-રવીકાર ...	૨૦૦
મન્દિર-વૃત્ત ...	...

માનસી મન્યપ્રેક્ષી : સંચાલક વિજયરાય ઠ. વૈભ. ૬૨જી મહોલો,
નાનપરા; સુરત. લિવાંજમ રૂ. ૫; છૂટકનો રૂ. દોઢ; દેશાવર રૂ. ૬-૪-૦.

શાખાઓ : (૧) મુંબાઈ એનં. એમ. ત્રિપાઠીસિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.
(૨) સુરત : પ્રતાપ પ્રેસ, કથપી. (૩) વડોદરા : સાધના પ્રેસ, રાવપુરા.
(૪) પેરબંદર : રા. દામોદર કે. ભટ્ટ; રામટેકરી. (૫) ભાવનગર :
આનંદ પ્રેસ, રેશન રોડ.

મંદિર-વૃત્ત

૧. વિશેષ મદદની રકમે ગયા અંક- ૫છી આ વીગતે મળી તે
સાભાર સ્વીકારીએ છીએ : (૧) શેઠ બહેરામજી સો. લાલકાકા, મુંબાઈ;
રૂ. ૧૦. (૨) શેઠ દેવકરજી ને. તત્તા, મુંબાઈ; રૂ. ૧૦.
૨. ડિસેમ્બર ૧૯૪૫નો અંક વચગાળાના છ એક માસમાં પ્રકટ કરી
ચકાશે ને ૧૯૪૭થી 'માનસી' ૧૧મા વર્ષમાં પ્રવેશશે.
૩. રવ. આચાર્ય આનંદશંકર બા. ધ્રુવની પુષ્કળ સંરમરણો, પ્રસંગો
ક્રિયાદિનો લાભ એના સેષક રા. રતિલાલ ગો. ત્રિવેદી વાચકોને
આ ત્રિમાસિક દ્વારા થેરા વખતમાં આપશે એ જાહેર કરતાં
આનંદ થાય છે.

માનસી

૫૫ ૧૦, અંક ૩] સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫

નર્મદ અને ગોવર્ધનરામ

ગુજરાતના બે મહાપુરુષો

[પ્રા. બળવન્તરાય કોટાર: 'વિવિધ વ્યાખ્યાનો' પૃ. ૭૨, ૭૩]

મહાપુરુષો જ અમર, અમર થઈ જાય તે જ્યાં જ મહાપુરુષ, એ જાને વ્યાસિઓ માત્ર અર્ધસત્યો છે. ... ..

નર્મદ અને ગો. મા. ત્રિ. જાને મહાપુરુષ હતા તથા એક બીજાથી આત્યંત ભિન્ન હતા. મહાસ્વામી ભેષે પણ જાને એકબીજાથી જુદા ઢાળાના દોસી આવે છે. એકના સખાણનો આખો એક વ્યવહારુતા તર્ક, બીજાનો શુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મતા તર્ક. જાનેને મહાવાક્યો પ્રિય. પરંતુ એકના મહાવાક્ય મિનારા કે અર્ધશંકુની આકૃતિના, ત્યારે બીજાના બૃહસ્પતિમણીની અણી સગી જાય, પરંતુ રચનાતા ન જ મુમાવે એવી સંકુલ વર્ણનાકૃતિના. નર્મદ ઘડપણે પણ જીવનજોષ, ગોવર્ધનરામ જીવતાની અને બેજવાબદાર છંદોસાપણું જણે આગલા ભવમાં ક્યાંક જુસી ખાવીને જ આ ભવે અવતરેલા. નર્મદ મુકાબલે તનહુસ્ત, જો કે નાજુક પણ દોઈ, કવીશ્વર દલ-

પતરામ, અંબાલાલ સાકરલાલ કે શિવકાશી જેવી તનદુરસ્તી એની પશ્ચ નહીં. આપણા ગોવર્ધનરામ તો સદારોગી, એમનું શરીર રોગોનો જ માળો, તથાપિ એમની મુખમુદ્રા સદા ય તેજસ્વી. નર્મદ એટલે અંગારો. ગોવર્ધનરામ તો શુક્રતારિકા. નર્મદ જેરસાદાર માદોમ જ ફરમાવે, રોનાને મોખરે ધ્વજધારી હોયે પહોળી છાતી અને રથાણુ સમી-ડોઢે ડગલાં બરવાના એને ડાડ; ગો. મા. ત્રિ. તો જાણે એમના જ જરાસંકર. મહોન્મત વીરતાના આતેશમાં આવી જતા મજરાજ જેવા મહારાજોને પણ નાથવાની એમની કલા આખાદ, સારે નર્મદ એવી કલાનાત્રને તુચ્છ મણનારો. પોતાનો નિર્ણય, પોતાનો ટેક, પોતાનું હીર, પોતાની આપજનેતાનું દૂધ,—અને પ્રાયે ઈશ્વર છે જ, હું બમે રણમાં ખપી જાઉં, અનુયાયીઓ જીતવાના જ, વિજયનાં જિંમાં સુખ, સ્વા તત્ત્વનાં અમીવર્ષણ માણવાના જ, એવી એની શ્રદ્ધાએ એ ઠર્ત્વ્યનિષ્ઠ. ગોવર્ધનરામ મહેચ્છાસમીરણુ જ સત્યનો પ્રવાહ છે, તે પ્રવાહ જ આ વિશ્વ છે, ડોઢ પશ્ચ ઇચ્છાઓ તે પ્રવાહને પ્રતિકૂલ વહે તે અસત્ય, તે અનીતિ, તે અવનતિ, તે સત્યાનાથ, એવી પર્યેષક શ્રદ્ધાએ ઠર્ત્વ્યનિષ્ઠ. જે ય હૃદયમાં સૌથી દઢ પોંઠી ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ ઉપર અનહદ પ્રેમની. અંનેની મોટામાં મોટી રથાથી વાંછના ગુજરાતીઓનું સામામાં સાચું, જિંમાંમાં જિંયું, જીવનના ખૂણેખૂણા ઉત્તજાતું હિત. પોતાના આવા મહાન સત્યુત્તોના આશયો અને ચિન્તનો, સૂચનો અને વિધાનો ઉઠેલવામાં અને સમજવામાં અને અપનાવવામાં ગુજરાતી પ્રજા જેટલી મન્દ રહેલી જણાય છે, તેટલી તે કમનસીબ, કમઅકલ, કમતાકાત, નગુણી અને હીણી છે.^૧ અને અઘાપિ પોતાની મગદૂર આટલી જ છે, એ હકીકત પૂરેપૂરી સમજે, અપનાવે, તે પ્રજા જ આમળ વધવા અને જિંયે ચડવાના વ્યવહાર માગે દઢતાથી ડગલાં બરી સહે છે.

૧. આ વાક્ય મૂળમાં સાદે અક્ષરે છે: એ એક દષ્ટિએ આખા ય અવતરણ-માં સૌથી મહત્ત્વનું, તેથી એને અહીં ઘટ્ટ જીર્ણમાં 'જાણ્યું' છે.—સં. માનસી

કાવ્ય માનસી

ધ્રુવતારક શ્રીઅરવિંદ

: મંદાકાન્તા :

માતાજીના હૃદયસરના નિર્મળા તીરપ્રાન્તે,
કીડન્તો હું કમલવન :લાવણ્યમાં મુગ્ધ, લીન;
આલો નાઈ સદૃશ સુખની છાંયદહેરે અધીન,
જાણે શું આ શિશુ અમુક કે ધ્યેય છે કે અનન્તે,
ઊડું છું જ્યાં ઉડુમણ વિશે કલ્પનાઓમખડે-
પામો ઢીલી, શિથિલ મન, ઊંડે મરે જીવ ખિન્ન;
ધોરારણ્યે નયન પડી રજો કંટકે દેહ બિન્ન:
શીઝાતો હું વિકલ બડકે કંઈ અહંતા અનંગે.
કિંતુ એવે ધવલવસના રમ્ય વાતસલ્યમૂર્તિ,
મૈત્રા જોઈ સુખદ જાણતી મંમલા મંત્રવાણી;
દુઃખો મારો તનમનતણાં યે ગયાં શાન્ત હ્રુપ્ત:
દષ્ટિ ખૂલી પાઘળ ખસતાં, સંચરી ચિત્ત રક્તિ,
ખીલી વાચા કસરવ કરી વ્યંજનામાં અગળણી;
તે માતાતે નયન ઝંખકયા જાળ્ય અરવિંદ-ધ્રુવ.^૧

૧૬-૮-૪૫ }
ગુરુ

દેશજીવ પરમાર

૧. શ્રીઅરવિંદ-અવન્તી નિર્મિતો

નારી

: મિત્રોપલતિ :

શરીર સ્ત્રીરૂં પવિત્ર છે: ત્યાં
રખે જતી દષ્ટિ ! વિહારવંતી;
એ દેહ તો દેવળ માતૃપ્રેમનું
સાં ભક્તિભીનાં નયનો ! જઈ નમે.

૪

વૈકુંઠલક્ષ્મી સુમનોદરસ્મિતા
નારીસ્વરૂપે રહીને નિગૂઢ,
આકર્ષતી મંગલ રૂપજ્યોતની
અંખી બહી પાર્થિવ લોચનોને.

૮

નહી ઠહી પંક્તિ પ્રાણુવાસના
હો ઉતરો પાવન માતૃસાદને;
લાવણ્યની નિર્મલતા નિમગ્ન
રાયો તહી અર્થન અર્થ ચિત્તા.

૧૨

નારી નથી લોભલતા લચેલી
એ પ્રેમની યોગતણી પ્રદીપિકા;
તા કામના કદંબ કાલિમા એ
એ પદ્મિની પુષ્પજલે પ્રકુલિતા.

૧૬

હારી નથી એ પુરુષોપજવી
સધાગ્રી એ પૌરુષના પ્રદેશની;
ભૂમંગ માત્રે ય અવાહ જોની
વર્તાવતી આશુ અખંડ મંમલા.

૨૦

એને હરે કોટિ કલાધરોની
છે કૌમુદી કાન્ત છર્તા ય ત્યાથી;
પુષ્પપ્રકોષો ય બશુકી હઠી
ખનાવતા ભરમ પ્રચંડ પાપને,

૨૪

પૃથ્વીતણી જીવનનાં રસોમાં
સુનંદનો પુલિપત પ્રેમદેવ
સંવર્ધવા સ્વર્ગતણી સુધાની
સ્રોતરિવની નિત્ય વિસોલ એ વહે. ૨૮

નામે જ નારી. અખળા, ન અન્યથા
એને હરે છે મૃદુતાની આડે
ધ્રુપામયું ઝોજ અન્યેય એવું
જે વજ્રને થે નમનો પટાવવું. ૩૨

હયું બને અક્ષ ન એ વિન્નેત્રીયું ?
આખોતણી આંસુ બસાબસાને
લે જતી, અંગારમી-સમે તો
છે કાશુ સમે ટકવા સમથ ? ૩૬

પાચેંય તરવો જડ આપ તો થે
સ્પૃહા કરી ચેતનના પ્રભુત્વની,
આખ્યાં ન કાળ્યાં બદ્ધ એ મર્યા છતાં
નારીતણી આશ્રય આખરે મણી. ૪૦

પૃથ્વીતણું તરત શરીરસંભયે
રહ્યું રહ્યું કંઈ હૃદયે રમાયવું;
દ્વિતીય પેલું રસતરત તેણે
પ્રવાહમાં ચેતન સર્વવું હયું ! ૪૪

ને મંગલાના મુખથી વહત
હૃદયવાસનો વાયુ વસંતલીલા
વિસ્તારી હિમીસિત અંતરોને
બધી બનાવે નવરંગ રાગમાં. ૪૮

તારા નરી તેજતણી ઠટારી
નારીતણી કાલિલ ઝેટલી છે !
અબોલ થા બોલ બનેલ એનો
મિહંબરી સખદ ન ગાજતો કર્યા ? ૫૨

સંસારનું સ્વર્ગ સમવનારી
 એ માત મોઢી બગિની ય ભાવની
 કન્યાકુમારી સખી રિનઘ સાધી
 આસા, સમાધાસન એ જ સંકટે;
 એ વેદિકા જીવનયત્રસત્રે
 સત્રેમનો પાવક શુભ જ્યોતિ -
 માહિન્ય જ્યાં મારતજી નિવારી
 વિજીતિએ મંમસની સમપંતો.

૫૬

૬૦

છે વંદનીયા, સ્થિર સેવનીયા
 નારી અપૂર્વોજ્જ્વલ ત્યાગરાગિણી
 સૌન્દર્ય સંરક્ષાર મિઠાશ મ્હોરતી
 એ સ્વર્ગની હરપતતા ધરાતલે.

૬૪

પૂજાલાલ

સૈન્ક્રાનિસ્ટિકા ચાટર :

સંયુક્ત રાષ્ટ્રોનું યુદ્ધબહિષ્કાર તહનાયુ

૫૬

દાથી સમોવડ મોઢો અહોહોહોહો, દાથી સમોવડ!—ધ્રુવ૫૬.

- ૧ મનુજન્મતિ રે આખી ધરતી એક એક એક છત્રે—અહોહોહોહો.
 રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રમાં ભેદન, છોટાં મોટાં સર્મા જ સ્વ-તંત્રે—અહોહોહોહો.
 એક ન્યાય, એક રાગ, એવે બસ દિતસમુદ્દમન મંત્રે—અહોહોહોહો.
- ૨ ન દિ શસ્ત્રાશ્ર, ન રંમસૂગ, નવ સંસ્કૃતિસંપત્તિસીમા—અહોહોહોહો.
 બ્હે સંસ્કૃતિસંપત્તિજ્યો છત્રચાનથી અછત જમાના—અહોહોહોહો.
 અછતજમા એકે નવ દેશે જનતામર વસુધામા—અહોહોહોહો.
- ૩ આમમોર આદર્શ રૂપાળા, મનુજન્મતી અતિછોટી!—અહોહોહોહો.
 કાળ વરતી નિઃસીમોદાયે, દિલડું સધુક ચણેલી—અહોહોહોહો.
 પચશે જરશે અવનીગાંઠે સ્વર્ગતણી આ ગોટી!—અહોહોહોહો.

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

શું કહેવું?—

જન્મારાની વાતું રે એક જ રાતે શું કહું રે છ !

પલપલના અનુભવને રે એક જ ગાણે શું વણું રે છ !

મન એવું મહેરામણ જેવું

અપરંપાર તરંગ ભરેલું

ઉછળાવું શું, શું દાણું દું

આંતર ચડતી

એક જ ભરતી ટાણે રે દુનિયા આરે લું ધરું રે છ ! જન્મા

પ્રીતમ રે પરદેશે જાનાં

બીડેલી બધ દીલી યાતાં

આંસુમાં લોચન ધમેલાં

કંઠ રુધેલાં

હજાર અણુકથ ગાથા રે શું બોલે ને શું નહીં રે છ ! જન્મા

ક્ષયવૃદ્ધિનાં વિતક દયાવી

પૂનમચન્દ્ર હસે હલ્લાસી

એમ મળી બે ધન્ય ધડીમાં

દિલ જલ્લાવી

હસી લઈ જ મુસાફર રે સફલ જનો આ સોખવું રે છ ! જન્મા

હું દમ જાઉં તે બહુ થોડું

રહી જશે તે પણ અણુમોલું

કરજો માફ, યતું છે મોટું

સ્વજન ગણે તો

આપે સમોવડ મણુભે રે મનખા મારી સામટી રે છ ! જન્મા

પલપલના અનુભવને એક જ આણે શું વણું રે છ ! જન્મા

પારાશર્ય

૧. 'ભદ્રા' નામક અપ્રકટ કાવ્યકથામાંથી.

અંધકોષિયાનો અંજાપો,

યાને જંગલમાં મંગળ

લેખક:—ડૉ. કેવેન્દ્ર ર. મજમુન્દાર

[પ્રેમાનંદ સાહિત્યસભા, ઘડોદરાની સરફ વ્યાખ્યાનમાળાના (૧૯૪૪) ત્રીજા વ્યાખ્યાતા પ્રા. બાર્દલાલ પ્ર. કોઠારીએ "આપણા સાહિત્યમાં હારમરસ" એ વિષય પર એક માહિતીયુક્ત અને મનનીય લેખણ કર્યું હતું તેમાં એમણે પ્રતિ-કાવ્યોનાં જે ઉદાહરણો આપેલાં તેમાંનું એક રસયુક્ત ઉદાહરણ તેના મૂળ લેખકની સમતિ લઈ અહીં પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. એ આપ્યું ભાષણ 'માનસી'માં ચયાવકાશ પ્રસિદ્ધ થયો.—પં. માનસી.]

એક સરસ વાત સમજાવું રે...સંતો પ્યારા,
નિત્ય જંગલ મંગલ જાવું રે...સંતો પ્યારા. ૨૬.

ઢાઢ સોનામુખી ચવડાવે, ઢાઢ નેપાળો ખવડાવે;
ઢાઢ દિવેલ વિલાયતી લાવે રે (૨)...સંતો પ્યારા.

દાકતરના બિલથી બચવા, રોગોનાં મૂળ સૌ હરવા;
નિત્ય હરડે સેવન કરતા રે (૨)...સંતો પ્યારા.

ઢાઢ વિલાયતી મીઠું લેતા, ઢાઢ પાણી ઉઠું પીતા;
ઢાઢ દુશ-પ્રયોગો દેતા રે (૨)...સંતો પ્યારા.

દુઃખોની એ તો ધાંટી, છટી ન છટે આંટી;
એ પાટે પાટી બેઠી રાખ (૨)...સંતો પ્યારા.

ઢાઢ સૂતા 'સૂતા' રોકે, ઢાઢ બહારા ઉઠા મૂકે,
ઢાઢ ચૂના હીંગ લપેટે રે (૨)...સંતો પ્યારા.

કવિ જંગલ ભાષે ભાસ્યું, પ્રશ્નને નિત્યે હું માસ્યું;
તે વિષય સર્વે ઠાસ્યું રે (૨)...સંતો પ્યારા.

મા. સુરેશ ચ. દીક્ષિત

ભટ્ટ વલ્લભ મેવાડે

શક્તિપૂજનો સંપ્રદાય

ગુજરાતી સાહિત્યમાં દયારામ સુધીના લેખકોના સાંપ્રદાયિક વિભાગ ૨૫૪ રીતે પાઠી ચકાવ એમ છે. મીરા, નરસિંહ મહેતા અને દયારામ વૈષ્ણવમાર્મનાં, શામળ અને શિવાનંદ શૈવમાર્મી, અખો, પ્રોતમ, બોળે અને ધીરે વેદાંતી, વલ્લભ ભટ્ટ અને રણછોડજી દીવાન ચાકત સંપ્રદાયના લેખાય. વૈષ્ણવમાર્મમાં પણ કેટલાક રામભક્ત તો ધણુક કૃષ્ણભક્ત છે. આ સર્વમાં પ્રગળ, વૈષ્ણવનો કૃષ્ણભક્તિમાર્ગ છે. એની છાયા ખીળ બધાય સંપ્રદાય ઉપર પડી છે. એ સાહિત્યનું અનુકરણ શૈવ અને શાકત સંપ્રદાયે કર્યું છે. હિંદુધર્મના આ સર્વ પંથ તદ્દન અલભ કે એકબીજાને અલસ નહોતા. કેટલાક તો દરેક દેવદેવીને નમતા. સહિષ્ણુતા અને સહિયારા પંથ ગૂજરાતની ધાર્મિકતામાં છે, છતાં ય શૈવ અને શાકતનું સાહિત્ય વૈષ્ણવ અને વેદાંતીથી ધણું જોડું છે.

શક્તિની ઉપાસના વેદાગ્રંથી દેવાતમથી “અદિતિ” રૂપે થયેલી છે. શક્તિ કાર્યસાધક અણુછ છે. ગાય પણ શુદ્ધ શક્તિનું ૨૧૨૪ છે. ઉપ-નિષદમાં દેવીપૂજન રચાને છે. શાકતોનું તંત્ર સાહિત્ય અનોખું છે અને કંઈક અંશે ગ્રંથ છે. પુરાણમાં દેવી-ભાગવત અને માઠુંડેય પુરાણમાં દેવી માહાત્મ્ય છે. સંસ્કૃતમાં બાણ કવિએ ચંડીચતક લખ્યું છે. છ. સ. ૬૦૮માં એનો શ્લોક શિલાલેખમાં કોતરાયેલો છે. સંકરાચાર્ય પણ શક્તિના ઉપાસક હતા. શિવ અને શક્તિનું એકાગરપણું મનાયું છે. તાંત્રિકો એને શક્તિ-૨૧૨૫ પૂજે છે. તેઓ સાધનામાં એને એક સાધન માને છે. પાંચ મહારમાં સ્ત્રીસાધનનું વિકૃત, ફલકું ૨૫ તાંત્રિકોએ માન્ય રાખ્યું છે. વામ અથવા કોસ-

માર્ગ ધર્મનું કલંક છે-તેમની ફિલસૂફી મને તે હોય તો પણ શૈવોમાં કાપા-લિકો, વૈષ્ણવોમાં પુષ્ટિમાં [હમેશાં ૧-સં. માનસી] અને શાકતોમાં વામનાર્થીઓએ ધર્મને અધર્મ અને વિકૃત કયો છે. આ સંપ્રદાયો ધણી રીતે છાનાછપા પ્રસર્યા છે.

ગૂજરાતમાં દેવીની ઉપાસના નવચંડી, શતચંડી જેવા પ્રયોગોમાં આજ પણ ઉપાડી રીતે ઉજવાય છે, પરંતુ “દેવી કવચ” ભણનાર જાણે છે કે તેમાં શક્તિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પૂજાય છે. શિવ-પાર્વતીના લગ્નપ્રસંગમાં ય સતીરૂપે શક્તિ જોવાઈ છે. કાલિદાસે “કુમારભવ” એ વરતુ ઉપર રચ્યું છે. વલ્લભી સમયથી ગૂજરાતમાં આરાસરની અંબાનું માહાત્મ્ય પ્રચલિત છે. રજપૂતો માતાના પૂજારી હતા. યુદ્ધમાં મનુષ્યવધ માટે માતાનો આશીર્વાદ તે માગતા. શિવાઇતો પણ શક્તિમયી ભવાનીથી વિજય થયો હતો. બાલજી ચંડીઆખ્યાન લખ્યું છે. પ્રેમાનંદે પણ દેવીચરિત્ર લખ્યું છે. એટલે સહેજે કહી શકાય કે ઇસવી સત્તરમી સદીમાં ગુજરાતી કવિ વલ્લભે પ્રચલિત અને પ્રખ્યાત કરેલ શાકત સાહિત્યનાં મૂળ જાંડાં છે. વલ્લભ પ્રથમ ગરબાત્રેખક નહિ પરંતુ પ્રસિદ્ધ ગરબા-માયક છે.

ગુજરાતમાં ત્રણે સ્થાનક

‘ભગવતી ભાગવત’માં એકસો આઠ દેવીનાં સ્થાનકો ગણાવ્યાં છે. ગૂજરાતમાં આજુ સામે આરાસરી અંબા, પૂર્વે પાવાગઢ ઉપર મહાકાળી અને વચ્ચે ચુંવાળમાં જહુચરાજનાં સ્થાનક જાણીતાં છે, દિંદમાં બંગાળ વધારે દેવીઉપાસક છે. કાલિદાસે તેઓ માતાને પૂજે છે. દેવીનું કાલિકાસ્વરૂપ ભયંકર છે. ગૂજરાતમાં “વાયેશ્વી” તથા “આશાપુરી” સ્વરૂપે પણ દેવી પૂજાય છે. આ સર્વ સ્વરૂપોમાં અંબાનું સ્થાન વધારે ગ્રામીન અને મહત્ત્વનું છે. નામરો અને રજપૂતોની તે માતા છે. જૈન વિમળશાહે પણ તેને આરાધી છે. ‘રાસમાળા’માં તેના ઇતિહાસની ઝાંખી છે. અંબા તે હિમાચળની પુત્રી અને પ્રયજ્ઞ શિવની પત્ની છે. તે દુર્ગાનો સાક્ષાત અવતાર હોઈ જગતની માતાસ્વરૂપે રાત અને દર્યાણી છે. ભગવાન બાળકૃષ્ણના કેશનું સુંડન અંબાજીના સ્થાનકે ચડ્યું હતું. બૂરતરસાજની દૃષ્ટિએ, હિમાલય ન હતો ત્યારે અરવલ્લીની હારમાળા અસ્તિત્વમાં હતી.

પાવાગઢની કાલિકાનું સ્વરૂપ નિરાળું છે. કાલિકાને સુધિરપાન પ્રિય છે. તે સહેરનું સ્વરૂપ છે. પાવાગઢ ઉપર ૨૫૦૦ ફૂટ જાંચે વસતી કાલિકાનું

રમાન વિરવામિત્રે ક્રાપિના આશ્રમમાં છે. વનરાજના સાથી જાન્ય અથવા આપાએ પાવાગઢ વસાવવાનું કહેવાય છે. પતાપ રાવળ જયસિંહ આપાનેરો છેલ્લો રાજા હતો. એણે મલીક આસહને દરારી ગામે તેનું વેર લેવા મદમદ ખેડમાં લેઈ ગયો. એ વખત પાવાગઢની લડાઈમાં દારેલા મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૪૮૪ની ૧૭મી નવેમ્બરે ધાર્મિક અને બેદાન રજપૂત લડવૈયાઓને દરારી ત્રદ લીધો. આ ઐતિહાસિક ઘટના ગરબારે મવાય છે. ગરબામાં ઐતિહાસિક સત્ય નહિ પરંતુ કાલિની મહત્તા અને તેનો પ્રતાપ દેખાડવા પ્રયત્ન કરાયો છે.

બહુચરાણો ઇતિહાસ તદ્દન જુદો છે. એક વખત બહુચરાં, શુત અને ખાલાસ નામે ત્રણ ચારણની ઓઝો પમપાળી ગામ જતી હતી. તેવામાં કાઠરડાઓએ તેમને લૂંટતાં ત્રણે ઓઝો આપધાત કરી મરી ગઈ. આ ત્રણે ઓઝો દેવી થઈ એવી લોકવાયકા છે. તેમાં બહુચરાની સુવાળમાં, શુતની અરજણમાં અને ખાલાસની શીહોલમાં સ્થાપના થઈ. બહુચરાનું આજનું સ્થાનક ઇ. સ. ૧૭૮૩માં દામાજીરાવ ખાલકવાદના પુત્રે કોષ્ટક રોગની બાધા છતરાવવા બંધાવ્યું છે. આમ ત્રણે દેવીઓ જેની ઉપાસના કરતાં વલ્લભે સાદિત્ય રચ્યું છે તેનો ઇતિહાસ ઊભ છે.

કવિ તથા ઝેના ગરબા

વલ્લભનો જન્મ સંવત ૧૬૮૬(ઇ. સ. ૧૬૪૦)ના આસો સુદ બાદમે થયો હતો એમ કહેવાય છે. તેનો પિતા હરિમટ અમદાવાદ પાસે નવાપુરાનો રહેવાસી હતો. વલ્લભને ધોળો નામે બેઠો બાપ હતો^૧. વલ્લભને તેરમે વયે કવિતાનો રસ લાગ્યો હતો. ખાલજી કુટુંબમાં તે વૈષ્ણવ^૨ માગી હતો છતાં પોતે દક્ષિણાચારી પંચમકારનો અધિકારી થયો હતો. પરંતુ વામનાગ તરફ તેનું લક્ષ હતું નહિ. તે વડનગરમાં પરપથો હતો. સો વય અને એક દસક, ઇ. સ. ૧૭૫૧માં, તે વિરેદ થયો. તેના આધુનિક દોરી લાંબી હતી તે કરતાં ૫ તેની નાગના વધારે વ્યાપક હોવાથી, સાદિત્ય સાથે અને ઓઝોના કંઠમાં તે ચિરામુ રહેશે.

૧. તેથી જ (અને ધોળાસકૃત પશુ અસામાન્ય દેખીતમ્મ હતો એ કારણે) આજે પશુ આરામુરી અબાહત મનિરમાં આરતી મળી છે. બાદ વલ્લભ-ધોળાજી ને " બોલાય છે.-સ. માનસી

આજ સુધી અને હવે પછી ચિરકાળ રહેવા સંભવ છે. આ ઉપરાંત, કલિકાળનો ગરબો અને કળેડાનો ગરબો સાહિત્ય 'કરતાં સામાજિક દષ્ટિએ વધારે અમતના છે. અહીં ગરબાનો રાગ જુદો પડે છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગરબો ધાર્મિક કાયા છોડી સાહિત્યના વહેણ અને વાચાતું અંગ બને છે. સાહિત્ય અને ગૂજરાતના જીવનઉલ્લાસનો એ અપૂર્વ નવ અવતાર લે છે. અજવાળી કે અંધારી રાત્રિના આનંદનું એ સાધન બને છે. મરબો અને શક્તિ બન્ને છૂટાછેડા કરે છે. અહીં વલ્લભ સાહિત્યસર્જક બને છે.

મદાકાળીના તોતેર લીટીના ગરબામાં વલ્લભે ચાંપાગઢના પતનનો કરુણ વૃત્તાન્ત આપ્યો છે. તે એનો સાહિત્ય અને સંગીતની દષ્ટિએ આજ સુધી અખંડ રહેશે મરબો છે. હરગોવિંદ નામના ઠાણ લેખકે તેનું દિંદી રૂપાંતર કયું છે. તેમ જ હરિદાસ નામના બીજા લેખકે તેને પોતાને નામે ચલાવ્યો છે. એ મરબામાં ઇતિહાસનું ઉલ્લંઘન કરાયું છે. રાજની એક અધર્મી ભાવનાએ તેનું રાજ્ય બરમ થતું દેખાડ્યું છે.

લીધું:લીધું ચોડું: ચાંપાનેર કે, રાજ ગઢ રાણયો રે લોલ,
શાહ્યા સુખા ને સરદાર કે, યુગ પાઠવી રે લોલ,
જેભનવંતી નારીઓ અનેક કે, મુગલો વળગ્યા ફરી રે લોલ.

આ મરબામાં કરુણતાના અંશ છે, વર્ણનની સચોટતા છે અને દેવીની શક્તિનો પરચો છે પરંતુ આથી ય વધારે કરુણ અશ્રુબયું વર્ણન અને નિરીક્ષણની વધારે ઝીણવટ કળેડાના ગરબા છે. આજથી જસો વર્ષ પહેલાં ગૂજરાતની અગ્રવતી સુકામળ અને સુંદર એવી નામરી નાતમાં જન્મી અસંમતતા કેવી હતી તેનો ખ્યાલ બીજા ક્યાંય જડે એમ નથી. રાજકીય દુર્ગંધાના અધમાધમ કાળમાં સામાજિક અંધતાના દિવસોમાં કાળા વાદળની રૂપેરી રેખા નેવું આ મરબાતું ચિત્ર રહેશે. સામાજિક સુધારાનો ખ્યાલ અંજોળેએ આપ્યો છે એ મતને આ મરબોએ મરણિયો ફટકો છે. જે પ્રજા જુલકાળમાં જીઓમાં સૌન્દર્ય, શોષ, સ્વતંત્રતાના ગોહક આદર્શો જોઈ રહી છે તેના માનસ અને વાવિધ્ય માટે બેદરકાર રહી શકાય. આજના સુધારાનો ખ્યાલ આવ્યો માટે છેક જ નવો નથી કે પશ્ચિમનો નથી. સુધારાની રીત નવી છે, ખ્યાલ નવો નથી.

૩. ચામળની પદ્યવાર્તામાંનાં અમુક આલેખન પણ આ વર્ગનાં ગણ્ય.

—સં. 'માનસી'

કુંવારિકાઓ 'નંધારે ઓખાનું' અલૂણ મત લઇ જોરો કરે છે ત્યારે યુવાનીના સુખી વિલસી દિવસો યાચે છે. વલ્લભ એ મતને અનુબદ્ધીને સહેજ કટાક્ષમાં, કંઈક નિરાશામાં કલ્પાંત કરે છે.

ગોરમા ધાડો તે ભરપાર કે, આખો યુગને રે લોલ;
ગોરમા ધીકક કાંધો અવતાર કે, શું કહું હું જને રે લોલ,
ગોરમા હું તો નાહણું બાળ કે, એ મોટા બુદ્ધિયો રે લોલ;
ગોરમા હીટેથી પટે ફાળ કે, સુરખ મુઢિયો રે લોલ,
ગોરમા સહુને મન દિવાળી કે, મારે મન છુતાસની રે લોલ;
ગોરમા મદારા કરમના બોગ કે, તો હું નિરાસળી રે લોલ,
ગોરમા જીણતાં ન દીધી ફાંસી કે, વીખ ફડ મારતી રે લોલ;
ગોરમા લોક સાથે કરે વાત કે, તારે મા વારતી રે લોલ.

વિનંદ યથેલી સંસ્કૃતિનો અવિનાશી બજાર અહીં સંભળાય છે.

કળિકાળ અને કવિઓ

સામાજિક હિંદુએ વલ્લભનો કળિકાળનો મરણો વિચારણીય છે. કલિકાળની કલ્પના ઘણી પુરાણી છે. પુરાણા સમયથી કળિયુગનું કલ્પાંત યત્ન બાબતું છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદ નળાખ્યાનમાં, પ્રીતમે તેના પદોમાં, વલ્લભે તેના મરણમાં, કૃષ્ણરામે આરસોચાલીસ લીટીના કાવ્યમાં અને ગોવિન્દરામે કળિકાળનાં વર્ણન અને લક્ષણ ગતાવ્યાં છે. બહુમરાજની શ્લોકિ કરતાં વલ્લભે કળિયુગનો કાષ વણ્યો છે. તેને મન દેશવેશ ફરી ગયાં હતાં, ધર્મ આદ્યો મયો હતો, અને નારી કુલટા ચર્મ હતી. હિંદુ તરફ સાથે બળી ગત ભૂલ્યા, સત્ય લુપ્ત થયું, નદીનાં નીર ધટ્યાં, અને મનુષ્યનું આયુષ્ય અલ્પ થયું માન્યું છે. વલ્લભ પછી લખભગ સો વર્ષે લખાયેલું કૃષ્ણરામનું કળિકાળનું વર્ણન મુદ્દાજર અને સરસ છે. કૃષ્ણરામના રસાળ વર્ણનમાં સાહિત્ય પથ છે.

વાટે વાટે બાસ, યઈને માણ વનડે;
પાયે બેઠા પાસ, તેહ તાળિયો પાટે.
શ્રુતિ સ્મૃતિની વાત, કાળ અવ ઈશ્વરની;
બહે નહિ કાંઈ ભત રાત તાલ કે રવરની.
ધિંગળ રીતે છદ, કવિતા કરી ન બહે;
પોતાતણ પ્રબંધ, રચી રાગડા તાણે,

ફારસિયોના હરફ, વસ્ત્રા વિચની વાણે,
ગજલ રેખતા લરફ, ગળતા દીઠા ગોણે,

—કૃષ્ણરામ

કૃષ્ણરામને મન સમાજમાં ઝેરવેર વધી ગયાં હતાં. મદિરાપાન ચતુ' હતું. ધર્મ ચાલ્યો ગયો હતો. શેરીની મંદવાડે ન્યાતનાં જમણ ચતા. રમતું ફૂટવું એ સ્ત્રીનો ધંધો થયો હતો. માળો બોલતી એ સાધારણ વાત હતી. વ્યસન વખ્યાં હતાં. લોક લાડમવાદ્યો જોતા. નમરકાર તણ સલામ કરતી શરૂ થઈ હતી. ન ખાવાનું ખવાતું. વૃદ્ધલગ્ન, ને બાળલગ્ન ચતાં હતાં. લાંચ રસ્તલતું દરબારે જોર હતું. ચોરીનો હિપદ્રવ હતો. તોલમાપમાં છેતરપિંડી ચતી. વેપારમાં પ્રમાણિકતા રહી નહોતી. કઢીઆ, સુતાર, સોની અને ખીન કારીગર દગો કરતાં અચકાતા નહિ. વૈરાગી, ગોસાંધ, ટેલીઆ ફરતા હતા. પિત્તળ સોનું કઢી વેચાતું. રાત્રીઆમાં ત્રાંચું બેગાતું. જોશી, મરોડા ભગતો ને ભવિષ્ય જોતા. નીતિનાં બંધન અને મર્યાદા રહ્યાં નહોતાં. સાસરામાં સ્ત્રીઓ લાગતી. નિર્ધનતાનું દુઃખ સ્ત્રીઓને ચાલતું. પાપનો પુન જગતમાં ભરાયો હતો, વધે જતો હતો.

કળિયુગ વર્ણવનાર દરેકના મુર, દરેકની ફરિયાદ એક જ છે. તે વક્ષમ હોય કે કૃષ્ણરામ હોય. આટલું તો ચોક્કસ છે કે સમાજની રહેણીકરણી, મનોવિચાર રૂપોં હતાં. અધર્મની મર્યાદા અભાસની ઓટની હદે આવી હતી. સાહિત્યમાં કળિયુગનાં વર્ણન પુરવાર કરે છે કે સમાજની પડતી અને હિંદુ આચારવિમારતું ફરેલું ચક્કર સાહિત્યકારના લક્ષમાં હતાં. પોતાની નિર્મળ પડતી દશાનો ખ્યાલ એ જગતિના પહેલા પહોર જેવો હોય!

વક્ષલકૃત કળિ-વર્ણન

વક્ષમના કળિવર્ણનમાં સત્યાસિઓ દુઃખ નોંધાયો છે. સાહિત્યને અક્ષરે પ્રેરનારે વિ. સં. ૧૭૨૯ (ઇ. સ. ૧૬૭૩) નો દુઃખ નોંધ્યો છે. વક્ષમે વિ. સં. ૧૭૮૭ (ઇ. સ. ૧૭૩૧) અને પ્રીતમે વિ. સં. ૧૮૪૭ (ઇ. સ. ૧૭૯૧) ના કારમા કાળ અમર થયાં છે. ઇતિહાસને પાને ઇ. સ. ૧૬૩૧-૩૨ સત્યાશીઓ, ઇ. સ. ૧૬૮૪, ઇ. સ. ૧૬૯૮, ઇ. સ. ૧૭૯૧, ઇ. સ. ૧૭૪૭ અને ઇ. સ. ૧૮૦૩ તોતેરો દુઃખ જગાય છે. દુઃખ એ દેશ ઉપર હમ્મરની અવકૃપાએ જિતેરેલી મદાન આક્રમ હતી. પ્રેમાનંદ અને વક્ષમે વર્ણવેલા

દુકાળ પ્રતિકાસનાં પાનામાં નથી. પ્રેમાનંદ, વલ્લભ અને પ્રીતમ એ ત્રણેય બ્રાહ્મણને દુકાળનું કારણ માને છે.

સંવત સત્તર સત્યાગિએ હો બહુચરી, સુદિ સત્યતબબુ,
અકાળાયા અકાશિએ હો બહુચરી, વિધવિધ પદી વિપત્ત,
અકાકર અતિ થયું હો બહુચરી, માઠા લુક્યા મેઠ,
દેવત દુનિયાનું ગયું હો બહુચરી, દુર્લભ દોસે તેઢ,
વિત્ત વિના વસુધા કરી હો બહુચરી, રસ કસ બરહો રેષ,
અમૃતતા અળગી ધરી હો બહુચરી, રવાદ ન પામે રોષ,
અત્ત અતિ મોંપાં દુવે હો બહુચરી, અંધમ વાધો અસાધ,
હો કાળી કરણી જીવે હો બહુચરી, એક ધડી એક અગાધ.

આ દુકાળના વણુને ઉપરથી વલ્લભની હયાતીના સમયનો નિષ્પંચ થાય છે. ઇ. સ. ૧૭૩૧ (વિ. સ. ૧૭૮૭) માં તે હયાત હોવા જોઈએ. તે જ પ્રમાણે તેના આનંદના મરણમાં તિથિનાર આવેલાં છે.

સંવત રાત દસ સાત, ને ફાશુણ સુદિએ મા,
તિથી તુલીયા વિષ્ણુવાત, રાજ નાસર કુચે મા,
રજનગર નિજ ધામ, પૂર નવિન મધ્યે મા,
આઈ આલ વિપ્રામ, બહે જગત બધે મા,
કરી દુર્લભ મુલમ, રદું છું હવાડો મા,
૧૨-એડી વલ્લભ, કહે ભટ મેવાડો મા.

આથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે ઇસુની સત્તરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જન્મી તેણે લાંબું આયુષ્ય ગોળવ્યું. હશે.

વલ્લભ પછી નાય ભવાન (ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૮૦૦) નામના કાઠીઆવાડી નાગરે “અંબા આનન” નો ગરબો રચ્યો છે. મીઠું (ઇ. સ. ૧૭૭૮-૧૭૮૧) નામના મોઢ બ્રાહ્મણે શાકત સંપ્રદાયનું સાહિત્ય લખ્યું છે. મીઠુની શિષ્યા જનીયાણએ પણ એ જ સંપ્રદાયને ગાયો છે. હેવટે દવિયાલે (ઇ. સ. ૧૮૫૮-૬૮) ચંકરાચારના ભગવતીરતોત સૌન્દર્યલક્ષરીનો સરસ સમશ્લોકી અનુવાદ કરી શક્તિ અને સાહિત્યને સજ્જ્યા છે.

પરંતુ શક્તિની ઉપાસના માટે વલ્લભને સાહિત્યમાં રચાન નથી. એનું સાહિત્ય-આસન મરણના કિરણમાં છે. નવા સામાજિક ઉદ્ધાસના સ્પર્શ તરીકે તેને જોવા થોડા છે. (તા. ૨૧ મી જુલાઈ ૧૯૪૨)

૪. અહીં શ્વાસાવિરોધી જ વાચકોને શોધીએ હમાયું કર તથા સંભલાનું પુસ્તકો થાક આવશે.—સંમાનસી,

: પાત્રો :

નાનલા : કાનગર

ગોમી : હાસમે

[ડેલીની આગલી પરસાળ, અને ફળિયાની વચગાળાની જગ્યામાં નાનલાની કાચરી બેઠક છે. દાબેલી પાટ ઉપર નાનલા એવી રીતે બેઠા છે કે આંધરીની કોર ઉપરની એક યાંબલીનો તકિયા તરીકે ઉપયોગ થાય. બીજી, બે વાંજ દૂરની યાંબલીને છેડે વર્ષોથી કોઈ દોર-બનવરની સાંકળ બંધાતી હોય એમ, એમાં ઘસારાને લીધે પડી મળેલા ચારચાર તમ્બુ જોડા વડ ઉપરથી દેખાય છે. અત્યારે એ વડ કોઈ સાંકળ કે રાસનો ગાળિયો નથી. એ વડથી બેએક ફૂટ જાયે ધોડાને મોંએ પહેરવાનું ચણાનું તોબડું લટકે છે. યાંબલીની પડએ નાની કાળમોંદ બીપરડી પડી છે.

નાનલાની બેઠકના રંગરંગ રોષ ભંગેડી ઠકરાવની, પાદ આપે તેવાં છે. લીસા લપટ પાયાવાળા પાટ ઉપર ધડકી અને ગોઠડું નાખ્યું છે, પણ એમાં અદોલદો રંગમેરગી થીંગડાં એને અંદરવાની રોશ અથે' છે. અસલ ચાંદીનો છતાં ઢીકરા જેવો કામેા બની ગયેલ હોડો હજીય કુટુમ્બ આધેપીધે સુખી હોય એમ સૂચવે છે.

પરસાળની નાનકડી કાંધી ઉપર બજરના હડિપાનો ગંજ ભેગો થયો છે. બીજી તરફ અવાચર માટલાં જોધાં વાળા રાખ્યાં છે. કીણી ગૂંથણીના બળિયાની બન્ને બાજુએ અકેક ટોડલા છે, એક ટોડલા ઉપર કાંઈક અસ્પષ્ટ રાત્ર્યચિન્હોવાળા વાંગેલી દાલ ટીંગામ છે, બીજા ઉપર ધૂળતા દાબા ચોટેલ આલકોબનો શીશો પડયો છે.

પડદો જપડતી વખતે નાનલા હોઠો જીધો વાળીને પાણી પાટના ખૂણ તરફ દેડતા નજરે પડે છે. એડિમાં વાળ, ભરાકિ મૂછા અને યાચબમા જેટલી પહેાળી બાંધોવાળું પહેરણુ]

નાનલા : (હેઠિ જીધો વાળી રહીને) હંયું બાળ્યા કરતાં હાય બાળવા સારાં. આ હતે નોકરે ટણિાસર કામ ન થાય તો 'પછી...સાળી

ગમે તેવી તો ય લોટ-મગી જાય રહેને ? બાવાભાઈનાં હાડકાં જ દરામનાં.
બવબવ તો શંકરડામાં પાંદે જાણર કે નગારાની બે ડાંડી મારી જાયે.....

[હિતાવને પમણે કાનગર દાખલ થાય છે. એના
દાયમાં કાંઠા-ભાંગેલ લોટકો છે. માથા ઉપર
રૂમાલ નેવડો ભગવો દેડો એક આંટ વીરથો છે.]

કાનગર : એ હાંધિ કરો બાપુ, હાંધિ. મારે એકને વાંકે વેરાગીની આખી
નાત્યને કાં ખિરદાવો ?

[દાયમાનો લોટકો પડાળના નેવામાંથી
બહાર નીકળતી વળીમાં ભસાવે છે.]

નાનલા : (સાચા રાજ કરતાં વધારે તો આદતને રાખેતે) ખિરદાવું
તંબ તંથે તમને ચાહું, તવાખના દીકરાંય ? જાડે ફરવા જવામાં દોડ પોર
લાગે... ? નોકરો ન થાય તમારાથી તો લોટની તાંબડી—

કાનગર : (સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરીને સહેજ હસતાં) છં તો
વચ્ચે વાત સાંભળતા ઉભો રિયો છમાં અમુરં ચુ.

[પાંસલી પકવાડેથી પાળીને કમરો લઈ, ફળિયા
વચ્ચે થોડું રેડી બીની ધૂળમાં દાય મસે છે.]

નાનલા : અટાણમાં વાતું કરવા કયા નવરીનાને ટાણું જડ્યું ?

કાનગર : (છીપરડી ઉપર દાય પગ ધોતાં) ગામેની વિના બીજું
કોણ નવરં દોય ?

નાનલા : ગામનો ચોવટિયો ! બોઈની પટલાઈ વિના બીજું કામ જ
ન સૂઝે !...ને એમાં વળી તારા નેચા દેવાફૂટા સાંભળવાવાળા—

કાનગર : (બીના દાય ભગવા વડે લુગતા) સાંભળવામાં કું એલો
ક્યાં મૂવો'તો ? ડોદીમાં તો માણુદ દામતું નોતું.

નાનલા : કાઈની બેંદ આફરી તી ?...કે પછી સોદારોથી જાહે
આવ્યો'તો ?

કાનગર : (દોકો સાફ કરવા લેતા) જાહે જાહે તો શું આવશે,
જપાં ભગણ ગામમાં તમ નેચા મરાસિયા બેઠા છે ત્યાં ભમણ ?

નાનલા : (અધીરપથી) તંથે હતું શું ? જટ બંદી મરની સાળા નખેદ !

કાનગર : (આઠાં મલકાટથી) 'ઈ' તો આપણાં ગોમી પટલાણી છે ને, એની રૂપલી સારુ એટલું માણુદ થ્યું'તું' :

નાનલા : રૂપલી હાદરે હોંદી તી એટલું બધું માણુદ પાદર વળાવવા થ્યું'તું' ?

કાનગર : (સહેજ ખસીતાં ખસીતાં) હાદરે તો રૂપલીને સારે ગોમી પટલાણી ગલટે ગલપણુ દવે સોટ્ટે તો યાય !

નાનલા : (આવેશમાં) છલ વકરી છે કાંઈ, કાનગરિયા ? આકું-અવળું ભરડ્યું છે તો આ છીપરડી જ છૂટી માધામાં મેલીશ, ને નાઈય ઘીહોંડા ફૂંકતો...ગોમીનો ને મારો નાતો નાણુ છ ?

કાનગર : (મમ'પૂર્વક હાલમાં) નાણું છું, બાપુ, સારીપટ નાણું છું.

નાનલા : (કાનગરના દહેકાને મમ' ન સમજતાં, સંતોષપૂર્વક) તંયે પછે આડ મગ બેગાં કાં ભરડ્યે રાખ્ય ? કળ-વકળતું કાંઈ જાન છે ? પછી બાવાભાઈ એટલે સાવ લોટ-મગાં જ ? (જરા રડીને) હં, બોલ્ય, રૂપલી આજ સવારે હાદરે હોંદવાની હતું ઈતું શું થ્યું ?

કાનગર : (ગાંભીર્યથી) બાપુ, તેક્યા આબ્યાં તાં, એણે બગબગે ગેડીને ગાડાં જોડ્યાં, ને ગોમીઆઈન્યાં રૂપલીને ઉઠાડ્યાં આં, ત્યાં તો ખાટલા આચારે ખાલી ખાટલો જ ! રૂપલી તો રાત્ર લખને 'ભાગી—

નાનલા : (યરસે ચઈને) દહુ હાળા માગણુ ! બવ એક આં ફાટતો ઠા'તો, ને આમ મારા આબ્યા કર્યા ? લોટ માગવાના જાસિયા જેવડા તારા રેટમાં આવટી વાત અટાણુ સુધી સમાણી કેમ કરીને ?...આવતાં વેંત કાં મંદી મર્યો નહિ ?

કાનગર : (હસીને) તમારા ભંદવા આડ્યે મને વેણુ જડે તંયે બદ્દ' કે એમનેમ ? તમે એકલા જ અગિત ગાડું જોડીને બેદો પડે—

નાનલા : (અધીરપથી)...પછી રૂપલીની જાળ લાગી કે નંઈ ?

કાનગર : તમારે મન રૂપલી રેડી પડી હશે ! !

નાનલા : 'ઈ' શું બક્યો ફરીથી, સાંજા બાવલા ? મેલું આ છીપર છૂટી ?

કાનગર : રાખો રાખો બાપુ ! 'ઈ' તો મેં 'ઈ'મ કીધું' કે રૂપલી એમ

જેને તેને હાથ આવવી રસ્તામાં પડી છે ?

નાનલા : (સ્વમાન બતાવતાં) ...પણ આ કેલીએ તો તેડાવ્યા ભેગી હાજર થઈ છે કે નહીં ?

કાનગર : (ચોપડનાં) આ કેલીની વાત માય ? !

નાનલા : તો ઠીક. (સમજ) ગામમાં મરાસિયાનાં આટલાં જોરડાં છે, પણ કેના ઝોળાયા હિર રૂપલીનાં આંગળાં ફર્યાં છે, ઇચ્છતાવીરા મને ?

કાનગર : (હોકાની ચલમ ખંખેરતાં) એટલે તો હું કહું છું કે રૂપલી એમ રેલી નથી. એને આ કેલી દેખાડવામાં તો એની વાંદે ને વાંદે આ પગની પેતી બંદાઈ ગઈ. મારા જેવાને નાકે દમ આગો, તો કામા-પોચાને તો હાંકારો ય શોની દિયે ?

નાનલા : (હંડાગાર થઈને) એલા કાનગર !

કાનગર : હ', બાપુ !

નાનલા : તને મેં પેટના જીવ્યા દણુલા કરતાં ય અલો ગણ્યો છે હો !

કાનગર : (આશિવાજી બારમાં) ઈ મેંથી ક્યાં અગરધું છે ! તમારા દરબાર માણુદનો ઝોથ તો મારે મન મોહું—

નાનલા : જોજે, પણ ઈ ઝોથ દીધો મને આકરો ન પડે, હો !

કાનગર : ઈ વાતમાં શું માલ છે, બાપુ ?

નાનલા : તો ઠીક. મારી સોના જેવી આબરૂ તારા હાથમાં છે....

કાનગર : ફર નહીં.

નાનલા : (હળવેકથી) મારી ને રૂપલીની વાત વાને કાને ય ન લય, હો !

કાનગર : એમાં કેવું તે પડે— !

નાનલા : કે પછી મંદિડીના પેટની ખીર જેવું મારી ?

કાનગર : તમે દણુ આ માણુદનું પોત ન પારખ્યું, બાપુ ! મર જોગિયું હલકું જડ્યું, આ પેટ છીછરું નથી જડ્યું. ગામ આખાની વાણું આ પેટમાં દાટી છે. એકેકી કેવા એકું તો કેનાં મામાં વડાઈ લય.

નાનલા : હવે હમનયો ! ગોમીને આ વાતની ગંધ આવે તો મ
જાન કરીને મરી જાય,

કાનગર : (ટાપથી પૂરાવતાં) એમ જ હોયને ? સગી માની કૂખ
કેને કિયે ? !

નાનલા : (એટલી-તું સાદ આગ્યું હોય એમ) પણ એલા, રપતીને
રાંકને હવે ગોતવી ક્યાં ? જાગીને ક્યાં નીકળી મછ દશે ?

કાનગર : જાગનારી પણ અંતે તો અંખોડાવાળી જ ને ! આંદધ
ગાઉતી સીમથી આધી નોં નીકળી શકે. (પોડી ખાંધવાના ચાંબલા તરફ
જોઈને) માણુકીને કાણુ લઈ ગ્યું છે ? લાવો, આ અખધડી રપતીનું પગે
ઢાલી દઉં.

નાનલા : (નિરાશ થઈને) માણુકીને તો દલુશા ઠેકણે લઈ ગ્યા છે.

કાનગર : (આશ્ચર્યથી) કેમ લાલા ?

નાનલા : મારફતિયા મોઢેથી-એલી થું કે'વાય એને !.....પીળા
રંગની..... ?

કાનગર : રશીદ ?

નાનલા : હા, રશીદ લેવા. મેં તો થલુંય કીધું, કે થું ઉતાવળ છે ?
મારફતિયો એની જગ્યે દલકારા× ભેગી પોંચાડી દેશે, પણ માન્યા નહિ, ને
અધારામાં સોંદિયું જીતાયું, દડી જોગિર ને ઘોંસિયું જોત્યું, તંગીયોટા
ખાંધ્યાં, ને ખમડક ખમડક જીપચા. કે'તાતા કે માલ ચમ્મા પછી. રશીદ
ન મોકલીએ તો સામે ઠેસણે મારતર—એણું થું ચકાવે ?—શેનું બાકું ?....

કાનગર : ઢામરેજનું બાકું...રેલવાઈના કામદા વારે જૂંડા છે. (મમંથી)
દલુશા ઠેસણે પોગા ઈ ખવ સારું ક્યું. એક પંચ ને દો કાજ કરતા આવશે.

નાનલા : (કાનગરની દ્વિઅર્થ વાણી ન સમજતાં) દો કાજમાં બીજું
તો થું .... વીરડીતો વજે ઓખાવવાનો છે ... ..

કાનગર : (બઢીતાં બઢીતાં) એલ્યા લુવારિયાવને તમે ખજાવાઈમાંથી
ઉઘાળા બરાબ્યા ઈ ખધાયે હમણાં ઠેસણુ ધારા ગાઈ ડોભાં છે ને ? ત્યાં
જરાક અટો....

× દપાલી.

નાનલા : (સરુપ) તારી લૂલી સખણી નંઈ રિયે એલા ? મેલું આ છીપર છૂટી ?

કાનગર : (સમ્યોઠિરી મહમતાથી) પહેલાં ગામ આખાની લૂલી બંધ કરો બાપુ, પછી મને છીપર મારવી હોય તો ખુશીથી મારજો તમતમારે.

નાનલા : (ઠરી જમને) ગામ વળી શું કિયે છે ?

કાનગર : તમે મારા કરતાં વધારે જાણો છો. હાલાં મારે મોઢે શું બંધા બોલોયો છો ?

નાનલા : ગામ તો એક વળમાંથી સો વળ કરે, ગામને મોંએ ગઈયું બંધાય ?

કાનગર : ગામને ગઈયું નોં બંધાય, તો દીકરા જેઠા દીકરાનો ટાંચિયો તો ધરમાં બંધાય કે નંઈ ? શું કામ દલુભાએ આપ્યા બે દોકડાના ખવાહાવ બેશું મોડી રાત સુધી પીધા પાંદે રખડું જોઈ ?

નાનલા : હવે વાતનું ધડમાથું બતાવીશ મને ? દલુભાનો શ્રવ કોનામાં છે ઈ ખજર પડે ?

કાનગર : હું તી કેટલીકર્ના નામ યાદ રાખતો રંઉ ? નીત નવેતર....

નાનલા : (હંછેગામને) ખાવી છે આ છીપર ? (નરમાશયી) ઈ રાંડુંનાં નામ મને દે ને, હા બેગો ધરાડો...કાલ સવારે ફેંસલો....ધરમાંથી સાલ જાય....

કાનગર : ઈ તમે મોઢે પગકા મારી જાણો એટલું જ. ઈ માલસી મોકે ય જણીતો તમે વાળ વાંદો કરી રાકવાના નથી....

નાનલા : (પાતો ચડતાં) એવી કયા મોટા ગવંડની છોકરિયું છે ઈ ? મને નામ દર્શા ?

કાનગર : (હંડે કલેજે) નામમાં પેલીપરયમ તો તમારી ગોમી પંટ-પાણીન રૂપથી જ—

નાનલા : એલા, તું તી મગજ-મેટ થોં છે ? આ છીપરં છાતીમાં રહે ? તેં કોનું નામ લીધું ઈ જાન છે તને ? કે પછી આજે સવરાત્ત નથી ? ય ડાડાની પરસાઈ પીધી છે ?

કાનગર : મેં તો ભાગેય નથી પાધી ને કાંઈ નથી પાધું. નેવી છે એવી વાત કરી છે—

નાનલા : (પિતાનો ઘોડો આંધુ રાખતો) તો ચલમમાં ગાંજો કાઢ આકરો આવી ઓઠો. કે પછી મરસની જોળી ચડાવીને આવ્યો છો?... મારાજને ભગવાની દરખ બતાવ્ય તો હું માનું.....

કાનગર : (પૂર્વવત્ ગાંસિયંચી)... રૂપક્ષીને ઘરમાં ધાક્ષીને દીકરાનું નખખોદ કાઢી નાખ્યું... દલુભાની બેઠકમાં રૂપક્ષીને દાથે ઓળીયો કરાવ્યા વિના શું અણુઓખજા રઈ ગ્યા તો ?

નાનલા : એસા પણ આ વાત સાચી હોય તો તો હું મરી જાઉં. મારા ધોળમાં ધૂળ પડે. મારી સાત પેઢીનું નખખોદ નીકળી જાય....

કાનગર : (સિદ્ધપૂર્વક વાતને વળાંક આપતાં) પણ દવે એમાં ભોજેનું ક્યાં છે ? આજે સવારે જ ગામમાંથી અલાબલા નીકરી છે...

નાનલા : નિરાંત યઈ ! ! ગામમાંથી ધો ગઈ. નકર દલુભા એની વાંઢે, ધરાધને ધાન ન ખાત. સંકર ડાડો જી કરે છે, ઈ સારા સાદુ જ કરે છે.

[કાનગર હોઝા તૈયાર કરીને નાનલાને આપે છે.]

કાનગર : (ચલમના તીખારા સંકારતાં) સંકર ડાડાને આજ ધીના દીવા કરાવે, ધો ગઈ એની ખુશાલીમાં.

નાનલા : (ગુસ્સામાં) આજ નક્કી તને આ છીપરડી ખાવાનું મન થયું લાગે છે !

[ઉલીની સાંકળ ખખડવાનો અવાજ આવે છે.]

કાનિયા, જા આજળો ઉઘાડી આવ્ય ! દલુભા કડખ લેતા આવ્યા હશે. તો ઘોડો ઉપર ભાર હશે....

[કાનગર ઉલી ઉઘાડવા જાય છે.
ચાકળ નાનલા સ્વગત બળડે છે,]

રૂપક્ષી પણ રાંડ જતાં જતાં ઘરમાં સાત ધાસતી ગઈ... આખું વેતર વંધ્યું એનું—

[કાનગર વ્હીરે મોંઘે પ્રવેશે છે.]

કાનગર : ત્યાં કહે તો હસતા ય નથી ને માણુકી ય નથી. આ તમારાં ગોમી પટલાણી છે...

[ધીમે પગલે ગોમી પ્રવેશે છે. આંધેડ હમમર, સરસાં તેજસું પડછંદ શરીર. સાલ ચોળિયાતું ભેંં સાથે ઢસરાડાં પહેરણું, વર્ષોથી પહેરાતા અકારાંને લીધે બમણી લંબાઈમાં લબકેલા કાન, કપાળ ઉપર ઓર ઓરેલું ઓઢણું]

નાનલા : (આવકારતાં) કાં ગોમી, આ કાનગરિયો રૂપલીની શું વાત સાંભળી આવ્યો છે ?

ગોમી : (દીન વદને) હાલ્લી વાત છે, રૂપલીએ માથે રાત્ર લીધી.

નાનલા : પણ આખું ફાળું તારી જાણુ આ'તં જાય ?

ગોમી : (પાટના પાયા આગળ ઊભાકે બેસતાં) મારે કાંઈ ચાર આખ્ય થેડી છે ? એણે મને લીંત લુલાવી...

નાનલા : કાંઈ કારહો કર્યો'તો ?

ગોમી : (લમણે હાથ મૂકીને) કારહો તી કાંઈ જોવો તેવો કર્યો કેવાય ! લલલસાંને શૂલામણુમાં નાખી દિધે એવો. ખાટલાંને ઓશિકે મેલ્યું હાંડણું, પાંગયમાં ખોઈલાં પગરખાં. આઠા સુવરત્યા બે પરાણા ને માથે ઓઢાડણું ગોઢકું.

નાનલા : માળી ! ભાગે પેચેલ નીકળી ! !

ગોમી : એતી પ્હોંચતી તો વાત મેલી દિધો ! ગમે તેવી તો ય તમારી દીકરી—

નાનલા : (દાઝતાં) આ ધરણ ટાણે ઇ વાત ઉખેળ્યે કાંઈ ફાયદો ? (કાનગરની હાજરીતું ભાન થતાં) એલા કાનગરિયા, આ છીપકું ખાવાતું મન ટ્યું છે ? ફેકની વાતું સાંભળતો સરમાતો નથી ? (ઉકેલ શોધતાં) જા, ફેકું આવી પેજે ઈ મોર લાહોડો વાળી નાખ્ય. એમાં મજ્જરાં વાહે તો આખી રાત્ર ફેલી ખાહે. (કાનગરજતાં ગોમી તરફ ફરી, વાત પસટાવતા) હમણાં કણુખીવાડણમાં ફાઈ ને ઘેર ફેકિયું નથી થડાતો કે શું ? કાંઈ સાદ લેવા જ નથી આવતું તી હાથે વાસિદાં કરવાં પડે છે.

ગોમી : સાત ઠાંધિયું ધંધાતી હોય પછી કોનો રોડનો દિ' ફો
હોય, તી આ ડેલીએ લાદ લેવા આવે ?

નાનલા : (શપ દાખીને) બાંને કેમ બધું ય બધળું બોલવું પડે છે ?

ગોમી : એવળું કાંઈ નથી. સાંવ સેવળું છે. હું જ એક હેવાડી તી
ન જોયું ટાણું ન જોયું કટાણું ને બાંધારામાં ચૂડસો લખને આપ ઘોડી
આવી'તી.

નાનલા : (અરવરયતાથી) વીંહ વેરહ મોરની વાંતે બંટાણે ધરણ
ટાણે ઉજોગવાનું શું કામ પડ્યું લા ? હં સંભાળે' કંઈ કાંઈ ?

ગોમી : (કપાળેથી ઓઢણું આંખ પર ઉતારી, રડતા અવાજે) વગર-
સંભાળે' સંભરી આવે એવો કામો કર્યો છે....

નાનલા : (ઓઢી લેતાં) કોણે ? મેં કે તે' ?

ગોમી : (આનકથી) મેં ને તે' બેઠયે. મેં ગારકા પુરહને જાણ
વેંચી. તે' મારા પરણ્યા પટેલને કમોતે ગૂડી નાંખ્યો. જીંટિયું વાંચ વાવરીને
કેવરાબુ' કે એરુ આલખો છે—

નાનલા : (નિઃસહાય બનીને) જા, ડેલીને બરડોને આંખ ગાંમમાં
ઢંઢેર પીટાવ્ય.

ગોમી : હવે થૂંક ઉડાડયે શું વળે ? દાલાં ઘોડીનાં ય ઘટે ને ઘોડે-
સ્વારનાં ય ઘટે. અટાણે તો પગ પાંહે બળે છે હં કેસારંગનું કરે...કે...?...

નાનલા : (આંતમાથી હોગર્વાના છટકારાથી) હં તોં હું સમી
સવારનો પૂછું છું પછી તારાં રાદણાં આડયે જવાબ જ ક્યાં દે છે ? છોડોને
હાહરે સોંઠાડવી તી એનું શું ચ્યું, બોલ્ય'જેઈ.

ગોમી : હાહરે તો એને સદે છે જ ક્યાં, મોટાં લંબેચરીનાં છાકરી ને ?

નાનલા : ધણી મારફ્ટ કરતો હશે ?

ગોમી : ના રે, બાપુ ના. સામી ધણીને મારે એવી છે તમારી છાકરી.

નાનલા : (હસીને) હું ક્યાં નથી જાણતો ? પછી તંયે પછે હાહરે
બીજું હુઃખ શું છે ?

ગોમી : હજી તો ઘણું કાંઈક નથી; પણ નાતપણમાં આ ઘરનાં
લાંડલાંની ખીચડી ને ખાટિયાં ખાઈ ગઈ છે ?

નાનલા : હા...આ...

ગોમી : તી હવે હાદર ખાસ ને રાટલા ગળે કઢતાં છે. કાઠીના
લાંડલાંની ખીચડી ને ખાટિયાં ન્યાં કર્યાં જડે ?

નાનલા : (દસી કાટતાં) ન ગોમીનાં કંઈક ખીજાં મારણુ હશે.

ગોમી : ખીજાં, તો એનાં લખખણુ તમે ક્યાં નથી મળતા ?

નાનલા : (ચોક્કાને) શું વળી ?

ગોમી : (લાપરવાદીયો) અર્થાં તો તમે જ શીખવ્યાં છે ....

નાનલા : (ખીજકાતાં) વાતેવાતમાં હું, હું ને હું ?

ગોમી : (દસી પડતાં) કાં બૂલી જાય ? હું ખાંઈ ખોશરીમાં રળ-
કપડાંમાં પંખા ચારખવા આવતી તંથે તમે આ પાટ ઉપર બેઠાં ન્યાં કણે
રૂપેલીને બેઠાડીને ગૂડગૂડગૂડગૂડ હોકો પીવરાવતાં, હું તમને વારતી પણ
તમારું રમતપગાં જાતું—પણ છોકરીનું એમાં નખખોદ નીકળી ગયું—

નાનલા : (વચ્ચે) તી રૂપેલી શું હજી મોટી થાતાં ૫ હોકો
ગડગડાવે છે ?

ગોમી : (કપાળ ફૂટતાં) એક હોકલેથી જ હાંડિ કપડું હોત તો
સારું થાત...

નાનલા : કાં સિવાય કાંઈ ખીજું કહેત વળગ્યું છે ?

ગોમી : એક કરતાં એકવીસ.

નાનલા : ચલમને રવાડે ગઈ છે ? આ કાનગરિયાના પાકોશમાં એક
ફળિયે રિયો છો, તી ગાંને બાંને પીતાં તો નથી શીખીને ?

ગોમી : એવેવેય ! ગાંને લાંબ કાંઈ કહેત થોડાં કેવામ કે
માટેવળનો પરસાદ તો મોટા જાણમધર બોગી ૫ પીએ ! પણ રૂપેલી તી
એના ઠીકરાનાં ચલમું પીએ ?

નાનલા : (અધીરા થઈને) ઠીકરાની નંઈ તો સોનાનીમ ગણીને પીએ !

ગોમી : દીકરું ય નંઈ ને સોતું ય નંઈ. (ફાય લંબાવીને) જુવો, સામે ટાડલે સીંદો પડ્યો ઈ માઈલિ—

નાનલા : હેં ? શું કે' છ ! !

ગોમી : હા, હાલું કંઈ છું.

નાનલા : કોણ પાપ છે એને ?

ગોમી : રાપા ખનાદાનાં છોકરાં—ગામના હિતાર ! પીકું ધરતી પછવાડે જ બબ્બું છે ને !

નાનલા : (ડાહ્યા જતાં, જરા વાર રહીને) આંધેમી જ આખી મઈ. કાનગરિયાનાં જ બધાં કામો—

ગોમી : ઈ કાળમખો એક—એશરિયે રે'વા આવ્યો તે દુ'તી મારી નિંદર હડાડી દીધી છ, આડે ય પો'ર છોડીની નજર રાખતી, પણ કાલે જ હું આંધળી થઈત ચઈ મઈ. મને તો કાનગરિયાનો જ વે'મ છે. એણે જ મૂવા ધરખોદિયે બગાડી—

નાનલા : (ગુસ્સાથી સ્વગત) ધરખોદિયો મારું અત્ત આછને મારી જ ધોર ખોદશે ? (ગોમીને) તું કે'છ, પણ ઈ જાગે કાના ભેગી ?

ગોમી : રામ જણે ! મને તો કાંઈ દશ્ય નથી સૂઝતી.

નાનલા : (વધતી અસ્વચ્ચતા સાથે) તને કાના ઉપર વેમ આવે છે, ગોમી ?

ગોમી : ખીજું છે કોણ ગામમાં ? મારી કદીનાં ખાનારાં સિવાય ! ? ...ખવાદાવ—

નાનલા : (ગભરાતા) સાચોસાચ ?

ગોમી : હા, નાનપણમાં તમારા જ શીખવેલ આજા મોટા થતાં મોંઘા પડ્યા. પાટે બેઢારીને તમે એને સાફ બધાવતાં ને બેઢ્ય બીડાવતા. ઘેર આવીને ઈ સાંકાના મલોખા ફાલીને આવડોક હેઢિ બનાવતી, મારા એ.દહ્યાની બેઢ્ય બીડતી, શેરડીની કાતરીનો જમૈયો ખોદતી ને પછડીનો સાફ બાંધતી.

નાનલા : છાકુરાંવ તો એમ રમે જ ને ?

ગોમી : રમત તો રમવા જેવડાં હોય ત્યાં ભગણ ને ? આ તો મારા બાપના બાપ જીવડી સાંઠ થઈ તો મ નાનપણનો છેલ્લોગાળો મારો મનમાંથી નોં ખર્યો ને પાછું, માથે મૂળાળા બાપનો કડપ થોડો છે ? રાંડીરાંડીની છોડી ને ગરાસિયાની થોડી; એવું કાંઈ ધણી નંધ, સૌ પલાણે.

નાનલા : (હિપસંદારતા) આ તો બારે બૂંડી થઈ કેવાય.

ગોમી : (સાંધી લેતા) — બૂંડી તો કાંઈ જેવી તેવી થઈ ? તઈણ દાણ દાદરે મેલી ને તઈણે મ દાણ પથ્થમાંથી ચૂટીને ટોર ખીલે આવે ઇમ આવતી રઈ. મારાથી તો દવે શેરી વચ્ચારે કીંચી આંખ કરીને નથી દલાવું. માનશો વાત ?

નાનલા : (સાચા ખોટા દંડને દંદે) છાકુરી બારે કપાતર થઈ — મેં નોવું ધાયું. કે આવી બૂંડી.....

ગોમી : (વચ્ચે) બૂંડી, બલી તમારી જ છે ને ?

નાનલા : (અસહ્ય પાડીને) દવે એકનેક વાતનો સગડ મેલીશ ? આ ધરણ ટાણે —

ગોમી : (નરમ થેંશ થઈને) ધરણ ટાણું તો હું મ જાણું છું. પણ દવે આ રાહના મોઢામાંથી સૂદવું કેમ હું દમજવેલી ! હું સાદુ તો તમ પાદે આવી છું.

નાનલા : ભાગીને કિથે મારજે ગઈ દરો ?

ગોમી : (જે મ દાય પહોળા કરીને) હું જાણે ને વાગવાન જાણે ! કાંઈ કિથે છે કે મુન્નિવાસરની સીમમાં પહો ગઈ છે, કાંઈ કિથે છે જોલીયા નદી બીતરી ગઈ. ગામમાં જોડલી જીલ, એટલી વાતું થાય છે. કાંઈ કિથે કે લાયકાનો વેદ પેરીને વાળી ગઈ, ખીજું કાંઈ કિથે છે, તરગાળાનો નાયક નાટકમાં ઉપાડી ગો ! હું તો એકથી વાતું સાંજણું છું ને જાણ મરું છું.

નાનલા : ગામ તો જે ગાઉ આમ દાલે ને જે ગાઉ આમે મ દાલે. એમ જાણ મરીએ તો રવાય કેમ ?

ગોમી : (જોડણું આંખ પર ઉતારી) મારું પેટ એવું પાકયું તાંચે

ઈ સંધુ ય સાંભળવું પડે છે ને ? (સ્વગત) આ, કરતાં. તો 'કૂખ' ખાલી રહ
હોત તો સાત થોડે સારું હતું...વાંઝણી કે'વાત એટલું જ ને ? પણ આ
તો છતે ઝોરજે ય....નાંઝિયામેણાથી ય વધારે—

નાનલા : (અઠળાગચૂથી) આ ધરણીએ રાવા ખેડે ઈ પાછી આવશે ?

ગોમી : હવે તો હું પાછી ચાલ તો છૂટું આ દેખાદેખીમાંથી !....
આ તમે એને નાંપને ઢેકાવો છો, પણ વાંદે માણુદ મોક્ષીને જાળ કદા-
વવાતું ય સૂઝે છે ?

નાનલા : (પાનેા ચડતાં) મારી માણુકીને દહુભા ઠેસવું લઈ ગયો છ.
એવું ય માળે ધરણીએ જ સાચવ્યું—મળે મારફતિવાંની રશીદનું સંધિયું
વયું જાતું તું ! નીકર દેન છે રૂપલીનાં કે મુંજિયાસરની સીમ વળોટી શકે ?
માણુકી રેલના અંજિલની દારોદાર ધોડે છે.

[ડેલીની સાંકળ ખખડે છે, ઘોડીના
ગોંખારવાનો અવાજ.]

(ઉત્સાદથી) આ આવી પૂઝા દહુભા ! એલા કાનગરિયા, માળા,
વાસિદામાં ય ભવ એકની વાર ? એલી તારી કાકી ઉપર કડખતો ભાર દરો,
હિંદાઅ ઝટ આગળિયો નીકર આ છીપરું ખાઈશ છૂટું !

[ગાંઠણ ઉપર ચડાવેલ ચોતડી અને હાથમાં
લાદ-મૂતરવાળા સાવરણ સાથે કાનગર ડેલી
ઉપાડવા જાય છે.]

ગોમી : (વાચતી) દહુભાને માણુકી ઉપર ધોડાવો તો સોના વાસા
મંજિયાસરની સીમમાંથી જાળ લાગી જાય—

નાનલા : (નિમિત્ત દારવથી) દહુભાને ? રામ રામ જાને. દહુભા દીકરા
હવે દિ' વાળી રહ્યા ! !

કાનગર : (બહીલે મોઝે આવીને) ત્યાં તો દહુભા ય નથી ને કડખતો
ખારો ય નથી—

નાનલા : તમે માણુકી ઉપર કાણુ આપ્યું ? ઈ ખોખારો તો
માણુકીનો જ—

કાનગર : હાસમો સધાવાજો, માણુપાને બાંધવા આંગે છે.

[મેલાં પહેરણુચકી અને ફાટલ તરોં ટાપી-પહેરણો
હાસમો ઘોડીને દોરતો દાખલ થાય છે.]

નાનલા : એલા હાસમા, માગુતિપાની—ઓસોં છું ડેવાય ?—રસીક—
તારા બેગી મોકલી ?

હાસમો : માલ ચક્કા મોર રસીક ? હજી વાલણનાં તો કાંઈ ઠેકાણાં
યાં. આવે તયે સાચા—

નાનલા : તયે દલુલા ક્યાં રોકાણા ? ચીરડીની સીમનો વજો—

હાસમો : દલુલા તો બેઠી ગા રલમા. અટાણે તો એક ઠેસણે ય
વજોટી દીધું હશે.

નાનલા : (ચોડાને) સાચોસાચ ?

હાસમો : હા. મને કે'તા ગ્યા કે કાટાને હાંડેયો ઘોડી છોડીને
આપણી ડેલીએ બાંધી આવજો. આ પાવડું ધક્કાના આપણીનું આપતા ગ્યા—

નાનલા : (સશંક થાયરાતાં) બેયું બીજું કાંઈ—?

હાસમો : હા. (ગોમીને જોતાં) ગોમી કાઢી, તમે કાંઈ આપ્યા કણે જ
બેગા યદ ગ્યા—મારે તમારી ડેલીએ ધક્કો આસજ્યો.

ગોમી : (સોત્સાહ) મારી રૂપલીના કાંઈ પાવડ, ગ્યા !

હાસમો : રૂપલી બેન તો ઠેક તારોડિયું નેતું આપચ્યું તંબુના
ઠેસણુમાં આવીને સ્તૂતો તાં. દલુલા બેગા ઈ રલમા બેઠી ગ્યા—

નાનલા : (ન'હરવાતાં) 'કાનગરિયા, આ છીપરું મારી છાતીમાં
માય' ! મારું મોત જગાડી નાખ્યું. મારી સાત પેઠીનું સમ્પત્તિનાહ—

ગોમી : (ફૂંકવો મૂકીને) મારી રૂપલી ! જલોતાની જાણતલ કૃષ્ણ !
...ને કલલા ?...

[હાસમો ઘોડી બાંધવા નીકળે છે.]

નાનલા : છાની ર ગોમી !...હલજો તો મારો હાટ વાજ્યો—

ગોમી : (મુક્ત રુદને) પણ રૂપલી ને-ફમત્ત એક જ લોંઘી—

નાનલા : (ગોમીને મૂંગી કરવા) તું ગાંડી થા 'માં, ગોમી. 'હજી મગ ચોખા બેમા નથી થઇ ગયા. હજી ઈ નૂધરાવને'બેયને પાછા વાળીશ. એલા હાસમા !

હાસમો : એ હો !

નાનલા : આંઈ ઓરો આજ્ય. કાનગરિયો ઘોડી બાંધશે.

હાસમો : (ઝડપભેર આવીને) તું કીધું ?

નાનલા : રેસે કેટલાંક ટેસણ વજોઢ્યાં ?

હાસમો : (ધીમે ધીમે ગણત્રીયા) એ....એ....ને એક, એક ને એક બે ટેસણ માંડ વજોઢ્યાં હશે. ભારખાનાતું લપસોંદર આજ લાહોલ હ બોડયું' તું તી ઈન્લ ગયાઈ' ભારેગી બાયડીથી ય ધીમાં પગલ'—

નાનલા : (ગ્રોત્સારિત થઈને) તમે ઝખ મારે છે દીકરાવ. કાનગરિયા, માથુડીને આડેપડ નાખીએ તો ?

કાનગર : તો ય ન અંખાય—

ગોમી : (ઢાંકયે મોંએ રડતાં) હાથથી ગ્યા, એને હવે હેથ કેમ કરી ધગાય ?

નાનલા : હાસમા, રેલ કયે ટેસણે પોમતા આવી ?

હાસમો : સૂજન કેટલો ચડયો ?

નાનલા : દોઢ વાંહ.

હાસમો : કેયું ટાણું છે ?

કાનગર : સીમે લાય પોંચાડનાતું.

હાસમો : (નિશ્ચિત અવાજે) હે પોગી, કે ધડી બ ધડીમાં પોગશે.

નાનલા : હે ન અંખાય. આપોં પડી ગ્યા.

હાસમો : પણ જ'કહનમાં પડી રહે સારી વાર હો બાપુ ! ડખાંવની માલમેથું કરશે, બોલસા પાણી લેશે ત્યાં તો સાથી છૂટવા ટાણું થાહે—

નાનલા (તુકો સૂઝતાં) હાસમા હારે ટેસણેથી તાર મેલાવશું, ગોમી ?

ગોમી : (નીચી નમીને) હવે તો, (ડોક ઉપર હાથ ફેરવતાં) આંપાં કણે મેલાવો તો છે ! !x

['સંસ્મરણ': લેખક પાંચમો]

એલ

એલ.બી. ની સનદ લઈઈ, સ. ૧૮૮૩માં વકીલાતનો ક્ષેત્ર—
દાક્ષિણીની 'એપેલેટ સાઈડ' પર સર કર્યો. ગુજરાતના
પ્રખ્યાત વકીલો નાનાલાલ દરિદાસ ને ધીરજલાલ મયુરાદાસ

તો તે વખત પહેલાં નિવૃત્ત થઈ ગયેલા પશુ નગીનદાસ તુલસીદાસ^૧
મારફતીઆ, અને સર જોડણદાસ કદાનદાસ પારખ, એઓ ધણા 'સીનિયર' વકીલ
ગણાતા. મોતીલાલ ગુપ્તલાલ ગુનરાી પશુ 'સીનિયર' ગણાતા. રા. ગોવર્ધનરામ
ત્રિપાઠી તથા સર ચીમનલાલ સેતલવાડ હજી 'જુનિયર' હતા. માકંડરાય
નં. મહેતા (માળુભાઈ) તુરતના દાખલ થયેલા; પછી કું તેમનો સંકલ્પોગી થયો.
એઓ દાક્ષની ભગતવાડીને (જેને ત્રીજો માળ સર જોડણદાસ રહેતા, બીજો માળ
૨૧. જમીએતરામ અને મંછાશંકરના પિતા હુવણરામ રહેતા, તેને) પહેલે માળ
રહેતા હતા. ગુજરાતીની 'ગ્રેકટિસ' પર તે વખતના દક્ષિણી વકીલો જેમ મીટ
માંડતા તેમ દક્ષિણીએની ગ્રેકટિસ પર અને ગુજરાતીએ મીટ માંડતા, અને
મુકાબલે વકીલોની સંખ્યા એાછી હોવાથી અરસપરસનું કામ મળી રહેતું.
પશુ દક્ષણની ગ્રેકટિસ મેળવવા એાડી લિપિ જાણવાની જરૂર રહેતી. તે લિપિ
શીખવવા માટે અને સર જોડણદાસના દક્ષણી કારકુનને શક્યો હતો. એમ
પશુ ખરું કે વખતે એ કારકુન મારફતે કોઈ રજોખમ્મો કેસ મળી જાય.
પાછળથી માળુભાઈ (સર મનુભાઈ નંદશંકરના ભાઈ, માકંડરાય) ધીરજ-
લાલ વકીલના માળામાં રહેવા ગયા અને જોડણદાસભાઈ પોતાનો અંગલો
જે તે વખતે એપાટી પર સુધરાઈની 'નાઇટ-સોઇલ ડીપો' (રાત્રે મંદકી
નાખવાની જગ્યા) પાસે આવેલો હતો ત્યાં રહેવા ગયા. થોડા વખત બાદ
પોતે તે અંગલો તોડી પાડી 'દાલનાં બે મકાન બાંધ્યાં જેનું મુખ્ય ક્વીન્સ

૧ 'કોડિયા'ના તત્ત્વોમંડળમાંના એક પશુ હતા: (જુઓ લીલાંસુકાં પાનનું.
પૃ. ૧૦૬) તથા એ વિભાગમાંના નં. ૧૭. વિરોધા બીજા હલેખો). —સં. માનસી.

રાડ પર પડે છે. નગીનદાસભાઈ કાલકાદેવી રાડ પર પોતાના મકાનમાં રહેતા અને મોતીલાલ મુનશી પોતાના ભાઈ મુગટલાલ મુનશી બેડે કાલકાદેવી રાડ પર તેમના મકાનમાં રહેતા. ચિમનલાલ સેતલવાડ અભ્યાસ કરતી વખતે કાલકાદેવી પર, રામવાડી પાસે રહેતા હતા; તે પાછળથી ગિરગામમાં રહેવા આબ્યા અને જોવાઈનરામભાઈ રામવાડી પાસે મહારવાડીમાં રહેતા તે રોંગે ફાટી નીકળ્યા બાદ વિવસન હાઈસ્કૂલની (ગિરગામ બેંક રોડ; હાલના, વિહલભાઈ પટેલ રોડ) સામેના એક મકાનમાં રહેવા આબ્યા. જેમાં તેમના વાતપ્રરથ યયા બાદ સર લાલુભાઈ આસારામ શાહ જેઓ પાંજરાપોળ પાસે રહેતા હતા તે ત્યાં રહેવા આબ્યા. તેના ઉપરના માળ પર સૂરતના પ્રખ્યાત વકીલ કાળાભાઈ લાલુભાઈ, જેમણે મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી તે રહેતા હતા. એસ.એલ.ખી.માં પાસ યયા બાદ હું ભગુડીઆ કુટુંબથી છૂટા પડ્યો. થોડો વખત રામજી ભગવાનની ચાલમાં રહ્યો. ત્યાંથી હાલ જે મકાનમાં પિત્તળે મેન્શનમાં હું રહું છું તેની સામે વિહલભાઈ પટેલ રોડ—તે વખતના ગિરગામ બેંક રોડ પર એક દશાણી ગૃહસ્થનું બેડું (માળ વગરનું) મકાન હતું. તેમાં મિ. કાળાભાઈ રહેતા હતા તેમણે ખાસી ક્યું ત્યાં રહેવા ગયા, ત્યાંથી રામજી પહેલે માળે ગયો અને પછી છેવટ કુંભાર ટૂંકડે એક મકાનને ચોથે માળે ગયો. આ રીતે માળુભાઈની પડોશમાં જ હું રહેલો અને અમારી પ્રેક્ટિસ લગભગ એવી જ ચાલતી.

ભગુડીઆ કુટુંબથી છૂટા પડ્યો એટલે બર ચલાવવા માટે કમાવાની કાળજી યયા માંડી. શરૂઆતમાં વકીલના કંપામાં કામ મળે નહિ, એટલે કસમથી જે કાંઈ થોડું બાણું મળે તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. મઝગામ મતાર પખાડીમાં તે વખતે શાઈ બાળુસજી ટેમલે એ નામના ગૃહસ્થ “મરીઘાંઘા કૈષાલી” એ નામનું ત્રણ ભાષામાં—અંગ્રેજી, મરાઠી અને ગુજરાતીમાં—એક અઠવાડિક ચલાવતા હતા. તેમાં મેં અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં દર અઠવાડિયે લેખો લખવા માંડ્યા. તે બદલ તેઓ મહેનતાણું આપતા. ભરૂચની એક હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરની માગણી પરથી ‘આર્થિ-લાઈન્સ ઓફ એસેઝ ફોર હાયર સ્ટાન્ડર્ડ ઇન હાઈસ્કૂલ્સ’ એ નામનું એક પુસ્તક લખી આપ્યું. તેમણે પણ નાની રકમ આપી. મુંબઈમાં પણ તે વખતે જીવન બહુ મોંઘું નહોતું. ૨૫) થી ૪૦) રૂપિયાના ભાડામાં તો

આખો માળ મળતો. ભટનો રૂ. ૪ પગાર. આપણે ત્યાં રસોઈ કરી બીજે નોકરી કરવા ભમ. એટલે તે વખતનું આશરે પચાસ-પંચાવન વરસ પરનું મુંબઈનું સાધારણ જીવન બહુ ખર્ચાળ ન હતું.

પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી વકીલો

તે વખતના વકીલવર્ગમાં ઘણા બધીતા ગુજરાતી વકીલો હતા. મંછાશંકર જીવણરામ વકીલ જે મુંબઈની રમેલ કોઝ કોર્ટના વકીલોમાં બહુ ઊંચા દરજ્જાના વકીલ ગણાતા. અમારા કુટુંબના જૂતા પરિચયને લીધે તેમણે 'ઓફર' કરી કે મારે તેમની જોડે રહી તે કોર્ટમાં કામ કરવું તે કાગનો પરિચય મેળવવા એક દહાડે હું ત્યાં ગયો. ધંધાની શરૂઆતમાં મારવાડી, દાણાવાળા વગેરેના કેસો, જે રમેલ કોઝ કોર્ટના કજીઆઓનો મુખ્ય ભાગ હોય છે, તેની એકપક્ષી તપાસનો દેખાવ જોઈ મને ઘણી ધૂણા-ધૂણો તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયાં. કારણ મારો રવળાવ એકસવાયો, અને જે શાન્તિનું વાતાવરણ માગતો હતો. અહીંયાં અંગ્રેજોમાં જેને 'શિશ માફેટ' કહે છે તેવો દેખાવ ને યોધાટ; Babel of voices. મને સમજ ન પડી કે હું પગ પર જમો છું કે માથા પર. મેં ભાઈ મંછાશંકરનો આભાર માન્યો અને એપેલેટ સાઈડના શાન્ત અને ગૌરવથીલ વાતાવરણમાં કામ કરવાનું વધારે પસંદ કર્યું. રમેલ કોઝ કોર્ટમાં કામ ઝટ મળે, થોડીઘણી કમાણી પણ તુરતાતુરત થાય, જે બહુ વિચારમાં લીધા બાદ પણ એપેલેટ સાઈડ પસંદ કરી. પોલિસ કોર્ટનું વાતાવરણ એનાથી બદલત જોયું એટલે ત્યાં પણ ન ગયો. કાને ખબર કે ઇ. સ. ૧૮૯૩માં જે કોર્ટને મેં ગારા પ્રેક્ટિસને માટે તિરસ્કારી હતી, તે કોર્ટમાં ખાર વરસ બાદ (ઈ. સ. ૧૯૦૫) હું જજ તરીકે નિમાપાનો હતો અને મારી બિ'દગીનું એક લાખું-ચોવીસ વરસનું-મકરણ ત્યાંના ઊંચામાં ઊંચો વીક જજનો ઓફીસ મેળવી પૂરું કરવાનો હતો !

“મુવા ખાપની મોટી આંખો” જે કહેવત મુજબ નહિ પણ ખરે-ખર તે વખતના વકીલો અને બારિસ્ટરોમાંના ઘણાખરા પોતાના ધંધાને એમ આપનારા હતા. બારિસ્ટરને માટે એટલા માટે લાખું છું કે તે અરસા-માં દરેક અઠવાળિયે એક દિવસ-બુધવારનો-બારિસ્ટરો જે અપીલના કામમાં

આવવાના હોય તેવા કામ માટે રખાતો હતો. બીજા બધા દહાડા ખારિરટરો. ઓરિજિનલ સાઈડ પર એટલે જ્યાં તળ મુંબઈના દાર્વાઓ ચાલે ત્યાં કામ ચલાવતા હતા. બુધવારે એ સાઈડનું કામ અંધ રહેતું. માત્ર મુંબઈની નાદારીની અરજીઓ એ દિવસે સંભળાતી, એટલે ખારિરટરો તે દિવસે છૂટા હોઈ અપીલો ચલાવવા આવતા. એ બુધવારને એપેલેટ સાઈડ પર 'કાઉન્સેલસ ડે' કહેતા. અને ઓરિજિનલ સાઈડ પર બુધવારની કોટ' એટલે નાદારીની કોટ' તિરસ્કારયુક્ત રીતે વર્ણવતી. કોઈ ગળ ઉપરાંત વેપાર, સ્ટો યા દેવું કરે તો તેને બુધવારની કોટ' જોવી પડશે એમ સાધારણ રીતે બોલાતું અને સૌ તેમાં રહેલો ગણિત અર્થ સમજતા. ફોજદારી કામ એન્સન અને બીજાં સંવર્ગો-ફોજદારી સુદ્ધા-કામ માટે મિ. ઇન્વેસ્ટિગેટી અન્ડ કાઉન્સેલ ગણાતા. સર ફિરોજશાહ મહેતાની ખ્યાતિ ફોજદારી કેસોના ધારાશાસ્ત્રી તરીકે ધણી ઊંચી કક્ષાની ગણાતી, પરંતુ એઓ પલ્લખતું કાં તો કાઠિયાવાડમાં કાં તો મુંબઈની બહાર 'ડિરિટ્રક્ટસ'માં જતા. મુંબઈની અપીલો થોડી સેતા. તે જ પ્રમાણે બહુદીન તૈમબજીનું પશ્ચ હતું. કાશીનાથ તેલંગ તો ઓરિજિનલ સાઈડ પર રોકાઈ રહેતા હતા. રા. બ. કીર્તિકર, રાષ્ટ્ર ઝોનરેબલ મી. મુકુન્દરાવ જયકરના માતામદ, મિ. આપ્ટે, સર નારાયણ ચંદવરકર, એમના મામા શામરાવ વિક્રમ, સર મહાદેવ ચૌખલ, દાજી આપાજી ખરે વગેરે દક્ષણી વકીલોમાં ઊંચું પદ ભોગવતા અને તેમાંના ધણીખરાને મુંબઈની બહાર પુણે કામ મળતું અને તે નફાકારક હતું કારણ તળ મુંબઈમાં અપીલ ચલાવવાથી જે શી મળે તેના કરતાં બહારગામ જઈ અપીલ ચલાવવાની શી અનેકગણી મળતી. એકલા મુંબઈના કામમાંથી તેઓ ભાગ્યે જ વાડીજંગલો જતાવી શક્યા હોત. ગુજરાતી વકીલોમાંથી બહારગામની પ્રેક્ટિસ સર ગોકુળદાસની ધણી હતી. ઉમરેડના વતની, ખેડા જિલ્લામાં જણીતા, એક વખત ઝાંઝીબાર જવાનું સાદસ કરી ત્યાંથી નામના મેળવી આવેલા, અને પછી એમની અહીંની પાંખો મળ્યૂત, એટલે ઊડવાનું બહુ ફાવતું. સુરત, વડ્ય, ખેડા, નરિયાદ, અમદાવાદ, જે ડિરિટ્રક્ટમાં જુઓ ત્યાં એમના વખાણનારાઓ (એમની પાંખો) જથાઅંધ. જેને તેને એમનું જ નામ આપે. વળી ચરોતરની બાહોશ પાટીદાર કામનો પૂરતો સદકાર, એટલે ધંધો ધણો જ વધી ગયેલો. એમની 'એડવોકેટસી' સાધારણ.

જોલે ત્યારે અપ્પા મોંચીને જોલે. વખતે પાછળ ખજવાળતા હોય; Impressive નદિ, પણ Sound ખરા અને અનુભવે પાકટ. નગીનદાસ મારફતિયા, મોતીલાલ મુગટવાળા-એમની દારના ખરા, પણ ઉપસા દારણોને લીધે એએએ એ બધાને પાછળ મૂકી દીધેલા.

નગીનદાસભાઈ પાછલી અવરયામાં વૈષ્ણવી સંપ્રદાય તરફ બહુ વળી ગયા હતા, અને સવારસાજ તો વૈષ્ણવ મંદિરોમાં જઈ લગ્નનકીતનમાં વખત કાઢતા. અપેરે શેર બજારમાં એક આટો મારી આવે. કાળો ડગલો, તે વખતની ફેશન મુજબ અને ગાલે થોભિમાં, જરાઉ મુઠ, વિશાળ કપાળ, તેમાં મોઠો કંકુનો ગોળ ચાંદલો, ધોતીઉં, મોળાં બૂટ અને માથે સરતી, કાપરથસાલી પાધરી. નાકે ચરમા, ગળે હમેશ ગરમ ગળપટો, દેખાવમાં લગ્ય ને રવાબદાર. 'કેટનું' કામ થોડું હતું પણ ત્યારે અપીલ ચલાવે ત્યારે એટલી નમ્રનાયી ચલાવે કે તે સાંભળનારા જડગતેને પણ એમને માટે સમજાવ બિપજે; ગુજરાતી જૂતા વકીલોમાં બહુ ભક્ષા વકીલ તરીકે એઓ નામ મૂકી ગયા છે. બાકી પોતાની જીવાનીના વખતમાં એમણે પણ સુધારાનો ઝુંડો પકડેલો.

તે વખતે ધોતિયાને બદલે પાટલુન પહેરવાની ફેશન ગુજરાતી વકીલોમાં હજી શરૂઆતમાં હતી. દક્ષણી બધા જ પાટલુન પહેરતા, કેટલાક તો સાંખા કેટ પર નેકટાઈ પહેરતા. ગોઠજદાસભાઈ પાટલુન પહેરતા પણ જોવારખન-રામભાઈએ ધોતીઉં જ ચાલુ રાખેલું. ધોતીઉં કમરેથી ખસી ન જાય માટે સામકાનો પટો પહેરતા. બાકી કાળો કેટ ને બૂટમોળાં.

સર ચિમનલાલ, મોતીલાલ મુનશી, માળુભાઈ, હું અને પછી આવનારાઓમાં લક્ષ્મણભાઈ શરૂ, મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા, નંદવદત કપૂરરામ મહેતા, ઉર્તામજાલ કેસરલાલ, અસદવજી મુ વગેરે પાટલુન જ પહેરતા. માત્ર નાનાભાઈ દરિદાસના નાના ચિરંજીવી જૂતા રિવાજને વળગી રવા. ધોતીઉં, સીધી બાંધના કેટ, માથે પોતાને હાથે બાંધેલી ખૂબ મોટી કાપરથસાલી પાધરી પહેરતા. ૨૪૦ નાનાભાઈ દરિદાસનો પોતાના દરેક પુત્રને આદેશ હતો કે પોતાને હાથે બાંધેલી પાધરી જ પહેરવી, કાઈ બીજાને હાથે બાંધેલી નહિ. અને એમના પાંચે પુત્રો એ આદેશને અમલમાં મૂકતા.

ક્યાં તે જમાનો તે ક્યાં હાસનો જમાનો ?

હવે તો પાષડી ગઈ, ને ટોપી આવી; ને ટોપી પણ ધીમે ધીમે જવા ખેડી છે, ને ઉઘાડા માયાની ફેશનની શરૂઆત થઈ ગઈ છે.

પૂર્તિ (ડિસેમ્બર ૧૯૪૪ના અંકમાંના હપતાની)

મુંબઈની રમેલ કોઝ કોર્ટ એ પ્રિસીડેન્સી ટાઉન રમેલકોઝ કોર્ટ કહેવાય છે. અને એવી કોર્ટ આખા દેશમાં માત્ર ત્રણ છે. કલકત્તા, મુંબઈ ને મદ્રાસની. એને માટે ગવર્નમેંટ એન્ડ હિડિયાનો કાયદો પણ ખાસ છે. બ્યારે પ્રંતો પા દલાકાનાં બીજાં શહેરોની રમેલ કોઝ કોર્ટો તેનાથી નાના દરજ્જાની અને ઓછા અધિકારવાળા હોય છે અને તે કોર્ટોને માટે પ્રેસિડીઅલ રમેલ કોઝ કોર્ટ નામે કાયદો (Act) પસાર કરવામાં આવેલો હોય છે. આ રમેલ કોઝ કોર્ટ કેટલીએક બાબતમાં કલકત્તા અને મુંબઈ જેવી હાઈકોર્ટની સત્તા અમુક અંશે લેઈ શકે છે. સ્થાવર મિલકત યા લાગીદારીને લગતા દાવા કોઈ પણ રમેલ કોઝ કોર્ટમાં ચાલી શકતા નથી. પરંતુ ધીરલા નાણાં સંબંધી, લાકુ, મહેનતાણું, પગાર, કરારભંગની તુકસાની વગેરે પરચુરણ તત્તની તકરારોનો નિકાલ એ કોર્ટ લાવી શકે છે. દાખલા તરીકે વેપારના કરારભંગ સંબંધી રૂ. એ દળરની ૬૬ સુધીનો દાવો પ્રિસિડેન્સી રમેલ કોઝ કોર્ટમાં લાવી શકાય છે. એવા દાવા હાઈકોર્ટની ઓરિજિનલ સાઈડ પર ન લાવવા હોય તો પ્રિસીડેન્સી રમેલ કોઝ કોર્ટમાં લાવી શકાય છે. મતલબ કે એવા દાવા સંબંધે મુંબઈની રમેલ કોઝ કોર્ટ હાઈકોર્ટ જેટલો જ અધિકાર લેઈ શકે છે, ને સામાન્ય રીતે પક્ષકારો એવા દાવાઓ રમેલ કોઝ કોર્ટમાં જ ખાંધે છે કારણ ખર્ચ ઓછો ને નિકાલ ઝટ. એ કોર્ટ ગરીબ માણસની કોર્ટ—Poor Man's Court—કહેવાય છે. હાઈકોર્ટમાં જતાં સોસિસિટરની ફી, બારિસ્ટરની ફી, એમ ખર્ચ ખરો વધી જાય છે. ગણું નિષ્કપુદ્ધ ચાલતાં અને પછી એવા પહેપારી દાવાઓ commercial causesની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ હતી કે માત્ર કોર્ટ—ફીમાંથી બે ત્રણ લાખની ચોખ્ખી બિયજ—ખર્ચ જતાં—સરકારને થતી હતી. એ પ્રકારના દાવાઓને હાઈકોર્ટની ઓરિજિનલ સાઈડ પર એટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું કે તેને માટે ખાસ એક જજ—

Commercial capital ના નિયમ અનુસાર જજ-નીમવામાં આવેલો કે જેથી નિકાસ ઝટ થાય. એમાં વિલંબ થાય તે વેપારીને ખાસને નહિ. મારી ખાસે જપાન જોડે થયેલાં ઇંડેન્ટ-(Indent)-સંબંધના ફેટલા થે હાવા આવેલા, અંગ્રેજો જોડેના પોતાના કરારની રાશતો પાળતા-પોતાને સો ટકાનું નુકસાન થતું હોય તો પણ સખત ને પ્રામાણિક રીતે વર્તતા-તેટલા જ જાપાનીઓ શિથિલ ને અપ્રામાણિક રહેતા. અંગ્રેજો કરાર કર્યા હોય કે ફલાણો માસ ફલાણી રીતે ને ફલાણી મુદત અંદર ને ફલાણે ભાવે બનાવી પૂરા પાડીયું તો તેમ કરે જ. જાન વધી ગયા હોય તો ગમે ત્યાંથી નુકસાન ખમી લઈ માસ પૂરા પાડે, પોતાનાથી ન બનાવી શકાયો હોય તે તેને લીધે ગ્રાહકોને નુકસાન થાય તો તે ભરી આપે. જાપાનીઓ તેથી હિસદી જ રીતે વર્તે. અગુક રાખસ જોડે કરાર કર્યા બાદ બીજો રાખસ તેનાથી પા અર્ધો આનો વધારે આપે તો તેને જેવેએ માસ પેલા બીજાને આપી દે. અગુક રાખસને અમુક ભાવે આપવાનો માસ તેને મોકલવા માટે મુદતસર તેવાર થઈ ગયો હોય એટલામાં બીજો કાઈ વધારે ભાવ આપતો આવે તો વગરસ'કાએ તેને માસ આપી દે ને મૂળ ગ્રાહક તો લટકેતો રહી જાય. એ લોકાની Trade Morality બહુ જ હલકી.

મુંબઈની રમેલ કોઝ કોટ'ના જજ પેન્શન પર જતાં મારી તેમની જગાએ નિમણૂક થઈ. તેમનું નામ ખરશીદજી માણેકજી ખરશીદજી. જેમને તેમના નામના પહેલા અક્ષરો પરથી C. M. C. કહેતા. ખરશીદજીનું કુટુંબ બહુ ખાનદાન હતું. પોતે વિલાપત જઈ બારિસ્ટર થઈ આગ્યા હતા. એને રાજઆતમાં અમદાવાદમાં જજ નીમાએણા એમ વાદ છે. સ્વભાવે બહુ જ આકળા ને હિતાવળિયા હતા. સાથે સાથે સર ફિરોજશાહ મહેતાના ખાસ ગોઠિયા હતા એટલે સ્વતંત્ર મિત્રજના તે એટલે સુધી કે એમનાથી અદિયાતાં જજ, એક પારસી ને બીજા અંગ્રેજ, તેમની જોડે એમને ફાવતું નહીં, ને મતભેદ ચાલુ રહ્યા જ કરતો. તે વખતે ચીફ જજ એડવોકેટ યા બારિસ્ટર હોય તેને જ નીમતા. એને મિ. ખરશીદજી રીટાપર થયા તે વખતે એ કોટ'ના ચીફ જજ મિ. રતમજી પટેલ હતા કે જેઓ માત્ર પરીકર હોવાથી હાઈકોર્ટ પોતાને ખાસ અધિકાર વાપરી તેમને એડવોકેટની પદવી આપી કે જેથી તેઓને ચીફ જજ નીમી શકાય. એ મિ. પટેલને વિદેશી સોસિસિટી

ખારિશ્વરે વગેરેનો ઘણો ટેકો હતો કારણ તેઓ એમનાથી રાંછ રહેતા. મિ. ખરશીદજીને તેઓ વૃંદમિજાજી ગણતા. મિ. ખરશીદજીને રીટાયર થવાની ઉંમર પૂરી થતાં તેમને નોકરીની મુદતમાં વધારો મળ્યો નહિ. મિ. પટેલ તો બલામણ કરે જ નહિ એટલે એ જગ્યા ખાલી પડી. એ મિ. ખરશીદજી સને ૧૯૦૫માં પેન્શન પર ગયા ને ૧૯૩૫માં સુજરી ગયા. પેન્શન મેળવવા માટે પચીસ વરસની નોકરીની સાધારણ રીતે જરૂર રહે છે. મિ. ખરશીદજીએ તો એ મુદત ઉપરાંત પણ બીજા પાંચ વર્ષ પેન્શન ખાધું. પેન્શન મેળવવાની મુદત કરતાં પેન્શન ખાવાની મુદત વધી જવાના કોષ્ટક જ હાખલા મળે છે. તેમને વિષે એક વાત કહેવાય છે કે તાજપોશી 'પ્રસંગે તેઓ, સર શિરાજશાહ ને થોડા બીજા મિત્રો પી. એન્ડ સો. કંપનીની એક સ્ટીમરમાં વિભાગત જતા હતા. એ સ્ટીમરના જમવા બેસવાના સલૂનમાં સૌ ઉતાડો. પોતપોતાનાં ટેબલો પસંદ કરી લઈ પોતાના જાડિયાઓ સાથે તેના પર જમવા બેસે છે. કપ્તાનનું ટેબલ મોડું હોય છે ને ઉતાડોમાંથી જે જળીતા શખ્સો હોય તેમને વારફરતી પોતાના ટેબલ પર તે નેતરે છે. તે પ્રમાણે એક તહેવારને દિવસે કપ્તાને એક જુવાન લશ્કરી અમલદારને જમવા બોલાવેલો. જમી રહ્યા બાદ રાજકર્તાની સલામતી લેવાયા બાદ એમનું નેશનલ એન્થેમ-રાષ્ટ્રીય ગીત ગવાયું. તે વખતે દરેક ઉતાડને તે ગીતના માનમાં બેસું થનું પડ્યું. મિ. ખરશીદજીવાળા ટેબલ પરના જમનાશઓ તો બિલા ગયેલા પણ કપ્તાનના ટેબલ પર જમનારા જ્યારે બિલા થયા ત્યારે તેમણે પેલાઓને બોડેલા જોયા. એટલે પેલા વૃમાખી, લશ્કરી અમલદારે કપ્તાનનું તે અપમાન પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચી પેલાઓને બિલા થવા માટે કહેવાનું સૂચવેલું. કપ્તાને તે મુજબ કહ્યું. પેલાઓએ બિલા થવાની ચોખ્ખી ના કહી, આ ઉપરથી એક જાતનું મોડું રમખાણ જગ્યું. ન પેલા લશ્કરી અમલદાર શાન્ત થાય કે ન મિ. ખરશીદજી ને એમના મિત્રો બિલા થાય. છેવટ ફેટલાક સમજી ઉતાડો વચ્ચેમાં પડ્યા અને યોગ્ય વખતે તેઓ બિલા થયા હતા તેથી બીજી વખત બિલા થવાની તેમણે ના કહી એ પ્રમાણે જણાવી રમખાણ પતાવી દીધું. આ વૃમાખી જુવાન લશ્કરી અમલદાર તે

• ૧. સને ૧૯૦૧માં હરો (સાતપા એકવડ); કે, ૧૯૧૧માં હોય (પાંચમા તથોજ)ના રાજવાસિલેક વખતે, સ', મા.

છંજાંડનો યુદ્ધસમયનો વડો પ્રધાન વિન્સ્ટન ચર્ચિલ કે જે વાપળ્ય પ્રાંતમાં તે વખતે થઈ ગયેલા યુદ્ધના એક લંડનના પત્રના રિપોર્ટર તરીકે કામ કરી પાછો ફરતો હતો. દિન્દીઓ પરત્વે તેનો સહભાવ (?) આજનો નથી; જીવાનીના વખતનો છે. x

x આ હકીકત તો. ૪-૬-૧૯૪૪ના “સાંજ વર્તમાન” ના પેટી અંકમાં મિ. જી. ર. બ. જીજ્ઞાસાએ પણ નોંધી છે. પણ જરા વધારે વીગતથી—કૃ. મો. જ. (તા. ૧૬-૨-૧૯૪૫).

શ્રી હરિ—

એક દિવસ મેં શ્રી હરિ એવું, જે કર જોડી કીધું ર,
તારું નામામૃત મીઠું મેં, કંઠ હોહલ પીધું ર;
મળું કુખાણું, હર પુલકાણું. નેન ખીણ્યાં પરમાણુ ર,
નસનસમાંહે નૌતમ નાદે, શુંજ રહ્યું તવ માણું ર;
નાડીના ચક્રારા સાથે, ગીતના તાલ પુરાતા ર,
છાતીના ધગારા સાથે અર્થ દિલોળા લેતા ર;
આત્મા મારો ક્ષુધિધર જેવો, કેવો ડોલી ગિર્યો ર,
જ્ઞાન જૂથો ને સ્નાન જૂથો ને રસમરતીમાં ડૂબ્યો ર;
લોચન-કુંડળાં લહેરાણ્યાં, મહો વિશ્વ ઝિલાણું ર,
પ્રજાતણા ચાનકની માંહી, પરખાણું ઘન યાણું ર;
કેવળ તારા નામરટણુથી, પામું આવું દહાણું ર;
જીવનભર હું સેવું તને તો—

મોહનવરના નામરમરણુથી ધન્ય બને મમ માણું ર,

‘મોહન’નું આ માણું ર,

મોહિનીચંદ્ર

સાધકની દૃષ્ટિએ

અત્મભાવભીનાં, ભીતરના ગદન ઉઠાણનાં કે ઉપરનાં તેજભાવો પ્રકાશપ્રદેશનાં છંદોબદ્ધ વાણીમાં પ્રકટેલાં રહ્યો. તે જ ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય.

કવિ એ જાદુજસની પરખ માંડે તો પોતે અમર કીર્તિને વર અને પાનારને ચિરંજીવી શાંતિ આપે.

આવાં કાવ્યોનો રવાદ સૌને અખાદ્ધો એ કવિનો શિક્ષક હક. કવિ તો હક જાળવે તો પ્રજા તે માટે તેની મહાન્નમણી.

જગત પર આવા પાંચ કવિ પાકે તો જગત સીસાનું મટી સોનાનું. જનવાને પથે પડે.

હવે જગતના આત્માશિશુદ્ધિવાંછુ પ્રાણને ધણી પદ્યકારની જૂખ નથી. વાચકને આધારમાં સર્વત્ર મદતેજ અને પરમશાંતિ એકીસાથે પ્રકટાવવા તરફ પ્રેરે એવા છવનોદ્ધારક મંત્રો દેનાર સવાયા વેદકવિઓની જૂખ છે.

x x x

આપણે જે યીજ શીખી સમજે તો આપણા દેદાર ફરી જામ. દેડ વૈજ્યવજનને ઘેર કીર્તન કરવા જવા જે નમ્રતાથી અને જે પ્રીતિથી નરસિંહ મહેતાએ હા પાડી હતી તેવી હા પાડતાં;

અને

પિરામિડમાં સંતાયલાં મિસરી મહારાજાઓનાં રાખો મિટ્ટી ભેગાં લાળી જવાની હજી સુધી જે દમથી ના પાડે છે તેવા પદ્ય સલાન દમથી પૃથ્વીપતિ સામે આવી ઊભો રહે તેને પદ્ય જરૂર પડ્યે ના કહેતાં. ગાયર, અગાયર ગમે તે શક્તિ સામી આવી ઊભી રહે તેને સલાન પ્રીતિથી કે સલાન મિલજથી દુર્દોત હા અને દુર્દોત ના કહેતાં.

x x x

ચાલો આજે સંકલ્પ કરીએ :

આજે હું બદ છું, કાલે હું યુક્ત યશ્ન.

આને હું એક પથ કળાએ સંપૂર્ણ વિઠસેલો નથી. કાલે હું સોળે કળાએ ખીલી ભીંસી.

આજ મારા શરીરની જડતાનો હું દાસ છું. કાલે એ જ શરીર મારા આત્માનું જ્યોતિર્ભાવ સેવક થઈ એની અનિર્વાચનીય સેવા કરશે.

આજ મારા પ્રાણની વાસનાઓ ગને નાગચ-દંખ મારી રહી છે. કાલે એ જ મારી શુદ્ધ સક્રિયો થઈ રહેશે.

આજ મારા મનના અણુઅણુમાં અસ્થિર અંશ વિચારો વ્યાપેલા છે. કાલે ત્યાં સ્થિરજ્યોત પ્રગાદીયો અગ્રગવાના છે.

આજ હું બદ છું. કાલે હું મુક્ત થઈશ.

આજ હું એક પથ કળાએ સંપૂર્ણ વિઠસેલો નથી. કાલે હું સોળે કળાએ ખીલી ભીંસી.

×

×

×

સમિચ્છાનંદ પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ આગળ અન્ય પ્રાપ્તિઓ માયા પરથી ઉતરાવેલા વાળ કે હાથ પરથી ઉતરાવેલા નખના દુઃખ સમાન છે. જેને આ વાતનું જ્ઞાન નથી તેને માથે છત્ર છત્રમાં દોષ કે તેને આપ્તું જગત વંદ્યું હોય તો પથ તે ભોટ છે.

જેને આ વાતનું જ્ઞાન છે તે બલેને કાળા અક્ષરને ફરી મારતો હોય; બલેને તેના ધરમાં દાંત્રીઓ કુરતી કરતી હોય, પથ તે પાટ મટેલો છે. એ વહેલો મોડો સ્થિતપ્રજ્ઞ થવા સરખાયેલો જ છે.

×

×

×

માનવની સાચી પૂંછ-એના મહાપિતાએ વારસામાં દીધેલી એની બિનદરીફ દકની પૂંછ એ એનાં મન, પ્રાણ અને શરીરની પવિત્રતા. એનાં મન, પ્રાણ અને શરીરની સંપૂર્ણ નીરાશિતા.

આહુત્યવળું કરીને, અન્યનું ઓઢિયાં કરીને, સત્તાનો કે શ્રુતિનો નફરપણે દુરુપયોગ કરીને ભેગાં કરેલાં લાડી-માડી-વાડી-વણકા કે ખાગ-બંગલા એ એની પૂંછ નથી.

હૃદયરહિત એની સજીવ પૂંછના અઢવારિયે અઢવારિયે ઉતરાવી દેવાના એ તો છે માત્ર નખદેશ.

×

×

×

આખી માનવ પ્રજા આજ એકંદરે ગરીબ છે. કારણ હજારોમાં એકને પણ એના તનને રૂપે અને સર્વે, ઇશતું આદર્શ મંદિર બનાવવાની ચટપટી લાગી નથી. હજારોમાં એકને પણ એના પ્રાર્થના અશ્વમુખમાં મજબૂત લગામ નાખી એની જડતા અને સ્વચ્છંદ ખંખેરી નાખવા નથી. તત્ત્વજ્ઞાનાનુસાર ભગવદ્વાજાનુસાર જીવન ધડવાના ઢોડ નથી. એના મનની ગાળને દોઢી એ દૂધ સમ્બાધની ગરણીથી માળી માત્ર પ્રભુપ્રીત્યથે જ વાપરવાનો હજારોમાંથી એકનો પણ દંદ નિશ્ચય નથી.

ભગવદ્વિદ્યા સંગજી તદ્દનુસાર જીવન જીવવાના અને ધડવાના ઢોડ કેને છે ?

માનવ પ્રજા આજ ગરીબ છે. કારણ એને એની ઈશ્વરદત્ત મદાપૂંજી અસલી અમરધાતુ કરતાં એ ધાતુમાંથી ઊગતા નખોશ વંધારે કીમતી લાગે છે.

આ લાયકર બૂલમાંથી એને કાણ ઉગારશે ? ઉગારશે એનાં નાથ આપણે કેમ કરીને વાળીશું ?

x

x

x

જડા સોપામાં સૂતળી પરાવવી, કાગડા-ફૂતરાનો અવાજ પારખવો, મુગંધ અને દુર્ગંધ વચ્ચેનો બેઠ પારખવો, આ કામ સહેલાં છે. તે માટે બિનકેળવાયલાં આંખ, નાક, કાન પણ ચાલે. પણ ઝીણા વેદની સોયમાં દોરો પરાવવો, સંગીતના સૂરબેદ પારખવા, ખુશખો ખુશખો વચ્ચેના યથાર્થ ફરક સમજવા, આ કામ એટલાં સહેલાં નથી. તે માટે આંખ, નાક, કાન નિશેષ કેળવાયલાં જોઈએ.

દાદાજી અને ડોશીમાનાં લખાણ સમજવાં બાળકોને સહેલાં છે. પણ કાકા અને રામજીનાં લખાણનો પૂરો સ્વાદ લેવો એમને માટે એટલો સહેલો નથી. તે માટે બુદ્ધિ અને કલ્પના વિશેષ કેળવણી માગે છે.

તેમ જ અર્તોદ્રિય અનુભવોનાં કથન સુણવાં સહેલાં છે. એનાં દાદાં અનુભવવાં અતિ અતિ અતિ કઠણ છે. તે માટે મન-પ્રાણે તેજનું સ્નાન કરવું જોઈએ. પોતાથી કાઢી અતિ અતિ ડાહ્યું પૂણું એક પરમ તત્ત્વ છે. એવી એને ઝાંખી થવી જોઈએ. એના અદંકાર ગજવા માડેલા હોવા જોઈએ.

અધ્યાત્મમાર્ગવાળાઓ અધિકારની વાત કરે છે કહી અક્ષરલીન રીતે શું કામ હસો છો ?

સૌ વસ્તુ અધિકાર માગે છે. ચઢીતર. હા, ખરું.

x

x

x

હે જગતના કારણ, હે વિજ્ઞાનસૂત્ર ! તપ. તપ. એટલું તપ કે પાતાળનાં પડેપડે જીભે અને એનો યુગયુગનો ભરાયલો કચરો સાફ થઈ જાય. પાતાળ એવું સ્વચ્છ ખતે કે તારાં પ્રતિબિંબ જીલી સત્યલોકની શોભા એ સ્વદેહે ઉતારે.

વિજ્ઞાનસૂત્ર ! એવો પ્રકટ થા કે અમારે ધાસેધાસે બ્રહ્મલોકની સારંગીના સૂર સંભળાય. અમારાં પુમલાં પડે ને પરાપ્રકૃતિના વિજયની નોખત ગડગડતી લાગે. એવો પ્રકટ થા કે આંખ જીધડે ને મોંચામ એટલામાં યુગયુગના આનંદ પી તાળ થઈ ફરી પાછા કામે લાગીએ.

વિજ્ઞાનસૂત્ર ! પૃથ્વીના પૂર્ણોદ્ધારની એકમાત્ર સાચી આશા ! તપ. તપ. એવો તપ કે પૃથ્વી પરનાં યુગ્યોની પ્રકૃતિની સીસા-ધાતુ સુવર્ણમાં પકટાઈ જાય. અગર સમૂળગી ભરમ ખની જાય.

બસ આ પાર કે પેસે પાર. કંઈ કરી બતલાવ. આજની અદ્વરતાલ વિશંકુ રિયતિ અસલા છે.

વિજ્ઞાનસૂત્ર ! તપ. તપ. આધિના દેખે એવું કંઈક કરી બતલાવ.

x

x

x

મા, કોટાન કોટિ દેવોનીય મા, તારું અસલ સ્વરૂપ, તારું મહત્તેજ-સ્વરૂપ કાણે જોયું છે ? તારા એ તેજનાં કિરણ પૃથ્વી પર સીધાં પડે તો પૃથ્વીના લોકને માથે ટૂંંગર તૂટી પડ્યા લાગે.

પણ તું જાદુગર છે. સૌની સમક્ષ જુદે જુદે સ્વરૂપે ખડી થાય છે. દેવો અને મહાદેવોની આગળ મહત્તેજના પૂર્ણ સ્વરૂપે. દાનવ કે માનવ ગાંધાતાની આગળ તેજના ચંક સ્વરૂપે. ભક્તોની આગળ તેજના લાવણ્ય-પૂર્ણ સ્વરૂપે. સૌની આગળ સૌ માગે અને ખમે તેવા સ્વરૂપે.

તારા સાધક આગળ નિત્ય નયનવા સ્વરૂપે. સાધક આગળ વધતો જાય તેમ તેમ એક પછી એક ઉક્ષત્તાં જતાં અદિયાતાં તેજના અનંત સ્વરૂપે.

મા, સારું છે કે તું આવી જાદુગર છે. આટલી દયાળુ છે. નહિ તો

તારા પ્રાકૃત્યથી, તારા દેહધારણ કરી પૃથ્વી પર અવતર્યાથી, પૃથ્વીના લોકને લાગત કે માથે હુંગર તૂરી પૂજ્યા. અચ્યૂત, સહકાટ.

તને પાંચ વરસ પહેલાં મળ્યો ત્યારે તારા આજના સ્વરૂપનું મને દર્શન થયું હોત તો મારું કથીરપાત્ર ફૂટી જ ગયું હોત. પણ તે દિવસે તારા મહત્ત્વના કિરણોનો હું સદી શૂનું તેટલો જ પ્રકાશ તેં મારા પર ફેંક્યો તેટલા વડે જ મારા બ્રહ્મભરેલા જ્ઞાનમાંથી બહાર નીકળવા મને પ્રયત્ન કરવા દીધો.

તારા વિશેષ જ્યોતિર્મય સ્વરૂપનું તેં મને દર્શન દીધું છે પણ મારી વધતી જતી પવિત્રતાના પ્રમાણમાં જ.

ખરેખર, તું અજ્યુત કારીગર ન હોત તો તારી સમીપ હું આમ ટકી શક્યો ન હોત.

તારી સાચી પૂજાં જોળખ માટે આંતર તપશ્ચર્યાની કેટકેટલીયે કાટિમાંથી પસાર થવાને તારા સાધકે સદા તૈયાર રહેવાનું જ છે.

×

×

×

જો દેહ, દલકો બન. મધમધતું પુષ્પ બન. અને સાથે સુવર્ણ જેટલો શુદ્ધ બન.

તારી માંહિ સલાઓ લાગવાની છે. દૈનિક, માસિક ને વાર્ષિક. દેવાની, ફિરસ્તાઓની અને મહાદેવાની.

જોવા બન કે તારા નખતો ટુકડો દેખી તાજગદાસ શરમાય. અને પૃથ્વી પરની સર્વ તિનોરીઓનાં તળિયાં ખાલી કરી તારા પરસેવાની એણનાં મૂલ્ય અંકાય.

તારે પરમ મામ બનવાનું છે. વિદ્યાનયેતનાનું કિલ્લેબંદી મહામંદિર બનવાનું છે.

પૃથ્વી પરનું તારું પ્રાકૃત્ય સાચું કરવું હોય તો તારી ગાંઠી છુપાયેલાં વિદ્યાનંદ પ્રકટ કર અને સાતે લોકને ખાતરી આપ કે તને લોહા બડ કહી ઉવેખે છે પણ તું તો જ્ઞાના વિદ્યાનંદનું જ એક સ્વરૂપ છે. એનું જ એક વદાલસોયું ફરજંદ છે.

બે જમાના પહેલાં

સ્વર્ગવાસી કિર્તિવાન પુરુષો

સ્વર્ગ વર્ગવાસી રા. કસનદાસ ચુળજી, રા. કાદાનદાસ મંજારામજી
તથા રા. દસપતરામ જીવજીરામજી

જે સદમદર્યોના નામે હમારા વિષયનું મથાણું દિવાલે છે તે સામદર્યો આ ['બુદ્ધિવર્ધક'] ગ્રંથના તથા બુદ્ધિવર્ધક દિંદુ સભાના મોટા ધોરિંપર રચેલો હતો. વાત ખરી છે કે તેમાંના કોઈએ વધારે પ્રકાશિત તથા લાભકારક કામ કયું હશે, અને કોઈએ થોડું પ્રકાશિત તથા લાભકારક કામ કયું હશે, કોઈએ આ સંસારમાં તથા તેના વૈશ્વમાં વધારે કૃતિ મેળવી હશે અને કોઈએ થોડી મેળવી હશે. પણ આ પ્રસંગે તે હમારે જોવાનું નથી. એ સમજનોનો આ ગ્રંથ સાથે તથા એ ગ્રંથ પ્રગટ કરનાર સભા સાથે કેવો સંબંધ હતો તે ઉપર તથા વિદ્વાન તરીકે તથા ખીજી રીતે તેમનાં જન્મ-મરિતો નવિ પ્રગટે બોધકારક છે કે નહિ એ વાત પર હમણાં આપવાનું છે. એ ચર પુરોનો સમાને તથા આ ગ્રંથને મોટો આગ્રહ હતો માટે તેમના મૃત્યુથી એ બેઉને ડેટલી બધી હાની પહોંચી છે તેની વહેલી કે પછી મોડી નોંધ યાવ એવા હેતુથી આ વિષયનું ટુંકામાં વિવેચન કરીએ છીએ.

એ ત્રણ પુરુષોએ સભાની સેવા યથા શક્તિ તથા યથામતિ જાળવી છે એમાં કશો સંશય નથી અમુખ તરીકે કે મંત્રિ તરીકે, ગ્રંથના અધિપતિ તરીકે કે લખનાર તરીકે, વક્તા તરીકે કે શ્રોતા તરીકે, એ ત્રણ પુરુષોને સભામાં જુદે જુદે પ્રસંગે બાપણો કાપેલાં છે ને લોકોને ઉપદેશ આપેલો છે. એ ત્રણ પુરુષોએ આ ગ્રંથમાં ઉપયોગી વિષયો ઉપર ઉપયોગી તથા બોધકારક લખાણ પ્રગટ કરેલાં છે, એ ત્રણ પુરુષોએ દરેકે પરદરેક સભાને તથા ગ્રંથને ઠીક જ મદદ કરેલી છે અને તેમની જગો એ બેઉ શુભ કામમાં ખાલી છે અને તેઓને પ્રસંગોપાત યાદ કરવા પડે છે એમ કહેવામાં હમે મોઢપણ રીતની અતિશયોક્તિ વાપરતા હોઈએ એમ હમને માગતું નથી.

એ ત્રણે પુરુષો અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાઓનું 'સારું' જ્ઞાન ધરાવનાર હતા પણ હમે હાલ માત્ર ગુજરાતી ભાષાના જ સંબંધમાં તેઓને વિશે લખાણ કરીએ છીએ.

રાજેશ્રી કરસનદાસજીની ગુજરાતી ભાષાના પંડિત તરીકે કીર્તિ તો પ્રદિષ્ટ છે. તેમનો ઇચ્છાંકનો અવાસ તથા નીતિવચન વગેરે અંગ્રેજી પ્રગ્નને મરાઠુર છે. ભાષા ટાપટીપ કરીને અતિ સુંદર તેઓ નહીં કરતા, તથાપિ તેમાં બળ તથા પ્રૌઢતા કંઈ ઓછાં નથી. તેમનું સૌંદર્ય, ધૈર્ય, રચનાપણું, વગેરે શ્રેણી જેને માટે તેમની પ્રશંસા થાય છે તે યથાર્થ જ છે. તે વિશે વિવેચન કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. માટે હમે એટલું જ કહીએ છીએ કે ગુજરાતી ભાષાના પંડિત તરીકે તેમની કીર્તિ ખીજ પરાક્રમોથી મેળવેલી કીર્તિથી કંઈ ઓછી ચળકતી નથી.

રા. કાદાનદાસભાઈ પણ ગુજરાતી ભાષાના અંચકર્તાઓમાં નામાંકિતમાં ગણવાં લાયક છે. એમણે જે શાળાપોષી અંધનું ખીજ વિદ્યાનની જોડે ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કાઢ્યું છે તેની ભાષા ધણી સારી છે તથા તેથી એમની ભાષામાં કેટલી માહિતી છે તે ખુદશી રીતે જણાય છે. "યંત્ર શાસ્ત્રીનાં મૂળો" એ એમનો અંગ્રેજી પછી સ્તુતિ પાત્ર છે. તે સિવાય પરચુરણ એમના લખાણો વખતે વખતે જે પ્રગટ કરવામાં આવેલાં તેથી જણાય છે કે એઓ ગુજરાતી ભાષામાં એક એકા હતા. આ પ્રસંગે હમારે જરા આડકથા કાદાડવી પડે છે એને તે આડકથા કાદાડતાં જ હમારી છાતી ભરાઈ આવે છે. સને ૧૮૭૪ ની સાલમાં હાલના અધિપતિ તથા એ મરનાર ગ્રંથરચને કેટલીએક વાર્તાયિત થઈ હતી. ભોગાનભોગ એમ બનેલો કે હમે તે વખતે શ્રી ગુંજર્માં વાલકેશ્વર રહેતા અને એ ગ્રંથરચ પણ ત્યાંહાં રહેતા. એક દિવસે બેઠેરના હમારી ગુલાકાત ચક્રી ને હમે બેઠેના જીવને નિરાંત હતી તેથી હમે નાના પ્રકારની વાતો મન મુકીને કરવા લાગ્યા. આ પ્રસંગે આડકથામાંથી પણ જરા આડા ઉતરીને હમારે લખ્યું પડે છે કે આ પ્રમાણે મન મુકીને આપણામાં વિદ્વાનોમાં કે મિત્રોમાં વાત કરવાની ટેવ નથી એ મહોટી-દહ-ગીરીની વાત છે-એમ ચક્રી જે લાજ થાય છે તે નિઃસંશય અર્થાત છે. હવે તે પ્રસંગે જે હમારે એમની જોડે વાત ચક્રી ને પરથી હમે કહીએ

હિંમે કે એ મરનારમાં બીજા ગમે તે દુષણો હો (બને સર્વ વાતે સંપૂર્ણ એવો પુણ્ય આ પુણ્ય પર ડાળુ છે) તો પણ એમનામાં એક મહેલો ગુણ એ જોવામાં આવ્યો કે હરેક વસ્તુ તેઓ જે કરતા તે સંપૂર્ણ રીતે કરતા, કેમ કે સંપૂર્ણ ગુણવાની તેમને ટેર નહીં હતી. તેમના મનમાં પ્રેમ સર્વમાં તથા સર્વ સંબંધી જે હોય હતી તે તો તેમના મનમાં જ રહી, તેથી હમેશાં અત્યંત એક પામીએ હિંમે; મરણ કે તે હોય એમણે હમને રજામાં જીવી જતાવેલી, પરંતુ દિવસે એમનો અકસ્માત ઘણો જાણી ગયો, તેથી તેમનાથી તે અમલમાં અણધાર્યો હતો. હાલ હમારે એમના વારસ વડોળેને એટલી નિનંતી કરવાની છે કે જો કે તમે સજાને કે અંધને કંઈ પેશાની મદદ કરો એમ તો હમે નથી કહેતા, તો પણ હમે તેમને ધ્યેયજી હિંમે કે એમનું કંઈ પણ ગુજરાતી ભાષાએ જોવામાં આવે તો તેના કાંઈ સારા વિદ્વાનને જાત આ વગર નાશ કરવો નહીં.

રાજેશી દસપતરામજી પણ ગુજરાતી ભાષાના એક જાં હતા. તેમને કાંઈ પણ પ્રેમ જાણીને પ્રગટ કર્યો હોય એમ સામનું તો નથી તો પણ પ્રસંગોપા જે જાણણો તેમણે કરેલાં તથા પ્રેમને માટે ભાષણો આપેલાં તે પરથી તેઓ ગુજરાતી ભાષાનું સારું જ્ઞાન મારાવનાર હતા એમ કહેવાય ખરું.

પણ નવી પ્રજાને તથા સર્વ ગુજરાતી જાણીએને જે વાત અત્યંત વાદ રાખવાની છે તે એ છે કે આ ગણે પુરોના જન્મચરિત્રથી આપણે મહેલો જોયે લેવાની છે.

જે મણુ પુરોએ આ સંસારનો ઠાસો હમંમાં તથા વેપકાન વાલા-વરયામાં ત્યાગ કરીને અત્યંત યમ સર્વ વિદ્યાભ્યાસ કરેલો તે તે પણ સારો કરેલો કંઈ ઉપર ઉપરનો કરેલો નહીં. જે ગણે પુરો દુઃખમાં ઉછરેલા તે પછી કોઈ સદ્ગુણના યોગથી સરસ્વતી માતાની ઉપાસના એમણે તન મન મનથી કરેલી તેથી તેમનો જન્મ દીઠ જ મયો છે; માટે વિદ્યાભ્યાસથી ભાસ છે તે ગેરજામદો નથી એ વાતને એમના જન્મચરિત્રથી એક તરફની પુષ્ટિ મળે છે. બીજો જોય એ છે કે આ દુનિયામાં એમણે પેસાથી કંઈ સુખ મળતું નથી અને પેસો જ મહેલો કરી આપણામાંના વગર ભણેલા અને અણસમજુ લોકો ગણે છે તે સુસમજુ છે. ખરી વિદ્યા છે. તેથી પેસો

પ્રાપ્ત થાય છે તથા વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે અને વિદ્યા તથા પેસો બેઠાનો જોડો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો પછી તો આ લોકમાં કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહિ પણ પરલોકનું સુખ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વિદ્યાથી જે જે સાધ છે તે જાળવત આગલ હમે સખેલું છે અને વિશેષ સખવાની ઉમેદ રાખીએ છ માટે કંઈ વધારે આ જગોએ સખતા નથી, તો પણ આ પ્રસંગે પ્રજાને સુચના કરીએ છીએ કે એ ત્રણે પુરોના જન્મચરિત્ર રૂડી રીતે સખવાની જોઈએ. હમારો એક મિત્ર આમાંથી એક બેના જન્મચરિત્ર સખવાને ઉમેદવાર છે એમ કંઈ હમને સાગે છે માટે એ ત્રણે સજ્જનતા સર્ગા તથા મિત્રોને એમના જન્મચરિત્ર વિશે જે જે માલમ હોય તે સર્વે હમને તેઓ કહેશે તો હમે તેમનો મોટો ઉપકાર માનીશું. ('સુદ્ધિવધ'ક અંક ' જોડોજર ૧૮૭૫) તા. ૨-૧૧-૩૮ જેતપુર.

વર્ધા રહ્યો

ઉપા પશ્ચી મંદ મંદ નિજ પાંડતી, બેઠું
ધરી શિર પર સુકંત હસકંત રંગો લાલું,
અનંત પય કાપતી, અચડી સૂઈ ત્યાં તો પડ્યો
ઢાલું કર્યા બેઠું, રસ સહુ ય ઢાળે ગયો.
વદી હસતી નહાસતી ઉપ્રકાપથી કાપતી
“નહોર અધિ જો કહોર ! જરીએ ય ના સાજતો ?”
અને નકટ બેશરમ બની સહસ-રશિમ તહી
ઉપા-પ્રથુપ-કેસિ-મુગ્ધ નિજ રશિમ વર્ધા રહ્યો.

લૈ રંવી

અરુણ તરુણ ઉદય યાય
યંચમ ખગવૃંદ ગાય
મલય સમીર મિષ્ટ વાય
દિવ્ય લેરી ખાજે....

રંગ ઝલક ચોર યાય
શોક અધ-કાર જાય
મરીચિ તેજ સ્પષ્ટ યાય
સવિતાના સાજે....

કમલ ફલ પ્રપુલ્લ યાય
જલતરંગ કંઈ લહેરાય
અમર ગુંજ ગાન ગાય
સુક્તિ મળ્યા કાજે....

જાગે જગમાં નૃલોક
જાગે તરુ વિહંગ ચોક
જાને નહીં બધિર ઠોક
સુક્તિ ગાન ખાજે....

એવો અનુયમ પ્રકાશ
હિટે પુરંત આશ
કીજે સહુ ખેદ નાશ
વરદ ભર્ગ રાજે....

હવે નવ તેજ પુંજ
મહેકો અટવી નિહંજ
પ્રતિહારી કહે તુંજ
સૂર્ય ઉગ્યો આજે.

સુનિકુમાર મ. શક્તિ

એક એત

જેન કવિ નપસુંદરે વિદ્યમ સંવત્ ૧૬૬૫માં નળદમયંતી રાસ રચ્યો છે અને એ 'આનંદકાવ્યમહોદધિ'ના છઠ્ઠા મૌકિતિકમાં છપાયો છે. એના ૨૦૬ દ્વા પૃષ્ઠમાં અવતરણરૂપે એ દૂંધની કારસી કવિતા 'એત' એવા નિદેશપૂર્વક નીચે મુજબ છપાયેલી છે :—

“ યદીમાં નીદર્શ હાં, બેચાર ખુંદનુ મુસ કિલાસ્ત;
રાજખુંદ બાહર કિસેઈ, જિહાર કર્દન મુસ્ત કિલાસ્ત. ”

આ સંબંધમાં મારા સિન્ધી મિત્ર અને કારસીના અધ્યાપકને પૂછતાં તેમણે આ એત અશુદ્ધ હોવાનું જણાવ્યું છે. શરૂઆતનો શબ્દ બરાબર નથી. એમ કહી તેમણે કલ્પનાથી એ બેસાડી આખી એત નીચે મુજબ સૂચવી છે:—

“ યકદમી હમ હર જહાં, બેચાર ખુંદનુ મુશકિલસ્ત;
રાજે ખુંદ બાહર કસી ઇજહાર કર્દન મુશકિલસ્ત. ”

આ કારસી એતનો અર્થ એ છે કે દુનિયામાં એક ક્ષણ પણ મિત્ર વિના રહેવું—જીવનું મુશ્કેલ છે. દરેક માણસ પાસે પોતાના મનની વાત પ્રગટ કરવી મુશ્કેલ છે.

ઉપરખુંટા એતની પછી નીચે મુજબનો દોહરો છે જેમાં આ કાવ્ય બોવાય છે:

“ દુનિયામેં યારા વિગર, જે જીવણા સવિ દોષ;
કહા ન જાવે હરકિસે, આપણે દિલ કા ચોક. ”

અહીં આપેલી એતના કતાં કાંઈ છે અને એ કાંઈ કૃતિમાંથી ઉદ્ભૂત કરાયેલી છે તે જાણવું બાકી રહે છે.

—નવકોથ

મુજા સમન્વય

ધોડા વિવેચનલેખો : મનસુખલાલ ખવેરી; (કિતાબધાર તાજકોટ; અઢી રૂપિયા)

કવિ અને વિવેચક બનેલો મુજા સમન્વય સાધતું વિવેચન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં નથી એમ નથી, પરંતુ નવા કવિઓમાંથી તો ગ્રા. મનસુખલાલની જ વિવેચના મનારૂઢ થાય છે એ એક મહત્વની ઘટના ગણાય.

વિવેચક મનસુખલાલમાં કવિ મનસુખલાલના અણસાર તો લગભગ મરન પરતાય છે. એટલું જ નહીં પણ એમનાં વિપરીત સત્તર વિવેચનોમાંથી ગોવર્ધનરામ કે નવસરામ જેવાને બાદ કરતાં, બાકી બધાં જ કવિની કે કવિતાની કે કવિતાગ્રન્થની જ વિવેચના કરે છે. એમાં એમની નિશિષ્ટતા છે તે સાથે વિવેચકમાં હુપાવણ રહેલા કવિઆત્માની સ્વચેતા પણ છે.

આ સત્તર વિવેચનલેખોમાંથી, “સન્નમાં આનંદનું તત્ત્વ,” તેમ જ અર્વાચીન કવિતા વિશેના એ લેખ ગણી તથા લેખોમાં, તાર્કિક ઉચ્ચાવટ કરેલી છે. તેમાં અમરદારનાં યુનિવર્સિટી-બ્યાખ્યાનોની સમીક્ષા કરતી અર્વાચીન કવિતા વિશેની વિવેચના જરાક પથરાટ બાદ કરતાં સાધાર ને સમર્થ બની છે. સમજાવ સાથે નીકરતા, અજ્ઞાપ સાથે દર્શિતું ઊઠાણ, વિષયની ઊઠી સૂઝ સાથે રપટતા ને સમતોલતા આદિ સધળા ગુણોનો સુયોગ એમાં થયો છે.

‘સન્નમાં આનંદનું તત્ત્વ’ એવો જ ખીજો ગંદીર લેખ છે. પણ એમાં અંતઃકાગમાં, હાં તો ગ્રા. મનસુખલાલની વિચારણા પૂરતી વિચદ બની નથી તેથી, હાં તો એમની વિવેચનાની પરિભાષા રપટાધ નથી તેથી, ગમે તેમ પણ તત્ત્વચર્ચામાંથી સાચું નવનીત નિષ્પન્ન થતું નથી. ઊંઘટો ગૂંચળાં જાણે બાજે છે ને વધુ ગૂંચળાય છે. સન્નક પ્રતિભા જ્યાં જ્યાં દોખ ત્યાં બધે એક જ કક્ષાની છે એમ કહેવામાં સત્યાર્થબાધ આવતો નથી? સામળ, પ્રેમાનંદ ને શોરૂખીઅર બધાને એક જ પંગતમાં બેસાડવા, ને પછી સ્થાપાયપ્રતિભા,

સદાચાર ને પાત્રભેદની બિન'ગત દષ્ટિ, આદિ શક્તિઓને પ્રતિભાથી નોખી તારવીને, એના માનદંડથી પાછા સી સૌને જુદી જુદી પંગતમાં જોમે નીચે ખેસાડવા, એ યુક્તિયુક્ત ભાગ્યે જ ગણાય. 'પ્રતિભાના મૂળભાથી જ પત્રવક્ત્રવપુષ્પરૂપે એ સંધ્યા શક્તિઓ આધિર્ભાવ પામે છે ને જળવા આકાર ધારણ કરે છે. દરેકના અંતરતત્ત્વમાં ઓછીવત્તી પ્રતિભા રહેલી છે. રવતંત્ર અસ્તિત્વ જણાય તો તે તો આભાસ છે. પ્રતિભા વગર જે બધાં એકઠા વચરતાં મીડાં છે. એ જ લેખમાં ક્યાંક વિશેષાક્ષરો વિધાતો પણ દેખાય છે. "કૃતિની ઉચ્ચતા કે અવચતાનો આધાર એના (નિરતિશય-આનંદ) પર નહીં પણ રથાપ્તપ્રતિભા, નીતિ માટેના આગ્રહ અને પાત્રભેદના જ્ઞાનની શક્તિઓ પર રહે છે" (પા. ૨૫) એમ એક વાર કહ્યા પછી પાછું, "કલાકૃતિનું સાચું મૂલ્યાંકન એ શક્તિઓની સિદ્ધિ પરથી નહીં પણ કલાકારની સર્જક પ્રતિભા પરથી જ, યશું જોઈએ" એમ કહેવામાં વદતોબ્ધાધાત નથી થતો ?

આઘ વિવેચક નવસરામનું સમગ્ર માપ કાઢવા મથતું એમનું વિવેચન સાદ્યન્ત અભ્યાસમંડિત છે; પરંતુ એમાં નવસરામને સમજવામાં ક્યાંક અન્યાય થયો હોય છે. આ કવિવિવેચકને મતે નવસરામ આઘ-વિવેચક નથી. અંગત મતરોદ એ અંગે જાણે હો, પરંતુ નવસરામની જે સંસિદ્ધિ છે તેને મર્યાદાની ચિદ્રી ચોટાડવી એ તો સત્યથી વેગળું છે. નવસરામ સંસ્કૃત છંદોની ગૂજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં તરફદારી કરનારા નહોતા એમ કહેવું એ બરાબર નથી. અક્ષરમેળ છંદોરચના ગૂજરાતી ભાષાને અતુલ્ય નથી એમ એમણે કહેવું એ સાચું; પરંતુ એ તો તત્કાલીન પરિસ્થિતિ પરતું જ. નર્મ સુધી ગૂજરાતી કવિતા રાગડો તાણીને ગવાતી મટે નહીં, ને ખોલાતી મા પાંચ ગાય નહીં, ત્યાં લગી (ને ત્યાં લગીજ) છંદોમદ કવિતા ગૂજરાતીમાં સજ્જતાથી રચાઈ શકે નહીં, એવું એ આઘ-વિવેચકનું મંતવ્ય હતું. ત્રણે બન્નિમની આખાદ આગાહી કરતું હોય એવું એ વિમાન, આજની અગ્રેય કવિતા એનાં ફેટકું. અક્ષરશઃ સાચું નીવાયું છે, એ દવે રસપ્રકાશ છે. ને બાકી તો, એ સમયે વિવેચકને ખોતાના વિવેચનસિદ્ધાન્તોને ચકાસવાનો, ફેરવવાનો, યુદ્ધ કરવાનો, સાચી કલાકૃતિઓથી નિકપ મળ્યો જ નહીં ત્યાં ખીણું થું માય !

આ અન્યમાં કાન્તની કાવ્યકલા પર ને એમના ખંડકાવ્યો પર પ્રજીર્ણ ચાર લેખોમાં ઉપયોગી સમાલોચના સમાયેલી છે. પરંતુ એ ચાર લેખોને સંકીર્ણ કરી એક કે બે લેખમાં વક્તવ્ય રજૂ થયું હોત તો, પુનરુક્તિ બધી ટળી ગઈ હોત ને સરસ એકતા આવી શકી હોત.

‘વિશ્વગીતા’ માટે પંચ બે લેખ છૂટા છૂટા શા સારુ લખાયા હશે? લખ્યા ભલે, પણ અન્યરથ કરતાં એ બનેને સાધી રચ્યું કરી, એક કરી દીધા હોત તો અહીં દેખાતી પુનરુક્તિ, કથયિતવ્યના યથા જતા કટકા ને બિનજરૂરી લંબાણ બધું અંશે ટાળી શકાયું હોત.

‘યુગવંદના’ ઉપરનું વિવેચન ખરેખર સુંદર છે. એ જોટલું મૂલ્યામી છે તેટલું જ મૌલિક છે તે સ્પષ્ટભાષિતમાં ભરેલું છે. ગોવર્ધનરામની પ્રીતિ-મીમાંસા, કતંગમીમાંસા ને યશમીમાંસાને ભગતા ત્રણે લેખો ગોવર્ધનરામની વિચારણા પર વિસ્તીર્ણ લાખ્ય જેવા છે. એમાં મૌલિકતા કે વિચારપરીક્ષા કરતાં ગોવર્ધનરામની ભાવનાનું સંદોહન કરી તેને જ યથાર્થ રચણે રજૂ કરવાનો ઉચ્ચાશય રહેલો છે. જો કે ક્યાંક ક્યાંક અરપણતા રહી ગઈ છે ખરી.

આ અન્યમાંનાં વિવેચનો જોતાં, વિવેચક મનસુખલાભમાં ઊંડી અવ્યાસ-નિષ્ઠા, ઊંચી ધકાયલી રસવૃત્તિ, દક્ષિણ આભિજાત્ય ને સાચો સમભાવ સર્વત્ર વરતાય છે. નાનાલાલ સફળ નાટ્યકાર નથી જ, એમ જો પોતાને એક વાર વસી ગયું, તો તે કહેતાં આ વિવેચક અચકાતા નથી. એમનામાં નીડરતા છે પણ ઉગ્રતા, કટુતા કે ઔડખર ક્યાંય લાગ્યે જ છે. અલખત એમનાં વિવેચનો ક્યાંક ક્યાંક નાનકડાં ટાંચણરૂપ કે ઢોલેજમોટી ગપાગપાનનોંધ જેવાં બની ગયાં છે. એને સંમાજિત કરી શુદ્ધ વિવેચનાનો આકાર બધે આપી શકાયો હોય એમ લાગતું નથી. છતાં સત્યદર્શન ને સત્યકથનનો આગ્રહ એ તો કદાચ એમનો મોટામાં મોટો ગુણ છે.

પોતે કવિ તો ખરા જ, એટલે એમની શૈલી સાત્ર અનલકૃત તો શી રીતે હોય? એ શૈલી શાખીન છે, ઉપમારૂપકાદિ અલંકારોને લખાણમાં એ વેર છે છતાં એમની વિવેચનશૈલી ટાપટીપિયા નથી. પોતે શબ્દશાખી છે ખરા, પણ નરી શબ્દાળુતામાં કે શિયિલતામાં સરી પડતા નથી. સંસ્કૃત શબ્દો ને શબ્દસમાસો વાપરતાં લગીર ન ખચકાતી એમની શૈલી સંસ્કૃતના એમના

અધ્યાસને અહીં શોધો શોધો ? હતા એક વસ્તુ ખૂંચે છે. એમના જેવા વિદ્યાર્થી વિવેચક જેવા કે “પૌરના” (સંસ્કૃતમાં છે જ નહીં, નવપૌરના છે.) જેવા અશુદ્ધ શબ્દો શીઘ્ર વાપરતા હશે ? ‘હૈયાસૂત્રી’નો એમણે આપેલ અર્થ પણ ભાગ્યે જ સાચો ગણાય. ને આટલા બધા અંગ્રેજી શબ્દો ન વાપર્યા હોય તો ન ચાલે ? વાપરો તો, હાથ, એના પર્યાય કાં ન આપો ?

હતા આ તટસ્થ, સ્પષ્ટભાષિતભાષી નીકર વિવેચનો ગૂઝરાતી સાહિત્યમાં કીમતી નીવડશે એમાં શંકા નથી. વિદ્યાર્થીઓ માટે તો એનું મૂલ્ય અતેજ ગણ્ય છે. પણ અપેક્ષા રહી જતી છે તે તો એ કે, પ્રો. મનસુખભાઈ ઝવેરીએ આ વિવેચનગ્રંથમાં આવડી શક્તિ બતાવી છે તો, ભવિષ્યમાં એને એક વિકસારી સાચી વિવેચના માટે હજુ ખૂબ પડેલા અનેક પ્રતિભાસાળી સાહિત્યકારોને તથા સમૃદ્ધ સાહિત્યકૃતિઓને પોતાનો સર્વપ્રયત્ન બતાવી, વિવેચનાને આથી વધુ સફળોદ્દેશ કાં ના બતાવે ?

ઉપેન્દ્ર પંથ્યા

રસોધનું રસાયણ

રસોધનું રસાયણ : ડૉ. વન્દિતાગૌરી દેસાઈ
(જિન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની : મુંબઈ ૫૪ સંખ્યા ૪૧૭ (૩૮૪+૬+૨૩) :
મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા, આદર્શ ૧ થી તથા ખીછ)

‘નિગાઢ પડતાં મરીદ કાઢે વળગે’ એવો ઘાટ આ સમાલોચના માટે થયો છે. વાત એમ બની કે “નવચેતન” (જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૪૨) ના અંકમાં “રસોધનું રસાયણ” નામના પુસ્તકનો પ્રો. કાંતિભાઈ છપનભાઈ પંડ્યાએ લખેલો પ્રવેશક મારા વાંચકામાં આજ્યો અને મને એ પુસ્તક જોવાનું મન થયું. મેં આ “માનસી”ના તંત્રીજીને પૂછ્યું કે તમારી પાસે એ પુસ્તક છે અને હોય તો મને વાંચવા આપશો ? તેમણે હા પાડી અને પુસ્તક આપ્યું. હું એ ઉપરઉપરથી જોઈ મર્યો અને એ સંબંધી મારા વિચાર મેં એમને કહી સંલગ્ન:ગ્યા ત્યાં તો એમણે મને એની સમાલોચનાનું કાર્ય સોંપ્યું. મેં એ વિષે મારો કેવો અધિભાર છે તેમણે, પણ એમણે સાંભળ્યું નહિ; અને હવે હું આ લખું છું.

સૌથી પ્રથમ તો એ હકીકતનો ઉદ્ધેષ કરું છું કે આ પુસ્તક હમણાં બહાર પડ્યું છે તે પૂર્વે આ વિષયને અંગે નાનાં મોટાં ધણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. એમાંનાં નીચે મુજબનાં નીમ અમુક અમુક વીગતો સાથે હું રજૂ કરું છું:-

નામ	લેખક કે પ્રકાશક	પ્રકાશન વર્ષ.	મૂલ્ય
૧ આહાર મીમાંસા તથા આહાર નિષ્ક્રિય	હરિલાલ દુવ	અને હરગોવિંદ વૈદ્ય	૦-૭-૦
૨ આહાર શાસ્ત્ર	અધિનીકુમાર બાનુ.	મુખરામ મહેતા	ઈ.સ. ૧૯૨૯ ૦ ૧૪ ૦
૩ ગૃહદોષિકા ભા. ૧-૨	ત્રિધાગૌરી ર. નીલકંઠ	૧૯૩૨	૧-૧-૦
૪ જમણી જાત્રી	નાનામ:ઈ ભા. વક્રીશ	૧૯૬૦	૦-૧-૦
૫ પકવાન પોથી	પારસી ગૃહરત્ન	૧૮૭૮	
૬ પકવાન પોથી	બરબરજી ન. હીર	૧૮૮૨	
૭ પકવાન તથા વ્યંજનસંમદ	કાલિદાસ જાની તથા સાચીરા		૧-૮-૦
૮ પકવાન વ્યંજનસંમદ	કાળીદાસ દા. મુખિયાજી		
૯ પાકશાસ્ત્ર	લીલાધર નયુભાઇ.		
	ઉત્તમરામ પુરપોત્તમ	૧૮૫૭ ત્રીજી આદિતિ ૧૮૬૬	
૧૦ પાકશાસ્ત્ર	કેશવબા વિનુભાઇ પ્રેટ	૧૯૨૮	૧-૮-૦
૧૧ પાકશાસ્ત્ર		૧૮૭૮	
૧૨ પાકશાસ્ત્ર અથવા પકવાન પોથી ભાગ ૧-૨	વિમળાગૌરી અને લલિતાગૌરી	૧૯૨૩, ૧૯૨૮	૩-૦-૦
૧૩ રસમય વાનીઓ	તારામતી જ. એચ.આ	વિ. સં. ૧૯૮૯	૧-૦-૦
૧૪ સંધ્યકુળા	છાટીગરવી ના. દીવાન	૧૯૨૩, ૧૯૨૬	૦-૮-૦
૧૫ વિવિધ વાની અથવા પકવાન બનાવવાનું પુસ્તક ભાગ ૧-૨			૧૦-૦-૦
૧૬ શાકપાક પકવાનશાસ્ત્ર	પ્ર. મ. શ. અગ્રુષ્ટે		૩-૦-૦

આ ઉપરાંત ગાયકવાડ સરકારે જ્ઞાનમંજૂષામાં પાકશાસ્ત્રને લગતો એક ગ્રંથ ધણાં વર્ષો ઉપર લખાવ્યો હતો. એ ગ્રંથનાં ત્રણ મોટાં પુસ્તકો બન્યાં છે. તેમાં દક્ષણીઓ અને ગુજરાતીઓને નિરામિય આહાર કરનારને ખપ લાગે એવા પ્રકારની વાનીઓ બનાવવાની અને તેમાં યે મદાસ તરફની રીતિઓ વર્ણવેલી છે. શ્રી. હમનલાલ ઠાકોરદાસ મોદીએ

૪. સ. ૧૮૯૩-૯૪માં એનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું છે અને તેનું મૂલ્ય બે રૂપિયા છે.

આ ગ્રંથને અંગે રવ. ઠાકુણાભાઈ ખીતાબરદાસ દેરાસરી સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન નામક પુસ્તકમાં જે ૪. સ. ૧૯૧૧માં છપાયેલું છે તેમાં લખે છે કે “આ વિષયમાં એ ગ્રંથની સ્પષ્ટી કરે એવા ખીજે ગ્રંથ નથી.”

જેમ ગુજરાતી અને મરાઠી ભાષામાં આ વિષયના ગ્રંથો છે તેમ ખીજી પણ કેટલીક અર્વાચીન ભાષામાં ગ્રંથો છે, પરંતુ આપણા દેશની હેય તો તે સંસ્કૃત અને પાછળ જેવી પ્રાચીન ભાષામાં કોઈ ગ્રંથ હજી સુધી મારા જ્ઞેવામાં આવ્યો નથી, પણ એવો ગ્રંથ હોવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે, કેમકે અશ્વપરીક્ષા, મજ્જપરીક્ષા, રત્નપરીક્ષા, રાકુનવિચાર, નિમિત્તશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક જ્ઞાતના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં છે.

પાકા પૂરામાં બંધાવાયેલું આ પુસ્તક દિરંગી અને સચિત્ર વેષ્ટન- (જોડેટ) થી રાજ્યગારાયેલું છે પ્રારંભમાં લેખિકાએ ચોતાલી રવ. માતાને ઉદ્દેશીને અર્પણપત્રિકા લખી અને તેની પ્રતિકૃતિ પણ આપી છે. એના પાછળના પાના ઉપર મહાલક્ષ્મીનું ચિત્ર છે, એના પછી આહારને લગતાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં કેટલાંક અવતરણ છે. ત્યારબાદ શ્રી. હંસા મહેતાનો બે પૃષ્ઠનો આમુષ્ય છે. તેમાં સૂરતની અને ખાસ કરીને આ શહેરમાંના નાગરોની રસોઇના વખાણ છે. એમાં “પાકશાસ્ત્ર એક રીતે શાસ્ત્ર છે અને ખીજી રીતે કળા છે.” એવું જે વાક્ય છે તેની નોંધ લેવી દુરરત જણાય છે.

આમુષ્ય પૂર્ણ થતાં પ્રવેશકનાં દર્શન થાય છે. એનું શીર્ષક “રસોઇનાં મૂળ તરવો” એમ રખાયેલું છે અને તે પ્રસ્તુત પુસ્તકના શીર્ષકને અનુરૂપ છે. એના બેખક ડૉ. કાન્તિલાલ હગનલાલ પંડ્યા તેમણે આ પ્રવેશકના પ્રારંભમાં માથુસની વિવિધ વ્યાખ્યાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે અને “માથુસ એ રસોઇ કરવું પ્રાણી છે એમ કહીએ તો એમાં ખીજી વ્યાખ્યાઓના

કરતાં વધુ સત્ય આપણે સમાવી શકીએ છીએ," એમ પ્રતિપાદન ક્યું છે. આગળ જતાં એમણે રસોઇનો મહિમા માયો છે. રસોઇનો ઉદ્દેશ શો છે તે દર્શાવતાં તેઓ કહે છે કે "કુદરતી ખોરાકને વધુ આકર્ષક ને વધુ સ્વાદિષ્ટ બનાવવો, જેથી એ વધુ સહેલાઇથી ખાઈ તથા પચાવી શકાય, અને જેથી એમાં રહેલાં પોષણનાં તત્ત્વો વૃદ્ધિ પામે ને બોજન વધુ પુષ્ટિકારક નીવડે, એ રસોઇનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે." એ સમજાવતાં બીજાં બે મુદ્દા સામિય, નિરામિય અને મિશ્ર એમ ત્રણ પ્રકારનાં બોજનની વિવિધ વાતીઓ અત્યાર સુધીમાં તૈયાર કરાઈ છે અને હજી પણ નવી નવી તૈયાર કરાતી જાય છે, પણ તેમાં કંઈ જોડું નથી. જીવન માટે બોજન છે, નહિ કે બોજન માટે જીવન છે એ વાત ખૂબસૂ ન એમણે.

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દા. ત. ચરક(અ. ૨૭)માં કૃતાન્ન અર્થે રસોઇના જુદા જુદા જાતના ખોરાકનું તેમ જ શૂક્રાન્ન, સમીધાન્ન વગેરેનું વર્ણન છે.

નવ નૃપતિના નામે ચઢાવાયેલો નવપાક દ્રવ્યો નામનો એક ગ્રંથ ચૌખંબા સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ખીજો ગ્રંથ નામે દ્વેમકૃત્તૃલ્લ જે દ્વેમશર્માએ વિ. સં. ૧૯૦૫માં રચ્યો છે તે પણ છપાયેલો છે. આ દ્વેમકૃત્તૃલ્લમાં બાર ઉત્સવો છે. એમાં દ્રવ્યપાકની પરિભાષા, બોજનગૃહ, રાંધવાનાં વાસણો, રસોડાને ઉપયોગી સાધનો, જેરી અનની પરીક્ષા, રસોઇયાની પ્રશંસા, બોજનપ્રકાર, જુદાં જુદાં ઘીના શુદ્ધો, ખીચડી, કચોરી વગેરેના શુદ્ધો, શાકના પ્રકારો, ખાવાની ચીજો બમડે નહિ તેવી રીતે તેને સાચવવાની રીતો, પોળા, શીરો પેચર, લાડુ, દૂધની બનાવટો, જલેબી, ખૂખ લગાડનારી બનાવટો ઇત્યાદિનાં વર્ણન છે.

રસોઇ કરવામાં વિવિધ ક્રિયાઓને અવકાશ છે. તેમાં મરમી આપવી અને મેળવણી કરવી એ બેને પ્રવેશકમાં મદરવની મણાવાઈ છે. મરમી આપવા માટે વિવિધ સાધનો વપરાય છે. તેમાંથી રાખ, લાકડાં, કાચના,

× સિદ્ધલેખનમણિમહાલા વિ. સં.ની ગઈ સદીના અંતિમ ભાગમાં રચાયેલ છે. એમાં વર્તમાન કાળની પ્રચલિત ખોરાકની બનાવટોનું વર્ણન છે.

ગેસ, વીજળી અને ડૉ. પંખા જેને *oven* કહે છે તે મહોનો પણ પ્રવેશકર્તા નિર્દેશ છે. રાખની લાર સાળ કહેવાનો ધરાદો હોય એમ લાગે છે એટલે હું આ સાધનોમાં (૧) રેતીનો અને (૨) છાશનો ઉમેરો કરું છું. ઘાસનો અગ્નિ પેક માટે જેમ કામમાં લેવાય છે તેમ રસોઇ માટે કામમાં લેવાનો હોય તો તે જાણવામાં નથી.

મરમી આપવાનાં જે સાધનો છે તેના ‘પાકા જ્ઞાન વિના તથા એની ઉપરના પ્રભુત્વ વિના સારી રસોઇ કાઢ કરી શકતું નથી.’ મરમી આપવાની અનેક રીતો છે અને તે દર્શાવવા માટે રોગ્ય શબ્દો પણ આપણી લાપામાં છે. આમાંથી શેકવું, ફુલાવવું, તળવું, સાંતલવું, બાફવું, ઉકાળવું અને વરાળની બાફ આપવી એટલા પ્રવેશકર્તા નોંધાયેલા છે. એટલે આ યાદીમાં પણ હું ‘જૂંજવું’, સીજવું, ખદખદાવવું, (તળાવવું) અને કડકડાવવું એ ચાર શબ્દો ઉમેરું છું. આ પ્રત્યેક શબ્દ મરમીના અમુક અમુક માપ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તો એ માપનો નિર્દેશ કાઢએ કયો છે ? અને હોય તો ક્યાં ?

પ્રવેશકર્તા સૂચવાયું છે કે આપણા જોરાકની અંદર પોપણનાં છ મુખ્ય તરવે રહેલાં છે. પ્રાટીન, ફેટ, કાર્બોહાઇડ્રેટ, પાણી, દાર અને વિટેમિન. એના ઉપર રસોઇની વિવિધ ક્રિયાઓની શી અસર થાય છે એ પાઠશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન છે. આપણી પ્રચલિત રીઘવાની વિધિઓ આ દૃષ્ટિએ તપાસવી બાકી છે એમ પ્રવેશકર્તા જણાવવાયું છે. આ બતાવી આવે છે કે “રસોઇનું રસાયણ” એવું આ પુસ્તકનું નામ હોવા છતાં એમાં આ રીઘવની માહિતી અગાથેલી નથી. વળી ક્યાં ખાલ કે પેશ પદાર્થમાં પ્રાટીન વગેરે કેટલા પ્રમાણમાં છે તેનો પણ આ પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ નથી એ પંજુ પુસ્તકનું નામ કેટલે અંશે સાર્થક છે તે સૂચવે છે.

આપણે જે વાનીઓ બાકાએ છીએ તે ગોટે ભાગે મિશ્રરૂપમાં હોય છે કેટલીકનું મિશ્રણ રાંધતી વેળા થએલું હોય છે તો કેટલીકનું ગિંજણ ચાણીમાં જમતી વેળા કરાય છે. આ મિશ્રણથી આહારનાં મૂળ તરવે ઉપર શી શી અસર છે તે વિચારવાનું કામ પ્રારંભ પુસ્તકમાં કરાયું નથી. એ પણ પુસ્તકનું નામ રાખવા પાછળ અનેરો જ હેતુ હોય એમ સિદ્ધ

કરે છે. ઈઈ વાની કેમ તમાર કરવી એને અંજો તો ધણાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે તો પછી રસાયણ નામને અનુરૂપ અનેક બાબતોનો ઉદાહરણ જોવા મળે છે. પુસ્તક લખાયું અને તે પ્રકાશિત થાય તેથી કેટલો લાભ ?

રસાયણમાં આપણે જે જાતના મસાલા વાપરીએ છીએ અને કેટલીક વાર તો જમતાં જમતાં પણ વાની ઉપર છાંયું વગેરે જાતનાં છીએ તો તે બ્રૂણ તરવે શાં છે એ નક્કી કરવું જોઈએ. વળી જેમ પંચકૂટિયા શાસ્ત્રમાં પચીસ શાકોનું મિશ્રણ છે અને ઉધિયામાં અનેકનું મિશ્રણ છે અને એવડી શાળમાં પાંચ જાતની દાળનું મિશ્રણ છે તેમ છાંયું પણ છરું, સિંધવ, અથવા મીઠું, હળદર, મરચાં, હિંમડો અથવા હોમ અને સુંકનું મિશ્રણ છે. આ મિશ્રણોમાં એકેક ચીજમાં બ્રૂણ તરવે અને તેની એક બીજા પર થતી અસરની નોંધ થવી ધોર.

"મસાલાઓ રુચિ ને બૂખને તીવ્ર કરે છે. મોંમાં પાણી લાવી થુંક વગેરે પાચન કરનારા રસોની વૃદ્ધિ કરે છે, અને રસાયનશાસ્ત્રીઓ જેને 'Catalysts' અથવા 'Chemistry of Traces' કહે છે તેના નિયમ પ્રમાણે આખા પાચન ઉપર મસાલાની રજો પણ અદ્ભુત અસર કરે છે. આ મસાલાનું શાસ્ત્ર પણ ખડું ખેડવા લાયક છે."

આ પ્રમાણે મસાલા વિષે પ્રવેશમાં જે ઉલ્લેખ છે તેની હેઠલી પંક્તિ તરફ હું આ વિષયના નિષ્ણદોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું અને તેમને વિનવું છું કે આ ખેડવા લાયક શાસ્ત્રને તેઓ પૂરતો ન્યાય આપવા કટિબદ્ધ થાય.

"રસાયણમાં મસાલાના સરસ ઉપયોગનું, ને ખરેખરું શુદ્ધિથી કઢીએ એવું ઉદાહરણ આપણે વધારે છે. બીજા પ્રાંતોમાં આપણા વધારે જેવું બીજું કંઈ હજી જાણીતું નથી. મોઝ વધારાથી દાળો શાકોના પચાવમાં બહુ જ કાપડો થાય છે. ને આસ કરીને ઓઢીઓના પાચનની વિક્રિયાનો તે આગાહ ઉતાર છે. વળી તે જે રવાદ ને રસ ઉત્પન્ન કરે છે તે તો અનુપમ છે.

આમ પ્રવેશમાં જે વધારે સંબંધી પ્રશ્નો છે તેને તો "વધારે નહિ તેના શકાર શા ?" એ લોકોક્તિ સમર્થિત કરે છે, પરંતુ 'વધારેલ'

એ અર્થમાં પાછવમાં યજ્ઞારવિ શબ્દ છે અને એ શબ્દકૃત મૃચ્છકટિક-
(પૃ. ૨૨૧)માં વપરાયેલો છે એટલે આ ઉલ્લેખ વધારની પ્રાચીનતા
ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. અને નિશેષમાં 'વધાર' માટે દિન્દીમાં 'ઝૌલા,'
મરાઠીમાં ફોજળો એમ બોલાય છે, એ એ આધુનિક ન હોય તો એ બાલા-
ભાષીઓ વધારથી પરિમિત હોવાનું સૂચવે છે. એ ઉપરથી વધાર શબ્દમાં
ઉપરોક્ત અન્યત્ર પણ જાણીતો હોય એમ નથી લાગતું ?

માઠાં, ધરડાં, બાળક, મળાંવતી તથા સુરાવડી ઓઝો-એ સૌને ઠઈ ઠઈ
વાતી આપવી ધટે તે સંબંધમાં અને આદારમાં અમુક તરવોની ન્યૂનતાથી
ઉદ્ભવતા રોગોને અટકાવવા માટે જે ગીઝોની આવશ્યકતા છે તેને અંગે
તલાપથી જિદાપોદ થવો ધટે અને તેમ કરતી વેળા આપણા દેશમાં બનતી
અને સહેલાઈથી મળતી ઠઈ ઠઈ ગીઝો કામમાં લાગુ શકાય તેમ છે તે
દર્શાવવું જોઈએ. વળા મરીળ જીનોને માટે ઠઈ ઠઈ વાનીઓ પૂરેપૂરી
પુષ્ટિકારક અને ખૂબ જરૂરી યોગ્ય શકાય તેમ છે તેની પણ નોંધ થવી ધટે
આમ જે પ્રવેશકમાં સુચવાયું છે તેની સાથે હું સર્વોંશ મળતો થઈ છું
અને આ દુષ્ટિકતો આ પુસ્તકમાં નથી તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી આ
પ્રવેશકનું અવસાનન પૂર્ણ કરી સૂચી ઉપર નમ્ર રહેકું છું.

પ્રાચીન પુસ્તકમાં જે જે નિરામિત વાનીઓ વગેરે મળ્યાવાયું છે તેનો
અભારાદિ ક્રમે સૂચીમાં ઉલ્લેખ છે એમ સામાન્યતઃ કહી શકાય. પૃ. ૧૧૪-
૧૬૫માં પણ ચાર જાનના શીરા બનાવવા વિશે માહિતી અપાયેલી છે પણ સૂ-
ચીમાં શીરાનો નિર્દેશ નથી. એવી રીતે વેડમીનો, સરજનોનો, શરપારા વગેરેનો
નધ. અટકીની માહિતી પૃ. ૨૧૧-૨૧૫માં છે એમ સૂચીમાં ઉલ્લેખ છે,
પણ એ ખાતર છે. કેટલીક વાનીઓનાં એક કરતાં વધારે નામ દોવા છતાં
તેની યથાયોગ્ય નોંધ કરતી ઠાંઠાં વાર રહી અર્ધ છે. સૂચી ઉપરથી એ
પણ જાણાય છે કે ચાદ, કોરી અને ઠાંકો વિશે વીંજતા અપાયેલી છે, પણ
આજસકોમ કે કુમરીની માહિતી આ પ્રાચીનમાં અપાયેલી નથી.

૧ "અને વધાર જાગ્યા ત્યારે જે લખેલો" એમ દલપતરામની કવિતામાં
અને "વિધવિધ માટી ત્યારે" એમ પુરીઆર્થના કાવ્યમાં પંક્તિ છે.

જેન શાંતિર્મુ આહારના અરાન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ એમ ચાર પ્રકારો પડાયા છે અને સામાન્ય રીતે ખાદ્ય અને પેય વ્યવસ્થા તો મિદ્યાન અને દરસાણ એમ બે મુખ્ય વર્ગો પડાયા છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શી પદ્ધતિએ પ્રકરણો રચાયાં છે તે સમજમાં આવતું નથી. એમાં મોટે ભાગે મુજરાતીઓની અને તે વધુ આ પ્રાંતની ઉચ્ચ મણાતી કોમોમાં પ્રચલિત અનેકી અને જનતી જતી નિરાશિષ ખાનપાનની ઘણીખરી વાનીઓ વિષે દાળ, ભાત, મુખ્ય મુખ્ય મિદ્યાન, દરસાણ, કડોળ, રાકભાણ, પાપડ, અથાણા, (બુંસું છત્યાદિ) મુકવણી, પાક, કસુંબર, માહિતી અપાયેલી છે. આ માહિતી, જેને રસોઈ કરતાં થોડે ઘણે અંશે વધુ આવડતી હોય તેને માર્ગદર્શક યથ શકે તેવી છે, વધુ જેને આ પુસ્તક વાંચીને રસોઈ કરતાં શીખવું હોય તેને ખાસ કામ લાગે તેમ નથી, કેમ કે અમુક અમુક વાની તૈયાર કરવામાં જે જે પ્રક્રિયાઓ યાય છે તેની વ્યાખ્યા દ્વારા કે અન્ય સ્વરૂપે સ્પષ્ટ સમજણ અપાયેલી નથી.

રસોઈ કરવામાં જે અનાજ, ગોળ વગેરે વપરાય છે તે ઉત્તમ પ્રકારનું હોય તો રસોઈનો હેતુ સિદ્ધ થાય. આથી પ્રારંભિક પ્રકરણમાં પશ્ચિમ વગેરેની જાતો અને તેને સામવવાની રીતો સૂચનાયેલી છે તે રથાને છે. એક વર્ષમાં જે માણસને કેટલું કડોળ, કેટલી દાળ, કેટલો મસાશે જોઈએ તે કાકક દ્વારા દર્શાવાયેલ છે. જે માણસને રોજની રસોઈ માટે કેટલું અનાજ જોઈએ તેની પૃ. ૨૯માં તેમ છે. કયા જમણમાં શું જોઈએ તેનું પૃ ૩૧૦માં નામરી પદ્ધતિએ વર્ણન છે. દિવાળી, દાદીશીળ અને શ્રદ્ધને દિવસે જે જમણો હોવા જોઈએ તેનો પૃ. ૩૧૧-૩૧૨માં ઉલ્લેખ છે.

સમસ્ત પુસ્તકને જે ૬૬ પ્રકરણોમાં વિભક્ત કરાયેલું છે, તે પૈકી કેટલાંકની શીર્ષક નથી, જે કે તેમાં ચર્ચાયેલા મુદ્દાઓનાં મથાળાં છે. ૬૪-

૧. અંગાળીઓના રસગુરુ, દક્ષિણીઓના ચકલી અને પુરેલિયોના બિરિકટ છત્યાદિ વિષે માહિતી અપાયેલી છે.

૨. સૂચીમાં નહિ નિર્દેશિત કાર્યાં કેળાંનાં ખલવાં, સિંગ(મગફળી)નું રાક, મોહનચાળ, વટાણાની ખીચડી, પાવાનના ભૂકાની વેડમી, મનની દાળની વેડમી, બરફીના ભૂકાની વેડમી દાળડે દળ, છત્યાદિ વિષે પુસ્તકમાં માહિતી છે.

મા પ્રકરણમાં રસોઈ કરતી વેળા ને ને સાધનો આવશ્યક છે તેનાં નામ અને ક્રવચિત્ તેના ઉપયોગ વિષે નિર્દેશ છે, પણ એ સાધનોની પરિચય-ત્મક કે ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાના નથી નેથી આધારના ઇતિહાસના અણેશ મીઠનારને તે અપ લાગે અને પુસ્તકનું શીર્ષક વિશેષતઃ ચરિતાય ખને. ૧૯મા પૃષ્ઠમાં દાળ કે શાક કાળું^૧ થયું હોય તો તેની કાળાસ દૂર કરવા લીંઝુ^૨ નીચેલવાનો, દાળ બદાય નહિ તો કાચા સોપારીનું ફાંચું^૩ કે દીવેલ નાંખવાનો, દાળ ખારી થઇ હોય તો દેશી નળિયનો કાંડો નાંખવાનો,^૪ તેલમાં હિમરો વ્યવર્તી તે શમાવવા મટે આમલી, ગોળ કે મીઠાની માંગડી કે ખાખરાનું પાન નાખવાનો નિર્દેશ છે. એવી રીતે બાત વધારે સ્ત્રી મળેા હોય કે કાચો રહ્યો હોય ત્યારે શું કરવું તે ૪૯મા પૃષ્ઠમાં સમ-જવાયું છે. અંતમાં પૂરવણી એવા શીર્ષકપૂર્વક પૃષ્ઠ ૩૪૩-૩૮૪માં આપણા ખાનપાનની રોજની ચીજો પેટા ટેલકીકના નામાંતર સંદિત તેના ગુણદોષ, ચરક, સુશ્રુત વગેરે ગ્રંથોને આધારે જાણવાયા છે. પાકશાસ્ત્ર એ શૃદ્ધચંદ્રવન સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે અને પાકશાળા એ એક રીતે વિચારના પ્રથમ કક્ષાની પ્રયોગશાળા છે. શોધખોળ માટે ને ધીરજ જોઈએ તે સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકાર્જને વરેલી છે. એટલે આ પ્રયોગશાળામાં નવી નવી શોધ કરવા માટે-પ્રક્રિયાઓની બાબતમાં કે નૂતન વાનીઓ સ્વતંત્ર સ્વરૂપે કે મિશ્રરૂપે તૈયાર કરવામાં સ્વીકાર મેળેા અને ઉપયોગી ફળો આપી શકે તેમ છે. પણ કાણુ જાણે કેમ બોતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર ઇત્યાદિની અભ્યાસી વિદ્યુષી બહેનો પણ આ દિશામાં સમુચિત પ્રયાસ કરતાં ખંચાય છે, આવી પરિવૃત્તિમાં શ્રી. વર્નિદાસજીને છપાઈની સહાયથી અને જોડણીની પ્રાથિક શુદ્ધિથી શોભતા આ પુસ્તક દ્વારા ને વિશિષ્ટ માહિતી આપવા કમર કસી છે તે બદલ તેમને આભનંદન થટે છે. દવે આ કાપ

૧. વધારે પડતી દળશન નાંખતા પીગારા આવી હોય તો તે દૂર કરવા માટે પણ લીંઝુ નીચવાય છે.

૨. મેગરી ઉપર લીંઝુ નીચેલવાથી એનો ભ્રમલી રંગ બદલાઈને લાલ થાય છે અને એ જોને litmus solution કહેવાય છે તેનું સ્મરણ કરાવે છે. તેમ આને માટે રસાયણશાસ્ત્રમાં કોઈ વિશિષ્ટ સંબંધ છે?

૩. ટેલકા ચણાની પેટલી એ દાળમાં મૂકવાનું સૂચવે છે.

પૂર્ણ કરું તે પૂર્વે આ સમાવેશનામાં આદારમીમાંસા માટે જે જે મહત્વના ક્ષેત્ર અણુખેડેલાં કે અર્ધખેડેલાં દર્શાવાયાં છે તે કામ પૂરું કરાય અને કેમ દીઠ અને પ્રાંત દીઠ ખાનપાનની તારવણી, વાતીઓનાં અન્યાય શાખાઓમાં નામ, વાતીઓ બનાવવા માટેની પ્રક્રિયાઓનું શાસ્ત્રીય નિરીક્ષણ, ખાદ્ય અને એવ પદાર્થોના આયોજનનો ઇતિહાસ વગેરે આવશ્યક અંગોને પૂરેપૂરો ન્યાય અપાય તે માટે યોગ્ય પરિશ્રમ સેવવા અને તેનું કૃતિ જાહેર બનતાને પ્રકાશનરૂપે આપવા મારી પ્રકાશકોને સાદર વિનંતિ છે. જો એ સ્વીકારાશે તો કેવળ ગુજરાતી સાહિત્યની કે અમુક કામની જ સેવા ન થતાં સમગ્ર ભારતીયની એક ઉત્તમ સેવા થશે.

હીરાલાલ ર. કાપડિયા

અનુલેખ

પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતમાં તો પાઠ્યા અને અંગે મન્યો દશે એમ માનવાનું કારણ મળે છે, કેમ કે વસુદેવદિંડીમાં પેરાગમ નામના પાકશાસ્ત્ર વિષે ૨૧૧માં, ૨૫૬માં અને ૩૫૨માં એમ ત્રણ ત્રણ પાના ઉપર ઉલ્લેખ છે. વળી એક પાના ઉપર તો પારાગમ એવું પાઠાન્તર છે. આ નામ જો કે પાશ્ચાત્યમાં છે છતાં મન્ય સંસ્કૃતમાં હોય તો ના નહિ. વળી ઇ.સ. ૫૬૨માં સૈકામાં થયેલા ગોવિંદરાજે સૂદશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જુઓ “બાહારકર પ્રાચ્ય સંશોધન મંદિરનો શીખ મહોત્સવ અંક” (પૃ. ૩૪). વિશેષમાં સત્તરમાં સૈકામાં થયેલા અનંતદેવના શિષ્ય રઘુનાથ લોખનકૃત્તૃલ્લ નામનો મન્ય સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. આ મન્ય આમળ ઉપર માયકવાડ પૌર્વાત્ય મન્યમાલામાં પ્રસિદ્ધ થનાર છે. આ રઘુનાથ મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ હોવાથી એમણે મહારાષ્ટ્રની વાતીઓની ખાસ નોંધ લીધી છે અને સાથે સાથે ગુજરાત વગેરે પ્રાંતોની વાતીઓ વગેરેનો સંક્ષિપ્ત નિર્દેશ શ્રી પી. કે. ગોડેએ “A Topical Analysis of the Bhojanakutubhala નામના લેખમાં કર્યો છે. આ લેખ ઉપર પ્રકૃત સંશોધન મંદિરના ત્રિમાસિક (વ. ૨૨, પૃ. ૨૫૪-૨૬૩)માં છપાયેલો છે.

પરિચાયિકા

[અહીં જેનો પરિચય, તેની વીગતો 'પ્રાક્ષિ-સ્વીકાર'માં]

વિવિધ વ્યાખ્યાનોના પહેલા ગ્રન્થમાં એના કતો પ્રા. કાકેરના આઠ વ્યાખ્યાન સંગ્રહાયા છે. આઠે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'કાર વિશેના છે. એ પ્રબોધમૂર્તિના જીવન તથા પ્રતિભા વિશેના બે અને એમના ગ્રન્થમણિમાંની કૂલગૂંચણી, રસપ્રવાહ તથા સ્ત્રીરત્નો વિશેના ત્રણ : આ પાંચ સૌથી મહત્વના છે. એ અપૂર્વ ગુજરાતી મહાપુરુષ પાસેથી પોતે જે શીખ્યા, ગુજરાતને જે શીખવવા જેવું જણાયું, તે વર્તમાન તથા ભવિષ્ય પેઢી માટે આ ચિરંજીવતાની અધિકારી વિવેચનામાં નિરૂપાયું છે.

ગુજરાતનું ઘડતર : ૧૯૪૧ના આ ઠક્કરવ્યાખ્યાનોમાં ગ્રન્થન મધ્ય સૂચવાતા વિષય પરના પહેલા વ્યાખ્યાન ઉપરાંત મુસ્લીમધુમની ગુજરાતની સંસિદ્ધિ, કવિ ન્હાનાલાલ, રસનિરૂપણ તથા વારતવવાદ-વિચારણા : આ ચાર વિષયોનો સમાવેશ પણ વ્યાખ્યાનકાર રા. રમણલાલ વ. દેસાઈએ કર્યો છે. સર્જનપ્રિય માનસ વિવેચનપ્રદેશમાં પૂમલા મીઠે તેની કાંઈક મંબીર મયોદાઓથી જો આ પ્રયોગ અંકિત છે તો ખીજે પક્ષે એની કટલીક સન્તોષપ્રદ શક્યતાની પણ સારી પિછાન એમાં વાચકને થાય છે એ લક્ષમાં રાખી અભ્યાસીઓ તેનો ઉપયોગ પોતાના લાભમાં કરી શકશે.

અર્વાચીના પર તો એ વાંચીને નહિ પણ એને મળવાતું જોઈને લખતું જોઈએ. માત્ર વાંચ્યા પરથી કરાવાતા પરિચયમાં એ એટલું તો બેધક્ક કહી શકાય છે કે "રંગભૂમિરસિધ્યાની રંગલીલા"ના આ મનોહર નાના સરખા નાટકમાં રા. ધનસુખલોલની ઝગજગ કલાક્ષકલા અને રા. અવિનાશની રમ્ય ગીતકલા આપણા હૃદયમનને વશ કરી લે છે. મુંબાઈ જેવાં શહેરોનાં અર્વાચીન યુવક-યુવતીનું આટલું કદુતા વિનાતું એમને સમજીને, સમભાવથી છતાં લાલિત્યમય ટીકાદષ્ટિ પણ ધરાવતું ખીજું એકે આલેખન ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે નહિ એ નિઃસંદેહ વાત છે.

શુભાક્ષરી એ રા. પૂજાલાલની રવત : રચિત પદ્યાત્મક તો પરમ-શોધ એ બાળ-ન્તરિત ('ધ સુપ્રીમ ડિરેક્ટરી' પરથી) મલ-પુસ્તિકા છે. અને અધ્યાત્મ માર્ગના ખરા સાધકો માટે છે, એટલે પહેલાની કદર આ સમયના કુનિયાદારી-ફૂળ્યા છાપા-લેખકો કરી શક્યા નથી એમાં

નવાઈ પામવા જેવું નથી. આથી, અર્પણના આરંભબોલમાંથી શબ્દો લઈને ઠીકે તો, જેમાંનાં ધણાં (નં. ૪૫, ૫૦, ૬૭, ૧૧૭ વગેરે) કાવ્ય-ગુણવાળા છે તેવા આ ૨૨૨ શ્લોકોમાં 'પ્રભુતાપ્રેમી હૃદયો'ની જે ભક્તિ-ભાવના અહીં લલિતવાણીમાં અંકિત કરી છે તે આત્મદષ્ટિ ઊઘડવા દઈ તેઓ તો જાણખી લેશે જ. 'પરમ શોધ'ના ખીજા ભાગમાં જમતનાં યાકર્થ-ઠગ્યરાર્થને પ્રેરણાપૂર્ણ આશ્વાસન એટલા સારુ અપાડું કે જે પહેલાં ભાગમાં ઊંડી શ્રદ્ધા બદલે રવાનુભૂતિથી જે હૃદયરથ બનાવેનની ચિંતાન અપાઈ છે તેનો સ્પષ્ટાકાર કરી, માનવી એ "પરમ ભાગવત પ્રેમ"નો (જેવાં, માર્યં ૧૯૪૫ના માનસીનાં પહેલાં એ પૃષ્ઠ) ભોક્તા બની, જીવન સાચું કરે. 'પરમ શોધ'માં છે તેવું અધ્યાત્મચિન્તન, તેવાં હૃદયોધન તથા પ્રાણુધનક્રમ વ્યવહારક્રમ સદુપદેશ થોડાં જ ગુજરાતી પુસ્તકોમાં છે માટે એ વિષયના પ્રત્યેક રસિકનું નિવસ્રાધી આ નોતું થું વાક્યચરણ બને તો કેવું સારું એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

પા સદીની પ્રસંગ-પ્રસાદી અથવા વારદશક પ્રેમઃ અર્ધા મળ્લને આશરે એક સો નાનાં પણ રસિક પૃષ્ઠોનાં આ પુસ્તકમાં, સ્વ. પ્રો. વિઠ્ઠલરાય મ. મહેતાની સાથેના નિકટ પરિચયના પ્રસંગો તથા સંરમરણો રા. વિઠ્ઠલરાય મ. દેસાઈએ સદાકાળ માટે સાચરીને, પુસ્તકના ઇતરનામાનુસાર તેમનું યોગ્યતથા અક્ષરતર્પણ કર્યું છે. સ્વર્ગસ્થની જે સુંદર ચરિત્રરેખા 'માનસી'નાં વાચકોને ૧૯૪૪માં રા. ઇન્દુપ્રસાદ શિ. મહેતાએ (જેઓ આ પુસ્તકના ગુણદર્શી નિવેદનકાર પણ છે), તેના પરિપૂરક તરીકે, પ્રવાહી તથા તાદ્દશ સરસ શબ્દચિત્રો આલેખતી આ પ્રસંગ-પ્રસાદી પ્રત્યેક સાહિત્યપ્રેમી તેમ જ સૌજન્યપૂજકને ભાવે તેવી છે. ઠર્તા, નર્મદની બીડ-અણીને સમથે ભાંમનાર હરિપ્રસાદજીના પોત્ર બને માંધીજીનો પણ સ્નેહ પામેલા, આદીપ્રવૃત્તિના એક દુરંધર સ્વ. યશવન્તપ્રસાદભાઈના સુપુત્ર છે એ હકીકતોની સાક્ષી, પુસ્તકના પાને પાને અનુભવાતા એમના આભિ-જ્ઞાત્ય, સંસ્કારિતા તથા શુદ્ધ સમાન વડીલજન પ્રાપ્તેની હૃદયપૂર્વકની ભક્તિ પૂરે છે. આ કારણે, સ્વ. વિઠ્ઠલરાયભાઈ માટે જ તેમણે એક કાવ્યમાં વાપરેલા શબ્દો એમની આ લઘુકૃતિ માટે પણ વાપરીશું કે "વિભૂતિનાં રમરણું રહેો અવિરામ."

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

૧. વિવિધ વ્યાખ્યાનો, ગુપ્ત ૧૨૦ : 'અળવન્તરાય ક. કાકાર. (એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ. સયાજી સા. માળા; ૩. ૧-૨-૦).-૨. સાગર; જીવન અનેકવન: યોગીન્દ્ર જ. ત્રિપાઠી (લુદાયાગિત્ર પ્રેસ, વડેદરા; સયાજી સા. માળા; ૩. ૨૧).-૩. વૃત્તવિવેચન : રમેશનાથ ર. ગૌતમ (આર. આર. શેઠ કં. મુંબાઈ; સયાજી સા. માળા; ૩. ૨).-૪. ત્રિપુટી : ગોવિંદભાઈ રા. અમીન (આર. આર. શેઠની કં. ૩. ૨૧૧).-૫. સારોદ્ધાર : શિવપ્રસાદ ત્રિવેદી (આર. આર. શેઠ કં. ૩. ૦૧૧૧)-૬. શુકતારક : નિબંધરાય ક. વૈભ. (ગુજ. વર્તી. સોસાયટી, અમદાવાદ; ૩. ૨).-૭. હાલિજી, હિંદવ અને બીમ : રામલાલ યુ. મોદી (યુ. વ. સો. ૩. ૦-૧૪-૦).-૮. ગુજરાતીઓએ લખેલા ફારસી મન્થો : દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી (યુ. વ. સો. ૩. ૧).-૯. ઝાંડીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ : ગોવિંદરાવ પાં. ભામવત (યુ. વ. સો. ૩. ૧).-૧૦. હિંદુસ્તાની ગુજ. કોશ : (સં.) મનભાઈ પ્ર. દેસાઈ (નવજીવન કાપો. અમદાવાદ; ૩. ૪).-૧૧. આધુનિક ભારત, આ. નવડે. કરકૃત : પાં. મ. દેસાઈ (ગુજ. વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ; ૩. ૬).-૧૨. ટ્રાન્સ-લિટરેશન ઇન્ડુ ધરોમન સિંક્રિટ : કે. જી. મજુવાલા (દમરા દિન્દો. પબ્લિ. ગોમ્મે; આજાઝ ફોર).-૧૩. અર્વાચીના : ધનસુખલાલ મહેતા, અવિનાશ વ્યાસ (એન. એમ. ત્રિપાઠી સિ. મુંબાઈ; ૩. ૧).-૧૪. ગુજરાતનું ઘડતર, હક્કર-વ્યાખ્યાનો (ત્રિપાઠી સિ. ૩. ૩).-૧૫. શ્રી. જમનાલાલજી : ધ. ખિરલા (નવજીવન પ્ર. મં. અમદાવાદ; ૭ આના).-૧૬. વિદ્યાર્થી શ્રીમ-પ્રવૃત્તિ : (સં.) મ. પ્ર. દેસાઈ (નવજીવન; ૭ આના).-૧૭. પંચોતેરમે, પ્રા. બ. ક. કાકારનાં પ્રવચનો ને જીવનનોંધ : (સં.) કિશનસિંહ ચાવડા (ત્રિપાઠી સિ. ૩. ૩૧).-૧૮.-૨૦. શુભાક્ષરી, માતાજીની શબ્દસુધા, નવવર્ષીય પ્રાર્થનાવલિ (૧૬૩૩-૪૬) : પૂનલાલ-શ્રી અરવિન્દ આશ્રમ, ચોમિયરી)-૨૧, ૨૨. રાજકન્યા, જયસિંહ સિદ્ધરાજ : ધુમકેવ (ગુર્જર પ્ર. ૨. કાપો. અમદાવાદ; દેકતા ૩. ૪૧૧)-૨૩. તર્પણ : વિદ્યુતરાય ય. દેસાઈ (દરિદ્રવન, દીવાનપર; ભાવનગર).-૨૪. હિંદમાં અંગ્રેજી વેપારશાહી : મનભાઈ દેસાઈ (ગુજ. વિદ્યાપીઠ; ૩. ૪).

ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યનાં વિકાસનું એક સીમાચિહ્ન

૧૯૪૫ના સતિત-વારુમધનું એ પાઠ્યન

धृष्टवतां - पूर

લેખક: શ્રી. ચુનીલાલ મલિયા

પ્રસ્તાવનાકાર: શ્રી. રસિકલાલ હા. પરીખ

અનેક અભિપ્રાયે। અને ત્રિવેચનોર્થથી થોડાક આ રજા:—

‘.....વાર્તાક્રમમાં અને સંખ્યા અને પ્રકારનો લાભ છે, પણ સંખ્યામાં
‘પ્રવર્તના ૧૧’નો તોફાન નથી.’
—સચિદ્રાલ હા. પરીખ

‘આંખાનાં માલિયાંનાં નમનચરી સુરી વટે બળે આંખવા પડીકાં કરી,
અથ અથ શાવતાં દોઈએ ને મટાક મટાક મૂટકા મટાવતાં દોઈએ એમ ચેલવીના
સાકરે જેવા મજા બોલ એક પછી એક કપારે વાંચ્યા ને કપારે મને બેઠી મજા
તેની ખજાર જ ન પડી કંઈ !’

—શિક્ષણ અને સાહિત્ય

‘આ વાર્તાઓમાં લેખકે, દુઃ દમિયાં નેને માટે નાંખું’ છું તે પ્રતીતિ જોઈને
બહાર આવ્યાં છે-શુદ્ધ રસથી બહાર આવ્યાં છે; અને આજ સુધી ન આવેલાંયે
એવું જ્ઞાનવત્ત બહુમિ જણાવ્યું. ‘શાંતિ’ છે, એની આવેખતાવા તો એની
પેાવની જ છે, પણ સર્વોપરી અંથ તો એમની નિશ્ચય ક્રુતામુખ, પ્રમંડમુખ, મીઠી
ને દળવી સદાગ્રહમાં મહિતે માન્યતા છે, એવું પેતાના મઠે જાણને નીતિ અનિતિ
કે સત્ અસતને વાળને વાળ્યું’ નથી, એવે આ પુરતો લખીને શુદ્ધ પેતાનું જ
લેખકોનું કૃત્ય છે-ને નેનો દારો બંધ દેશ સેજો કરી શકે છે.’

—(મે. ૪૨માંથી) શ્રી. અવેશચંદ મેધાણી

‘‘જાનનાં રક્ષાંધી શુભ પાત્રજાતીએ ઉપર ન જોમણે ખીસ માંડી રાખી છે, બીજી પાત્રી નજીન જોમણે મોં તેવા અનિશ્ચય કપડું દોઢ. સાચા કલાકાર મવા માટે ને વધારા સમજાવ જોમણે તે વળ જોમનામાં છે, ઉપરાંતજો જાન નિશ્ચય કપડાં ને મોઢાવ, આપણી મુઠી તે આપણે ત્યાં પડી કહેવાય’’ —સુદિઆસ

Let me congratulate you on writing such wonderful prose on subjects which have hitherto not attracted the attention of most of our literary artists. I have enjoyed every moment spent in reading these very well chosen and powerfully expressed stories.

પ્રથમનાં ૨૧નાં પદમાં લક્ષ્યો પ્રથમ સાને લાગ્યા છે એમ તો જણાવ હતું ન પડે. પદોનાં તે એનું મેળવ્યું. બીજું એનું નિરીક્ષણ અને ત્રીજું એનો સાધારણત્વ એની અવગણના સાથે સાથે જ એમાં સદાનુભૂતિનાં તરફથી રીડીને લખ્યું છે. —ઈ.બા.

આકર્ષક રૂપરંગ : સત્તાવીસ વાર્તાઓ : રૂ. ૪-૮-૦૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

માનરત્ન

વર્ષ ૧૦ • અંક ૪

ડિસેમ્બર ૧૯૪૫

પૂર્ણસંખ્યા ૪૦

મંચાલક •

પ્રા. વિજયરાય કન્યાશ્રાય વૈદ્ય

નાનપરા સુરત

પ્રકાશનસ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

લાંબુ' ઓ યુ, ય
મુંદર રમરણશક્તિ,
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંકુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં .

કેસર, કેસુરી
રસસિંદુર, અમ્બક
તથા ખીન્ન પોષિક
ઓપધો મેળવેલાં છે.

ઝંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કર્સ લિ.

મુ'બદ નં. ૧૪

ભાવનગરના પ્લોટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ્રં. આંખાચોક

HOMOEOPATHY. BIOCHEMISTRY.

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result. In medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition the Medica Materia the reference book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman untried should at a point to possess a copy of this invaluable ready-reference Book.

Free on Request.

ROY & COPAMNY

PRINCESS STREET, BOMBAY 2.

Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world renowned Homoeopathic Pharmacists and Publishers of Philadelphia, U. S. A.
THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ધ ડેનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ

સુબધ.

ટેલીફોન નં: ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧

તારુ' શીરનામું : " દાખ્યાસ "

કલ્યાણની બિંચી બોતની ટેબલ છટો

અને સાત પાટીનો બિંચા પ્રકારનો

ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

એરીયેન્ટલ હોલિંગ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

' સી ' બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,

ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૬

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

FOR
MODERN
SANITARY ENGINEERING

Ask

S. D. Marker & Co.,

No. 381, Hornby Road, OMBAY.

THE MALL, LAHORE.

टे. नं. २१७१४

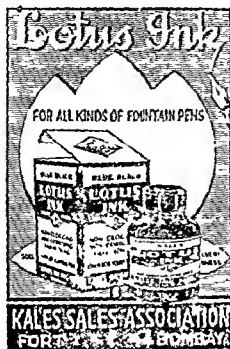
टेलीग्राम : "वाटवर्क"

आर. आर. वल्लभानी कुं०

पाइपलाइन डिस्ट्रिब्यूशन, गनमेटल वाइय, स्लुट्स वाइय, रेड ग्रेडिंग
शीट्स वगैरे मिल-जिलने लगता सामानना बेपारीआ.

८६, नागदेवी स्ट्रीट

मुंबई नं. ३

મિસ્ત્રી રશીદ ગઠુર

આપને રટીલ એન્ડ બીલીંગ કોન્ટ્રાક્ટર.

ઇમારતને લગતુ લોખન્દુ દરેક કામ, જેવું કે 121 તથા
દરવાજાની ઝીલ, લોખન્દો ગોળા દરે, તથા રેલોમ, 121 ટ્રાક્ટ-ડની
ફેન્સીંગ. એવેનાઇઝ તથા પ્લેનશીટ્સ અને એપ્રેસટામ રીમેટ
શીટ્સ બેસાડનાર તેમજ માલ, યાંત્રણા, એન્જલરીઝ, ગોલ્ડ રટીલ
બીમ અને લોખન્દના કોમ્પ્લેક્સીયલ દરવાજા વિગેરે બતાવનાર તથા
બેસાડનાર તમા સીમેન્ટ કોન્ટ્રેક્ટ રાઝ ગેઠસપડે

"બ્યાબ્જી દામ અને ઉત્તમ કામ"

Trial Order is Solicited

વિગત માટે લખો:—

નંબર 123, ટેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૮

રાખાનું

નં. ૫૮, કુંભારવાડા, છટ્ટી ગલી, મુંબઈ ૪.

રૂસ્લમ કે. મેસંમેન

પેન્ટર અને લાઉસ-ડેકોરેટર

કુખાશ મેન્શન : ૫, વોલ્ટન રોડ,

એપોલો બંદર

મુંબાઈ નં. ૧

ટેલીફોન નંબર..... ૩૬૦૪૩

અમે બનાવીએ છીએ છ. આઈ. ને ડબલ્યુ. આઈ.

બેન્ડઝ એન્ડ નિપલ્સ

ગિત્તળનાં બધી બતનાં સેનિટરી ફિટિંગ તથા કામ-

પ્લેટેડ સાવર-કોકના સ્પેશિયાલિસ્ટ.

શાવો, કોમ્પીટીટિવ : આને જ લખો:—

બાબુભાઈ નરોત્તમદાસ અને કંપની

૩૦૮, તારદેવ રોડ; નાના ચોક : મુંબાઈ ૭.

નવે વર્ષે નવું વાચન

નિજયરાય ક. વૈદ્ય-કૃત

ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા
[અપભ્રંશકાળથી આજ સુધીના સ્વ-
ભગ ૩૦૦ લેખકોનો ૪૦૦ પાનાંમાં સંગ્રહ
દર્શી પરિચય] ૧-૧૨
શુદ્ધવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ
[સંશોધન અને સમાજચિત્ર] ૨-૦
લીલાંસુકાં પાન
[નર્મદ્યુગ વિશેના ૨૦ નિબંધો] ૨-૦
નાલુક સવારી
[લાક્ષણિક હજીવી નિબંધિકાઓ] ૧-૮
જાઈ અને કેતકી
[વિશિષ્ટ શૈલીનાં વિવેચનો] ૨-૮

જગત્પ્રેરણા

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે રચેલું સંસાર અને
સંન્યાસનો સમન્વય સમન્વયનું તદ્દન
નવું નાટક ૩-૦

ધરતીની પુત્રી

રાગ, રાવણ અને સીતાનું નવી દૃષ્ટિએ
મૂલ્યાંકન કરતી કઠણ પ્રણયકથા ૨-૦

દયારામ-રસસુત્રા

રાસ-ચરણા અને ગીતોનો સંગ્રહ. રા.
સકરપ્રસાદ રાવળ-સંપાદિત ૧૪ પાનાંના
વિદ્વતાપૂર્ણ નિબંધ સાથે : સુંદર
રૂપરંગમાં ૩-૦

બ. ક. ઠાકોર-કૃત

નવીન કવિતા વિષે વ્યાખ્યાનો
નવીન કવિતાભાવના સમન્વયનું, દૃષ્ટાંત
તથા દલીલોથી ભરપૂર પુસ્તક ૨-૦

કેટલાક કાવ્યસંગ્રહો

સંવેદના [નન્દકુમાર પાઠક] ૧-૮
રાવણુદૃષ્ટિ [રવખરચ] ૧-૮
ખિન્દુ
(સમપ્રસાદ શુક્લનો સોનેટ-સંગ્રહ) ૧-૦
ભણકાર [બ. ક. ઠાકોર]
નવી સંપૂર્ણ આરતિ ૪-૦
કલ્યાણિકા [ખળરદાર] ૨-૦
શબ્દિકા [ખળરદાર] ૨-૮
અન્નશાંકર પંડ્યાનાં કાવ્યો ૨-૮
આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ
[બ. ક. ઠાકોર] ૨-૪

કેટલાંક નાટકો

શરતના મોહા [યશવંત પંડ્યા] ૧-૮
વરધોટા [ઇન્દુલાલ યાત્રિક] ૧-૮
રુણસંગ્રામ [ઇન્દુલાલ યાત્રિક] ૧-૮
સૌંદર્યવેદ નવજીવાની [બ. ક.

ઠાકોર] ૧-૦

માલવિકાગ્નિમિત્ર [બ. ક. ઠાકોર] ૧-૮
હેમલેટ [હંસ મહેતા] અનુવાદ ૨-૦
સરી જાતું સૂરત ['અમે બધાં'
વપરથી] સાત દરિયામાં ૧-૮
લગ્નની બેઠી [આચાર્ય અને-કૃત
પ્રદસન] ૨-૦

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ દલપત-
રામના ગ્રંથોના બાંધેલા સેઠ

એક આપવા લાયક અથવા બધામાં
વસાવવા લાયક સુંદર રૂપરંગમાં : તૈયાર
કે પુસ્તકો-એની પોતપોતા, તથા અંગ્રેજી
નવા સુચિપત્ર માટે એક પોસ્ટકાર્ડ લખા :

એન. એમ. ત્રિપાઠી, લિમિટેડ

જુકસેલર્સ : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

Telephone : 31545

Mehta Nanavati & Co.

Banatwala Building, Nagdevi Street, Bombay.

MILL STORES SUPPLIERS AND CONTRACTORS.

Our Specialities are :—

"WAUDITE" Steam RED Jointing Sheets

32"-1/16"-1/8"×80"×60" For High Pressure Job

"HARDITE" GRAPHITED Jointing Sheets

1/32"-1/16"-1/8"×80"×60" For High Pressure Job

DIAMOND " Genuine Vulcanized Fibre Sheets RED
in all sizes.

BELTINGS Hair-Leather Canvas & Rubber Canvas in
all sizes.

PIPES & FITTINGS Steam, Galvanized, W. Iron, Copper
& Brass.

Dealers in : All Engineering Tools & Accessories.

Stockists For : Textile, Sugar, Oil & Paper Mills & Distille
Stores.

The New India Supply Co.

---

51 Ghod Bundar Road

Andheri

Suppliers of Building

materials such as rubble, sand & bricks

વિષયદર્શન

વર્ષ ૧૦, અંક ૪: પૂર્ણસંખ્યા ૪૦

ડિસેમ્બર ૧૯૪૫ (પ્રકટ, ડિસેમ્બર ૧૯૪૬)

સર્જન અને નિબંધો

શ્રવ. ન્હાનાલાલની આન્તરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ (‘યુજસાત્વ’ ધરતર’માંથી)...૨	
કાવ્ય માનસી (પૂનલાલ, પારાચર્ચ, પ્રભાષ, નિરંજન શાસ્ત્રી) ... ૨	
કેટલાક જંજ, ગોવર્ધનરામ, સર લ. શાહ (સંસ્મરણો)	
દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. કવેરી ૨૦	
આવતી કાલના ઉદ્યોગો (ઉદ્યોગવિજ્ઞાન) ડૉ. ભદ્રમુખ ક. વૈદ્ય ૨૧	
રખોપુ’ (નવલિકા) દામોદર કે. ભટ્ટ ૨૨	
વાસરિકા : ૧ (એચ. જી. વેન્સ વિશે) વિ. ક. વૈ. ૨૨	
કેમ કરીને ? (કાવ્ય) : પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા ૨૫	
સાધકની દૃષ્ટિએ (પૂર્ણબૌદ્ધિક મગજમાં) નિરધતાલ શેઠ ૨૧	
દારિકાપ્રલય (નાટ્યપરિચય) વિ. ક. વૈ. ૨૬	
ભુલાઈ જતાં સ્વર્ગનો (સંશોધનાત્મક નિબંધ)	
પ્રા. ભાષાશાસ્ત્ર પ્ર. કાશરી ૨૬	
રાજકોટનું સાહિત્યસંમેલન (પત્રરૂપે વૃત્તાન્ત)	
પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા ૨૯	
૧૩મી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ (સચિસ્તર વૃત્તાન્ત)	
પ્રા. રતિલાલ જ. જાની ૨૯	

નિકષ

જે પરિષદ-પ્રકાશનો ૧ (વિ. ક. વૈ.) ૨૬	
પરિચાલિકા (૧૧ પુસ્તકો પર નોંધ : (,) ૨૬	
પ્રાણિ-સ્વીકાર (આ ‘વિષયદર્શન’ અન્તે તથા ૩૦	
સ્વનિ (ઉપધ્વનિ, મન્દિરવૃત્ત વગેરે) ૩૧	
મંજૂષા : હરિ-ગ્યાપ્યાનો વિશે માહિતી (પ્રા. દી. ર. કાપડિયા.) ૩૧	

માનસી અન્ધશ્રેણી : સંચાલક વિજયરાવ ક. વૈદ્ય. દરજી મહોદ્દો નાનપરા;
સુરત. લવાજમ રૂ. ૫; છટકનો રૂ. દોઢ. દેવાવર, રૂ. ૧-૪-૦
શાખાઓ : (૧) મુંબઈ : એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. પ્રિન્સિસ સ્ટ્રીટ. (૨)
સુરત : પ્રતાપ પ્રેસ. કણ્ણીક, (૩) વડોદરા : સાધના પ્રેસ,
રાવપુરા. (૪) પોરબંદર : રા. દામોદર કે. બટ્ટ; રામટેકરી (૫)
ભાવનગર : આનન્દ પ્રેસ, રોસાન રોડ.

☆

મન્દિરવૃત્ત-પૂર્તિ

૧. વિશેષ મદદની એક વધુ રકમનો પણ સાધાર સ્વીકાર કરવાનો છે : રા.
મોતીચંદ ત્રિ. કાપડિયા, મુંબઈ રૂ. ૨૫.

૨. જે પુસ્તકો અંકનાં છેલાં ચાનાં છપાયા પછી મળ્યાં તેનાં નામો :
વારસ; જિનારને ખોળે; અપૂર્વ જીવન; અપસરા ક્ષા. રા. શાન્ત્યન્દ્ર; ગીતા-શ્વનિ;
દિંદુસ્તાની કદાની-સંમદ; સુલિંગ; સંવાદમાલા; સાધન-સુદ્યાવલિ; ઘરતીનો અવતાર;
લખ્યા લેખ; રાસમંગલા (આ સર્વના લેખક વગેરે વીજતો અને-કે અવલોકન
આવતે અકે).

૩. સુધારો પૂ. ૨૬૫ માં પરના મયાળામાંનો એકડો નાનો ભેદએ. એમ જ,
મયાળું પૂ. ૨૭૭ મેં છપાવ્યું પણ (બિના પહેલાં એ યાદ જમણે છેડે સમજીને)
સુધારી લેવું.

૪ ઉમેરો પૂ. ૩૦૨ ઉપર ' મેડ ' યાદ પણ આ કાઉંસ ઉમેરવો : (૨-
૨૦૦-૧૭-૩૫૦).

૫. કેટલાક જાજ... એ પૂ. ૨૦૭મેં સર પતા લેખમાં અમારી કસરને
લીધે ધણી ભૂલો રહી છે. એ બદલ તુરત, માટે તો લેખક તથા ' વાચકોની મારી
માઝી, વધુ અંધીર છાપદોષ વગેરે આ વખતે જ મોંઘવા ભેઈએ; પૂ. ૨૦૮ મેં
ઉલ્લેખી ત્રીજી લીટીમાં ' એકલાયી પોતાના ' ને બદલે ' ને માનપૂર્વક ' એમ.
ભેઈએ. પૂ. ૨૧૧ મેં ' અંગેલ ' વાક્યમાંથી ' ઠા ' કાઢી નાંખવો; પૂ. ૨૧૨મે, છઠ્ઠી
લીટીમાં ' અક્ષર પર ' ને બદલે ' બોડ ' વડે ' તથા સાતમીમાં, ' મંગાવી ' નહિ
પણ ' બંગાળી ' વાંચવું; પૂ. ૨૧૫ મેં ' બોલાચ લીધીને ' (લી. ૬) છે, તે
' બોલી ચાલીથી ' હોવું ભેઈએ; એ જ પાને, ત્રણ ચોક્કસને બદલે આ ચબ્બો,
' અપેલેટ સાધકની. ' પૂ. ૨૧૬ મેં, લી. ૧૮મીમાં ' ચિન્તન ' યાદ ' એકલું ' ની
પહેલાં ઉમેરવો; અને એ જ પાના પરની છેલ્લી ટીપ હવે ૧૬ ગણવી.

૬. અપભ્રંશ-સુરતકો : ગુજરાતી જાણ સહિત એ સુરત કોલેજના ' સાવ-
જનિકન'ના ઓકટાબર ૧૯૪૬ના અંકમાં (કવો, પ્રા. હીરાલાલ કાપડિયા) છે તે
અસ્વાસીઓને ધણી ઉપયોગી થશે.

સુરત : ૮-૧૨-૪૬

-જિ. (સં. આનસી)

માનસી

વર્ષ ૧૦, અંક ૪] [ડિસેમ્બર ૧૯૪૫]

સ્વ. ન્હાનાલાલની આંતરરાષ્ટ્રીય દષ્ટિ

[રમણલાલ વ. દેસાઈ : ' ગુજરાતનું ઇતિહાસ ' : પૃ. ૧૭૧-૭૪]

રાષ્ટ્રીયતા જાતસંસ્કારના સમન્વયમાં પરિણામ પામવા સર્ગાઈ છે એ સત્ય તેમણે વીસમી સદીના પહેલા દસકાથી જોયું છે એમાં એમની દ્રષ્ટા તરીકેની હિચક કદા સ્થાપિત થાય છે. એક ગુજર રૂઢિ કાઈ પણ પ્રાન્ત કે દેશની રાષ્ટ્રીયતાને નીપાદે અને એ અસ્થિતાને જાતની અન્ય સંસ્કૃતિક અસ્થિતાઓ બેગી બૂંધવા મથે-અને તે આજથી [૧૯૪૫થી] આલીસ વર્ષ પૂર્વે-એ આપણા ગુજર માનવવિકાસનું મૌરવમયું દરખ મણાય.

માનસિક મોહમદિરા પી-પાઈ, વાણીની માયાસૃષ્ટિ હવનવી, જાતને અને જાતને હેતરનાર પશ્ચિમની રાજ્યનૃતિને ન્હાનાલાલે મહા-રાજ્યની વ્યાખ્યા ક્યારનીએ સમજાવી છે :

ઈશ્વરત્ત રાજસુત્રે આટલાં છે :

રાજ્યપ્રજનુ દેવદૃષ્ટ તે રાજ્ય :

રાજ્ય-રાજ્યનું સંકલનમદ્દા તે મહારાજ્ય :

અનેક મહારાજ્યમણિમાં ગુણવૃત્ત રનેદાનિય

તે માનવમતિનું કથાસુદેન્દ્ર સામ્રાજ્ય.

હેમ કોન્ફરન્સે આ મહાગુજરાતી કવિનાં હામડેલાં આંતરરાષ્ટ્રીય અહુને માનવીના રાજકીય ભાવીમાં આધાસન નિદાગવા પ્રેયોં દતાં. આવી રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિચાગતા ન્હાનાલાલમાં ગુજરાતે આટલી પહેલી ભાણી એ ગુજરાતી જીવનની વિશિષ્ટતા જ કહેવાય.

આર્થિક વ્યવસ્થા ફેરવી કે તોડીફોડી રાષ્ટ્રીયતાની સીમાએ ભૂંસી નાંખી માનવ જાતને એક બનાવવાની હાકલ કરતો, સમાજવાદ કે સામ્યવાદ હિંદમાં તે વખતે લગભગ અજાણ્યો જ હતો. રાજકીય અને સંસ્કારક આંતરરાષ્ટ્રીયતાનું દર્શન એ વખતે તો જરૂર વિરમય ઉપજાવે એટલું વહેલું કહેવાય. આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવ વિકસાવવામાં આમ ન્હાનાલાલે ગુજરાતને પાછળ રહેવા દીધું નથી. ગાંધીયુગની યે બહુ પહેલાંના આ જાતનાં એક-સંસ્કારકોનાં દર્શન-અને આંતરરાષ્ટ્રીય, જીવન સાથે રાષ્ટ્રીય જીવનનો અમેદ સમજનાર સમજાવનાર કવિ ખરેખર એક દ્રષ્ટા (seer) જ કહી શકાય. સિટને એ કહ્યું નથી ક્યું; ન્હાનાલાલના ઉચ્ચારણને એક દસકા થયો એટલામાં તો જમન યુદ્ધ જાગ્યું. એ યુદ્ધના દુતાશની ચીનગારીઓ જમન યુદ્ધ બંધ પડ્યે પણ ચમકતી જ રહી અને નાનાભોટા બચ્ચા કરવા-કરાવવામાં અગ્રણી રાજ્યોએ મુલ્કદોગીરી માની. પારકી વસ્તુ પડાવી લેવી અને પડાવી લેવામાં ન્યાય અને પરાંપકારનું આવરણ રચવું એને વર્તમાન પશ્ચિમ મુલ્કદોગીરી કહે છે. એ મુલ્કદોગીરીના નિષ્ણાત દાવગંચ એલસી રાજ્યનીતિએ જે હાયકામાં તો પાછો યુદ્ધ જવાલામુખી કાટી નીકળતો જોયો. માનવજાતિના કલ્યાણની ખાલી વાતો નહિ પણ સાચું કલ્યાણ સાધવાની તૈયારીમાં જ સામ્રાજ્યરચના રચાય. કલ્યાણકેન્દ્ર મટતાં એકેએક સામ્રાજ્ય કાગળના કિલ્લા સરખું બની જાય છે એમ ઇતિહાસ તો પુરાવા આપી જ રહ્યો છે.

આપણે તો એ પ્રશ્નમાંથી એટલું જ જોવાનું છે કે ન્હાનાલાલે એ સમયના પ્રવાહને પોતાનો જનાવી કાઈ પણ ભાવાને શોભે એવા રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિચારો અને ભાવનાઓ વ્યક્ત કર્યાં છે. જાત જાત છે એટલું પાસે ચાલીસ વર્ષ ઉપર તો ન હોયું, છતાં ભાવી નિકટતા પરખી સંસ્કારસમન્વયની કવિતા રચી ન્હાનાલાલે નિદાન ગુજરાતમાં તો ગાંધીજીને શક્ય બનાવ્યા છે. ન્હાનાલાલની કવિતાસમૃદ્ધિ અને ગાંધીજીની તપ કે સંસ્કારસમૃદ્ધિ વચ્ચેનો સંબંધ નિહાળવાનું કામ ખરેખર રસપ્રદ થઈ પડે એમ છે. ન્હાનાલાલ, મુનશી અને ગાંધીયુગનો વિકાસક્રમ સાથે જ ઐતિહાસિક છે, પછી ભલે એ ત્રણે વ્યક્તિઓ પરસ્પરથી વિમુખ રહેવા મથતી હોય.

કાવ્ય મા ન સી

પૃથ્વી ઉપર

: અનુક્રમ :

- પૃથ્વી ઉપર સર્વેએ કલ્પનાસિદ્ધિઓ રજે :
સ્વર્ગ, વૈકુંઠ, ગોલોક, બ્રહ્મલોક અને ધણી
ખીજ એવા ન દીકલા લોક નર્મ શોક ના મળે,
બધાએ અહીંઆ પૃથ્વી-હૃદયે જ સુદામણા. ૪
- ઉમાવિહીન શૂન્યોમાં જવાની છે જરૂર શી ?
નિરાલંબ દશમાં ત્યાં ત્રિશંકુ કોણુ રે થશે ?
અહીંઆ શી મણાઓ છે ? પાદો માન જો ખસી
જાય તો દાહિની સામે ચમત્કારો જ શોભશે. ૮
- પૃથ્વીના પિંડમાં બધે બ્રહ્મલોકો સૌ સમાવતા,
તારા, ચંદ્રો અને સૂર્યો ઝગે અંતઃપ્રદેશમાં;
ધણતા રણની નીચે ખૂલે નંદન દોલતમાં,
સુધાના સિંધુઓ સતા કાર સાગરવેશમાં. ૧૨
- દુઃખ-આનંદનાં ઝોયાં, મુખનાં સમણાં અહીં,
દેવની તીવ્રતા મધ્યે પ્રેમનો રેખ રાજતી;
મુગ્ધના દંડ-આધાતે, મનુની મર્મતામહી,
અમર્ય આત્મનો સજિત જગીને પકકારતી. ૧૬
- પૃથ્વીની ધૂળ કે' બદાલી દેવાના પથ દેવને,
તેથી અમમ્ય ધામેથી સ્વયં નીચે પધારતા:

દેવો ય પૂજ્યંતા પામે પૃથ્વીના જ નિષેવને;
 જન્મના પાશ મુક્તિના મહિમાને વધારતા. ૨૦
 મરાની સ્તબ્ધતામાં જે મંત્ર ચૈતન્યના ખવે,
 તેહના પડછંદા હું મારા અંતરમાં વહું;
 ગાને બોલે સમર્પીને દેહ પ્રાણાદિ સર્વને,
 ઝેમના મૂક એ દૈયે ચિરંજીવ બની રહું! ૨૪

પૂજાસાક્ષી

હવે કહીશ નાં મને

કહીશ નહીં છું મને અધિક ગાન માવા સખિ!
 બલે શરદરાત્રિ ને નિકટમાં સિતારી પડી,
 ખધી જ અનુકૂળતા તદ્દપિ જાજ વૃત્તિ નથી,
 અને પ્રથમનો સખિ! ઉમળકો નથી તે નથી.
 હવે વધુ અમલખની દુરજ જો અદા ના કરું,
 જશે હૃદયમાં રહી વિષમ શત્રુઃ એથી ડરું.
 સખિ! ચક્ષુસ રોધતા, મદદ કર્મમાં ઝૂકતા,
 મને સમય-ચન્દ્ર-સર તણું બાન ના દે', રહું.
 હવે શરદરાત્રિની મધુરતા નથી સ્પર્શતી,
 ન જો સદૃશતા દિશે શુચિ અખંડ દર્શનની.
 ખરી જીવનસિદ્ધિ ના કવનસિદ્ધિમાં; કિન્તુ એ
 પ્રમાણિક અખંડ કર્મરત સાધનાને વિષે.
 સખિ! જીવનસિદ્ધિને સમય, ચન્દ્ર જો રકુરશે,
 તને પ્રિય નિરામયી કવનમધુરી સાધશે.

પારાશય

તો ય તેમાં તને શું ?

મધુ દ્રવ્યન તમારાં તેઃ મ તેમાં મને શું !
પુલકિત કુસુમે શાં આત્ર, તો મે મને શું !
રત્નનિ સમ હિદાસી ચન્દ્ર શા રહેજ દિલ્લા
અધર પર સુધાનાં હોય ગિન્દુ, છતાં શું !

અપલગતિ તમારી મન્દ વા પાદચારો,
અઝળ અવધવેલી રમ્ય રેખા દમરો-
-ચક્રી અનુપમ વહેતાં મુગ્ધ સૌન્દર્ય આલું
ભુવન કદિ તમારું જાય છકી, છતાં શું !

વચન મૃદુ તમારાં ક્યાંયથી હૃદયને છે,
સખદરણ્ય મીઠાં અંતરે ધૂધવે છે.
સદજ વદનમાં છો વિશ્વ સંતૃપ્ત થાતું;
સહ સ-રસ તમારું, માદરે તે છતાં શું !

તવ નયનમધુને આખનારા દમરો,
તવ પુલકિત અંજો સેવનારા દમરો,
રત્નની મહી હિદાસી ચન્દ્ર શા રહેજ દિલ્લા,
તવ અધર અધીરા ચૂમવાને દમરો.

અપલ ગતિ તમારી મન્દ વા પાદચારો,
હૃદય પર ધરીને રામ્યનારા દમરો.
તવ વચન-સુધાને વેદનાએ મણીને
જીવન નિજ જલાવી નાખનારા દમરો.

મુજ હૃદય ચહે છે, તો ય તેમાં તને શું !
રમેરણ્ય પુજ હૈ છે, તો ય તેમાં તને શું !
ઊણપ-મુજ મણું વા, વા મણું હોય તારો,
પણ સમજ પડે હા ! શુષ્ક સંસાર મારો.

અબોધ

જય જય હે ભારતભાત !

જય જય હે ભારતભાત !
 તું નંદનવન સાક્ષાત
 જય જય હે ભારતભાત !

હે દેવગોમ તવ ધન્ય સતન્ધયા કૈંક ઉછેર્યા વીર :
 કૈં ધર્મનાયકો, તસ્વચિંતકો, કૈંક થયા રણધીર-
 તું જ વીરપ્રસવિની જાત:
 જય જય હે ભારતભાત !

ઉત્તરે જિભો મિરિરાજ,
 દક્ષિણે લક્ષ્મીને। તાત
 ને પૂર્વ-પશ્ચિમે કરંત રક્ષા અબેલ જાયા ધાટ
 ને તીર પ્રાન્ત પર અણઃ તરંગે સામરનો ધૂધવાટ
 કરે અરિ ઉરમાં ધયરાટ :
 જય જય હે ભારતભાત !

ઐ હસ્તિનાપુરનાં શૌર્ય,
 ઐ કાતવૈય ને ઔર્ધ્વ :
 ઐ વીર પ્રભના સુપુત્ર તનયો પ્રભુદ થાતાં, માત !
 નિજ જુજપ્રતાપથી રવતંત્ર થાતાં લાગે નહિ ક્ષણમાત્ર:
 યદ્ધ ઉપા વીતી ગઈ રાત :
 જય જય હે ભારતભાત !

નિરંજન શાસ્ત્રી

ગોવર્ધનરામ,

સર લ. શાહ વગેરે

[' સંસ્મરણ ' લેખાંક કહો : ગયા અંકથી ચાલુ]

ગુજરાતી અને રક્ષણી વકાલ એટલે હિંદુઓ જ એપેલેટ સાઈકના ' પાર ' તો કમળે લઈ બેઠા હતા. પરંતુ એ પરત્વે એક અપવાદ હતો. મિ. માણેકશાહ બહાગીરશાહ તાલેમારખાને ધંધો શરૂ કરેલો રમોલગોઝ ડાટ'માં અને ત્યાં સારું કમાએલા. એમને મરાઠી બહુ સારું આવડતું. મોડીસિંપ સારી રીતે વાંચી શકતા. એટલે એપેલેટ સાઈક પરતું કામ લેવા માંડ્યું. હસમુખા, સૌજન્યશીલ, દેશનેગલ કપડાં પહેરનાર અને પારસી ડામની ચંચળતા એટલે બહુ દ.બા. તે એટલે સુધી કે જસ્ટિસ રાનડેની પછી હાઈકોર્ટ' બેંચ પર એમને ચૂકવાતું નહોતું ચર્ચ ગયું હતું, પણ વિલાયત ગએલા ત્યાં અકસ્માતથી યુવરી ગયા એટલે પછી સર નારાયણ ચંદાવરકરને પસંદ કરવામાં આવ્યા. મિ. માણેકશાહના જમાઈ મિ. હોરમજદિયાર ડાયાજી એમની જોડે જ કામ કરતા. તેઓ બે વખત હાઈકોર્ટ'ની બેંચ પર ગિરાન્યા છે. તેમના પુત્ર નેરીઓસંગ આજે હાઈકોર્ટ'માં જજ છે. મિ. હોરમજદિયારે પણ પ્રેક્ટિસ રમોલગોઝ ડાટ'માં શરૂ કરેલી. ત્યાર બાદ એડનમાં કામ કરી આવેલા. એમના એક સમા મિ. ડાયાજી પણ પ્રેક્ટિસ કરવા આવેલા. મિ. હોરમજદિયાર રાજકોટના કુંવરજી ડાયાજીના કુટુંબી, એટલે સૌજન્યની મૂર્તિ હતા.

રતનજી રણજોડજી દેસાઈ, મુરત તરફના અનાવલા બાલજી દક્ષણી-

ઝોખા બહુ બળી ગયા હતા તે એટલે મુઠ્ઠી કે એમની સંખ્યાબંધ અપીલો દક્ષણમાંથી આવતી. સર મહાદેવ ચોખલના ઘાડા મિત્ર હતા.

સર ગોકુળદાસ, સરચિમનલાલ સેતલવાડ, વગેરેને બહારગામનું રોકાણ હોય ત્યારે પોતાની 'ઝીક' તેઓ અમને જુનીઅરો (નવાઓ) ને આપી જતા. ગોકુળદાસ પારખે પોતે લીધેલી શીની રકમમાંથી અમને જૂજ રકમ આપતા, પરંતુ સર ચિમનલાલ એમનાથી જુદી રીતે ચાલતા: પોતે લીધેલી આખી રકમ આપી દેતા. માજુભાઈ, હું તથા મિ. હોરમજીદિયાર કાયાજી, એ પ્રમાણે તેમના વતી કામ કરતા. યુજરાતના ખેડૂતો સંખ્યા ધ્રુવશીષઃ કમિટી પાસે ખેડૂતો તરફથી કેસ ચલાવવા પોતે(ગોકુળદાસ) અંકલેશ્વર તથા ભરચ લાંબો વખત-મુંઝર્મની બહાર-રોકાણેલા અને તે વખતે તેમનું હાઈકોર્ટનું બધું જ કામ અમે સંભાળી લીધેલું. અમે ધારતા હતા કે તેનો કાર્ડિયલ બદલો અમને મળશે; પણ મળ્યો નહિ: કારણ એવું પતાવવામાં આવ્યું કે પોતે પ્રજાકીય કામે બહાર ગામ ગયા હતા, ને તે પણ પોતાને ખરચે, એટલે અમારે પણ એમનું કામ વગર મૂકેનતાણે સંભાળવું. છતાં જો જૂજ કુરસદ મળતી તેમાં પોતે શી બર્ક બહાર ગામનાં કામ ચલાવી શાતા.

ફક્ત વરણની પ્રેક્ટિસ બાદ એક વરસ કાર્ડિયલ કામ ન કરે તેવા વકીલને એરિબિનલ સાઈડ પર એડવોકેટ તરીકે ધધો કરવાની રજા આપવાનો હાઈકોર્ટના જજને અધિકાર હતા. એ નિયમનો લાભ લઈ સર ચિમનલાલે ધધો બંધ કર્યો અને હાઈકોર્ટમાં ન્યાયમૂર્તિના નાના ભાઈ હરિદાસના મોટા પુત્ર મિ. જમીએતરામ જેઓ એડવોકેટ હતા તેમની એ'બરમાં બેસવા માંડ્યું અને મુદત પૂરી થતાં એડવોકેટ તરીકે તે સાઈડ પર ગયા. ધામે ધીમે ગોરધનભાઈની (ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી) બાહોશી તથાવકીલ તરીકેની ખ્યાતિ વધારે પ્રસરતી જતી હોવાથી તેમજ સર ચિમનલાલ પેલી સાઈડ પર જતાં એમના અસીસો છૂટા થવાથી, ગોરધનલાઈથી કામને પહોંચી શકાવું ને હતું. તેઓ પોતાના કેસના કામગીરી બહુ બારીકીથી એકલાથી પોતાના વાંચતા, જજો પાસે દલીલ કરતા, નીઠરપણે અને ચીવટથી પોતાનો કેસ રજૂ કરતા. જજનાં વિકરદ, વલણ યા વિરોધી ટીકાથી નાસીપાસ થઈ જતા માં જ્યારે જતા નહિ, એટલે એમના કેસ પણ જાળ્યા ચાલના.

આને લીધે પશુ બધું કામને બંધી રીતે પહોંચી શકાતું નહિ. અપીજના કામજો વાંચવા, તેમાંથી યોગ્ય કારણો અપીલ કરવા જેવાં યા સામા પક્ષ તરફથી પોતે હોય તો નીચલી કોર્ટના ઠરાવને કાયમ રખાવવા જેવાં કારણો નોંધવા, કાયદાના પોઈન્ટ પર કોઈ અભિપ્રાય માગે તો તે પોઈન્ટ વિચારવા, દેશી રાજ્યના કામ આવે તો તેમના તરફથી સરકારમાં મોકલના 'મેમોરિયલ' ધારવા, એવી અનેક પ્રવૃત્તિઓને પહોંચી વળવા માટે એમને પુરતો સમય ન હતો. કચ્છ મેરમી સરહદ માટે બેઠેલી કમિટી પાસે એમને ઘણો વખત મુંબઈની બહાર રહી કામ ચલાવવું પડેલું. મુંબઈનો વકીલ મુંબઈની બહાર લાખો વખત રહે તો તેનો ધણો તેના મુંબઈના કામને લાગે છે. કારણ પોતાની અપીલ સુનાવણી પર આવે ત્યારે પક્ષકાર પોતાનો વકીલ મુંબઈમાં જ હોય એવું સમજી તેને કામ સોંપે છે. લાખો વખત મુંબઈની બહાર રહેતો હોય તો તે કામ બીજા વકીલને સોંપે છે.

ગોવર્ધનરામના મદદનીશ તરીકે

વરણસિયતિ આરી હોવાથી ગોવર્ધનભાઈને મદદનીશની જરૂર બાગી. મારી જોડે એમને ભાવનગરની પિછાન હોવાથી એમણે મને પોતાને મદદ કરવા માટે જણાવ્યું. મેં હા કહી અને ત્યાર બાદ પોતે ધંધો છોડી નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી રાજ સવારે એમને ત્યાં કલાક બે કલાક માળા, જે 'ડેરક વર્ક' બતાવતા તે કરતો, અને કોર્ટમાં જે કેસ ચલાવવા સૂચવે તે હું ચલાવતો. મારું પોતાનું જે કામ આવે તે લેવા મને છૂટ હતી. બીજા વકીલો પોતાના કામ અને "ટ્રાન્સફર" કરે અને પોતે તેમાં સામા પક્ષના વકીલ ન હોય તો તે કામ લેવા પશુ છૂટ હતી.

વિવિધ સ્વસાધના ન્યાયાધીશો

જેટલો વખત એટલે જ આર વરસ (૧૮૯૩-૧૯૦૫) મેં વકીલાત કરી તેટલા વખતના જન્મે કોઈ ધણા કુશીઆર, કોઈ આળસુ, કોઈ તેજ, કોઈ મંદ, કોઈ ઉતાવળવા તો કોઈ કંડા, એમ મતુષ્યસ્વભાવની બિન બિન દિશાઓનું દર્શન કરાવતા. સાજન્ટ ફેરન, લોરેન્સ જેન્કીન્સ જેવા યોદ્ધ જરૂરીસ, મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં નામ મૂકી ગયા છે. મારો પહેલો કેસ

મેં સર ચાલ્યાં સાંજન્ટ ને જરડીસ બેલી પાસે ચલાવેલો. રાંડે, પાર્સન્સ, કુલ્ટન, બેટી, બીગન, કેન્ડી, ચંદાવરકર, જર્ડિન વગેરે જાણેના ગુણદોષ વિસ્તારથી જણાવવાની આ જગા નથી. બાપ્ટી મિ. જરિટસ રાંડે દેખાવે જિલકુલ આઠપંક ન હતા. સરકાર એક વખત તેમને રાજકોટી મણુતી હતી અને તેથી તેમને પૂનામાં નાની જગ્યાએ જ ધણો વખત રહેવા દીધેલા. હાઇકોર્ટના બેચને લાયક હોવા છતાં ત્યાં મૂકેલા નહિ એક આખમાંથી પાણી નીકળતું જ હોય, પોતે ખમીસ પહેરતા નહિ-પહેરણ પહેરતા, તેની બાજુ કાટની બાંધની બહાર નીકળી આવેલી હોય તેના વડે પાણી લૂછી નાખતા. કદાવર, ઊંચા, માથું મોટું, કપાળ વિશાળ, બોલવે ધીમા અને બહુ જ નમ્ર : ફલીત્ર પથુ ધીરજથી સાંભળતા. પોતાના એંબરમાં અપીલો દાખલ કરવા બેસે ત્યારે મરાઠીમાં કામ ચાલે : ચલુન યા : હોલુન યા. સમાજ-સુધારાના મહાન યોદ્ધા ગોળદાસભાઈ પથુ એ જ પંથનાં એટલે તેમની જોડે એમને બંગલે હું મળવા જતો, ત્યારે પથુ એ જ સાદાઈ. હીંચકે બેઠા હોય, શિરસ્તેદાર જુગાનીના કાગળો, ફરતાવેજો વગેરે વાંચતો હોય : ને પોતે ફસીફસીને વાત કરતા હોય. પોસાકમાં એટલા સાદા હતા અને દેખાવે તેટલા બિનધામધૂમિયા હતા કે પોતે એક વખત પોતાના પેડર રોકના બંગલા પર હમૈશના ગિલાજ સુબજ સવારે ફરીને જતા હતા ત્યારે તેમને કાઈ માગૂલી માથુસ સગજ એક હેલપાટીવાળાએ એમને પોતાની પાટી ચઢાવવામાં મદદ કરવા માટે કહ્યું. પોતે તેને માથે વિના સકેચે પાટી ચઢાવી આપી. બેંચ પર એમની જોડે બેસનારા જરિટસ પાર્સન્સ એટલા જ હિતાવગિયા હતા. સૂરતના એક પ્રખ્યાત નવાબખાંદા પર સરકારી અમલદારને લાંચ આપવાની કાશિય કરવાનો આરોપ હતો. માછરૂટે તેમના પર ગુનો સાબિત મળ્યો હતો. તે દરાવ ત્રિશ્ક અપીલ મિ. બુદ્દીન તૈપજી પાર્સન્સ તથા રાંડેની બેંચ પાસે ચલાવતા હતા. વખત બચાવવા પાર્સન્સસાહેબ ધેરથી ફેસના કાગળો વાંચી લાવતા હતા કે જોથી વકીલને ફેસની હકીકતમાં ઊતરતાં પોતે શકે ને કામ ટૂંકામાં પતી જાય. બુદ્દીને હકીકત કહી રેકર્ડ પરની જુગાનીઓ વાંચવા માંડી. મિ. પાર્સન્સ કહે કે મિ. બુદ્દીન, એ જુગાની અમે વાંચી છે. બુદ્દીને જવાબ આપ્યો, “હા, નામદાર.” એમ કહી હાંડે પેટે આગળ વાંચવા માંડ્યું મિ.

પાસનું કહે છે અને ગુજાનીઓ વાંચી છે, તમારે તેના પર નોટીસ કરવી હોય તે કરો. મી. બંદુદીન કહે. હા, તમારાર, પણ તમે તે તમારા દિલ્લિખિંદુથી વાંચી છે. હું મારા અસીલનાં દિલ્લિખિંદુથી વાંચીશ ને પછી તેના પર નોટીસ ને દલીલ કરીશ. મિ. પાસનું પછી ચૂપ બેઠા. અપીલ બે દલાડા ચાલી અને મિ. બંદુદીનને અસીલ છૂટી મળી. મી. પાસનું ઉત્તરવણીમાં હતા પણ નમાયી. હતા, એટલે મિ. બંદુદીનનું દિલ્લિખિંદુ સ્વીકારી અપીલ મંજૂર રાખી.

સિવિલ સર્વિસમાંથી આવેલા જજને ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓ આવડતી હોવાનું ધારી લેવામાં આવતું. જરિટ્સ કેન્ડીને મરાઠી સાથે આવડતું. કેન્ડીને મરાઠી કેસ જાણીતો છે. તે એમના કુટુંબીઓ લખેલો. ગુજરાતી પણ ઠીક આવડતું. જરિટ્સ બેચલરને પણ ગુજરાતી સાથે આવડતું.

મારી પ્રેક્ટિસનો મોટો ભાગ મી. જરિટ્સ જેન્ડીનસ આમળ વીતીતરડેલો. તે વખતે નવાઓમાં માણુભાઈ, હું અને લલ્લુભાઈ શાહ ગુપ્તવેં ગુજરાતની અપીલો ચલાવતા. એક વખત મારી એક અપીલ ચલાવવાની આવી કે જેમાં સ્થાવર મિલકત ગીરા રાખનાર તે મિલકત પર પ્રવેશ કરે તો તે જરંકાયદેસરનો પ્રવેશ કરનાર (trespasser) ગણાય એવી દલીલ કરવી પડી. મારા લાભનો એક મદાસ હાઈકોર્ટનો ફરાવ હતો. તે ફરાવ ખોટો હતો એમ મુજબ હાઈકોર્ટે મારી અપીલમાં ફેરવી અને ફરાવો પણ મારી દલીલ સાંભળતાં જેન્ડીનસસાહેબે અને તાનો માયો કે, Surely, Mr. Jhaveri, you must credit us with possessing of commonsense. મતલબ કે આવી બેદલી દલીલ કરતી વખત અમારામાં પણ સાધારણ બુદ્ધિ છે, એ તમારા ખાલ બકાર રહેતું ન જોઈએ.

સુમધમાં એમ : બચાળીનો અભ્યાસ

મેં પ્રેક્ટિસ કરે ક્યાં બાદ ટૂંક વખતમાં મુજબમાં વૈધુર્ગિક પ્રેમ કાટી નીડ્યો. લોકો ગમરાઈ નામ અને pānic વતે એ ખ્યાલથી હાઈકોર્ટ અને સરકારી ઓફિસો બધે તો ન કરી પણ કામચામનો વખત

ફેરવ્યો. જૂના વકીલોને આ કારણથી મુંઝવેમાં રહ્યાં વમર છૂટકો નહોતો. ગોળદાસભાઈ ચોપાટી પર બધા. ગોવર્ધનરામ વસઈ રહેવા બધા. રોજ સવારે ટ્રેનમાં આવતા ને પાછાં જતા. હું તો ભરૂચ આવ્યો ગયો, તે પ્લેગ નરમ પડતાં પાછો આવ્યો. આ વખતે એક બે પુસ્તકો, જેમાં મૂળ બંગાળી લખાણ (text) એક પાના પર ને તેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર સામાં પાના પર છાપેલાં હતાં, તેના પડે તથા બંગાળી મૂળાક્ષરના એક અક્ષર પર અને Careyના મંગાળી અંગ્રેજી ફોન વડે મેં બંગાળી ભાષાને અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ભાષા ગુજરાતીને ધણી મળતી આવતી હોવાથી, શીખતાં બહુ વાર લાગી નહિ. પછી અભ્યાસ વ્યામળ વધાર્યો પણ શરૂઆત યથા મુંઝવેને માથે આ આદત આવેલી તેને લીધે. શરૂઆતના પ્લેગના વખતમાં દાહતરેને રસી મૂકતાં પણ આવડતી નહિ. મને એક દાહતરે રસી મૂકી તે જગાએ ખૂબ સોળે આવ્યો. તાવ આવ્યો ને હું બહુ હેરાન થયો. મુંઝવે રહેવું હતું એટલે રસી-મુકાબા વમર છૂટકો નહિ.

પ્રીક્સ એસોસિએશન બોર્ડ વેરટન ઈડીઆ નામનું વકીલોનું મંડળ છે, તેના સેક્રેટરી સર મહાદેવ ચૌધરી હતા અને પહેલો આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી હું હતો. મારા વખતમાં બે સુધારા કરવામાં આવ્યા. વકીલોને પોતાના કાગળો, ફાઈલો પહેરવાનાં, કપડાં, વગેરે રાખવા માટે કશી સગવડ ન હતી. વકીલના રૂમ માટે ફર્નિચરમાં હાઈકોર્ટ, એક લાંબું ૨૫-૩૦ માણસ બેસી શકે એવું ટેબલ અને ચોટીએક. હાથાવાળી ખુરશીઓ આપી હતી. આરામ ખુરશીઓ વકીલોએ વસાવેલી. કાગળો વગેરે મૂકવા માટે ખાનાં (locker) સાધનાં મોટાં બે કપાટ તૈયાર કરાવી એ રૂમમાં મૂકવામાં આવ્યાં, અને દર વરસે ઝરમીની રળ માટે છૂટા પડતાં પહેલાં, ચાં, ચેવડાં વગેરેની પાટી આપવાની શરૂઆત પણ મારા જ વખતમાં થઈ.

ચાલીસેક વરસના સાથીઓ

૨૯. ત્રણમૂલશુદાસ મેઘારામ પકવાસા સોલિસિટર જેઓ તૈયજના ના ભાગીબા હતા તેમને માન્યુભાઈ તથા મનુભાઈ જેડે ધણે રતેલ હતો. માન્યુભાઈને ત્યાં ધીરજલાલ વકીલના માળામાં રહીને જ એઓ L.L.B.

નો અભ્યાસ કરતા. સ્વ. દાદોદાસે આત્મારામના (તે સર પરશોત્તમ-
દાસના પિતા) અને સ્વ. વજ્રમુખજીના આત્મારામના બાઈના તેજો જમાઈ
થતા હતાં. દાસના મુખમંત્રી સેઝવેટી, કાઠિ-ચીવના પ્રમુખ જોનરેંઝ મિ.
મંગળદાસ પંડ્યાસાના પડીલ બાઈ થતા હતા. મારી આતના એટલે મોઢ
વાણીઆ હતા. તેમની જોડે માણુભાઈ, મનુભાઈ મારફતે મારે મંત્રી થઈ
અને તે એરી માઢ મેત્રી થઈ કે તેમના અવસાન. મુખી એક દહાડો એવો
ન જતો કે હું તેમને મળ્યા વમર રહું. ગમે ત્યાં હોઈ ત્યાંથી સાંજે
૫-૩૦-૬ ના અરસામાં તેમની એક્ટિસમાં ગઈ, ત્યાંથી હું, માણુભાઈ ને
પંડ્યાસા વણે જણા માલતા ચર્ચાએટ મરીન લાઈસને રસ્તે ઘેર જતા.
રજને દહાડે પથ સાથે. આ અમારી સાંજનાં પગે ચાલીને ને તે પથ
એક જ રસ્તે જવાની ટેવ એટલી જાણીતી થઈ ગઈ હતી કે કાઈને પથ
અમારામાંથી એકને મળવું હોય તો તે એ અંરસામાં ચર્ચાએટ રોયને આવી
જોમો રહેતો અને અમારા જર મેળાપ થતો. સાથે સાથે લાણુભાઈ શાહ
ધણી વખતે હોય. આ પ્રમાણે અચૂત અને ચાલીસેક વરસ સાથે ફાં.
માણુભાઈ ઈ. સં. ૧૯૧૫માં ગુજરી ગયાં તે પહેલાં મુખમંત્રી બહાર પરામાં
રહેવા મએલા પથ જતી શુકે તો સાથે ફરતા ખરા. અમારા વણમાંથી
માણુભાઈ જતાં અમે એ રહ્યા તો પથ રોજ સાંજે ચલતા ખરા. પંડ્યાસા
મ્યાં પછી હું એકનો પંડો. સર લાણુભાઈ શહ-પથ મારા રીટાવર થતાં
પહેલાં જ અવસાન પામ્યા. એટલે હું છેક એકલવાયો પડી ગયો. ચાલવાનું
ક.યમ.રાખ્યું, પથ તેમાં રસ પડતો નહિ. લેમકત ચાલી મઈ.

માણુભાઈને દમનો રોમ લાગ્યું પંડો; એટલે એક્ટિસમાંથી ખસી
જવું. પડ્યું. સાંતાક્રુ રહેતાં. પછી કાકરની સલાહ મુજબ દેવલાલી રહેવા
ગયા. પણ તનિયત સુધરી નહિ અને ત્યાં જ ગુજરી ગયા.

મનુભાઈ તો M. A. L.L.B. થઈ વડોદરે ગયા હતાં એટલે એમનો
સહવાસ તુલ્યો. માર્ક કામપ્રપ્રગે વડોદરે જવાનું થાય તો લગ્ન જેવા પ્રસંગે
એમને સુરત આવવાનું થાય ત્યારે મળતા. પાસેના મિત્રો સંબંધી આવી
રિથિત થતાં, છેક મિત્રવિહોણો થઈ ગયો હું, લાંબી જિંદગી બોમવવાનો
એ નંતીજો.

૧. તે નમદના એક સાથી પથ હતો, (જુઓ 'લીલાંસા' પાનનાં ડાંડિયા વિભાગ.)

યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષક

સર ચિમનલાલને પોતાની પ્રેક્ટિસની ચર્ચામાં જ એક મોટા કેસમાં વખતોવખત પૂને જવાનું થતું. પોતાના મદદનીશ તરીકે મને તથા મનમુખ્યરામને લઈ જતા. પૂના કાપના Old Council Hallના આલીશાન બંગલામાં અમે રહેતા. મરદમ રહેઠાણ સયાણી પેન અને સયાણીની ધરખમ સોલિસિટરની પહેડીના ભાગીઆ પૂણાની સીઝનમાં પૂણે આવતા. તેઓ યુનિવર્સિટીની સીડીકેટનાં મેંબર હતા. તેમની જોડે માડું જોળખાણ કરાવી આપ્યું અને કારસીમાં પરીક્ષક નીમે એવો આમલ કયો, તેમણે તે મુજબ અમલ કયો અને હું આશરે 'બારેક' વરસ કારસીની જાગી પરીક્ષાઓમાં પરીક્ષક નિમાતો થયો. પછી તો એસએલ. ખી.માં પણ નિમાતો અને ગુજરાતીમાં પણ નિમાતો હતો. પરંતુ જ્યોતો એકો સ્વીકાર્યા બાદ સરકારની મંજૂરી સિવાય એ ફરજ સ્વીકારી શકતી ન હતી. કોઈક વખત મંજૂરી મળતી : કોઈક વખત નહિ મળતી. હાલ તો સીડીકેટ કરાવ કયોઈકે સીડીકેટના કોઈ સભ્યે પરીક્ષક થવું નહિ કારણ પરીક્ષક નીમવારી સંસ્થા સીડીકેટ છે, તો તેના સભ્યો પોતે પોતાને જ પરીક્ષક નીમે એ અનુમતિ લાંબે. આ ધોરણે ગુજરાતીની ખી. એ. તથા એમ. એ.ની પરીક્ષા માટે મારો નિમણૂક થતી બંધ થઈ.

સર ફિરોઝશાહ મહેતા

મેં બાર વરસ "એડેવેટ સાઈડ" પર કામ કર્યું. તેના કોઈ ખાસ અંશ નથી. સર ફિરોઝશાહ મહેતાની પ્રીતિ સંપાદન કરી ચક્રયો તે મારા જીવનનું એક વિશિષ્ટ અંશ છે. એમને રજવાડાં તરફનું કામ પુષ્કળ મળતું. તે કામ સંબંધે મેમોરીઅલોનાં ખરડા (draft) બનાવવા પડતા. કેટલીએક વખત તે કામ મને પોતે સોંપતાં અને એમને નેપાખનસી રાખતે બંગલે બોલાવી તે ખરડા સુધારતા. હું પણ અવારનવાર એમને હાઇકોર્ટની અપીલો માટે બારીસ્ટર તરીકે રોકતો. પોતે ઓરિજિનલ સાઈડ પર પ્રેક્ટિસ ન કરતા હોવાથી બુધવાર સિવાયને બીજા ગમે તે દહાડે પણ આવી શકતા; એ અમને એડેવેટ સંઘડના વડીલોને બહુ હાવતું આવતું હતું. એમને બીજા આપ્યા બાદ એક જ ફિર રહેતી, તે તે એ કે, જો કોઈ એસતાની સાથે જ એટલે ૧૧-૩૦ વાગ્યે પહેલી જ અપીલ નોટિસ-બોર્ડ પર મૂકવામાં આવી હોય તો પોતે તે વખતે આવી જશે કે કેમ તે બાબત

અમારો જીવ ઊંચો છે તેનો કારણ પોતે સવારે મોઢા ઊઠતા અને પછી નાહવા ધોવા તથા કપડાં પહેરવામાં વિશેષ વખત ગાળતા.

સર લલ્લુભાઈ શાહ.

સર લલ્લુભાઈ શાહ, સ્વામીનારાયણ પંથના એક બહુ સુરત અનુયાયી હતા. શિક્ષાપત્ર સ્વીકારેલો એટલે સત્સંગીતી-સાધુની નજરથી જ દુનિયા જોતા. માણુભાઈ વગેરેની જાણ સુરતી ફેશનની છટી જીભની બોલાચ લીધીને સંક્રામ અને દોહા અનુભવતા હતા. માણુભાઈ એમને પ્રવૃત્તિ કહેતા. એમના પિતામીની છત્તા એમને ડેપુટી રેલેક્ટર બનાવવાની હતી પણ એમણે સ્વતંત્ર રહી વકીલાત કરવાનું પસંદ કર્યું અને શરૂઆતથી જ તેમને કામ લીક મળવા માંડ્યું. મારણ પીઠમળ બહુ મજબૂત હતું. આખા ગુજરાતમાં ખેડા અને અમદાવાદ બિલ્ડાની ઠેટમાં વિશેષ કામ રહેતું. મુકાબલે સુરત, ગોધરા, પંચમદાલ, ખેડા તિલ્લાઓમાં “એપેલેટ સાઈડ” પર પણ કામનો એટલે ફોજોનો મોટો ભરાવો અમદાવાદ તરફનો રહેતો. દબે અમદાવાદમાં ખુદ એમના ભાઈ, મૂળચંદ્રભાઈ પ્રકટિસ કરતા હતા. તે ઉપરાંત અમારાકાના પણ વકીલો. જોડે તેમને અંગત જાળખાણ એટલે તેઓ મુંબઈનું કામ એમને જ મોકલતા. સર ચિમનલાલનું પણ એમ જ ચરું. સર લલ્લુભાઈ પોતાના કામથી તેઓને બહુ જ સંતોષ આપતા. X X X જેમ પર ખેડેલા જાતે એમની આગ્રહપૂર્વક દલીલ લાંબી દલીલોથી કંટાળશે એનો એમને ખ્યાલ જ રહેતો નહિ. દલાણી દલીલ નળણી હોય તે તે જતી કરી, ખોજ મજબૂત દલીલને આગળ કરી તે દલીલ જ મારપૂર્વક પેશ કરવી એવું એ સમજેતા જ નહિ. અસીલને અન્નાય ન થાય તે ચિચારથી નળણી ને સમજાવેને પ્રકારની દલીલ કોટ સમક્ષ મૂકતા અને ત્યારે જ તેમના અંતઃકરણને સંતોષ થતો કે મેં મારો ધર્મ જાળવ્યો છે એમના આ આગ્રહ ને ચોખ્ખા મન (Sincerity) નો અસર જાળોના મન પર ઘણી થતી.

છેવટ સર બેસિલ રોક્રોટ સાહેબે સરકારમાં લખી એમને લાઇકોટ જેમ માટે લાયક મણ્યા. એમના જે પ્રમાણિકપણાને અને

૧. એ તેતાનું ‘સ્વપ્રદક્ષ’માંનું ‘રાષ્ટ્રજિવ’નાચકને અહીં સ્વાભાવિક રીતે જ ચાહ આપશે. ઇ. માનરેશી.

જાણતાને લીધે એમની નિમણૂકનો કાગળ confidential હતો, એટલે
અમે એમના ગાઠ મિત્રોએ બહારથી સંભળેલા એ ખુશખબર confirm
કરવાનું કહેતા તો એઓ જવાબ જ ન આપતા. તે એટલે સુધી કે
બ્યારે એમને એંચ પર પોતાની જગ્યા લેવાનો મુકરર દિવસ આવ્યો તે
દિવસે ઘેરથી કોર્ટમાં જતી વખત એમણે એ દર્શાવત બહાર પાડી. પોતે
એલએલ. બી.ના પરીક્ષક નિમાતા તે વખતે પણ બે કોઈ, કોઈ ઉમેદવારનું
પરિણામ પૂછે તો કહે જ નહિ. જવાબપત્રો ત્રીજેરીમાં મૂકી પછી કોર્ટમાં
જતા.

ગા. મા. ત્રિ. કેમ લખતા ?

ગોવર્ધનભાઈ પોતાનો ધંધો કરતા અને સાથે સાથે “ સરસ્વતીચંદ્ર ”
કેમ લખતા તે પણ જાણતો નેવું છે. બૂલેશ્વરના લતામાંની ગોકુળદાસ
તેજપાળ હાઈસ્કૂલની આજુમાં તથા પાછળ આવેલી મલ્હારરાવ વાડી એટલે
મુંબઈનો એક ગીચ સાંકડો રસ્તો, જાહેર રસ્તાથી દૂર; એમનો માળો ગલીમાં
છેલ્લો ખરો, પણ બાકીનો ખડખડતો. એમનો માળ ત્રીજો એટલે જોયો
ખરો. આ તેનો આર્થિક રમ નિર્ધાર તે લખતા તે તદ્દન uninspiring,
dread. ત્યાં બેઠા બેઠા અકાશ પણ ન દેખાતું તો બીજું સૃષ્ટિસૌંદર્ય તો
ક્યાંથી જ નજરે પડે ? અસીલોની આવજાવ પણ રહે છતાં એમનું
એટલું બારે અને કદપનાચકિત એટલી ઊંચા; એલી કે બાવા વાતાવરણમાં
પણ એમની કલમ વડે “ સરસ્વતીચંદ્ર ”ની સૃષ્ટિ સર્જતા જાય. લખતાં
જાય, હેરતા જાય, વળી લખતા જાય, વળી વાંચના જાય, વળી મારા
જેવાને સંભળાવતા જાય.

‘સ્નેહમુદ્રા’ના કાળે ત્રીજા પારસીવાડામાં આવેલી વિલસન હાઈસ્કૂલ
સામેના મકાનમાં એ રીતે એમના જમાઈ જળવંતરાય જેમનો કંઈ સારો
હતો તેમની પાસે ગવડાવે અને પછી જે મુદ્દારોવધારો કરવો હોય તે
કરે, સ્લીડસ રૂમમાં બે કે બીજા ધણીઓ પોતાનું ખાનગી કામ એવા
ઘોંઘાટવાળા રૂમમાં કરતા, પણ ગોવર્ધનભાઈ ત્યાં ગર્યાં મારી, હસી-હસાવી
હોઝ જ થતા.*

* આ લેખમાં, પૃ. ૨૧૫એ જ્યાં ત્રણ એકઠી કરી છે, ત્યાં ખૂટતા બે-ત્રણ
શબ્દ અકસ્માતથી કપાયાં હોઈ, એ માટે દિલગીર બીએ.-સ. માનસી.

આવતી કાલના ઉદ્યોગો

અવતી કાલના ઉદ્યોગો ! આજના વાર્તાલાપના અર્થમાં ઉલ્લેખ એટલે કાયા કુદરતી માલમાંથી ચાલુ વપરાશની નાની કે મોટી વસ્તુઓ અનાવવાનો હુન્નર. દાખલા તરીકે રૂમાંથી કાપડ, કાયા લોખંડના પરચરમાંથી લોખંડ અને પોલાદની આધુનિક યુગમાં મદદરતની એવી ચીજો-આગખોટો, વિમાનો ને રેલ્વે, એન્જિનો પાઈપો અને પુલો, મોટા પાપા પરના ઉદ્યોગોમાં અનિવાર્ય એવાં નાણુક અને રાક્ષસી યંત્રો, એ સર્વ વસ્તુઓને સર્જવી એ મોટા ઉદ્યોગોનું કામ. આવા ઉદ્યોગો આપણા દેશમાં કેટલા અને કેવા છે ? ભૂતકાળમાં શું પરિસ્થિતિ હતી અને ભવિષ્યનો પંથ કેવો છે ? આ પ્રશ્નો અહીં ટૂંકમાં વિચારીશું.

અસાર પહેલાંનાં થોડાં વર્ષો સુધી તો આપણા મગજ ઉપર એમ જ દ્રષ્ટાવવામાં આવતું કે હિંદ તો માત્ર એટલીને લાપક દેશ છે; તેમાં ખીચત ઉદ્યોગો સંભવી શકે નહિ, કારણ ઉદ્યોગવિકાસને અર્થે જોઈતાં સાધનો અને શક્તિ આપણી પાસે નથી. આનો અર્થ એટલો જ કે વાનરજાતિમાંથી આવતરેલો મનુષ્ય જંગલી અવરથા વટાવી, જમીનમાંથી ખનાજ ઉગાડતાં શીખ્યો તે દળરો વર્ષ પહેલાંની જેવી હતી તેવી સંસ્કૃતિમાં જ આપણે હજી રહેવું અને અન્ય પ્રાણીઓ આપણા આધુનિક

૧. તા. ૧૬-૪-૧૯૪૫નું (મુબઈ-મચકેથી યથેચ્છ) રેડિયો-સંભાષણ; એ. ઈ. રેડિયોના સૌજન્યથી.

જીવનમાં જરૂરની જે જે વસ્તુઓ પૂરી પાડે તેનો હિપચોખ અને ઉપયોગ ફત્તવાપૂર્વક કરવો.

ખેસુમાર કહેવા જેટલી કિંમતનો કાચો માલ-રૂ, ચામડા, ખીયા, ધાતુ, પથ્થરો વગેરે-અંદીથી પરદેશ જાય છે અને ત્યાંના જાણે નાકુઈ વાતાવરણમાં પલટો પામી આપણને તેમ જ ખીજાઓને કાપડ, જોડા, સાથુ, રંગો વગેરેના રૂપે પાછો મળે છે. જે આમ છે, તો આપણા જ કાચા માલને આટલી બધી યુસાફરી કરાવવા કરતાં તેમાંથી બની શકતી ચીજો આપણે જ કેમ ન બનાવવી? ઉલ્લોમનું પહેલું અને સૌથી મહત્ત્વનું સાધન કાચો માલ જે અંદી નિપજતો હોય તો, અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં ખીજાં સાધનો ગૌણ છે. અને શક્તિ? શક્તિમાં હિંદનો કારીગર તો અજોડ છે, પણ પારાવાર મરીખીમાં ઉછરતાં ઉછરતાં તેનો અર્ધબૂખ્યો દેહ બુદ્ધિવિકાસનો મામું ક્યાં શોધે?

છતાં ક્ષણભર માત્રી બઈએ કે આપણો દેશ ખેતીને જ લાંબક છે, તો પણ અધુનિક કૃષિવિદ્યા તેના અનેક અંગો સાથે ખીજા કદલા ઉલ્લોગો માગી લે છે? જમીનમાં ખૂટતાં રાસાયનિકં તરતો બદારથી પૂરાં પાડવા નાઈટ્રોજન અને ફોસ્ફરસવાળા દારો હિંદની વિરાળ ભૂમિને મંજવર પ્રમાણમાં જોઈએ. વળી સતત દુકાળના ઝોળામાં રહેવા કરતાં, દેશની તમામ જલસમૃદ્ધિ, સિંધુ, ગંગા અને કાવેરી સરખીનાં પાણીને દેશભરમાં રેલાવવા, નહેરોનાં અસંખ્ય વામકાચો સર્વત્ર પ્રસારવાં જોઈએ. ખેતીવાડીને જરૂરના આ ઉલ્લોગો પરત્વે શું કરવું? રસાયનો અને યંત્રો પરદેશથી મેળવવાં અને વરસાદ મારે છદ્દેવની પ્રાર્થના કરવી? કે પ્રતિ-વર્ષે વંધ્યા થતી બતી ભૂમિમાંથી જે કાંઈ મળે તેમાંથી સંતોષ પામવો!

પ્રાચીન હિંદની સમૃદ્ધિ

દુનિયામાં કોઈ પણ સ્થળે અને કોઈ પણ કાળે, એના ચાલુ યુગને અનુકૂળ ઉલ્લોગવિકાસ વગર કોઈ દેશ સમૃદ્ધ બની શકે નહિ. હિંદની પુરાતન સમયની સમૃદ્ધિ પણ હિંદના ઉલ્લોગો અને વહેપાર પર જ મંડાએલી હતી. હિંદનો કાપડનો ઉલ્લોગ, મીસર, ગ્રીસ અને રોમ ન્યારે સંસ્કૃતિને શિખરે દતા ત્યારે પૃથ્વીકળાએ ખીલ્યો હતો. હિંદનું બારીક

મલમલ પિરામિડની આરામગાદમાં મુલેલા 'ફેશ' રાજસાણીનાં ચાખે આચ્છાદિત કરતું અને હિંદી ધાતુનાં ઝોળરા પરદેશોમાં મુદ્દા વખણાતાં; આ અને બીજો સર્વ માલ હિંદના જ કુદળ કારીગરોએ બનાવેલાં જહાજમાં પૃથ્વીના સાતે સમુદ્રો એડી દેશપરદેશ પહોંચતો. કહેવાય છે કે દ્રાક્ષમરની લકાઈમાં નેલસનને હિંદી મનવારે જ વિજય અપાવેશે.

અદારમાં અને ઝોગણીસમાં સૈકામાં યંત્રોનો વિદાસ અને ઉપયોગ જેમ જેમ વધવા લાગ્યો, તેમ તેમ કુદરતી સાધન સંપત્તિવાળા દેશો અનુકૂળ રાજકીય વાતાવરણમાં નવા નવા ઉદ્યોગો સરજી વધુ અને વધુ આપાદ થવા લાગ્યા. પૂર્વની ધણીખરી પ્રજાઓ આ બાબતમાં પાછળ પડી મઠી અને તેમની જુદાજુદા પ્રકારની કુદરતી કાચી સામગ્રીનો ઉપયોગ પરદેશમાં ચલા લાગ્યો. ઝડપથી વાસતા યંત્રમુખમાં મંદેવેગી મનુષ્ય કારીગર અને મજૂર નિઃસહાય થઈ ગયા. જ્યાં વરાળ તેલ કે વીજળીથી ચાલતાં રાક્ષસી યંત્રો એકને ઢેકાણે સેંકડો મનુષ્યોનું કામ કરતાં હોય ત્યાં આ સાધનોથી વતેઓછે અંશે વંચિત રહેલી પ્રજાઓ અનેકાનેક વસ્તુઓ માટે પરાવલંબી થઈ જાય એવું બનવાનું જ. આ સ્થિતિ રાજ્ય-નીતિ પક્ષ પ્રતિકૂળ છે.ય, દેશમાં જાતી ચાકતા ચોમાધણા માલને પશુ જોઈતું હોતેજન, અને સંરક્ષણ ન મળતું હોય અને માત્ર પરદેશી માલના વહેપારથી મૂઠીભર લોભો સમૃદ્ધ થઈ દેશગાંધિવોનું સર્વમાત્ર ચૂસી લેતા હોય, તે પ્રજાનું ભવિષ્યવન કદાપિ ઊજળું હોઈ શકે નહિ.

યંત્રો હિંદમાં બનાવવાં જોઈએ

આ ઉપરથી સહેજે સમજી શકાશે કે અગ્રમણ પ્રજાઓની દારમાં ઊભી રહેવા હમ્મતી પ્રજા પાસે ચકિત-ઉત્પાદક વિપુલ સાધનો, વિવિધ પ્રકારનો કુદરતી કાચો માલ અને તેમાંથી મનુષ્યોપયોગી પરિપક્વ વસ્તુઓ બનાવવા માટેનાં યંત્રો તેમ જ અન્ય સામગ્રી; આ સર્વ હોયું જોઈએ. મોટા પાયે પરના ઈર્ષપણ ઉદ્યોગમાં યંત્રો વગર તો હવે કામ થઈ શકે જ નહિ, એટલે સૌથી મોટી જરૂર તો દરેક ઉદ્યોગમાં વપરાતાં યંત્રો બનાવવાની છે. તાતા કંપનીના બાહોશ ડિરેક્ટર(અને હવે વચગાળાની સરકારના સભ્ય) ડૉ. જોન મથાઈએ હજી થોડા વખત પહેલાં જ કલકત્તામાં કહ્યું હતું કે જ્યાં સુધી દરેક ઉદ્યોગમાં જરૂર-

નાં યંત્રો આપણે બનાવી શકીએ નહિ ત્યાં મુઠ્ઠી ઉલોમવિકાસની સર્વ યોજના નિરર્થક છે. અત્યારના સંજોગોમાં યુદ્ધને લઈને જે કેટલાક ઉદ્યોગો કાર્મિક અમવા લાગ્યા છે તે યુદ્ધ પછી નષ્ટ થશે, કારણ પરદેશથી આવેલાં યંત્રો લાંબે કાળે મોંઘાં પડી જાય એટલું જ નહિ, પણ અહીંના ઉદ્યોગોમાં જે કામ લાગે ત્યાં માત્ર થોડા જ વખતમાં એ જૂની ટળાં થઈ જાય.

કાપડના ઉદ્યોગની યંત્રો, ધાતુકાર્મિક યંત્રો, રસાયણિક ઉદ્યોગનાં તરેહતરેહનાં અનેક યંત્રો, સાધારણ કારખાનાંનાં ('વેઈશોપ'નાં) યંત્રો અને ઝાઝારો, પીમળીના બળ મરેનાં જરૂરી યંત્રો 'જનરેટરો' અને ગોટરો ખાતનાં કાર્મિક આપણે ત્યાં બનતાં નથી. આમ હોવાથી હિંદનાં યુદ્ધોત્તર વિશાળ ઉદ્યોગના ખપા ઊંડા નાંખવાં હોય તો સહેલાઈથી બની શકે તેવા પ્રકારનાં યંત્રો બનાવવાની શરૂઆત આપણે સત્તર કરી કેવી જોઈએ.

કાપડના ઉદ્યોગ

બીજો મહત્વનો ઉદ્યોગ કાપડનો, સુતરાઉ રેશમી અને ગરમ. રૂમાંથી કૃત્રિમ રેશમ બનાવવાની હિંદમાં હજી કાર્મિક પહેલ કરી નથી, પણ પરદેશી કંપનીઓએ કે, કેસીન અથવા માત્ર રાસાયણિક પદાર્થોમાંથી સુશોભિત અને ઉપયોગી કાપડ બનાવવા માંડ્યું છે તે ઉપર પણ આપણે નજર રાખવી જોઈએ. હિંદુસ્તાનનું કે જે ઝીણા તાર કાંતવા માટે અત્યુક્ત ન હોય તો માત્ર નાહું કાપડ બનાવવા સિવાય બીજા ઉપયોગોમાં પણ તે ખાલી રહે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમાંથી જેને બનાવરી રેશમ અથવા 'રેયોન' કહે છે તે બની શકે. આ ક્રિયા માટે જોઈતાં રસાયણો, નાઈટ્રિક, સલ્ફ્યુરિક તથા એસિટિક એસિડ, કાર્બોનિક સોડા અને કાર્બન બાઈસલ્ફાઈડ તેમ જ મોન્યુથુ અને એમોનિયા-બનાવવા માટેના રસાયણ ઉદ્યોગ પણ દેશમાં સારા પ્રમાણમાં ખીલેલો હોવો જોઈએ.

રેશમ તથા બિનના કાપડના ઉદ્યોગને વધારવાનો પણ હજી આપણા દેશમાં પુષ્કળ અવકાશ છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી રેશમના કીડાને અત્યુક્ત સંજોગોમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉછેરવા તેમજ સુવાળું ખારીક બિન આપતાં

ઘેટાંની ઝોલાદારે વધારવી અને તેમના જીનનું ધોરણસર વર્ગીકરણ કરવું એ અત્યંત જરૂર છે. આવારે તો મુંનાળા જીન સાથે જાહેર બધા જ માત્ર સરના કામળા અને જાજમની જનાવટમાં તે કામ લાગે છે અને ઘણા બાગ પરદેશ ચડે છે. પરદેશના અમ કાપડ માટે હિંદની જીનની ખિસોમાં દેશી જીન મુદ્દલ વપરાતું નથી. તે માટે તો આપણે આરટ્રોલિયા અને ઈંગ્લેન્ડ તરફ જ જોવું પડે છે.

કાગળ તથા ધાતુઓ

કાપડના જેવો જ ઉદ્યોગ કાગળનો. હિંદમાં ગેટા પાયા પર આજતા કાગળનાં કારખાનાં ફક્ત દ્રણ્યાર છે, અને દેશની મુખ્ય જરૂરિયાત તો પરદેશો જ પૂરી પાડે છે. આ જનાવટમાં જરૂરી કાચો માલ, સત્તર, ચીંથરાં, વાંસ અથવા અસુક પ્રકારનાં ધાસ આપણને પુરતા પ્રમાણમાં મળી રહે તેમ છે, અને રસાયણિક ઉદ્યોગો જેઈતાં રસાયનો પૂરા પાડે તો કાગળનો ઉદ્યોગ ઝોલામાં ઝોલો દાખ કરતાં દશમણો સહેલાઈથી વધી શકે તેમ છે.

ધાતુઓના ઉદ્યોગોમાં ઠંધક સારા પ્રમાણમાં વિકસેલા એવા જે ઉદ્યોગો હિંદમાં મલાવી શકાય : લોખંડનો અને સોનાનો. આધુનિક યુગને જેનું ઉપનામ આપી શકાય તેવા આ લોહયુગમાં, દશકારમાં તેના દાસ છે તે જે કારખાનાં પૂરતાં નથી એટલે તેમને વધારવાનો કે અનુદેશ રચણે ખીલાં ચાલુ કરવાનો હજી અવકાશ છે.

સોનાના ઉદ્યોગને તો મહીસુર રાજ્યે પરદેશને જ ઈજારો આપી દીધેલો છે એટલે તે તો સારી રીતે ચાલે છે. પણ તેનો લાભ માત્ર મહીસુર રાજ્યને થોડોધણો અને જાડી ખાણોમાં કામ કરતા મજૂરો સિવાય વિદેશીઓને જ મળે છે.

આ જે ધાતુઓ સિવાય એલ્યુમીનિયમ અને મેન્ગેનીઝના કાચા પદાર્થો, એલ્યુમીનિયમનાં મુંઝાં પાસે અને મેન્ગેનીઝના અખપ્રાંતોમાં, ઠીક પ્રમાણમાં છે. આમાં એલ્યુમીનિયમનાં જનાવટ માટેની યોજના હજી ઝાઝે બાગે અશ્વિચ્છેલી રહેલી છે, બ્યારે મેન્ગેનીઝ પદાર્થો તો ઝાઝે બાગે પરદેશ જ કાચા રૂપમાં જતા રહે છે. આમ દોવાધી આ જાને ધાતુનું ઉત્પાદન હિંદમાં શક્ય છે, એમ કહી શકાય.

કલર્ષ, સીસું, જસત, ત્રાંણું, રૂપું વગેરે ધાતુઓ ખાટનાં ખનિજ દિંદમા જૂજ પ્રમાણમાં હોઈ, તે ધાતુઓના ઉદ્યોગ અહીં સંભવિત લાભતા નથી.

મુખ્યત્વે લોખંડ અને તેનાં સરખી ધાતુઓના કદાચ મણી શકાય તેવા ત્રણમાર મહાન ઉદ્યોગો છે-ખાઈસિકલ, મોટરમાટી તેમ જ ટ્રુકો, રેલ્વે એન્જિનો, એરોપ્લેન અને નાનીમોટી આગળોટા બનાવવાના, જેની છેલ્લા ત્રણમાર વર્ષમાં કંઈકે શરૂઆત થઈ છે. આમાં મોટર-ઉદ્યોગની અને એન્જિનોની તો દહા વાતો જ થાય છે, પણ મોટર માટે ઈંગ્લેન્ડ તથા અમેરિકાની મદદથી અને એન્જિનો માટે તાતા કંપની તરફથી યુદ્ધ પછી-આગળ પમલા લેવાશે એમ જણાય છે. એંગ્લોરના સરકારી કારખાનામાં સંગોપંગ એરોપ્લેન દહા બનાવવાતાં નથી અને ઝાંઝે ભાગે જૂનાનું જ સમારકામ અને પરદેશથી આવતા ભાગોને માત્ર ભેમા કરવાનું કામ થાય છે, છતાં આ બાબતમાં દિંદમા પહેલવહેલું વિમાનવિદ્યામાં શિક્ષણ આપવાનું કામ એંગ્લોરના ઈન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સે ઉપાડી લીધું છે, એ એક શુભ ચિન્હ છે. વદ્ધાણે બનાવવાનો દિંદનો ઉદ્યોગ તો બહુ જૂનો છે એ વિષે પહેલાં ઉલ્લેખ થઈ ગયો, પણ આધુનિક ઢંગની વરાળ કે તેલથી ચાલતી પોલાદની આગળોટા બનાવવાની શરૂઆત તો અનેક મુશ્કેલીઓને વતોજોછે ખંશે વટાવી, દહા માત્ર ત્રણ-સાતત્રણ વર્ષ પહેલાં જ દિંદની એક આગેવાન કંપની કરી શકી છે.

દવે ચાલુ વપરાશની કેટલીક સાધારણ ચીજોના ઉદ્યોગોનો વિચાર કરીએ. આમાં સીમેંટ, તેલ, ખાંડ, કાચ, રબ્બર, ચામડું એ સર્વ વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ શકે એમ છે. સીમેંટ, તેલ અને ખાંડના ઉદ્યોગો દિંદમાં લમલમ છેલ્લા પંદર વર્ષમાં સારી રીતે મોખરે આવી ગયેલા છે. આ વસ્તુઓ માટે પરદેશ ઉપર દવે આપણે બિલકુલ આધાર રાખવો પડતો નથી એમ કહીએ તો ચાલે. રસ્તાઓ, બ્રહેર બાંધકામો, મકાનો, લાદીઓ: તેવી શયુગારની વસ્તુઓ દરેકમાં સીમેંટ કે તેલું રેતી વગેરે સાથેનું મિશ્રણ સીમેંટ કોક્રેટ, દિવસે દિવસે વધુ ઉપયોગમાં આવતું જાય છે.

તેલનાં બીજાં જે પુષ્કળ પ્રમાણમાં પહેલાં પરદેશ ચઢતાં, તેમાંથી

હવે અહીં જ તેલ કાઢી તેને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી શુદ્ધ કરી અનેક જાતના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. એરંડિયું દવાના કામમાં, કાપડ-કોથોમમાં તેમ જ એરોપ્લેનના સંચાલકામમાં ધર્મશ્વ ઘટ્ટાડનાર ‘લુથિયોટિંગ’ તેલ તરીકે, સોંમનું તેલ વનરપતિના ઘીથી તેમ જ મહુડાના તેલ સાથે સાથુની બનાવટમાં, તલતું તેલ સુખ્યાવે ખાલતેલ તરીકે અને અળશીનું તેલ રંગ તથા લાનિંશનો બનાવટમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાય છે. આ સર્વ તેલના ઉદ્યોગો દેશમાં સુવ્યવસ્થિત છે અને બલિષ્ઠતા વર્ષોમાં સારી પ્રગતિ કરશે તેમાં શંકા નથી.

તેલના જોતું પરિવર્તન ખાંડની બાજતમાં પણ થયું છે અને દેશની ખાંડની સઘળી જરૂરિયાત સ્વદેશી કારખાનાં જ હવે પૂરી પાડે છે. શેરડીનો પાક જો અતુલ્ય જગ્યાઓએ હજી વધારવામાં આવે તો માત્ર અને નવા કારખાનાંઓથી નજીકના દેશોમાં ખાંડની નિકાસ પણ થઈ શકે એમ છે.

સીમેન્ટ, તેલ અને ખાંડના ઉદ્યોગ કરતાં પ્રમાણમાં બહુ ઓછો વિકસેલો એવો કાચનો ઉદ્યોગ છે. આગાં, જોઈતો સર્વ કાચો માલ અને ભઠ્ઠી વગેરે અન્ય સાધનો દેશમાં સહેલાઈથી મળી શકે તેવા હોવા છતાં, કોઈક પણ કારણે આ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ બહુ ઓછી થઈ છે. સાધારણ શીશીઓ, બંગડી, દીવાની ચીમનો, દાગડા, ટંબલર એવી બનાવટો પણ ઉચ્ચ કોટિની ચલી નથી. બારીના કાચ, બીજી બાંધકામના પાટો, ફેન્સી ગ્લાસ એ સર્વ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પરદેશથી આવે છે. આમ હોવાથી કાચના ઉદ્યોગનો વિકાસ હજી આપણે ધણી સાધવાનો છે તે બાજત ઉપર લક્ષ રાખીએ.

ચામડાનો ઉદ્યોગ હિંદમાં ઘણો જૂનો છે. ઈસવીસન સાતમાથી દશમા સદ્કામાં આ દેશનાં ઢોળાવલાં ચામડાં, ઘોડાનાં છતો, પખાણો ને જોડા, પરદેશમાં પણ પ્રસાર પામતાં. ખંભાતના મુંવાળા ચામડાની મોજડીઓ તુર્કિસ્તાન અને ચીનની રજાણીઓના પગમાં શોભતી. પણ હિંદના તૂટી પડેલા બીજા ઉદ્યોગોની માફક ચામડાનો ઉદ્યોગ પણ સમય જતાં પડી લાગ્યો અને આ સદીની શરૂઆતથી લગભગ હમણાંનાં વર્ષો સુધી કરોડો રૂપિયાનું ચામડું વિલાયત બર્ષ ને નવા સ્વરૂપે પાછું આવતું.

રસાયન-ઉત્પાદક ઉદ્યોગો

હેવટે, માત્ર રસાયનિક પદાર્થો બનાવવાના ઉદ્યોગો તરફ જોઈએ. ખેતીવાડીના કામમાં, કાપકના ઉદ્યોગમાં અને કામગીની બનાવટમાં વપરાતાં અમુક પ્રકારનાં રસાયનો વિશે આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે. બીજા-તેલ, ખાંડ, દવા, રંગ વગેરે-અનેક ઉદ્યોગોમાં જે જે મહત્ત્વનાં રસાયનોની જરૂર પડે છે તેમાં સંશ્લેષણ, નાઈટ્રિક અને હાઈડ્રોક્લોરિક તેજાળ તેમ જ આલ્કલી કોરિક્સ સોડા મુખ્ય ગણાય છે. જે દેશમાં વિપુલ પ્રમાણમાં આટલાં માત્ર ચાર રસાયનો ઉત્પન્ન થાય તેની આધુનિક સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ રથાને પહોંચી ગણાય, એવો બધા તેજાળ અને આલ્કલીનો મદિમા છે. હિંદમાં આ રસાયનોની બનાવટનો ઉદ્યોગ ૧૯૧૧-૧૯૧૨ વર્ષથી વધારે સમયનો નથી. ગંધકના તેજાળ માટેનાં ઘોંટાળાં કરાખાનાં બંધાણ અને મુળકમાં દર્તા અને હજી પણ છે. સંધારણ સમયમાં તો પરદેશી તેજાળ સામે ટકી રહેવું તેમને મુશ્કેલ પડે-કારણ કે ગંધક કે ધાતુઓવાળો ગંધકનો પરચર-પાર્થિવિટીસ જે બાળવાથી તેજાળ બને શકે તે, આપણે ત્યાં પાકતો નથી. તે માટે તો ગંધકનું ઈટલીમાંથી અને પાર્થિવિટીસ અમે રિકાથી લાવવા પડે, છતાં નવી રીતોથી અને દેશમાં વધુ અનુકૂળ સંજોગો વચ્ચે ધણી ખરી જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા જેટલો તે બની શકે એમ જણાવાય છે. કોરિક્સ સોડા અને સોડા-એશ બનાવવામાં આવી મુશ્કેલી નથી. આટલાં મૂળ રસાયનોનાં કરાખાનાં હવે તો દેશમાં ઘણે ઠેકાણે થયાં છે.

ગંધકના તેજાળની મદદથી બીજા નાઈટ્રિક અને હાઈડ્રોક્લોરિક તેજાળો તેમ જ મેન્થ્યુ, હીરાચરણી, ફટકડી જેવા દ્વારો વગેરે બની શકે તે સર્વ જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં કામ લાગે એ જાણીતી વાત છે.

આ સિવાય દવાના નાઈટ્રોજન અને એક્સિડન વાયુમાંથી વીજળા વડે નાઈટ્રિક એસિડ અને નાઈટ્રોજન અને હાઈડ્રોજનમાંથી તેલી જ રીતે એમોનિયા વાયુ અને એમોનિયમ સલ્ફેટ સરખા દ્વાર બનાવવાની યુદ્ધ પછીની યોજના, સરકાર તેમ જ કેટલાંક દેશી રાજ્યો તરફથી નક્કી થઈ છે, એમોનિયમ સલ્ફેટના ખાતર તરીકેના ઉપયોગથી જમીન વધુ ફળદ્રુપ બને એ ઠહેવાની હવે ભાગ્યે જ આવશ્યકતા હોવા.

એક વધુ રેસાએ ઉદ્યોગનો ઉત્તેજ કરી લઈએ. તે 'પાવર આલ્કોહોલ.' પાવર આલ્કોહોલ એટલે મોટરનું એન્જિન ચલાવવામાં પેટ્રોલને બદલે વાપરી શકાતો શુદ્ધ દારૂ. આ ઉદ્યોગનું મદદર આપણને સહેલો સમજાવ્યું એવું છે, કારણ કે આપણા દેશમાં પેટ્રોલના કૂવા નથી અને પેટ્રોલને બદલે જે આલ્કોહોલ વાપરી શકાતું હોય તે. પછી આલ્કોહોલ કે દારૂ તે આપણે અનેક વસ્તુઓમાંથી દારૂમાં પણ બનાવીએ છીએ. એટલું ખડું કે મોટરમાં વાપરવાના દારૂમાં શુદ્ધતાનું જે પ્રમાણ જોઈએ તેવો દારૂ બનાવવા માટે ખાસ પ્રકારની ધાતુની બનાવટોનાં યંત્રો અને સાધનો જોઈએ. પણ આમાં કશી મુશ્કેલી નથી. વળી ખાંડના ઉદ્યોગ-વિકાસને લઈને, દાણાદાર સફેદ ખાંડ બન્યા પછી પાછળ જે ઘેરું રાતું કે કાળાશપડતું પાણી રહે છે અને જે 'મોલાસીસ'ના નામે જાળખાય છે તે ધણી મોટા પ્રમાણમાં સમયમ નકામું બધા દેવું પડે છે. દ્રાક્ષના રસમાંથી જેમ દ્રાક્ષાસવ યાય તેમ આ 'મોલાસીસ-રસ', તેમાં હજી રહી બચેલી ખાંડને લઈને સેકવવાની 'ફર્મેન્ટ' ક્રિયાથી પુષ્કળ દારૂ આપી શકે તેમ હોય છે. આ રીતે દારૂ બનતાં, નકામું મોલાસીસને ઉપયોગ થાય અને આપણા જ દેશમાં ઉત્પન્ન થતા પાવર આલ્કોહોલનો ઉદ્યોગ દિંદમાં હજી સુધી નદિ પીલવાનું કારણ માત્ર એટલું કે તે ઉદ્યોગ પરદેશી પેટ્રોલ કંપનીઓના હિતની આડે આવે છે.

પંદર મિનિટનું આ નાનું વાણીપ્રવચન આપણા દેશમાં શક્ય એવા નિશાળ પદ પરના તથા એટલા કરતા ઉદ્યોગોનો તે માત્ર આજો ખ્યાલ આપી શકે, છતાં અંતમાં આપણે એટલું બાદ રાખીએ કે સમૃદ્ધ જીવન ગાળવા ઇચ્છતી પ્રગતે ઉદ્ધાર ઉદ્યોગ-વિકાસ સાધ્યા વિના સંભવી શકતો નથી, અને જે વિકાસ સાધવાને પ્રુદિ-ગંધી પૂરેપૂરી મગવડો આપે તેવી નીતિનો સમજદાર, દીર્ઘદર્શી સરકારની મદદ પણ એને હોવી જોઈએ.

૨૧. કાં આશુપ પર વાધકંચનો રાખાડો ફરી વળ્યો હોય એવો એક નૈક, લાકડી ચરણો પાસે રાખીને જોડો દતો. એજે પછેડીને ઊભા ગોઠણ ને વાંસા ફરતી વીંટાળી હતી. સાંળા હાથનાં કાંઠામાં આંગળીની ચૂકનાં ઠંડાં પરાવાઈ રહ્યાં હોય એવાં લાગતાં દતાં.

હજમત કરાવવાને વાંકે સફેદ દાઢી ચંદેરા પર ઊપસી આવી હતી. કરચલીની ખાંચો વચ્ચે અનુભવની જાડી ખીણો મોં વિકાસીને ફરી ગઈ હતી. એ વદની સિકલમાંથી એના જમાનાની ધણી ધણી વાતોની જડીઓ ઇતિહાસ ભણી ડગો માડતી જતી હતી. દીવેશ પૂરેલ એક કોઠિયામાં આખી દીવેટ જાણે બઢે જાળા જતી હોય એવું દરમ્યાં ડોસાના અંતરતમ આતમાનું પલ્લુ હતું. મલકી છતાં તાંબાવરણી આંખડીમાં તરવરતો આતમા આપારે અજતરાએ ચક્રો હતો.

એ છુટ્ટો ઊભો થયો. એના પંગડાં એક ઝૂંપડી કાર વળ્યાં. આ ઝૂંપડી છાજ છાયેલી હતી, અને જીંતો અણપડ, ને નેમ આવે તેમ કાપી કાઢેલા પાણાનો હતો. નેમ તેમ ઉછરેતો મનુષ્ય રહેઠાણની કલાને પણ પોતાના વસવાટને અનુકૂળ એવી જીવનમયી બનાવતો આવ્યો છે.

ઝૂંપડીનું કમાડિયું ખોલી એ અંદર દાખલ થયો. અંદરની દવા ડોસાને આવેશો નેઈ જાણે છાનીમાની છટકી જતી હોય તેમ બહાર નીસરી ગઈ. છુટ્ટો એને રોકવા મારે બેઠરકાર હોય તેમ અંદર જતો રહ્યો.

“બાપ ગસ્ટી ! કેમ છે હવે ? ઘા હાથ પછી જાગતરા વધી હશે ?” ડાસાએ ખાટલા પર જેમ તેમ પડેલાં પાગરણ સરખાં કરતાં એક જુવાનના અડધાં અંગને અનુભવની નજરે માપી લેતાં પૂછ્યું.

“આતા, ઘાં હાથ પડેલાં વેર ઠરી જશે તો આપખાતું કમણ વધી જશે. છમકહું એલે ગયું ધ્વં વધુ સાહે છે.”

“હોય ભાઈ ! જુવાન સોહીની ગરમીએ જરાક ઉતાવળ કરી નાખી. તમારી માટીખાઈ ખાટસી અદરયા પડે તો પછી દોખિયુનાં દિલમાં કંઈક તો આતશ જાગે.”

નાળિયેરીનાં તાલાની ખનેલી એ એકલ કુટિર આ એ માનવીઓનાં ઉઘાડાં વેણોને ગળા જઈને તિતિશ્ચુ ગમી હતી. એની કમતી શાન્તિએ ઉદાર પ્રેમની તટસ્થતા જોઈ હતી, અત્યારે કેસરિયા કરેલી શરી શક્તિને સન્માનવા સન્ન થયેલી હતી.

મૂળ વાતમાં તો કંઈ માલ નહોતો. આ ધાયલ જુવાનનું સમપણ કરેલું સવેલું એક જણો આડેથી ઉપાડી ગયો હતો. એ નારીના હાથમાં પ્રેમની સ્પર્શ કરતાં પેસાની દાદાગીરી વધુ હતી. ચાંદનીના મળણમાં જેમ સમુદ્રની તરંગાવલિ આડીઅવળા ચર્ચ જાય તેમ આછના અંતરમાં જાગેલો સાચુકસો પ્રેમ-ઓષધ ધનની ચાંદનીમાં જરાક મળા ગયો.

પ્રેમનાં નીર હૃદયભૂમિનું ઢગાણુ પેએ છે. મસરીની ખાંડી જુવાનીએ રાંબીના દિલનાં કણસલાં નિંધણાખ્યાં દતાં.

એંચાણુનું મણતર ગ્રામજીવનમાં મામડી હોય છે, છતાં મુધરેલા સંસ્કારોનાં મિથ્યામર્ગો સ્નેહરવનથી એ અનેક દરજ્જે ચઢિયાવું હોય છે. મસરીએ એવરને કેડે જતા-આવતાં કોઈ લલનાને નેથુની ચીજળી મારી નહોતી, કે કોઈ મોવનાને લલચાવીને નદી-ઝાતર કે ઝાળાં-ઝાંખળાંમાં જીવનની સંતલસ કરવાને નોતરી નહોતી.

પણ એકસઠું જુવાનીનું ચાંદ આપણનું કૌવત પાવે છે. નર-નારીનાં આર્વા કૌવત બંધારે સમગલનાં આપોઆપ પૂરક નીવડે છે, ત્યારે પ્રેમનો વિસ્તાર જોડાણમય બને છે. રાંબો પણ શરમાળપણના સાધિયાં ચીતરતી મોવનના મતને ઠેગવતી હતી.

મસરીના છવને એક જાતનો પૌરુષમયો વટ ઊભો હતો. મામનો કાઈ જથ્થો કહે કે મારા ખેતરમાંથી એક કાકું ફૂંકું કે એક ઠેરી માર મારા રખોલામાંથી ન ચસે ત્યારે એનો પાણી-ઢિતાર કરવા મસરી ફટોની ફટા ભરી, રાતોરાત ક્યાંક ગરક કરી આવતો, ને કેડીનો સગડ કાઈને પાછો મળે નહિ.

અને એ પછી કાઈ અગતા કે વારતહેવારે બધા મ મામલોડો ચોરે મળે ને વટની ફિસીયારી કરતા મૂછે તાલ દે ત્યારે મસરીની છાતીમાં વટનો ઝોથાર લીપસી આવતો ને બર ડાથરા વચ્ચે, ફિસીયારી કુટનારની બધી પોલ છતી કરતો.

કાચી ઢેરીની મોસમ હલકી જતી હતી. સદિયારા સીમાડાના એક મામનો બાગ લૂમઝૂમ ઢેરીના શણે લચી જતો હતો. મિઠાચની તરંગિત ખુશમો વાતાવરણના આલિયા પર સ્વસ્તવત્ સિમતે તન્દ્રામાં ઢળી હતી. એવી મધુર ખુશખુ, દિવસે આનંદિત અનામય પ્રકૃતિને વદાલ કરતી ને રાતે વન-ગંધર્વના સંગીતસરોદની સેજમાં સોડ તાણતી.

બામ-ધણીએ બહારવટિયા જેવા બે શૂગ રખોપિયા રાખ્યા હતા. આ રખોપિયા દિવસે ગોફો ફેંકી પંખી છડાડતા, અને રાતે ગીધ ઝાડીના છાના બાકરામાં ખેસી બામ-ફાકુની ચોરપમલીઓ પર ચોકીપટેરો રાખતા. એઓના ચોઢિયાતપણામાં છવેલાઈ હતી. પંખી અને પવન ફરકતાં પથુ દિલમાં ડર રાખતાં કે રખેને કાઈ ગોફુનો કાકરો ક્યાંક પાંખ પાડી લઈને ધાયલ કરે!

મસરીના કાળજીમાં એક સાટકો રહી ગયો. બાજ અતે ચકરા જેવા આ રખોલિયાની ચોકામાં ન્યાંસગી તડ ન પડાય ત્યાંસગી જુવાનીના મદમાં કહેવાપણું રહી ગયું કહેવાય.

એક કાળી રાતે હથમાં ડાંગ લઈને એ લીપચો.

તારા-પારેવડા આકાશની કાળપમરી જાંજુડી સાલમાં ઢબુરાઈને પ્રણયયુવનમાં ગૂલ હતાં, ને પારાધીનો તારો ત્રાંસી આંખે આ ગેમ્મી પારેવડાઓનો પ્રણયમંત્ર ચિંતારતો હતો.

મસરી એની કડિયાળા ડાંમ લઈને અંધારવિત્તાસી રાત્રિની તારા-
પાયેલ એપટર્મા નીકળ્યો. વાય:-વોકળાની ગાંડી ફાતરણીથી ધરતીનો
ખેતરાઉ પાટ હથુરાયલો હતો.

મસરીને જે બાથ ભાંજવો હતો તે એક ઊંડા વાયાને ભેખડ-તીરે
હતો. ફેરીએનાં બારે તોળાઈ રહેલાં આંખા-ઝાંઝા, વાયાની મુઠી જાડી
વેળુને ખતલ આનંદમાં ભેટવા ઝળુંખતાં હતાં. મૂર્કા-લોભાંના સંજમે
મનોરમ રસગલની બાથ ભીડાણી હતી.

આંખાવાડિયા આડી વાડ હતી. કચંક કચાંક એ વાડ ફુગળી હતી.
લાઠી વતી કાટાળા ઝાંખારાને એક ઠાર કરી તે અંદર છલાંગ્યો. અને
એ પછી તો ફેરીએનો સોરીને સોય વાળી નાખ્યો. એક ભુલંક ફાટ
જરીને એણે વાંસા પર ઊંચકી.

પથુ એ જોવો વાડ પાસે આગ્યો કે એના ખસા પર ડાંમનો સખત
ફટકો પડ્યો. એનો પડછંદ દેહ, પડેલો બા આઈ મર્યો. એણે ફેરીની
ફાટડી વાયામાં ફગવી દીધી, ને ઉલળાને એના સાંધ દ.થે રખોપિયાને
સામે ફટકો કયો.

શક્તિ-જમાવટથી કમાવેલ-રખોયેલ કાયા, મોરચો ખેડી રહી.
ખોપરીનાં મજબૂત બખ્તર વીંખતી કડિયાળાએ રખોપિયાને પૃથ્વીશૈરાએ
સુગાળ્યો. પથુ પડેલા ભેજાંધની બાંધ સરખો એનો ખીજો સાધીદાર આવી
પૂગ્યો. એણે જીભા મોરવટે એક પ્રહાર મસરીને માર્યો. મસરીને એ ધાએ
લથડિયું લેવડાવ્યું. એ વાડની બહાર વાયામાં ઝીંકાયો.

પથુ બીજી કણે એના ચોરીકમંતું બાન એની સામે ધીજી રહ્યું.
એ હિલ્લો, અને ગામડતી એક દોટ મેલીને એક પાટુ સાવધ રહેલા
રખોપિયાને છાતીમાં મેલી. રખોપિયો વાડ બેળા મયો.

મસરીએ ઘુરત એની પડેલી ફાટ ઊંચકી, ને એ જખરી દોટ દેતો
આડેધડ ખેતરાઉ માર્ગે ભાગવા માંડ્યો.

મસરીને ચોક્કસ ખાસ આવી મરેલો, કે બાગના રખોપિયાએ તેને
જાળખી લીધો હતો. એટલે ફેરફારી ચુંદાની તલવાર તેના પર ટીંમાઈ

રહી હતી એનું એને જ્ઞાન થયું. બુદ્ધિના અજવાળાએ એને કાવરાધી બચવા પંથ ચીંધો.

રાતોરાત એ પરહદના ગામમાં દોડતો પ્રવેશી ગયો. ચારેક કલાકમાં એણે વીસેક ગાઉ કાપી નાખેલા. મોંઘૂઝા ટાણે એણે એ ગામના બાઈજાંઘ-દરબારને ત્યાં દેખાડો દીધો.

એ પછી રજોપિયાએ શ્રીયાદ કરેલી, પણ એના બાઈજાંઘ-દરબારનો સાક્ષી પુરાવો પશ્ચો કે જે દિવસે બાગ લૂંટાયો તે વખતે મસરી તો વીસેક ગાઉને ગાળે આવેલ પરહદના ગામમાં એને ત્યાં રાત હતો; આમ મસરીએ એની દોડમાં પશુ જીવાનીનું રક્ષિત પૂરેલું.

x

: x

x

પવન એની લદરીના પંખા વતી ધોતન બિછાવતી સુન્દરીના અધિપા પર તંગ ઝોળાપા બિછાવતો હતો. અને ઘટફાર ધોંગી જંધાને ને માંસક નિતંબને સૌન્દર્યની છાલકે લહેરે ચલાવતો.

લીલાં ખેતરોનો ચીરી રાંબી ધરની વાટે વળી હતી. ધોરિયાનાં નિર્મતિ યજ્ઞેલાં નીરમાં સાંજની આછરતી રતાશ વિસાગો લેતી હતી. તેને માથે ખાલી યજ્ઞેલી છ.ચ-દોણી, અને ભતવારિયું હતું. બચમાં લીલી ચારનો પૂજો હતો.

એ એના ધ્યાનમાં પડ્યે જતી હતી. અચાનક એની નજર ખેતરના નીરહીન ધોરિયા પર પડી. જે પંખીએ ધોરિયાના કાદવમાં ચાંચ મારતાં એણે ચર્ચા કર્તા.

રાંબીના ખ્યાલમાં ભરતીના ઉધાડ ઊઠ્યાઃ આંધળા ધોતનને આ પંખીએના પ્રેમભિજ્જને ટેકા આપ્યો. જણકુળ્યા રસના વિપુલ રોમાંચ ટાળા એના પાંચ ઊપડી ચૂક્યા, ને એનું કવનમાળિયું બોલતું ને જાગતું જતી ગયું.

પંખીએ સડા મેદાનમાં મે રેના આનંદ વાવે છે ! કહ્યુંવિત કહુતા પર પ્રમાપૂર ભરતીના દમ ધેરાતાં, મનની કાળગીદતા ઝોળાળાને રેવી કુણપને વરે છે !-આરાં મતોજીવ ચિત્રણેએ એના રસને સતેજ થયો.

એ વખતે મસરી પડખાવા શેઠા પર, ડાંચની કાવડ કરતો આવ્યો.

આવતો હતો. એણે વાતાવરણને અહેસાસ કર્યો. સમસમતી સીમ પર વનદેવતાની આભા-ચાંદની અહેસીને ઊભી હોય, અને સન્ધ્યાની રતિચંચાને ચિંતવતી હોય એવું અમાન રવરન ખીલેલું હતું.

“નરખીને કાંઈ જોસ, રાંધો ! જળવજે, ક્યાંક બેતરમાં ખૂંતી જ નહીં,” મસરીએ નેણની પાલીમાં મિકાસ ઘૂંટી.

“ખૂંતું કાંઈ કરવા, તારા જવાને તો કેટલાયને ખૂંતાડી દઉં” અને તે કાંપીને રણકાર બોલાવતી સીમાડાની વાટે ચડી ગઈ.

એ પછી ઘણી વારની સાંજ-સવાર આ આમજોડાની મિલનસાક્ષી થઈ રહી. દિલના તાર ખૂણ ખેંચાય, અને હર અને ઊર્મિની આસરીમાં જોળનના સાજ સંવાદિત રવનમાં પ્રવર્તા પથા.

મસરીનાં માળાપે રાંધો મટે માયું નાખ્યું. રાંધોનાં માળાપ સાધા-રણુ ખેડૂત હતાં. નાતરીત પ્રમાણે આરે વીસુ ને આરે રૂપિયા ભરવાના હતા; વેવિથાળના નાતકારે આ બેઠે જણુ જોડાયાં. પણ નાતકારના ધકતર નીચે શુરેખ રતેદની કલામવ. કેતરણી રેખાકિત ખની હતી. સામાજિક નીતિ અને હૃદયના તાલની મુદ્રા સૂરજલ થયેલી હતી.

x

x

x

“પટેલ ગાની જલ, છ વીસુ ને દસ દેવના ને માથે પમાસ પાધડીના” આ બોલ એક આધિક આશી રાંધોના માવતરની આસરીએ બેઠો બેઠો કાડતો હતો.

“પણ જાણુ, ઈ કેમ યાય ? દીકરી દેવાઈ ગઈ છે, એક સમયજુ મુકીને ખીણું કેમ યાય ? તેમ કંઈ વેવાઈ સાથે કાઈ વાંધો પડ્યો નથી. વળા મસરી જેવા ગુવાન દારે વેર જાંધવું પણ પોસાય તેમ નથી. કંઈ જો કેવાપણું હોયને તો તો ધક દઈને નાતરે તોડી નાંખાય.” રાંધોના જાપે આવવાર અહેસાસને, રાંધોના ખીજે સમયજુ કરવા સંજવમાં એજાખી ના સુધાવી લીધી.

“પણ અમે બેઠા છીએ ને ! તમારું કાઈ નામ જ્યે તો કીજો ! જાણી મસરીનો જાપ જ એક, મલકમાં પાણીઆરો છે, ને અમે જલ ય ચૂડિયું પેરીને બેઠા છીએ એમને ! તું માનતો હો તો પચીસ વધુ પાધડીના,

પથુ અમારે તો ઈ સવેણું કરણું છે. ” મહેમાન-આદમીએ આવતી વાત પર વળૂદ આપીને પોતાની નિશ્ચલતા બતાવી.

રાંબીનો ખાખ વિચારમાં પડી ગયો. અહીં જે સગપણ થાય તો વેવાઈ બળુકા છે એટલે મસરીના ઘર દ્વારે અંટાણ જામે તો વધી ન હતો, અને બીજું મોસમે મોસમે જે ચાલી આવતી કરજદારી પણ આ આવતી રકમથી રાહત અપાવે. એ વિચારોનાં ત્રીણીત્રીણાં તંત્રમાં ગુંચવાઈ ગયો. એણે વળતી સવારે જવાબ આપવાનું ઠરાવ્યું.

અને વળતી સવારે રાંબીનું નાતરું બીજે નિર્ધારણું. એના બાપના ગુંજમાં રોકડ રકમનો છુલ્લો બાર ગોઠવાઈ ગયો. રાંબી સવેલાની કન્યા હતી, એટલે જેમ અને તેમ વહેલી વહેલી વેવાઈને ત્યાં વળાવી દેવી અને મોરીના માર આટા સાસરે બઈને ફરે એમ નક્કી થયું. રાંબી બીજા સીમાડાના ગામની વડુખાડુ થઈને એ ગામની પનિદારી બની મઈ.

મસરીના અંતર પર અમનદૂલ ચંપાપા ને રોમરોમની એ આંતરી અજંબાની કંઠાવટી ઘોળવા માડી. સાંજસવારનો એક આટો તો રાંબીના ગામે એ અચૂક ઈ આવતો.

પાણીશેરડા ને ખેતરશેડા, પાદર ને ભતવારપંથ-આ બધી વાટો પર મસરીના પગલાં ફરી વળતાં. તે રાંબીને ગોતતો અને દિલકોલણની પળો શોધવા, સમયનું અને સંજોગોનું જ્ઞાન ખૂલી, જવા લાગ્યો.

આયખાની બાધેલી અમાસી-પાણ પર ફેરી-જીવન જીવતા ફૂલછેડ જેવી એની હૃદયદશા હતી. એ છોડવાએને પવનની લહરી મળતી, પણ ડોલન ને ઝૂલન તો, આડી દિવાલોની આડસ લેવા દે એટલા જ લેવાય. પુરાયલા છોડ જેવી બંધનની દશા મસરીને વરી હતી.

મરતાન માથાકને અંતર-વંદના જીવારવા એનું આત્મશૌધ પરંજનું હતું. ધોમ ધખતો હતો ને આઠાશની મરૂ-પ્રતિમા એકાદ વિચિત્ર વાદળોને ખોળામાં સુરાડી લડકાનાં પપપાન કરાવતી હતી. તલખાવરડોનો પગિાંચો મસરીના માથાખંધણ માથે મારણું વેરતો હતો. જંગલની ઠાય જેવી મરમ ધોમ-હુતિમાં મસરી આંખનું ઝેર મારતો પશો હતો.

એવામાં એક ડુચકારો થયો. “ હાલ્લો, સાવલ, ” અને એક વત્સલ યાપો પીઠ પર પડ્યા બોલાવતો સીમની અમાષ નિર્જનતામાં મળી ગયો. રાંભી ભેંસને દોરતી નીકળી હતી. મસરીની આંખ લિધડી ગઈ. ડુચકારાની નાદમય સિકલ જાણે એ જોળખતો હોય એમ થયું. સુડોળ દેહના ડોલ-નના સાગરને કાળી ધામળીના સર્વાંગહાદિત વસનથી ઢાંકતી વન-રંભા પધારે, એવી માનવપૂતળી મદ-પગલે નદીના ધૂના-ઢાળી જતી હતી. કાંપલનો રજુકો નહોતો કે જે આ પાદ-પાદને મહારાવી દે, કે હોસાના કચકચિયા લહેકા નહોતા કે જે ડુચકારાને આડેથી પકડી લે.

દુઝણી ભેંસને પાણી દેખાડવા રાંભી નદીમાર્ગે જતી હતી. એક આદમીને બાવરડી હાંપડે બગાસું ખાતાં જોયો, ને પુરત તેને તે જોળખી ગઈ. નજરના તારો વીજળીવેગે દોડી જઈ એકરસ ને એકતાન સંધાન લેતા હતા. મસરી-રાંભીનો નજર-યોગ થયો.

વનને તરબેટ મચેલો એ સયોગ મસરીને આશાભૂમિના પ્રયાસ જેવો લાગ્યો. એ પુરત બિડીને રાંભી પાસે આવ્યો. કકડતા તકકાની બાદ માં પ્રેમની પતાવટનો પ્રસંગ બહુ જૂઝ હોય છે. સંસારની જટાજૂટ ગૂંચમાં ગોટવાયલા કગિને કદપના ને કાળપની કડી જડે એના જેવો આ પ્રસંગ થઈ રહ્યો.

“ અરે, રે, રાંભી યે ગઈ ને કાંખીનો રજુકો યે મયો ” મસરીની બોલીમાંથી પ્રેમ-માતરાનો બકારો ખર્યો.

“ મને ય થ્યું કે મસરીએ કાંક નોમો વીરડો ગોળ્યો, નકર મલા પંચી ભૂલી ગય, પશુ પ્રેમી થોડો જુલો પડે ? ”-રાંભીએ તકકાની ઝગમગતી તરલતામાં મઢોરી બિકતા ફંગેરી હાથને સરંગટામાં સંતાળ્યો. અંગસંક્રામનો સંયમ કહીએ એવો એ સૌન્દર્યનિમિત્ત હતો.

“ ભલા, બીજું તો કીક પશુ આમ કાંકની હારે હાલી નીકળી ? આમ ચોરિયાસાટાં કરવાંતાં તો જીભાન ને જીવતર નહોતાં દેવાં ? બીજું કંઈ નહિ આ જીવતરમાં હવે કીકગાનખ્યો પડ્યો. થ્યું કે એક વખતના મેળા કરી આવું પછી તો ધાવું હોય ઈ થાય. ઈ માયડા પાસેથી મામ

પડાવી ગ્યો છ' સાટકા ખસે તેમ નથી. કેમ ગોઠે તો છે ને !” મસરીએ હેવાના હાંડલામાંથી વાતોની બધી ય ઉખરડ બહાર કાઢી.

‘ગોઠે, ગાવતરે મનાવી દીધેલો ધણી મારો કરોને પૂજવો જોઈએ ને ? એક ભવના ઘોડા જે ભવ થાય છે ! મન તો માણીગરને ધણું ય શોધવું ફરે, પણ ‘અસ્તરી’નો ધરમ શું ? જરાક કાંઈ જોળખીતા કારે મેળની જે વાતો થઈ જાય ત્યાં તો મલક બધો ય માહલાં ધોવા માંડે ! મસરી, આ જનમની દલે કાને કેવાય ? સૂકોપાખો જન્મારો કાઢી નાખ્યે છૂટકો છે.’ રાંભીના માસની પાંદડીએ પર દુઃખ-વરાળની સાવરણી ફરી જતાં બધી ગુલાબી વળાઈ-ગોળાઈ મઈ.

ત્યાં પાંખેની લેહાણવાળા જમીનમાં છવ આબો હોય એવો ધખ-કારો થયો ને અદૃષ્ટ આદર્શનો શુભંદ કુંઠાર આ પંથ-ગ્રેમીઓની સામે સનકારા કરી રહ્યો. રાંભીનો ધણી પરજત બોરડીનાં પાંથેરાં સઘ્વા સીમમાં નીકળ્યો હતો, ને દરથી કાઈ જે ગાનવીનો બોલાસ સાંભળીને એ આ તરફ વળી આવ્યો.

પરજતે તળની ખીણોમાં બોદ નેતર્યો, ને ધાતકી અમાતુષનાને, સિન્દૂરી અગતને બારામ ભરતી કરી મેલી. જૂના વેરોને, પોતાનો જીવન-રાગાન ઉખેડી લેતો જોયો. જન્મ-ગાંતરો પછીનાં છટાં પડી ગયા પછી પણ જે પ્રેમ-રપધાંસો બૂટભૂટિયાં થતાં ને આગ અગુભવે એવું એ કાશવું મેદાન બની ગયું. પરજતે કુદાડીનો મુંદરમર ધા મસરી પર મેલ્યો.

મસરી મિલનમત રસમાં ગરકાવ હતો, એટલે એને આ આવતા ધાવું જાન નહોતું. એની પાસે પરાણો હતો, પણ એ જે દળવી બાનીમાં રિથર આવની ગુંજના માણતો ખગા પર નૃત્યે ચઢી ગયો હતો. જોયિંતાના પ્રદારે એ ધરાયાથી બન્યો.

એ પછી એને ગાડામાં નાખીને ઝૂંપડી ભેગો કાણે ક્યારે ક્યોં એકું એને જાન ન રહ્યું. મસરીનો શકો એની સારવાર કરવાને પાસે રાગાઈ રહ્યો, અને મસરી જાનમાં આવતાં તેણે આ બનાવતું કારણ પૂછી જોયું.

કેટલાક દલાડે મસરી જાણે થયો, પણ વેરનાં ઈંધણાં અધંગણાં

રહી ગયાં હતી. મોઢા મળે હારે એ વેર-મધનેતે અગ્નિ પાવા તલસી રહ્યો હતો.

• જનસંસારના અમાધ ધટના-સાગરમાં કલ્પવૃક્ષ કલેશતા વડવાનલ ધીખી રહ્યા છે, અને આયુષ-પડોને જરાક ઠેલો લાગતાં એ જવાલામુખીની અંધતા ધારણ કરે છે.

x

x

x

મોળાં વધેની તમદ શક્તિ વસુન્ધરાના છેવેને પચવી રહી હતી. મેઘ-ધૂંધટની જળાઓમાંથી, આને બે બે વર્ષો થયા પાણીનું એક છુંદ ટપકયું નહોતું. માનવ-જીવાતોનો જીભરો, બૂખના ઉંચરમાં સૂકી જમના લક્ષકારા લેતો હતો.

બલભલા ખેડૂતો ને માલધારીઓની હિલોગી બલિહતાનો ચડીને સોય વળા ગયો. ધરતીનું અનખ્યા-મૃષ્ટાલ બૂખમરાની ભટ્ટોમાં શેકાઈ ને ચૂરો થયું.

પરખત જાયુ ખેડૂત હતો. એને ઉપરાઉપરના આ નિર્જળા દુષ્કાળના હલ્લાએ મોળોછાણ કરી નાખ્યો. કુટુંબ-ટૂવાના સાથા પાસે જરકતની જે કંઈ થોડીધણી ઊંઘળ પાંગરી હતી તે કરમાંઈ ને કચળા ગઈ. મરનારનાં આપ્તજનોના ચહેરા પર બોલીનાં વહેણ રથમિત ધર્મ જાય તેમ પરખતની ધાસેલી કૃષિ-સંપત્તના મરણયો તેનું દેયું વહેણવિહોણું ધર્મ ગયું.

એવે લડાઈનો ઝેરો વટાળ જલ, યલ ને આકાશી રોમાંચને કુંધવા લાગ્યો. પાતાવરણની પ્યાલીમાં વિષ્ણુજીને પ્રલય ધોળાતા હતા. દેશ અને ખંડને માટે ખપી જવાની મુદનાદીલી ધોપણા ઘેઘૂર જનવા લાગી. પોરખનાં મોળાં કતલની રંજિત દારે બધ લેવા લાગ્યાં, મુદુમુગ્ધ નિવિતાની મૃષ્ટાલ કલીઓ જેવી નારી-તરંગાવલિ, ધાપલ મરદોને મલમ-લેપનાં આલિંગનો આપવામાં એની મુદુમરતતા ઠસી રહી; જીવનમાં સદપરે કરનારાં પાંદર-સ્પંદનો ઝીલવાને અધો રહ્યા.

ખાજરા વમરના પોતે બૂખની આદમાં બદાઈ મરે તેના કરતાં જોળાઓની પ્રાછટોને ભીડાવતાં મુદનાં જંગલમાં મરક મઈ જવું એ માનવીએને વધુ મીઠું લાગ્યું.

મુદમરતી માટિના અમલદારી કાગળિયા મામોગામ લહેરાઈ રહ્યા.

પરખતે સરહદના મોરચામાં પોતાનું નામ નોંધાવી દીધું. વતનનો ખોળો છોડવાની હવે દિવસો ને ઘડીઓ ગણવા લાગ્યા.

રાત્રિ એની એકલતાની લાજમાં અઠગાઈને રનેહ-કુમિત બની હતી. તારાનાથની કૌમુદીનો લીસોટા-પદરવ ક્ષિતિજના અંધારવણ પર જરા સરખો ય નહોતો પડ્યો, કેમ કે યશસ્કિ એની મનોધરાની બીજ કાઈ સ્વપ્ન-સારિકાના રમણ-વિહારમાં ચુલતાન હતો. નિશાના નિસાસે નિસાસે તાર:-અશ્રુ રેસાતાં હતાં.

એ માનવી ઊઠી ઊઠી હવનધંતસસના ચાકડે ચઢ્યાં હતાં. વિઠળ બાંધછોડનો તોફાની પ્રશ્ન એને સંતાપતો હતો. આ બવ ને આવતો બવ, ને એના પછીના અપાર-અમાધ જન્મારા-જલધિના અતલ તળિયામાં ખોવાઈને, કે તોખા પડીને, સંસારભૂમિકા પરથી સદાને માટે બૂંસાઈ જવું, એવી અનંત પતાવટની બાજુ આ દંપતીમાં ખેલાઈ રહી હતી. આપખાની કારી પાટી અણુલખી યે અક્ષરોનું રામચરિત્રું બિલાવતી હતી.

“સાંચવીને રે’ને, તણ મદિનાની ખાત્રોતરી ખરચી તો આપણા પટારામાં પડી ચૂકી છે, પછી તો જુદના મેદાને પોસાવે’ત મદિને મદિને ખરચી આવી પૂમવાની. જમીં તો ભાગમાં ને કાં તો સાધોયું કરારી વવરાવી દેવી. ને સાબનરવા ને હેમખેમ તો જાં પાછો આવીશ તાં તો કરજ શીટી ય્યું હશે ને સરકારમાંથી યે ‘પેનશી-પમાર’ મળ્યો હશે.” પરખતને માટે એ રાત્રિ સંગ્રામની સાબદાગીરીની હતી. સરસામાનમાં તો એક લશ્કરી ખિસ્તર હતો, ને એના વીંટામાં જેટલું બરાખ એટલું ભરીને સંચરી જવાનું હતું. ખિસ્તરનો વીંટો કરતાં કરતાં સાથે હવતર-વીંટો પશ્ચ થતો હતો. આ બધાં દરમિયાન રાંબીડું હમર વાચાલીન થઈને બળતા દીવાની શિખમાં પરોવાઈ ગયું હતું.

“તયે’ હવે હું જરાક ખેતરે ખાંટે મારી આવું, ને હમણાં જ પાછો આવું છું.” પરખત મદાર નોંઠ્યો. ઊંચા ટેકરા પર ધઈને એનો રસ્તો ખેતરે જતો હતો. ટેકરો ઊતરીને એ સપાટ જમીન ઉપર આવ્યો, ને એક છુમ્મની બાંધેલ આદમી એની સામે આવ્યો.

એણે કડિયાળા જામતી રાખી હતી. તેણે પડકારો કયો: “પરખત,

માથડો યાને, સે દુ.પું બોલકિયુ ચયોંતો. તેં તો ઓચિંતો ધા કયોં પણ
હું તો તને પકારીને ધા કરું છું." પરમતે પારખું કે મસરી વેરતું
વળતર ચૂકવવા આઝા બાંધીને જોડો હતો.

"કાણુ મસરી! કીક મળ્યો માર્છી! કાળી રાતના ચોખાનમાં
આપણે કીક જોળા યમા. હું તો તને કેદનો જાતતો હતો...."

"તું કાંઈ કરવા તો જાતે? દહા પાણી થોડુંક રહી મધું હશે!"

"જો બ.ઈ, મારે હાથમાલ કી નથી કરવી; કાલ મળરકે દવે આ
મામની સીમને હેલ્લા રાખરાખ કરી હું તો ઓલ્યા દેશમાં જીતશે જાવાનો
છું." પરમતની આંખોમાં મૈત્રીચૂલ જાવાકિતા નીંમશે રહી.

મસરી પલખ્યો. ખોંઝાણાનું મેદાન ફેટલા ફેટલા મરદોનાં દીવેલ-
જળથી જાગરણુ સેવે છે એરી રથુરમૃતિની એને ખચર હતી. રણની ફેડી
એને મોતશ્રોતની પરસોડી ધડી વાદિયાતની બીલણુ અંકુરિતતાને ઓમાળી
નાખે છે. મસરી આગલી તમામ કડાસને મળી જતો લગ્યો.

"તું એક તો સવેલું સાંતી ગ્યો ને માયે દમાયી ધા કરી ગ્યો!
તારી નામંદ ફિસિયરી આજ પરજળી બહને તરે મગાની કાકલ કરે છે
ઈ મને જાહુ મને છે. પણ ધોંઝાણાનો ધરમ સમાલજો! નકર પ્રમેતું ઈ
પદ મરવાની અણીએ પણ નહિ જ'પવા હે" નિખાલસ રથ-ધેધૂરતમી
હિદાર બાદશાહત મસરીની મનોનગી રાણુમારી રહી.

"મસરી! મારી એક મૂડીનું રખોયું કરવા તને રાખી જાઉં છું."

"મૂડીની લગામણુ તો વેપારી-વાણિયાને ન્યાં હોય! આ જાણુતને
બરોસો ક્યાં કયોં!"

"જાણુતના નાહનારા આખીજીને ઈ ખજાને સંચલકે શેલે!
વટક-કમાઉ, ને વ્યાજખાઉ વાણિયાને ઈ ચાપણુ દઈએ ને, તો મૂળમાનો
માલ પણ બોપાઈ જાય."

મસરી સમજ મયો. એની પાક દિલાવરતાનું ઓચવિહીન હુંકું,
નિષ્કલંક જની, એક રથબાજીદાને વિસામો સોંપે છે એ એને મન મોટી

વાત હતી. સ્વપ્ન સમી રેલાઈ અથેલી રાંબીની ભળામણનો એ સવાલ એની મદીનગીનું રામભજન થાય એ એનો વિજય હતો.

“પરબત, આપણે તો દુશ્મન કહેવાઈએ. દુશ્મનોવટમાં તો હજો ભીરો.”

“ખરી દુશ્મનોવટની રંગમાં મનખ્યો માંડવાની ધખના હોય છે. દુશ્મનીના બોહાની લમામ વિશ્વાસના અસવારને સોંપો તો દુશ્મની હજો નહિ છે !” ગામડિયા હઠામાંથી યાનની શુપત ગંગાએ ભીરો લીધો.

અને વળતી સવારે પરબતની ઝૂંપડી, માત્ર રાંબીના સ્નિગ્ધ સહવાસની સાક્ષી રહી. રૂપના કણે અડેલી તેની કાયા વિભોગજ ધર્મને કરમાયલી આશાના ધાટ તરફ વળી જતી હોય એવું, એનારને લાગી આવે.

તે દિવસે સાંજની સેંથીમાં જ્યારે આકાશી વાદળો રંગ ભળ્યો, અને માલતીમય દશરની આરસ-બીસી ખુશબુ આયમણી ક્ષિતિએ આગખાઈ રહી ત્યારે નિહાવ ને નોંધારા મનોભાવે મધરી રાંબીના ઉંજરાની ખગર લઈ આવ્યો.

જોરડા ને જોસરી વચ્ચેનો ઉંજર જાણે એક ખીમના શીષકૌરવ આડેની રામદુદાઈ હોય એવો આકાશ-ઉત્તુંગ ધર્મ રહ્યો. નીચા નેણ-દાગેલ મુખે રાજ સાંજસવાર મધરી રાંબીની ખગર લઈ આવતો, ને પાછો પોતાના યાનકે નિર્વાક દરે વળી જતો.

કપરાં વર્ષોના મૂક મારે એક તો મમપંથ ભિલાવેલો, અને એ પંથ ઉપર ધર્મને ને ઠાઈ નોંધારા જીવો પસાર થતા તેને સમૃદ્ધ જૂખમરાનાં જીવનભરી દર્શન કરવાનાં હતાં.

રાંબી આધાર-ચન્દ્ર જીવનદીપ ધર્મને પતિની લાંબી વિભોગવાંટ સમાસતી બેઠી હતી. તેજથી તરસી રહેલી ઝૂંપડીમાં શુષ્કપાદીન પડેલું મુકડું બપોનકતામાં મમગીનતા સંચે, એવા દાહ રાંબી અને તેના ધરના થયા હતા.

એને ઉપરાજાપરી જૂખના બે કક્કા યથા હતા. પેટનાં લાય ને લાવા, વગરઅન્નની જૂમિમાં ને સ્વચ્છંદ એલ રમે છે તેની જાહેર-જાણી નવાબામુખી કરતાં પણ અનેકમણી હોય છે. વિરાટ માનવતાના દંડની રંગજૂમિ એવી ટોજરીએ સંમાનની દરે છે.

“ રાંભી 'તુ' કુવે બીજું બધું રે'વા દે, ને મારે ન્યાં હાલ, તું મારી મા-જણી બેઠા છે, ધરનો દાંપિટોયો કરજે, ને ખારામોરા દિ ઠાઠી નાખજે ” પારાવારની પરિપંથી સંખ્યા બધારે નિશાનાથની બંકી હોડીમાં બેસીને વિલીનતાના અંડ તરફ થતી હતી ત્યારે મસરીએ ગાઢિયા પાસે ઊભા ઊભા કંઠાલ થયેલી રાંભીને કહ્યું.

ખાલી નેવો થએલા એ ખોરશ પર સ્થાન વાસીને એક કાંખી-બૂખી પૂતળા પોતાની કાયાનાં રજોપાં બીજાને વિશ્વાસે મેલી શોદતી હતી, ને નમેરો આમવિસ્તાર, નાલેથી ને બેઠમિનીની મતિમાં પાછળ પાછળ ખસંતો જતો હતો.

જડ-ચેતનની એ રામરામી હતી !

“ મમે એમ પણ રાંભી બારેવગી છે. ”

“ હાલ્યાલમાં ફેર પડી ગયો છે. ”

“ બીજું તો કેાણ હોય, મસરી વિન્ના કેાતું પાણી મધુ ” હોય ! ”

આવી આવી નિંદા-તરંગાવલિ વિશાળ બનતી બનતાસાગરમાં મળવા માંડી.

અને એ વિશાળ તરંગાવલિની પછીને એક બીજી વચ્ચાનજ નેત્રી સત્ય બાની પણ પલવટ પાયરતી હતી :

“ રાંભી, બેન, ભૂલના કુંડાળામાં પગ પડી જાય, ને મનખ્યાલોડની ભૂલની તો ઈ બાજ છે ! પણ જોતે બીજું પાપ કરી બેસતી ના ! કર : તૂક માનવીનાં છે, આતમસૃષ્ટિ માલિકની છે હો ! રેડમાં સુતું મધુ પારેડું મિચાડું શું જલ્લે કે માની, બેકરીએ એને આપણું આપ્યું છે ? ને લોક લલેને બેલાલક માડું નામ દ્યે, લેવા દેતે, મારો સતનો દીવડો કાળપથી જાણી મેર છે. નિંદાનો સીમાડો ઊતરવાની માલિક મને મળ્યૂતી આપી છે. તું કેાઈ ને ચૂકારો ય લણીય મા ! ”

રેતીના થર પરથી ખડખડી કાળી કાળમોંટ જમીન ઊપસી આવે એવી સડેલી કલંક-ભિમિ રાંભીના મોંઢા પર ચઢી આવી. બદબોઈ ને અપરાધનો સપાટ રેતી પર સંત-પરમજીવી સરલતા, પવિત્ર પમથે આવી

આવતી હતી. એવાં એ પમલાના છીછરા ખાખોમિયામાં દિલાસાનું અમાધ સરોવર રાંચીને મળી ગયું.

રાંચીને મરદ માણુસનાં રખવાળાં મળી ગયાં પછી પંચ એનું હૃદય સુખી નહોતું. અગોચર વિચારના આગ્યો આશુનું ઉત્પીકન એરતા હતા અને આખી આખરની સુનેરો રેણુ બાણે લોહી બનીને, ભારેસલ બોલો લાદતી હોય એવી અસહ્યતા તેને કાચવી રહી.

હવે એ અને મસરી મામની વસતીથી આધાં, ખેતરની માટીમાં ખોરડું કરી રહેતાં હતાં. રનેહી અને સાધીઓથી બદિષ્ટનું એ હવે વાતાવરણની નેસર્ગિક સહચારિતામાં સેવાતાં હતાં. અદ્દાદ આકાશની છૂટી-તૂટી વાદળો-ઓને મનોમત સંતલસ કરવાનું અનોખું ગિરુદ અર્પણું હતું, ને ખેત-રાઈ શળાશમાં જોળે જતી અંદિશાને પ્રાણુના પાળામાં વાળીને જીવનમોલને નિંધલાવાતા હતા. આમ એકલતાના સ્વરમાં અનંતતા ઝમોળીને તેઓ સંસારની સમવિષમ અનેકવિધતાને એકતા આપતાં હતાં.

હવે એની પાસે, મસરીની, ગેરહાજરીમાં પણ એક સોમતી મળી ગયો હતો, અને એ એનું રૂપાણું ને રળિયામણું બાલક હતું. નારીજીવનના વિસામાની ખાણ અંતે તો એના હૃદયના ધણેજીતા ખૂણાને લાવા-રસ છે. લાવા જેમ ઠરી ગયા પછી ધરતીને અમરાઈનાં જાન દે છે, તેમ હક કે હરામની સંતતિ પણ માડી-મનસાને તો અંતે જંપની જ ઔષધિ પૂરી પાડે છે.

અને આ બધી લીલવણી રવચનધરા વચ્ચે મસરી તો સૂઈ પાતેલાં જેવો, વાડ ચર્મને રહેતો હતો.

સૂઈનું લોલક એની મતિના જોશમાં આકાશ-ધડિધારાની વચ્ચે આવી ગયું ને પૃથ્વીના આલારામ પર મધ્યા-દનો દોકોરો પચ્ચો રેતીના પથરાવ અને રણુ-નિર્જનતા, આતશી કેશમાં ઘેરૂર હતાં. પૃથ્વીનો જીવ-સમૃદ્ધ અછક આજસાઈમાં અટવાઈને તન્દ્રિત રૂપમાં આઘોટતો હતો.

રણમાર્ગની લીકળતી કઢાઈમાં પમનાં તળિયાંને તળતો એક માણુસ આવતો હતો. વધી ગયેલી હજમત, ફાટણું બાંધિયું, ટૂંકી ચડી ને હાથાડા પમ-આ એની મુસાફરીની દોકનાં સાથીદારો.

નાસેલા 'ચુન્દેગારોની આંખોમાં જેવાં ભય ને ભાગેકુપણું હોય છે તેવી જ લાચારી તેની આંખોમાં દબાણી હતી. પગ નીચેની ધરતીને જેમ અને તેમ પાછળ કરવા તે મથી રહ્યો હતો.

દિવસ ને રાત-કોઈની પરવા કર્યા વગર તે નવીનોખી ધરતીની ધૂળને કચડતો આવતો હતો. તે ચાલતો હતો જેના કરતાં વધુએ દોડતો અને દોડતો તેના કરતાં વધુ ઊડતો હતો જેમ જેની પાદ-ફસાગો પરથી લાગતું હતું.

કોઈ કોઈ વાર તે પાછું વાળાને જોઈ લેતો પશુ પાછળ તો ધૂળના ગોટાની હવાઈઓ વિના કોઈ આવતું નહોતું. પશુ એ હવાઈઓમાંથી ચે જેની બીડતાનાં રૂપ ધારતો હતો.

ચોડીક રજતીએ તારાઓની નિરંતર માળા ફેરવી, ને એ એક જિજ્ઞાસુ જેવા મામ-પાદરમાં મથો. રાત પવનના પંખા વડે પંખા અને પાંદને હવા ઢાળતી હતી, ને પાદરની બધી ફેડીએ એક ઠેકાણે મળાને પંથોનાં પડેલાં પગલાંનો હિસાબ કરતી હતી. ગોવાંજ ને આયો, કાસિયા ને કાવડિયા, પનિદારી ને બયવારી, જોગી ને વિજોગી, સતીઓ ને રનેહીઓ-અનેકાની પદાવલિઓનો ત્યાં મેળવતો સમાજ રચપાયો હતો.

એ એક ઝાડની ઓથે ઊભો રહ્યો ને ડાળાઓએ હલીને મીઠો મલકાડ કર્યો ને જાણે પાંદડાંની સમૂહ-ચાણી 'પરખત' 'પરખત' ના લહેકારા ગૂંથી વળતી હોય એવા પડખંદા ઊઠવા લાગ્યા.

આંતિની પકડમાં એ હાંસલતો હતો. પડડવા આવનાર પોલિસના પડખંદવા મોલતા હતા અને જાણે પાછો મુશ્કેલોટ બંધાઈને બહુચમૂમિના યુદ્ધ મેખરા પર જેન્નાઈ જતો હોય તેવું તેને થયું.

પશુ જેણે આંતિને એક ચડકડ ચોડી. એ કર્યા લાગ્યો હતો ? ધરવાળા-ને મળવા આંજીની મયામણો કરી છૂટ્યા પછી, શિલ્લાપાટ જેવા દિલ્લેનો ઉપરી લસ્કરી અફસર માન્યો. તહિં લગાઇમાં અપી ખૂટવાની તમન્ના જેવી જીવનમેળાપની તમન્ના પશુ એટલી જ ખમીરવંતી છે, એ બિનાની જાણ વાંઠા બિચારા સરદારને કરાંધી હોય !

અને રાંભી મળ્યા છે એ જોઈને એ ક્યાં શાહવાની હતો ? પછી તો સંચરતા મોખરાની જોઈ નીચે, દુશ્મનોના ભારેસલ જોળા ખાઈને ધરખાઈ જવાનું છે. જેણે ચવાની, ઉલ્લી મેળવી, મકસદને પૂરી કરવા સિવાય ક્યો ધરાદો હતો ?

તે એકદમ દોડ્યો. ધરે આબ્યો. ઝાસરી પર ધૂળની તર વળી ગઈ હતી, ને ઝાસરીની ખાડીએ જળાં-જાવાંનો પડો ટીંચાતો હતો. ધણા દિવસના અવાવટપણાના વાવડ હતા એ અવશ્યોએ પરખતને ખેતર ઢાળો વાળ્યો.

અંધકારના જલમાં ડૂબેલી એક પાંખી ઝૂંપડી ત્રણ માનવીઓને-રાંભી, બાળક ને મસરીને-પાંખા પાલવમાં ઢબુરતી પડી હતી. નગ્ન નિર્દોષતાને ચીંધતી એ રત્નજડિત નબ-દીપાવતીને નિખાલસતાના સનકારા કરતી હતી.

ઝૂંપડીની પરવાડે એ ઊભો રહ્યો, ને માલીકારથી એક બાળકને સ્વપ્નિત રૂદનસ્વર આબ્યો. એણે હેરીને અંદર જોયું તો એક દીવો ઝાંઝા ખાતો જીવનસંધ્યામાં ડૂબવાની તૈયારીમાં બળતો હતો.

બાળક માની સોડગાં હતું, ને રાંભી પડખાબર પડી હતી. ઉધાડું રતન બાળકના કપાળને અડીને માની વતસલતા સિદ્ધ કરતું હતું. સામે મસરી માથાઅંધણાનું ઓશીકું કરીને ધારણમાં ઘેઘૂરે હતો. નિર્દોષ નિદ્રાના મરકતા મોખરા અકલિત સૌરમે મહે કતા હતા.

“રાંભી, મસરી ને બાળક !” એક અખોલ પણ કાતિલ સાટકાનો પ્રકંપ પરખતને બપોળી ગયો. પાતળા કાળમોંઠ પડની પાછળ પુરાયેલ પાણી ઉઝળી પડે એમ વેરની સેશને આ બાળકે ઉશરાવી મેલી.

એણે આરતેથી કમાડિયું ખોલ્યું, ને અંધારામાં પણ આવતી બીજજી-તાને જોઈ કંપિત બની ગયાં.

પરખતે એક ઊરા કાઢ્યો, મ્યાનમાંથી નીકળેલ ઊરાને તિમિરચેતનાએ પણ ન ખુલ્લો પાડ્યો, જિલડી એ ચેતના મદદરૂપ નીવડી. કાળાં કરતૂકને લોકવાનું ને નિર્મળ જ્યોત્સ્નાને ક્ષમ્યાવવાનું એવું કામ કરતી એ વિરાટ કાલિમા, માનવ-અંતર જેવી નિરંતર અકલિતના સમારે છે.

અને જ્યારે મસરીની પહેાળી છગર-છીપર પર મારકણો છુકાની છરો ઝીંકાયો ત્યારે કાગડીના માળામાંથી કળેળાટનો, ને ફૂતરાના રુદનનો અમંગલતા-સૂચક અવાજ ઊઠી જાયો.

રનેલાળ માનવ-તપસાની કસોટીનું સ્વરૂપ, ઊજળું થવું, વસુધાઓળામાં છુપાઈ ગયું.

તે પછી તો ખૂની પગમાં દોડતાં જતી ગયાં. ખેતરાઉ દેશ, પાણીથી પલળીને ઢીલાં થનારા આ અક્ષર માનવીનાં પમલાને અવાગ રૂપે અપનાવવા ટક્કર શીલતા.

સવારની ફૂંપળ રાતના મનોભાવ પર ફૂટતી હતી ત્યારે મસરી એ જ ગામના સીમાડે ઝળુંબેલા ઝાડ નીચે જરા ઓથમાં ઊભો અને પાસે નજીકનું એક માનવ-જોડું વાતું કરતું હતું, “મસરી પણ મરદ ખરો, કોંકે કરેલાં પાપને ચે પોતાતું કરી પાડ્યું.”

પરજતના અંતરમાંથી નિસાસાની નવામી નીકળી ગઈ, ને એ શ્રદ્ધિ વાળીને ખેતરા ખૂંદતો ભાગી ગયો.

વાસરિકા : ૧

એચ. જી. વેલ્સ :

એ'શીમી જ્યન્તી

તા. ૨૧-૯-૪૬ : એ આજે છે એવું સવારના પહોરમાં યાદ આવ્યું. સવારમાં માસિકો વગેરેનાં પાનાં ફેરવવા બેસી જતો નથી. એ નિયમનો અપવાદ કાલે જ આવેલા આ માસના 'કુમાર'માંના આ વિષયના પરિચાલક, સુવાચ્ય લેખમાં (અશોક ૬૫) નજરે પડેલી એમની જન્મતારીખે કરાવ્યો. તે ચાલીસેક દિવસ વધુ 'જીવ્યા' હોત તો બાઈબલ-કથિત ખ્રીસ્તીયી પણ દસેક વધુ આયુષ્ય-ને તો પછી, Three score years and 8000૦ વર્ષો પૂરાં-કાળના હાથમાંથી પડાવ્યાના અધિકારી હર્ષા હોત. પણ એ સિવાયનો ય આપણા લક્ષ, વિચારણા, લેખન-વર્તનાદિ પ્રશ્નો એમને અધિકાર આપે નથી એ વાતની પ્રતીતિ એમનું કે એમને વિશેનું જે જે આ દિવસોમાં વાંચીએ છીએ-નવું કે જૂનું શોધીખોળીને-સારે તે પરથી યાદ છે; જેમ, એમની હયાતીમાં ય એમના વાચકોને થયેલી.

મને મદિને એમના મૃત્યુ વિશે જાણ્યા પછી મારી પાસેનાં અંગ્રેજ સામયિકો તથા પુસ્તકોમાં વેલ્સિયન સાહિત્યની પૂછતપાસ આદરી તો લેખો-અલેખો મળીને ઝઝનથી ય વધુ વાનાં હાથમાં આવ્યાં. એમાં સૌથી પહેલું મૂકવા જેવું તો, અમારી વિલ્સન કૉલેજની લાઈબ્રેરીની છાપવાળું (પણ ત્યાંથી તફાવેલું નહિ-'કરચુધેલા'વાળા વેદાન્તી બાઈબ્લોની યાદ આપતા આજના કેટલા ય વિદ્યાર્થીબાઈબ્લોની જેમ-પણ હરરાજમાંથી ખરીદેલું)-છાપવાળું ૧૯૧૪ના એપ્રિલનું 'ખુકમેન' છે. (એ જમાનો હવે તો, 'કુમાર'લેખ-

માંથી જ શબ્દો પ્રદેશી વાર બધા તેમ પરમાણુ સન-*Anno Bombini-*
'ર'ની (ખીજ) સાસ ચાલતી હોઈ, પ્રાગૈતિહાસિક જેવો નથી લાગતો ? એ
નવા અસ્ત્રે તો જગદુદ્ધાર માટે વાણી તથા કલમ દ્વારા અધાકપણે ખૂબતાર
વેદસને ય એમનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં કેટલા નૈરાશ્વવાદી કરેલા ! ખીજ રીતે જોતાં,
અણુબંધ જ આપણને શું નથી બાન કરાવતો કે વેદસના જીવનસન્દેશની
હવે તો અગાધિ કરતાં ય વધુ જરૂર છે ? ... પરેશા (૧૯૧૪-૧૯ના)
મહાયુદ્ધમાં જ ધણું કરીને મત થયા તે ટોમસ સોફોસ્થના એ ' યુકમેન '
માંના મોટા બાર પાનાના બંને ૨૫-૨૭ ચિત્રોવાળા લેખ સાથેનાં ચિત્રોમાંનાં
કેટલાંક ચિત્રો-અન્દ્રલોક, ત્યાંનાં માનવજાતવર કહેવા જેવાં વસતારાં, મંબળ-
મહનો પ્રદેશ, ત્યારે તો હજી ખિલકુલ થઈ નહોતી એવી આકાશી લકાઈઓ
વગેરે વિશેનાં વિલક્ષણ ચિત્રો-એમના વિરમયજનક, પ્રમદ્ભ કલ્પનાપ્રભાવ-
ની કાંઈક પિછાન કરાવે છે.

એ લેખકની જેમ, ૧૯મી સદીના છેલ્લા દસકામાં જેઓ જીવન
કોસેન્જિયનો દતા તેમણે ત્યારના નવા, ખડુ પ્રોત્સાહક સાહિત્યકાર વેદસનાં
' ટાઈમ-મશિન ' વગેરે વાંચી જે સંવેદન માણેલાં, જે એમની પછીની પેઢીના
વીસમી સદીના પહેલા દસકાના જીવાનોનાં પશુ સંવેદન દર્તા, તેનો ખ્યાલ
આપતાં મિ. સોફોસ્થ કહે છે કે-જેશમીટરના ચક્રતા પારાને તીવ્ર ત્રિસાસાવતો
જેમ નિહાળે તેમ પૂન્યભાષી એકાગ્રતાથી અમે એ નવલકારનો સાહિત્ય-
સૃષ્ટિમાં ઉત્કર્ષ તેમ જ એની કૃતિઓને તથા શૈલીને, ભાવનારંગીઓની રીતે
નિહાળતા. .... કેટલીક નવલોમાંનાં વેદસનાં સ્વાતુભવનાં આલેખન તાદશ બન્યાં
છે એ ત્યારની એમની કિશોરવયની ઉત્કટ ઝડપુધારણુકક્ષિતે લીધે
તેમ જ કુટુંબના તથા એ નાનાં કુકાનદારવર્ગના દારિદ્ર્યને લીધે-આ વાત
પશુ મોટાનાના ફકરા ટાંકી બતાવી છે. .... એ લેખ લખાયા પછીનાં ૩૦
વર્ષ સુધી વેદસે બળવેલા કાળબંધી ત્યારે પશુ કાંપી કરતાં લેખક સૂચવે છે
કે જગત માટે ઉચ્ચભાવનાત્મક તથા અવનવીન ધ્યર્ષનાં (' આર્મીડીઆ ' માટે
પ્રા. કાંકોરનો શબ્દ) વિતરણુ કરી દરેક દેશના સ્થિતિરક્ષક વર્ગોને ઉદ્દેશ્યન
કરનાર તરીકે વેદસનું કામ ખડુ મહત્ત્વનું છે.

મનસ્વી કાર્યાર્થી

તા. ૨૩-૯-૪૬ : ગઈ કાલના ' ભારતભયોતિ ' એ પુનઃપ્રદિત કરેલો

મિ. રાખટ' સિન્ડને લેખ વાંચ્યા પછી : (૧) ધણા વિચારેલા 'રાનો ખગે' જેવી સામાજિક નવલો કે 'વોર ઓફ ધ વર્લ્ડ' વગેરે વૈજ્ઞાનિક કાદંબરીઓ ('રોમાન્સીસ'; આ ઉચિત પર્યાય એક મિત્રની શાખ કે સંયોજન છે.)—એને વેદસના કાર્યના મુકેટમણિ સમાન ગણે છે; ખીજા, એનાં 'મોડર્ન યુરોપિયા' જેવાં બોધાત્મક કે આઉટલાઈન ઓફ હિસ્ટરી' વગેરે, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર તથા સંપત્તિશાસ્ત્રનાં ત્રણ વિખ્યાત શિક્ષણાત્મક પુસ્તકોની તત્કાલીન અમર ધણી પ્રગળ હોવાનું માને છે. (૨) જેઓ તેમની વિરુદ્ધ હોય તેમની તો તે સખન ખગર લઈ નાંખતા જ, પણ ફ્રેન્ચિયન્સ, સામ્યવાદી-ઓ કે (હવે મરહૂમ) પ્રજાસંઘના સંઘવીઓ જેવાં મનુષ્યો જેમની સાથે ન્યૂનાધિક અંશે તે સંમત થતા હોય, તેમની સાથે પણ વેદસને કલહ કે અણુજનાય થતો એમ કહેવાયું છે. પણ એ તો એમ જ થાય ને? મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગળયતિ દુહ્નં ન ચ સુખમ્ । આ દુનિયામાં 'એચ. જી.' જેવા મોટા તેમ ખીજા મધ્યમ કે નાના જે ભાવનાવન્તો હોય છે, જેઓ દુઃખસુખ બંનેને બને તેટલાં ઘોળીને પી ગયા પછી તેમની ભાવનાઓ પરત્વે માત્ર મનરવી કે ધૂની ગણાઈને બેસી રહેતા નથી પણ એનો સાલ પામી શકે અને સૌનું શુભ થાય એ માટે એ ભાવનાઓને વ્યવહારમાં યથાશક્તિ સિદ્ધ કરવા કાર્યાર્થી પણ કટર વિરોધ સામે થતા થતા બનવા મથે છે, તેમની રીત એથી જુદી ઠઈ રીતે હોય?

અને પરાપૂર્વથી યુગે યુગે ચાલ્યા કરતા આ ગજગ્રાહ યુદ્ધની હાસ્ય-કરુણમિશ્રિત મોટી ખૂબી તો એ છે કે વ્યવહારકુશળો પોતે ભાવનાબક્તોનું દૃષ્ટિબિન્દુ ધણી વાર તો સમગ્રપણે સાચું હોવાનું સ્વીકાર્યા પછી પણ તેમનો વિરોધ કરે છે, કોઈ વાર યત્નુ ચે બને છે અને જાણવેશવે બરી ઉદાસીનતા તો તેઓ હમેશાં સેવતા હોય છે. 'સંજોગો'ને નામે જે મુશ્કેલી-ઓ તેઓ આગળ કરે છે તે ખરી રીતે માણસજાતની પાપરૂપ જડતા સિવાય ખીજું કંઈ હોતું નથી. એ તમોમયતાની સામે લડવા નેટલી ઢિંમત વ્યવહારના શ્રવેમાં હોતી નથી, તેથી સુધારણાના થીમડિયા કે દર્દીદુષિયા ઉપાયોથી સન્તોષ માનવાનું તેઓ ક્રાન્તદર્શી ભાવનાદ્રષ્ટાઓને ઉપદેશ્યા કરતા હોય છે. એ કેમ ચાલે? જે અનિષ્ટ ઊંડા મૂળે ઘાલીને બેઠાં હોય, જેને ઉમેશ્વા આહરા ઉપાયો લીધે જ છૂટકો થાય તેમ હોય, તેવો છૂટકો વ્યવહાર-

વિદો ખરા દિલથી (એટલે એમનામાં જડ માલી એટલી ઠાઈ ને ઠાઈ પ્રકારની સ્વાર્થપરાયણતા પરહરીતે) ભાવનાપક્ષના સહચારી બને તો તો ફેટલા ય દાખલામાં જોછા શ્રમસંભંધના બધે યાય તેમ હોય છે; તેના સંબંધી તો ભાવનાના ખેલંદા બંદાની છેલ્લા પાટલાની રીતો જ એકમાત્ર, માનપાત્ર પાટલાની હોય છે. આમ ભાવનાવીરો તથા એમના પૂજકોએ માણવમાદીને સદૈવ કહેતા રહેવું પડવાનું—પછી ભલે, સિન્ડ વેલ્સને ગણે છે તેમ, અમારી ('અમારી') આ દૃષ્ટતાને પણ થું કહેવું ?) આખી ય આગલી જગદુદ્ધારકોની જમાતના જમાતીઓ સર્વ કાળ માટે આમ અકાણા ગણાયા કરતા: "He must have things done his own way or not at all."

પરલોકવિચાર

(૩) તેમની હમેશાની ઉલ્લાસી રૂઢિતંમયતા, એમાંથી નીપજતી અવિશ્રાન્તપણે (રાતમાં જાગી જાય ત્યારે પણ) લખવાની ટેવ, વૃત્ત્ય, રમત-ગમતો વગેરેનો પ્રેમ; આનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી ડૉ. સિ. કહે છે કે જીવન માટે આટલી બધી તમત્તા એમને હોવા છતાં, મરણ પછી ફરીથી જીવવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી. "તાનકડા એચ. જી. માટે એક જિંદગી તદ્દન પૂરતી છે" એમ પોતે એક વાર કહેલું.

અહીં પૃથ્વી પર યવાના પુનર્જન્મની એ વાત નથી, આપણને 'રમરણ-સંદિના'એ પરિચિત કરી આપેલા ધિરતી સ્વર્ગમાંના નવજીવનનું સૂચન છે એટલું સૌથી પહેલું સમજી લઈએ. તેમણે 'ગોડ ધી ઈન્વિઝિબલ કિંગ'માં સર્વસામાન્ય રીતે પણ એમ કહ્યું છે કે મનુષ્યો મરણ પછીની જે બ્ય-કિન્ગમ અમરતાની ઈચ્છા (પ્રસંગોપાત્ત ફરીથી નોંધીએ કે 'રમ. સં.'માં સૂચિત છે તેવી) રાખે છે તેમાં સ્વાર્થપણું રહેલું છે.....ખા જાધું ખરું, પણ જે વધે પહેલાંનો વેલ્સનો જે લેખ 'લીડર'માં થી આદિતવારી, 'ક્રોનિકલ' (તા. ૨૫-૮-૪૬) આપણને સુલભ કરી આપ્યો છે, જેનો થોડોક પરિચય "સંસ્કારમુકુર"માં (૨૨-૯-૪૬નું 'ગુજરાતી') અપાર્ક ગયો છે તે પરથી ચોખ્ખું એમ જ સમજાય છે કે પરલોકવિષયક તેમની બુદ્ધિગત માન્યતા ઉપસા પ્રકારની હોવા છતાં, જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષો અર્વાચીન બુદ્ધની બીયણતા દિવસે વેલ્સા પછીની રાત્રિજોનો તેમનો સ્વપ્નવિહાર એટલો સુખદ

હતો કે આપણે સૌ સ્વર્માં દરમ્યાન સુદૃઢ દેહે, મધાકર્ત્ત તે' મધાપ્રસંગ, ને સ્વર્ગપ્રાપ્ત કે નરકવત્ લોકોનો કે ભૂમિકાનો અનુભવ લેવા ત્યાં વિચરતા હોઈએ છીએ, તે જ વેદસ પશુ પામતા. હવે એમનો જીવાત્મા એ સ્વર્ગોપ' સ્વપ્નેને સ્થૂત બન્ધનોથી રહિત એ તેજોમય પરલોકમાં વાસ્તવ રૂપે માણતો હશે, ઈહલોકના વિવિધ અનુભવોને વિશેષ વિકાસાર્થ આત્મસાત્ કરતો હશે. આમ કહેવામાં વહેમીપણું લેશમાત્ર નથી; આ તો, દેખનારે દેખેલી વિશ્વ-રચનાના ક્રમની, એના મહાનિયમાનુસાર દીકેલી બિનાઓ તથા હકીકતોનું સાદું કથન છે. આપણે સામાન્ય જનોએ ખરા સંસ્કારી તહિ તેટલે અંશે પામરજનો કરીને, વળી હડપૂર્વક એવા રહીને એ જ્ઞાન પામવાની શ્રુતિ તથા દુરસદ્ વિનાની પોતપોતાની જાતને બનાવી નાંખી છે-એવી જ એને રાખવા વળી હોંસીલા છીએ, તેથી એ વસ્તુ વસ્તુ તરીકે ખોટી કરતી નથી. તે અપ કે 'નવા' માનસશાસ્ત્રને વડાલો વિશ્વમ તો હરજેજા નથી; એ તો છે સ્વાભાવિક શ.ઓય સત્યો, ઉચ્ચતમ માનસશાસ્ત્રને સમાવનાર યોગદર્શનના દ્રષ્ટાંતોએ ગત્યક્ષ કરી સિદ્ધ ગણેલાં.

જૂના-નવા ગ્રીસ્ટલી

તા. ૨૫-૯-૪૬: Benn-પ્રકાશિત ૭ પેર્નની પુસ્તિકા ધી 'ઇંગ્લિશ નોવેલમાં (૧૯૨૭) મિ. જી. બી. ગ્રીસ્ટલીએ વેદસની પ્રતિજ્ઞા તથા સેવાઓનું કેટલુંક ચુલ્લેક્ષન કરવા ઉપરાંત, લોકોની જગદુબાપક જડતાથી એમને જે ક્રોધ ચડ્યો તે ચડ્યો રહેતો, અધીરતા પશુ એવું જ ચાલુ સ્વભાવસદૃશ્ય બનેલ, તેને લીધે શુદ્ધકલાવન્ત નવલકારની એમની શક્તિઓ ખરાબ ખાલી, નહિ એવી ટીકા કરી હતી. તેને આશરે એ દસકા પછી (વચ્ચે બીજો, માણસ-જાતની બેવફૂરીના મહોત્સવ જેવો વિશ્વવિગ્રહ આવી ગયો ને ! તેથી) જાણે એ ટીકા જૂલસરી લાગી હોય તેમ, વેદસનો ચયૂજ દેહ હરમીજૂત ચતો હતો ત્યાં જ તેમણે આપેલ નિવાર્પાજ્ઞિમાં એના અક્ષર-દેહગત એ ક્રોધાજ-પણોનો તથા અધીરાઈનો પુણાસો શોધતાં કહ્યું છે કે " તે ક્રોધ કરતા, કેમ કે આપણા કરતા ઘણે અધિક અંશે તે જાણતા હતા કે જીવન ક્ષુદ્ર અને લોકી જનોની પડાપડી હોવાની જરૂર નથી. તે અધીરા જનતા તે પશુ આવી જાણ તેમને હોવાથી કે હમણાં આપણે પહોંચી ગયાં છીએ તેનાથી જરાક જ આગળ આપણ સોને માટે સરી, મન તથા આત્માની મહિમાવન્ત બદિસો, મુદ્ધવાન બેટો મોગુદ છે."

મિ. પ્રીટ્ઝીના એ પ્રસંગના ઉદ્ગારમાંથી એ વાક્ય તો મૂળ રૂપે જ ઉતારવાં વધુ યોગ્ય લાગે છે. “This was a man whose word was light in a thousand dark places....At his worst, he never diminished and hurt us and at his best he made us feel as he did that we live on a star.”

ત્રિકાલદર્શી

તા. ૨૭-૯-૪૬ : સ્વ. ફિલિપ એડામ્સકૃત ‘મેન ઓફ લેટસ’ માંનો નાનો નિબંધ વાંચનાં વેદસના ચિત્તમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ત્રિકાલદર્શિતા હતી એવી છાપ મન પર પડે છેઃ વિવેકથીલ, સારગ્રાહી ઇતિહાસનિરૂપક હોઈ, તેમણે શૂતકાલ યોગ્ય રીતે ગણ્યો હતો; સામાજિક નવલોમાંનું એમણે કરેલું સમકાલીનોનું આલેખન ચિત્રરંગક, રથિર્પ્રસૂત તથા પ્રતીતિબળક છે. એ પરથી કહેવાય કે તેમણે વતંગાનને યરાબર પિછાન્યો હતો; અને સાંપ્રતના આવા મર્મગામી, વાસ્તવિક દર્શનને પ્રત્યે જ, ૧૯૨૩ના જગતને તે અનુપમ વિશદતાથી નિરખી શકતા હોવાને લીધે જ, ૧૯૬૦ના જગતને સચોટ રીતે છત્વુંભગતું કરી બતાવવાની શક્તિ તેમનામાં આવી એ પમગંબર તરીકેની તેમની સાચી શુશ્રુવતા છે.

સમગ્ર વેદસનું પ્રતીક કંઈકે આવું હોયઃ “જગતને યાચક્યપૂર્વક (altruistically) વિલોકતી તેજસ્વી એક નવનજોડ.” પણ alertly પણ “and not without malice” શીદ ઉમેરું હશે? મત્સર એમનામાં સંભવે પણ ખરો? જલદું, વેદસ વિરો જ વપરાયલા આ શબ્દો “And he has no malice” સાચા નથી? એ વાપરનાર મિ. બ્લાયટન (Blyton) નામે ધાર્મિક લેખકે એક વાર ‘ફિગટ જર્નલ’માં (નવ્યુબારી ૧૯૩૩) એ વર્ષોના નવલકથાસાહિત્યમાંનાં જાવનાલક્ષી તત્ત્વોને વિચારતાં, ખીળ ફેટલાક સાથે એમને વિરોધ ધણી સમજાવપૂર્વક લખ્યું છે કે વેદસની સામાજિક વિચારસરણી ન્યાયમૂલક, એકંદરે નીતિપ્રક્ષી તથા ઊંવંગામી હોઈ માનવસાધિનો ધર્મદૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર સર્વના તે સંગાથી ગણાય. લેખકે

એમના જ એ વાક્ય દર્શાવે બતાવ્યું છે કે હિંદુ ધર્મસાધના તથા અંતર્યામીના જ્ઞાનના પ્રકાશનું સંયોગીકરણ જગતનાં અનિષ્ટો દાંજવા માટે; શક્ય છે એમ તે માનતા.

આત્મકથા

તા. સદર : 'ફિલ્સ' વગેરે પોતાનાં અમુક ખીખ' પુસ્તકો આત્મકથાત્મક હોવા છતાં તેમણે આત્મકથાલેખનનો પ્રયોગ કર્યો તે એટલા માટે કે નવલોખાં આવું તરત પ્રસંગવશાત્ જ આવવા લાગેલું તે હવે પોતાના કમિક વિશ્લેષ તરીકે બતાવી શકાય; ત્યારે આપવી અશક્ય એ કેટલીક નરી લક્ષીકરો હવે અપાય; પોતાના જીવન તથા ઉછેરની ખરી ઊણપો શી હતી તે હવે જણાતાં, ભૂતકાળને દૃષ્ટિસહકર્મો ગોઠવી દર્શાવાય.... પૂરું નિખાલસપણું, રંગદર્શિના સાથે સંવેદનોનું શાસ્ત્રીય આલેખન, અકાળે શિશુઓ છોડી દેવા પડે તેવા એક-એ અકસ્માત ન થયા હોત તો પોતે કદાચ જિંદગીભર કાપડિયાના ગુમાસ્તા રહી જઈને આવ્યા તો જગતમાં લાખો કિશોરો દશે એ વિચારે યુવાનીમાં માનવજનિતિ માટે જનપ્રત્યક્ષ પછી વધેલી અનુકંપાનાં તાદરશ આલેખનમાં આદિકારણ; આ કેટલાંક એના પહેલા ભાગનાં ગ્રંથલક્ષણ છે.... પોતાના મગજને રોકવું (a poor instrument) કહે છે એ કદાચ માત્ર ધારણ કરેલી વિનયશીલતા તો ન હોય ? ...માનવ-માનવેતર જીવનના ગૂંચવાઈ પડેલા ષટના પ્રવાહોનું નિરીક્ષણ કરી, એને હાલવાનો યત્ન કરતાં કરતાં, જીવનવહેણની લાવિ શક્યતા સમજવાની પોતાની નૈમિત્તિક શક્તિને પોતાનો ખાસ ગુણધર્મ સમજતા આ સંદર્ભમાં પોતે કહે છે : "The study and expression of tendency has been for me what music is for the musician." (નવેમ્બર ૧૯૩૪ના લંડન મહાપુરી-માના એ પુસ્તકના આર. ર્હોટ-જેમ્સે લખેલા અવલોકનને આધારે.)

હિંદુ વિશેનું અજ્ઞાન

૩૦-૯-૪૬ : ઘણા વિષયોના અભાવ જાતી કહેવા જેવા એ સુવિચારક તથા સત્યચારકથી દિગ્દંને એમની ઇનિહાસ તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રૂપરેખાઓમાં પૂરતો ન્યાય અપાયો નહોતો. આર્થોના પહેલાની ખામી રત. મર. મ. સીમે તેમને લખી જણાવ્યાનું મને રત. પ્રો. વિઠ્ઠલરાયભાઈએ એક વાર પ્રસંગે નીકળતાં કહેલું. ખીખ અંશમાં પ્રાચીન ભારતના વિજ્ઞાનને અંગ્રેજી

એમની ત્રીજી તરફ વિદ્યાર્થી તરીકે પોતે ને સદાશ્યાથીઓએ ધ્યાન એ'યતો, વેદસે એ બીજી આદ્યતિમાં સુધારી લીધાતું સર શા. બટનામર હમણા જ બાંહેર ક્યું છે ('ભા. ન્યોતિ' : ૧૮-૮-૪૬)... આપણા દેશનાં-મૂળ તેમને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના માત્ર વિરોધમાં દેખાતાં; એ દૃષ્ટિએ (આ માસની તા. ફટ્ટીના 'સો. વેલ્ડેર'માંનાં અવતરણો મુજબ) તેમણે સૂચવેલું કે આપણા સામાજિક અન્વેષણ તથા દેખવણીની ઓછપો દૂર કરીને આપણે જો માનવજાતિનાં અને માનવજાતિ માટેનાં સર્વસામાન્ય જાવિની વિચારણાનાં માધ્યમ પર આપણો રાષ્ટ્રવાદ ચર્ચાએ તો જન્મત-સુધારણા કાળે મણું કરી ચકીએ. તેઓ આપણે અભિપ્રાય ન દર્શાવત, જો રવીન્દ્રનાથ, ગાંધીજી, રાધા-કૃષ્ણન ઉપરાંત વિવેકાનંદનાં તેમ જ શ્રીઅરવિન્દનાં 'આપ'માંનાં સંસ્કૃતિક લખાણોનો સંલક્ષ્યતાથી જોડો અભ્યાસ કરવાની તક એમને સાંપડી હોત તો.

ઘણામાંનાં જો વિરોધી

તા. સંહર: દાયમંચર પ્રકરના (એટલે, અન્નમત, મારા જેવા 'બુધ્ધ'વાને એવા લાગતા) જે વિરોધી રીકાકારીની ચોપડીઓ પશુ હાય ચઢી છે. તેમનામાંના રાતાચોળ સામ્યવાદી, ૧૯૩૫માં પ્રકાશિત 'સિટરેચર એન્ડ એ એન્જિ'ંગ સિરિલિએશન 'ના કર્તા ફિ. હેન્ડર્સનનો વેદસ પરનો આક્ષેપ એવો છે કે ધણા જોને સમાજવાદી માને છે તે વેદસ તો છે સ્વતઃ સ્વીકૃત (boldly confessed) ' લિંગ્વલ-૧ સિસ્ટ. ' તે ' વ. એફ વિ. કિંગસોલ્ડ'માં માઠસંવાદનો ઉપહાસ ઉપાડેલોગ કરે છે. ક્ષતિકાસકૃતિમાં તેણે માનવ ક્ષતિકાસને વર્ગવિમોહરૂપે જોવો જોઈતો હતો પણ તેમ કરતાં તેને આપણું નથી. ૧૯મી સદીના છેલ્લા પાંચની રૂપરખાના સમય-થી તેમાં એ સામ્રાજ્યવાદી જાને છે અને આખી કૃતિ તેણે " સ્વતંત્ર " ગ્રન્થરાન-સાધનવાળા સંસ્કારી સદ્ગુરુરૂપ તરીકે લખી છે. પહેલા અંક-યુદ્ધ પછીના વેદસ એ લેખકને અરપટ (rapture) લાવનાવાદી તથા વિજ્ઞાનમાં, ;એ જગદરક્ષાની એકમાત્ર દર્શનમુદ્દ હાબો હોય તેમ, અગોચરવાદી (mystical) માન્યતા ધરાવનાર લાગ્યા છે, ' કોન્ટેમ્પરરી મુવમેન્ટસ ઇન મુરોપીઅન સિટરેચર'માંનો (૧૯૨૮) ઇંગ્લિશ સાહિત્ય પરનો લેખ લંડન યુનિ.વાળા પ્રો. અર્થક્રાફ્ટસની કલમનો છે. તેમાં

તેમણે કરેલાં વિધાન પશુ વિચિત્ર છે. તે વેદસની ગણના ૧૯મી સદીનાં છેલ્લાં દશકાના “નામચીન દુર્વિહારીઓ—notorious deodents” જેવી જોઈએ, સેન્ટસબરી તથા બેનેટ બેગા કરે છે; વિજ્ઞાનને તો સેમ્યુઅલ બટલર વીસમી સદીના આરંભે જ તીક્ષ્ણ કટાક્ષબાણે વીંધી ચૂક્યો હોઈ, એ અરસાની વેદસકૃત વૈજ્ઞાનિક કાદંબરીઓમાં (જે કે એની સગોટ સમયતા સ્વીકારાઈ છે.) તો તેણે વિજ્ઞાનની શોધો તથા શોધ-શક્તિની કષ્ટપનાઓને અતિગંભીરપણે તર્ક-બુદ્ધિપૂર્વક વાપરી ખાધી (‘exploited’) એટલું જ. એવી દીકા કર્યા છતાં એ સમયના જે પાંચ વડેરા (લેક્ટ્રિપતા તથા પ્રતિકાની નજરે), તેમાં કિર્લિંગ, બેનેટ, ગાદરવર્ધી તથા કોનેક, તેમાં તો તે એમ, છ. વેદસને પણ મૂકે છે.

કેમ કરીને ?

ન બલું રોં મારું લર ધખધખે ભરપી બળે
 ન બલું રોં મારે લર પ્રણયની અંખન જલે.
 અરેરે ના કોઈ પ્રણયરસની જાણ કરતું
 પછી રોં બીપાણું તરસ ? તરસું રોંજ તરસું.

અબીઆ હૈયાને ભડું ભડું મતાને પકડું ત્યાં
 ભડે અંખે મૂરે પટકઈ જઈ પાણું પકડું.
 છતાં ઘેલા હૈયા ! તરસ તુજની તો અણબીખી,
 અરે, ધીમીધીમી બળબળત બખોર રો ધખી !

પડે દીપાં દીપાં પ્રણયજળનાં ના સહી શકે,
 બધા બધો તોડી મુખવટું મહા ભેસબારમાં
 વહે ગાંડું થેને તુમુલ જલતું પૂર, કરી દે
 બધે પાણી પાણી, વણુ જતું રહે સિંધુ ગરબે

પ્રાંતિગીતો ગાતો, જલવદરીની ખંજરી બંજે,
 —કયું વાંછે એણું : રણ રડું જ કાં સાચર બળું.

વચલી સ્થિતિ તો સલા ન તને,
 તરસ બીપણું, કેમ કરીને ?

ઉપેન્દ્ર પંડ્યા

સાધકની દષ્ટિએ

કહે છે કે શ્રદ્ધા હોય તો પંચુ ગિરિ ઓળંગે. તો સૌ ગિરિ કેમ નહિ ઓળંગના હોય? શ્રદ્ધા લાવે ને ગિરિ ઓળંગે.

પશું એ કેમ કરીને લવાય? ચાંદીનો રથુકાર તાંબુ કે સોનાનો રથુકાર ચાંદી આપે ખરા?

શ્રદ્ધા આ રથુકાર જેવી વસ્તુ છે. પંચુમાઠ શ્રદ્ધા લાવે ને ગિરિ ઓળંગે એ અને નહિ. હોય તો ઓળંગે. ના હોય તો પંચુ કે દલ્લરપંચુ કાંઈ ના ઓળંગે. હોય ત્યાં ને ત્યાં પશું રહે.

રથુકાર ઓળખનાં ના આવડે તો ધાતુપરીક્ષા ના થાય, માણસની શ્રદ્ધા શેમાં છે, તે ના પારખી શકાય ત્યાં સુધી માણસ ના પારખી શકાય.

જે જીવ ભેગા મળે ત્યારે ખતેરી શ્રદ્ધા રથુકે. શ્રદ્ધાનો રથુકાર ઓળખતાં જે શીખ્યા હોય તે, નાણાંપારખ જેમ નાણાં પારખવામાં જુસ નથી કરતા તેમ, માણસ પારખવામાં જુસ ના કરે.

માણસની ઓળખાણ એટલી એની શ્રદ્ધાની ઓળખાણ. ધાતુ અને એનો રથુકો. માણસ અને એની શ્રદ્ધા પાસાં છટાં પડાય નહિ..

જો કે કેળવ્યાં કેળવાય ખરા. કેળવ્યાં કેળવાય ખરા.

મદ્દામમોઝયં પુરુષોધોયજ્ઞદ્વઃ ચ એવ સ :

x , ' x x

હે મા ! આ દેહને એવો બનાવ કે તે તેજના શિખર પર પરા પ્રકૃતિના શુદ્ધ સુવર્ણની પાવડી પર ધૂમતો રહીને, વિજ્ઞાનસૂક્ષ્મના તેજ-કિરણ અનંતદિશામાં વેરતો રહીને, તારા વિજ્યની ભૂંગળ બળવે.

એવો બનાવ કે એનાં કિરણ જેની પર પડે તેમાં અમૃત ઉભરાય, જડ પૃથ્વર હોય તો તેનો સૂતેલો જીવ હાલે. વનરૂપિ હોય તો તેના પાંદડાં માંઢી માંઢી વાતો માંડે.

પથુ હોય તો માણસને શરમાવે એવાં વિવેકશીલ ને બુદ્ધિમંતાં આ-ચરણ કરે.

હે મા ! મને મત્યં માનવીને એવો બનાવ કે તારો ધમ્મો અમરતાની પ્રતિમા સમે પૃથ્વીની ઉત્તમોત્તમ પેઢાશનો નમૂનો કેવો છે તે દેખાડવા ચૌદે દોઢ આગળ હું સર્ગર્વ રજૂ થઈ શકું.

x

x

x

ધરધરને રસોડે તાળાં વાગે. સેવમમરા કાકી સૌ પેટ ભરે. કપો-રિયતિ, ધડીવાર.

આજ બરાબર એ જ સ્થિતિ છે આપણી પ્રજાની, સાહિત્યના વિવિધમાં. બ્યાસવાલ્મીકિનાં સંજીવની સુધારસનાં ષડ્સસ્રોજન પીરસતાં મોડે તાળાં વાગ્યાં છે, ચૌટે ને ચૌકે આજ થું મળે છે ?

સીસકારા બોલાવતી જીભ ઊનાં ઊનાં બળિયાં ખાઈ પેટ ભરે છે; એ બળિયાં પ્રજાજીવનના માલની ગુલાબી ફેટલા દિવસ ટકાવશે ?

ધરધરના રસોડાડ૨૫ દજી સુધી તો બ્યાસ-વાલ્મીકિ આદિ જ રહેવા ખટ છે.

મસાલા ચાટી-ચટાડી પેટ ભરવા-ભરાવવાનો આજ વા વાયો છે. જે સમશે નહિ તો પ્રજા મોતના મુખમાં ભરખાવાની છે.

x

x

x

મને બાળ લાગી કે જન્મ દેશમાં એક ટેકરી છે. એની માંઢી અણુ-મૂલ રત્નો છે.

મને યશું કે લાવ ખોદું.

પણ એ કાળખીંડ પથ્થરની છે. મન-પ્રાણનાં કોદાળાં સમાધું છું તો કોદાળાં તૂટે છે. પથ્થર નથી તૂટતા.

મેં વિમાસ્યુઃ મારે રત્ન તો ભેંઈએ છે. કરવું શું? ક્યું બજ કામે સમાધવું?

અને મને સૂચું કે અણુકણ્યા હૃદયાગ્નિ એક કેન્દ્રિત એકથી એની પીઠ લાંગરી.

મેં એવું ક્યું, એની પીઠ લાંગી છે. માંદીથી અણુમૂલ રત્ન સરી પડ્યાં છે. એણે મારો ખોળો લયો છે.

x

x

x

કાડિયાં ને દિવેલ ફૂલ યયાં છે. વીજળીની બતી રાત્રી કરે છે. કાશીની જાત્રા એાછી યવા લાગી છે. ભીડીને ચંદ્ર ને મંમળની જાત્રા કરવાનાં રવખે સેવાય છે.

કાડિયાં ને દિવેલ ફૂલ યયાં. માડીને ઘોડાં ફૂલ યવા ખેડાં છે. હવે અપૂણ્ય દટું જેવા પ્રાણ અને કાડિયાં જેવાં મન પણ ધીરે ધીરે ફૂલ યાય અને નવયુગને ઊભે એવાં સુદૃઢતર અને વિરોધ તેજોમય, અમૃતમય તત્ત્વો એ ગાદી પર આવે તો આશય પામવાનું કારણ?

એક પછી એક બધું ફૂલ યવા બેહું છે. ડાહ્યો હશે તે બહુ આગળ દૃષ્ટિ દોડાવી જે કદી ફૂલ નથી યવાની એ વરણને પોતાની કરી નિશ્ચિંતતાને પ્રથમ વરી લેશે.

આવતી કાલના ઉભયમર્મ મોળા ન પડવું હોય, કાળા ના દેખાવું હોય તો આજથી જાગી જવું કામનું છે.

x

x

x

જેમ પર્વત પર જામા રહી જોનારને નીચે મેદાનમાં જોગેલાં બે તરુ જાંચાં તથુખલાં ને ખાર હાથ જાંચાં ગાડ સરખાં દેખાય છે; મેદાનમાં વહેતાં ઝરણાં અને નદીઓ સરખાં દેખાય છે; જેમ નીચે જામા રહી જોનારને

એકખીજીથી હજારોગણા નાનામોટા અગ્નિદીવડા તારેકા એકસરખા દેખાય છે; અહુ જીએ અગેસાં છાજ કે રીચુકડા કનકવાઓ સરખા દેખાય છે—

આપણાં આસન અને તેમ, ઈશ્વરના આસન વચ્ચે એટલું અંતર છે કે આપણા મોટામોટા ધનંતરો અને ધનેરાં, સત્તાવાન સિકંદરા, સમશેરબહાદુરો અને સિપાહીસપરાં સૌ એને સરખાં લાગે.

વ્યવહારના નાનામોટાના ભેદથી ડહાંધળા જવાની કે બહેડી જવાની કાંઈને મુશ્કેલી જરૂર નથી.

x

x

x

સાચો યોગી ચાંત સમુદ્ર જેવો છે. સંસારી પુરુષો—સંસારી મહા-પુરુષો પણ—રમણે અદેશ સમુદ્રનાં જીયાં નીચાં અનેક મોજાં :જેવા છે. યોગીની સંગે જીવનનાવ પાર જીતવાની આશા છે. સંસારીના સંગે આપણી કિસ્તી આકાશપાતાળ દિલોળા લે તે માટે તૈયાર નરદેવાનું છે. તારવાની શુંગરા સંસારીમાં ઓછી છે; કુખ્યાડવાની, દહપારની છે.

x

x

x

હું હું હું ની વાત તો ખરી. પણ એ હું તે શું? તમને તમારા ખરા હુંની, મન-પ્રાણ-દેહમાં અવતરેલા તમારા સાચા સ્વની, તમારા અંતર્યામી પુરુષની અને તેની અસત્ય પ્રકૃતિની ઓળખ પડી છે?

એ નથી પડી ત્યાં સુધી, તમારાં કર્મકારવ્યાં તમારા સાચા હૃદયો વિકાસ કયે જાય છે કે હ્રાસ એ આતરીઅંધ બોલવાની તમારી શી હામ?

તમારાં કર્મકારવ્યાંની રચી અટવીમાં તમે અટવાઈ રહ્યા છો એ શું તમારા સાચા સ્વરૂપની અસત્ય પ્રકૃતિનું, સત્-તાનું પરિણામ છે?

જો એમ ના દોષ અને તમારી આધિઆધિ અને ઉપાધિ એ તમારી અધઃપ્રકૃતિના શૂલસરેલા માનની રમતનું જ પરિણામ દોષ તો તમે તમારા સાચા હૃદય અને તેની અસત્ય પ્રકૃતિને શોધી કાઢ્યા વિના તમારા સ્વનો નક્કર વિકાસ કરવાની વાતો કરો એ નયું ગાંડપણ જ છે.

x

x

x

ભગવાન માણ્યું આપે એ ભગવાન વિધેની સમજણ નથી. જે સમજણ છે.

x

x

x

કચરામાંથી સારો કચરો વીધવો. ભાગેલાં હાત્તામાંથી સારું જોખને છુટું શહેવું.

જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં આવાં તારણ કરનાર અક્તિઓના પ્રમાણમાં સર્જક અક્તિઓની સંખ્યા કેટલી ?

આનંદ ને ઉત્કર્ષ સર્જનમાં છે. તારવણીમાં નથી.

x

x

x

કર્મવીર, તું જાણે છે કે બહીના તાપમાં વારંવાર તવામાં અને વારંવાર ઠસોટીને પથરે ચઢ્યા પછી જ સોનાનાં મહામૂલ અંકારાં છે, એની ખ્યાતિ ચોદિસ ફેલાઈ છે ?

વિચારક, તું જાણે છે કે કાળબહીના તાપમાં તવામાં અને અધ્યાત્મ-અનુભવની ઠસોટી પર તીવડા પછી જ ગીતાનો શબ્દશબ્દ જીવનોદારક મહામંત્ર ગણાયો છે-એનાં પારાયણ અખિલ વિશ્વમાં ચાલે છે.

તો પછી તું તારા કર્મ-સુવર્ણનાં અને વિચાર-મંત્રનાં જાતે મૂલ આંકવા રહેવા દે, સખૂરી પકડ, એને બહીના તાપમાં શોકાવા દે. ઠસોટી પર ચઢવા દે.

x

x

x

એક વાર જાગી જવાય તો જે દેશમાં અમર યવાના ઉપાય દેખાડનારા પડ્યા છે તેને સશક્ત યવાના ઉપાય દેખાડનારનો તોટો નહિ પડે. જેમાં Death Controlના એકા પડ્યા છે તેને Birth Controlની આત્મવિહોણી વાદિયાત વાત પાછળ ઘેઘે મોંએ ફરવાની જરૂર નહિ રહે.

એક વાર જાગી જવાય તો ....

x

x

x

ભીમ જેવી મહા કાવા, જરાસંધ જેવા વિપુલ પ્રાણ, શંકરાચાર્ય જેવી વિશદ તીક્ષ્ણ ધુદ્ધિ જગતને મળ્યાં. છતાં જગતની આ સ્થિતિ છે.

તો જગતે હવે એથી યે આગળ પગલાં ભરવાં પડશે.

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર (સંપાદક)

એ જમાના પહેલાં

ઇંગરેજ રાજની બેદાદી

ઇંગરેજ સરકારની વરતણુંક હાલમાં ગણીજ વીલક્ષણ થવા લાગી છે. એ વરતણુંક એવી છે કે કાલમાં મળતો માણસ બાદાર નીકળવાને જેમ ઘણા જોરથી પગ પછાડે તે તે વધારે ગળતો જાય તેમ ઇંગરેજ રાજ ચલાવનારા કરતા જાય છે. જેટલુંક થયાં તે અવજાં કમણં ભરે છે ને ભરતા જાય છે કે જેથી રાજ અને રક્ષિતને તુકશાન થાય છે. રાજની નીતી બાબતમાં તેમની આલ એવી તો ચાલવા માંડી છે કે તે ચલાવનારને માંડા અને છોકલ કહીએ તો ચાલે. ફ્રાન્સને નીરખજ થવા દેઈ જાતે જ નીરખજ થયા. ટરકીને એકલી રડવા દીધી ને અમેરીકામાં પોરીયા વાગ્યા. જુઓ ઉમા રહેવાનું ઠેકાણું રહ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં રાજ રાજ એક નહીને ખીખ કારણસર કાં રક્ષિતને કાં રાજ્યોને દુલવા લાગ્યા. આજ ગાયકવાડ તો કાલ નીજમ ને વળી ઠાઠીયાવાડનું તો રહેવું શું. તેમના ઉપરતો એક રક્ષિત કરતાં પણ નફાટ હુકમ કરવા માંડ્યા છે ને કે કે માંડા ફાંસીયા છે એટલે દુખ પડે તો પણ સારૂ મનાગ્યા વીના નાઇલાન્ડે રહેતા નથી. એક ગોરી ચામડી ગર્ધ કે એક મુખીને હુકમ કરે તેમ રાજને દાબર રાખે છે.

સરકારે નોકરીનો મરતબો વધારવા તેમની જાધતાઈ, મુરખાઈ અને હુચાઈ સામું પણ સરખું રીતે જોતા નથી. ઇંગરેજો દેશીયો ઉપર અદેખાઈ કરી તેમને કચરતા જાય છે તો પણ તેની જુમ પોહોચવાને મુશકેલાઈ પડે છે.

સરકારી નોકરી પછસા બરખાદ કરે છે. ખોટું તુકશાન કરે છે વા અણુધટતા મોટા પમાર ખાઈ જાય છે તેનું મોઈ પુકવું નથી, પણ પછસા

નથી, ઈતિહાસક્રમ નાંખો, ન નાંખો તો ખીછ રીતે લોક પાસેથી કહડાવે
ને રદ થયેલો કચરો એ જ હાલના ઇંગ્લેન્ડની સલાહો કબુલ કરવામાં આવે છે.

આમળના વખતમાં એક જ આખતમાં જરે લેવાનું હતું પણ આ
રાજ્યમાં તો નાનામાં નાની આખતોને નામે આમળ કરતાં દસ તો શું
પણ વીસ ધણું લેવામાં આવે છે. લોક ઊંડાતાં ડંકાય છે ને પમણું મુકવાના
તેમને પછસા પડે છે.

જરે ગાયકવાડના રાજ્યમાં દિવાની અરજીઓના કામમાં દાવાના
આંક પર જરે છટકા લેવામાં આવતા હતા ત્યારે ધણા ઇંગ્લેન્ડ તે નીચમને
ધીકારથી જોતા હતા. હવે પોતે જ જરે તેના કરતાં ડબલ કરવાની કળા
છે ત્યારે તેમને શું કહેવું એને વારતે કાસમાં સોધવું જોઈએ.

કંપનીની કારકીરદીના વખતમાં જે જે આખતો લેવામાં આવતી
હતી તે કરતાં હાલ બમણો વધારો થઈ ગયો છે. જુઓ રાણીસાહેબે
હિંદુસ્તાનનો કારકાર સારી રીતે ચલાવવા સગામ હાથમાં લીધી ને તેના
હશમાં લોકો દીવા કરી ખુશી જતાવી તેનું જ પરીણામ હવે સાનસાળાનું
[રાઈનસા(હ) બાન] યવાથી એમના સલાહકાર હવે એમને કેવી સાબાશી
અપાવે છે.

હવે તો હિંદુસ્તાને એ જ કરવું જોઈએ કે વટસી વીલાયત જઈ
પોતાની કુમ માથે બજારી સુધી મુખી પાડવી જોઈએ કે ત્યાંહાનાં સલા
પણ અંગણ્ય ઇંગ્લેન્ડની આંખો ઉઘડે. મોટામોટા નીતીનાં અને કામદાના
થોડાં વાંચી પાસ યએજાની દાનતનો દાખલો થોડા દિવસમાં મદ્રાસમાં
બન્યો છે. કાણ જાણે કે ગાયકવાડની દાગીનાની પેટીની માફક આ કેસનું
પણ કેવી રીતે જુસાર્ડ જશે. (અમદાવાદ સમાચાર. ૨૬-૧૨-૧૮૭૭)

તા. ૧૧-૮-૩૬ જેતપુર

દ્વારિકાપ્રસન્ન-

નો સવિસ્તર પરિચય

૧

શ્રી કૃષ્ણની વૃન્દાવનની વ્રજલીલા તથા કુરુક્ષેત્રની યુદ્ધનિગિતે યથેલી અપૂર્વ ધર્મધોષણાઃ આ ઉભયથી નિરાણું લેવું જે એમનું અલ્પ-ગણીતું ૨૪૩૫, “શ્રી કૃષ્ણદેવનો ઘેર-ઘેર નિર્ધાર”. કે છપ્પત કોડ યાદવોના માઝા મૂકતા દુરાચારને કારણે વધી પડેલો બુગિલાર પોતે ઉતાર્યો નથી, પોતે સજેલી દ્વારિકાનો પ્રદંબ પોતાને જ હાથે જ્યાંસુધી થયો નથી, ત્યાં સુધી સમગ્ર નિજ અવતારદેવ સિદ્ધ થયો નથી તે એમના ૨૪૩૫નું, કવિતા કે ઇતિહાસના જગતમાં અન્યત્ર જડવો દુર્લભ છે તેવા એ મહા-બીયણ પશુ કર્તવ્યરૂપ નિર્ધારનું આલેખન કવિશ્રીના જીવનકાળમાં ઉત્તરી પ્રકટ થયેલી? આ કૃતિમાં થયું છે. શ્રીમદ્ભાગવતના અગિયારમા સ્કન્ધ-માંથી લેવાયલા એના કથાખીજનો-શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્જની કર્મને રૌદ્ર રસ નિર્જંતી કથાનો-પ્રારંભભાગ (પ્રસ્તાવનામાં મૂળ રૂપે ઉતારાયલા એ સ્કન્ધના પહેલા ત્રણ શ્લોક) વસ્તુસૂચન આ રીતે કરે છે:

આ પ્રમાણે ધણી સેનાઓનો સંહાર કરવા પછી કાકુષ્ઠ એક વાર વિચાર કરવા લાગ્યા : “લોકોની દૃષ્ટિમાં પૃથ્વીનો બાર જતરો જણાય છે પરંતુ હું હજી પૃથ્વીનો બાર જતરો હોય એમ માનતો નથી, કાકુષ્ઠ સદન ન થઈ સકે એવું યાદવોનું કુળ હજી જીવું છે, મારા વિના કોઈ બીજાથી તેનો નાશ થાય તેમ નથી. તેમ આ યાદવો વૈમવોને ધીમે ઉન્નત થઈને રહે છે માટે તેમનો સંહાર કર્યા

૧. ૧૯૪૪ની સાલમાં. કાવ્ય રચાયેલું ૧૯૪૧માં નૃદુમાં. એ રચનાનો ઇતિહાસ પ્રસ્તાવનામાં રસમદી રીતે ને વીજતવાર આપ્યો છે.

વિના પણ છૂટકો જાયો. હું પોતે જ માલવાના કુળમાં કલેશ કરાવું એટલે મને સાન્નિત મળશે. પછી હું વેકુંઠમાં પાડો જઈશ.” શ્રીકૃષ્ણભગવાને આવો નિશ્ચય કરીને બ્રાહ્મણોના સાપને લઈને પોતાના કુળનો સંહાર કર્યો, અને ત્યાર પછી પોતે રથધામમાં પધાર્યા. ૨

૨

‘દ્વારિકાપ્રણય’ તું કાપેલું ઔચિત્યપૂર્વક, ‘સાગરિયો સિરમોર’ એવા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રને જ થયું છે. તે “સાગરદ્વેર સગો દ્વેરે દ્વેરખડો” છે, તેવો જ છે ગંબીર, રત્નાકર સમ રત્ન ઉછાળતો, વળી રસિયો ને રણધીર. તે વૈભવ માણે તો ય રહે ‘જગનો જોગન્દર’; ઋષિવરનો અર્ધશ હતાં એનો ભક્ત તે છે. સાગરતીરના પૃથ્વીશ એવા એ દ્વારિકા-ધુરન્ધરનું એથી ય મનેદારી સ્વરૂપ, તો આવું છે:

આનન્દલયોત એનાં મુખકું ને આખરી,

આનન્દ અંતનો પમરાટ;

પીયૂષપગલી એક પાડે . પરાગવતી,

પીયૂષપાણિક એ તિરાટ ?

હો ! માલહે સાગરિયો સિરમોર.

“વાસળી વાય” છતાં “શંખ પૂરે ધનધોર” એવા, બ્રહ્માંડના એ સરજનદાર અને સંકલનદારની જીવનકથાના અનિતમ પ્રકરણરૂપ આ કાવ્યના ચાર ખંડ છે: નિર્માણ, યદુસંહાર, દેહોત્સર્ગ તથા દ્વારિકાપ્રણય. તે (પ્રા. ઠાકોરે આપેલા નવા નામ) ‘આન્દોલનચના’ અર્થાત્ અપધામચની ૩૦૭૫ પંક્તિઓનું છે અને ખંડદીઠ ત્રણ એમ ૧૨ સુન્દર ગીતો વડે અધિક આકર્ષક છે.

૩

સ્વર્ગમાંથી દ્વારિકા આવતા દેવચિમાનમાં પૃથ્વી પર ઊતરતા દેવર્ષિ નારદના તંબૂરમાંથી વહતી “દરિ ! ત્હારે કીકી-કીકીને દિન્ડોળ” એ

૨. નાનાશાહ (નૃસિંહપ્રસાદ) કા. ભટ્ટનું ‘શ્રીમદ્-લોકશાગવત’ પૃ. ૧૬૫-૧૬.

૩. પુરતકમાં ‘પાણી’ એમ ‘ણી’ ની ‘છ’ પણ એ જાપજૂથ લાગે છે.

સર્જન અને નિબંધો

ગીતપંક્તિથી શરૂ થતા 'દા. પ્ર.'ની આ ત્રણ પહેલી શીટીઓ જ—એ વર્ણવે છે કાંઈક બીજું એટલે દેવદેવીઓનાં નયનકિરણ, તો પણ—સમગ્ર કાવ્યવસ્તુના લબ્ધ-ભવાનંક સ્વરૂપને ધ્વનિત કરે છે.

આજ ક્ષણે

ને મહાથી થયો ઉઠકાપાત :

બહુ કાળના ઝર્મા અગ્નિઓ.

વિમાન એ રીતે “અગમનિગમનાં ગીત ગાતું”, અમૃતસોકમાંથી મર્ત્યોનાં બોકની નિકટ આગ્યું ત્યારે એ કેવું લાગતું હશે ?—“જાણે ખરતો તારો ખર્યો.” અને એ બધો ય સમય એમાંથી, બ્રહ્માંડ-સૂરાવલિનાં જાણે સૂક્ષ્મ ને ઘેરાં ગર્જન સમાન, મનોહર, અંધગંભીર ઋષિવાણી, (કરીથી, અસ્તોદ્યની હરિલીલાને જ સૂચવતી) વદતી હતી:

સૂર્ય ને યશિશર આશી કરતા

બોલે મહાનતાના બોલ;

અસ્તોદ્યની આ વિશ્વેશીલામાં,

હરિવર એક અડોલ.

હરિ ! હારી કીકીને દિડોલ.

પરંતુ એ અડોલ હરિવર જ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુરૂપે આ ત્રિયુણાત્મક પ્રકૃતિમય જગતમાં લીલા કરવા આવતાર્યા હતા ને ? એમને દેવોનો એક સન્દેશ આપવા જ દેવર્ષિ આજે, અગરખના અપરંપાર યર સરખાં અન્ત-રિક્ષના યર વીંધીને, આકાશલોકમાંથી સૂર્યચન્દ્ર વડે તપતા—અમૃતતા તેજ-બોકમાં અને ત્યાંથી વિરાટ-પાંખો સમા ઝંઝાનિલવન્તા વાયુલોકને વટાવી, પૃથ્વીની યાત્રાએ પધારતા હતા. વાયુલોકમાંથી, “વિશ્વવિરાટની પલવટ-કરચલોઓ” હોય તેવી મેઘમાલાની આરપાર સોદતી સાગરતીરની સ્વર્ણમયી દ્વારામતીની ઝાંખી તેમને યદ્ય:

હરથી હીઠી દેવર્ષિએ

સરોવરપાને કો દેવદેરી;

કેશભાષ નીચે લલાટીશી સમી

ને સુવર્ણતેજમાં ન્દાતીનમતી.

મેઘ એ મેઘમાસાના, કાર્મ કુકુમ કે કેસરના રંગના હતા તોખીળ નીલોપલવણી. એ અદ્ભુત રંગોમાં સુખગ સ્નાન કરતા કરતા નારદજી નિમ્નતર અન્તરિક્ષ-દેશે પહોંચ્યા ત્યારે—

દેવર્ષિની પૂર્વ ખાંખે હતી ધારિની
ને પશ્ચિમખાંખે હતો સાગર.
ત્હાં, આભને પૂર્વઆરે,
સૂર્યાસ્તસમયે હોઠો સૂર્યોદય :
ક્ષિતિગ્ની પૃથ્વીપાને વિરાજ્યો
ને સદસ કિરણાવસિઓ હજાજતો.
એ હતી કૃષ્ણદેવની સુવર્ણદારિકા,

એક પાસ એમ, પ્રકાશપુર્ણ હતી એલે દૂરથી સૂર્યોદય સમી બાસતી દારિકા હતી, તો બીજી પાસ કાર્મિક જીવું જ હતું :

અને કદામી પશ્ચિમખાંખે
હોઠો સહસ્રાક્ષ સૂર્યાસ્ત;
પ્રચંદ, પ્રાગ્ભગ,
સાગર સગલાવતો,
પ્રારબ્ધની ચિતા સમોવડો.

આ હેલસા ચબ્દો જેમ આગમનાં એધાણુ દેનારા છે, તેમ દિવસ દેવના દૈત્યા-થી પણ જે અદૈતગર્જ ચિત્ર રચાતું હતું તેને પણ રહસ્યમય એક સન્દેશ હતો :

દારિકાની પાછળ લખતો'તો અમૃતનિધિ :
પૂર્વની પૃથ્વીમાંથી નજી પ્રગટતો.
પૂર્વપશ્ચિમ ચન્દ્રસૂર્યાનાં હજાજાએ માં
દેવર્ષિએ હોઠો ત્હાં પૃથ્વીલોકને
હજાજાનાં પદ્મજાઓમાં તોળાતો.

૪

જે દારિકાને 'સર્વમેધ મય' થોડા સમયમાં જ યતાર હતો, તે આ દિવસે તો હતી "સૂર્યદેવની ચિખરમાળા સમોવડી" અને રતના-કરનાં રત્નોથી મંદિત. શ્રીકૃષ્ણ પોતે તથા એ કૃષ્ણનગરીનાં યુવાન નર-નારીઓ અતિધિ ઝડપિવરોની મદ્દેમાની મેધ વરસે તેમ કરતાં અને પ્રેરણા પીવા આવતા પરાક્રમીઓ પ્રત્યે આજા જેવાં હુલાર હતાં. એ સર્વ, ત્યાંના

ઔદો તો કુરુક્ષેત્રમાં ખપી ગયા હતા એટલે નગરમાર્ગના રક્ષિકપાટમાં 'આયુધ્યના પ્રવારા' ઊડતા હોય કે પ્રજ્વલતી સૌંદર્યવેલીઓ હોય તેવાં યુવકયુવતીઓ સોહામણી, "હારિકા હતી ત્કારે" યૌવનનગરી." કેસાસનાં શિખરેથી ઉતારીને અહીં સાગરતીરે રથાખી હોય તેવી જાણે એ જમલાવતી હતી; અને, "કૃષ્ણદેવ ત્હાં રહેતા માયાના મંડપોમાં." તેમની એ પ્રાણ-પ્રિય પુરીની રક્ષા તો કરવું હતું 'સહસ્ર પાંખડી સુદર્શન' ચક્ર :

સૂર્ય-ફરતી મૂખે છે સૂર્યજ્વાળા
એવું ધૂમવૃંદું સુદર્શન-ચક્ર;
પ્રેમજ્વળ અને પ્રારબ્ધચક્ર સમું;
જાણે વીજળીઓનાં વમળો પલ્લવસ્થાં,

જાણે વીજળીઓનાં વમળો પલ્લવસ્થાં,

સુદર્શને નારદતું વિમાન જાણી, એને નમીપ્રણમીને પ્રવેશવાનો માર્ગ આપ્યો એટલે સાગરતીરના મહાવનમાંની 'હરિવરની વૃન્દાવનવાડી' માં, -એના

મોતીપ્રવાળની વેણુપાવર્ષા પાણપટમાં
ઉતર્ષા જઈને દેવર્ષિ
અવનીના અક્ષરેને વાચતા.

પરન્તુ એ હસે એમના વિમાનને સન્ધ્યાના "યદામાયાની આંધી સમેતડા" પરિમળો ઘેરી વળે છે એ ઘટના, ફરી એક વાર, આગામી આપત્તિનું સૂચક ચિન્હ છે.

૫

નામ એનું હતું વૃન્દાવનવાડી, પણ અહીં દ્વારકામાં ને આટલે વયે, ત્રીકૃષ્ણની જીવનમીસાના અન્તિમ વર્ષો તો એ 'પ્રેમજ્વળી ગોપિકાસૂતી' જ હોય ને? એ જીવ્ય તો પૂરી પુરાય નહિ તેવી; તો ગે, એ આશરંગી વિશ્વવૈકુંઠ હતું એ દેવાધિદેવનું ધામ એટલે એને આંગણે હતા એ પારિભ્રમક, એનાં વૃક્ષોમાં દેવપખી કલ્પલતાતાં, નયનને એ નન્દનવનથી ય અધિક જ્ઞાનન્દ આપે તેવું હતું 'ગદનતાની કુંજ' સમું. ગોખમાંથી સાગર દેખાય તેવા એ ગદાલયના એક ખંડમાં દાથીદાંતના પાપાવાળા અગરચન્દનના, ઉપર દારચબુધારની ચાદર બિજાવેલી તેવા, સિંદાસને ત્રીકૃષ્ણ બિરાજ્યા હતા.

—અર્ચુ

સુલાઈ જતાં સ્વજનો^૧

આ દેશમાં અંગ્રેજ કેળવણીના યુગને શરૂ થયે આજે લગભગ સો કરતાં વધારે વર્ષો થયાં છે, અને પશ્ચિમના મુવિકસિત સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ સાથે આપણી પ્રજાનો યોગ થવાના પરિણામે આપણા અધિવાર અને એકમાર્ગી જીવનનો જે કાયાપલટો થયો છે એ તો આપણે આપણા આત્મારના જીવનધર્મકારમાં રૂપરૂ રીતે અનુભવીએ છીએ. રાજકીય જાગૃતિનાં દેહલાં પચીસ વર્ષોમાં ગુજરાતને જે નવા જ પ્રકારની અસ્થિતાનું બાન થયું તેના પરિણામે આપણે આપણા સમસ્ત જીવનના પુનર્વિધાનમાં જોઈ શકીએ છીએ. સાહિત્યમાં પણ એ અસ્થિતાની સહાન રિયતિ વિવિધ રસરૂપે પ્રકટ થઈ છે. જેમ આપણે આપણા અવ્યવસ્થિત જીવનને વ્યવસ્થિત કરવાનો, નવા રંગે રંગવાનો પ્રયત્ન કરતા થયા તેમ આપણે આપણા અસ્તવ્યસ્ત વેરાપલા સાહિત્યને પણ સમાનપણે અને સીવટપૂર્વક વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એનાં પરિણામે એટલે સને ૧૯૨૧ પછીના આપણા સાહિત્યની ગણનાપાત્ર અને વૈવિધ્યભરી અંધસમૃદ્ધિ.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પ્રજાજીવનમાં એક કાળે પ્રવેશતી કોઈ પણ મહાન પ્રાગતિક પ્રવૃત્તિ-ભલે પછી તે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક કે ગમે તે અન્ય ક્ષેત્રની-હોય પ્રજાજીવનનાં બીજાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં એક જાતનો ક્ષોભ જન્માવે છે અને તેના પરિણામે એ સર્વ ક્ષેત્રોની પ્રવૃત્તિમાં ફેરફાર થઈ તે સૌ પેલી મહાપ્રવૃત્તિનાં જાણે પુરક ન હોય તેમ તેના વેગને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમ કરવામાં અત્યંતરૂપભૂત તરવો પ્રસ્થાપ (consequential) તરવો તરીકે જોળખાય છે. જગતની પ્રજાઓના ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

૧. ઓક્ટો, ૪૬માં રાજકોટમાં લાલલાલ મલિતના સોળમા અધિવેશન પ્રસંગે લખાઈલો નિબંધ

પરંતુ દેટલીક વાર એ જાગૃતિકાળને પરિણામે આવેલું નવું સંપ્રદાન જે જીવનક્ષેત્રને અનુદક્ષીને આવેલું હોય છે તેની તુટીઓતું એટલી તો તીવ્ર રીતે આપણને જાન કરાવે છે કે એના આધાતના માર્યા આપણે જીવનનાં બાકીનાં સર્વ ક્ષેત્રોનું પણ એ જ સંસ્કૃત્ય દૃષ્ટિએ મૂલ્યાંકન કરવા પ્રેરાઈએ છીએ અને પરિણામે આપણને જાણે આપણું સમગ્ર જીવન તુટીઓતી જ લાગેલું ન હોય એવો શાંસ થાય છે. ધારા કે આપણા સંજોગોનાં પરિણામે આપણા રાજકીય જીવનમાં સૈકાઓ સુધી ઠાઈ પણ જાતની પ્રગતિ થયેલી ન હોય, તો આપણા સાહિત્યિક, સામાજિક, કે પછી ધાર્મિક જીવનમાં પણ કદી જ પ્રગતિ થયેલી નથી અથવા થયેલી હોય તો પણ તે અતિ અદ્ય મૂલ્યાંકનને જ પાત્ર છે. એવી લઘુતામ ધિરાણ મનોદશાથી આપણે વિચારના પ્રેરાઈએ છીએ. પણ આવી મનોદશા એ સંક્રાન્તિકાળનું એક અદ્યજીવી લક્ષણ હોઈ જીવનનાં બીજાં સર્વ ક્ષેત્રોની પેઠી પ્રવર્તમાન પ્રાગતિક પ્રવૃત્તિ સાથે સંવાદી બને તેની સાથે જ તેના અંત આવે છે.

સને ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપનાની પ્રવૃત્તિને અંજે સમગ્ર દેશમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનાં જે આદાસનો ફરી વળ્યાં તેની અસર ગુજરાતને પણ યર્ષ હતી. આપણા તે સમયના જીવનમાં જે નવજાગૃતિ આવી તેના પરિણામે એ જીવનધનકારના પ્રતીકરૂપ સાહિત્યમાં પણ ભરતીનાં પૂર આવ્યાં. આપણા પ્રાચીન અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને પ્રકાશમાં આણવાના જે પ્રયત્નો આપણે આરંભ્યા તેના પરિણામે ‘બૃહત્ કાવ્યદોહન,’ વગેરે પ્રાચીન પાંચીસ ગ્રંથોમાં પ્રકટ થયેલી ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ અને ‘પ્રાચીન કાવ્યત્રિમાસિક’ વગેરે સાહિત્યસામગ્રી, પ્રસિદ્ધ યજ્ઞ રાષ્ટ્રી એટલું જ નહિ પણ એ નવી ચેતનાની પ્રેરણાદારા કેટલાય ઉત્સાહી ગ્રંથકારોના પ્રયત્નોદ્વારા નવી સાહિત્યસૃષ્ટિનાં પણ નિર્માણ થયાં જે સને ૧૯૨૧ સુધી એક વા બીજા સ્વરૂપે ચાલુ રહી.

સને ૧૯૨૧ની રાષ્ટ્રીય ચેતનાનું સ્વરૂપ કાંઈક જુદા જ પ્રકારનું હતું. એણે આપણા જીવનમાં ફરી વાર હોસ જમાવ્યો અને આપણા જીવન અને સાહિત્યને નવો અવતાર આપવાની પ્રવૃત્તિઓ વધારે વેગપૂર્વક શરૂ થઈ જે હજી સુધી અવિસ્તરણે ચાલુ રહી છે.

આમ હેતુનાં સાતે રસકર્મો આપણે ઈતિહાસ કહે છે કે આપણે મળે વાર રાષ્ટ્રીય ચેતનાનાં પૂર અનુભવમાં છે અને તેની અસર આપણા જીવને અને સાહિત્ય પર સ્પષ્ટપણે થવા પામી છે.

પગદંડીમાંથી રાજમાર્ગ

હિંદની રાષ્ટ્રીય ચેતનાનાં આ હેતુનાં પચાસ વર્ષમાં આપણે આપણા સાહિત્યનું વિશેષ સન્માનપણે મૂલ્યાંકન કરતા થયા છીએ. આપણું વિવેચન-સાહિત્ય જે પૂર્વે એક સીકડી પગદંડી જેવું હતું તે એકે વિશાળ રાજ-માર્ગની દક્ષાએ પહોંચ્યું. ‘પ્રજ્ઞાળ કવિત્ર માતા પોચટ આંસુ સારતી’ હતી તેમાં ઔચિત્યપૂર્ણ વિચારમગ્નતા પણ પ્રવેશી, લોકગાત્રોનું વિશેષ-પણે સંશોધન થઈ તે લોકજીવનમાં પ્રવેશ પામતાં થયાં. કવિતાના ક્ષેત્રમાં ય વૈવિધ્ય પ્રવેશ્યું, ગદ્યનાં વિવિધ શૈલીસ્વરૂપો જન્મ્યાં અને વિકાસ પામ્યાં, કલ્પનાત્રેયના પરિપાકરૂપે વિવિધતાભરી નિબંધ-સામગ્રી રાક્ય ગતી, તેમ જ સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બંને મર્યાદિત પણ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ જુદી જુદી કક્ષાનાં અનેકાંકી અને એકાંકી નાટકોની રૂપસૃષ્ટિનાં સર્જન શક્ય બન્યાં છે. ગુજરાતની સાર્વારિક અસ્થિતાના સ્વરૂપનું ચોક્કસ જ્ઞાન થાય એ હેતુથી એ ગુજરાતનું રેખાદર્શન કરાવવાના અને તેના અંચ અને અંચકારોના પરિચયના પ્રયત્નો થયા. એનાં ભાષા અને સાહિત્યનો પરિચય કરાવવામાં સહાયચૂન બને એવાં પ્રકાશનો પણ અસ્થિત્ય-માં આપ્યાં. એ સૌ પ્રયત્નોનું આજે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે તો આપણને જરૂર લાગે કે એ પ્રયત્નોની પાછળની કે કાળની સહુખ મનોદશાને કારણે કે પછી કેવળ માદિતીના અભાવના કારણે આપણા સાહિત્યના થયેલા અંચો અને અંચકારોને આપણે ઉવેખ્યા છે. એ સૌ સાહિત્યપિતૃજેતું આજના પ્રસંગે સ્મરણ કરી આપણા જૂનકાલીન સાહિત્યની થોડી થણી અચાત અથવા અસ્પષ્ટતાત યાનસમૃદ્ધિને પ્રસિદ્ધિમાં આણવાનો આ પ્રયત્ન છે.

સૌથી પ્રથમ તો ગુજરાતના અંચો અને અંચકારોનો પરિચય કરાવનાર આકરઅંચ તરીકે ‘અંચ અને અંચકાર’ને લક્ષ્ય. એનાં આધાર સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નવ પુસ્તકોએ ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની એકે અદિતીય

સેવા કરી છે એમાં શંકા નથી. જેની પ્રસિદ્ધિ થઈ ત્યારે એ દિશામાં એ સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન છે એમ સૌને લાગ્યું હતું અને એ દૃષ્ટિએ એ અંધને વધાવી લેવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ એ અંધની પ્રસિદ્ધિ પૂર્વે અઠાવીસ વર્ષ પહેલાં એટલે કે સને ૧૯૦૨માં જામનગરના વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિયાંકર ગોવિંદજીના પ્રયત્નદ્વારા 'ગુજરાતી અંધકારો અને અંધો ભાગ ૧ ભાગ ૧' એ અંધ પ્રકટ થયો છે જેમાં પોણાસો જેટલા અંધકારો અને અંધો જેટલા અંધોનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી' (હવે, ગુજરાત વિદ્યાસભા) તરફથી પ્રકટ થયેલા 'અંધ અને અંધકાર' ના પહેલા પુસ્તકમાં આ અંધ વિષે ઈશારો સરખો નથી એટલું જ નહિ પણ તેને 'એક શા-આતના પ્રયોગ' તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિયાંકર-રચિત અંધ સને ૧૯૦૨ જેટલો જૂનો હોવા છતાં ય જેના સામગ્રી અને રૂપરંગ જેતા ૧૯૩૦માં પ્રસિદ્ધ થયેલો 'અંધ અને અંધકાર' જાણે જેની દબે જ પ્રસિદ્ધ થયેલો ન હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. ય. વ સો. ના 'અંધ અને અંધકાર'ના એવા વર્ણનો તેમાં વિદેહ અંધકારોને પણ સ્થાન મળવા લાગ્યું છે જે અત્યાર સુધી ચાલુ રહ્યું છે. આ અંધના પ્રસિદ્ધ થયેલાં નવે પુસ્તકો જેતાં તેમાં જે વિદેહ અંધકારોનાં ટૂંકાં ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે તેમાં ધણી મળનાયાત્ર અંધો અને અંધકારોનો પરિચય થવો બાકી છે. વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિયાંકર-રચિત 'ગુજરાતી અંધકારો અને અંધો ભાગ ૧' માં આલેખાયેલાં કાઠિયાવાડની એક સમયની વિદ્વાનત્રયી તરીકે જાણખાતા જામનગરના શાસ્ત્રી કાસિદાસ ગોવિંદજી અને શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિયાંકર તથા મોરબીના શાસ્ત્રી શંકરલાલ આદેશ્વર અને તેમના અંધો, સંવત ૧૯૩૭ (સને ૧૯૮૧) થી પુનર્જનના હિમાયતી તરીકે બહાર પડનાર અને 'જેસંગ કાવ્ય' તથા 'ગુજરાતી રાજકર્મ' 'ઉખાણા સંગ્રહ' 'વિજયા-વૈષ્ણવદુઃખદશક નાટક' વગેરે પુસ્તકોના કર્તા કવિ જેસંગલાલ ત્રિકમદાસ પટેલ, પારસી જનતામાં પ્રિય થઈ પડેલા પચીસેક પુસ્તકોના કર્તા મિ. બહમનજી નવરોજી હાજરાજી, એક કાળે રાજકોટની એજન્સીમાં વકીલાત કરતા તરવરાનના અભ્યાસી હરજીવન જામવાનજી શુક્લ, 'ચરિત્ર-અંદ્રિશ' અને 'રાતીમંડળ'ના લેખક રેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી, 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' તથા 'દાસગોષ્ઠ' જેવા હિંદુ ધર્મગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરનાર શેઠ પેરતનજી

ફરામજી કામા, 'ગાનયક વાને ગુજરાતી એ-સાઈકલોપીડિયા' જેવા આકરઅંચના કર્તા શ્રી રતનજી ફરામજીના રોકના, 'તવારીખે નવસારી' તથા 'માયકવાડ અને ધિરાનિયા'ના લેખક સોરાજી મંચેરજી દેસાઈ, દંડીકૃત 'દશકુમારચરિત'ના વિકાસ બાષાંતકાર અને 'હેરિટ'ગસની સોટી'ના લેખક શાસ્ત્રી પ્રાણજીવન દરિદર, અને 'મહાજન-મંડળ' જેવા બૃહદ્ગ્રંથ સમય ચરિત્રઅંચના કર્તા મગનલાલ નરોત્તમદાસ પટેલ જેવા ફેટલા ય લખ્યપ્રતિ અંચકારોના જીવનચરિત્રોની ઊણપ આપુસ્તકનો આશ્રય લઈ પુરાવાની ખાસ જરૂર છે.^૧ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે 'અંચ અને અંચકાર'ના નવમા પુસ્તકમાં જ્યાં 'મોડું' 'મોડું' પણ વેદશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજીના ચરિત્રને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તેમનાં રચેલાં બીજાં સર્વ પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ છે પણ તેમણે આટલા પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર કરેલ અને ગુજરાતી ભાષાના આ પ્રકારના સૌથી પ્રથમ પ્રયત્ન તરીકે રજૂ થતા આ વર્ગના એ અંચમણિનો ઉલ્લેખ નથી ! અને છતાં ય 'અંચ અને અંચકાર'ના પાંચમા પુસ્તકમાં 'સામાન્ય-રેફરન્સનાં પુસ્તકોની યાદી' આપવામાં આવી છે તેમાં આ પુસ્તકનું નામ છે !

‘મહાજનમંડળ’ તથા ‘કવિચરિત્ર’

આટલી વાત તો આપણી ભાષાના એક જ આકરઅંચની ઊણપો વિષે ચર્ચા હવે પશ્ચિમના સમૃદ્ધ સાહિત્યના નવસંસ્કારોએ આપણા તે સમયના અંચકારોની પરિચીલનવૃત્તિને ફેટલે અંશે ઉત્તેજિત કરી હતી તેની પ્રતિતી ઠરાવતા ફેટલાક અદ્યત્તાત અંચનેક નિદેશ કરું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

‘અંચ અને અંચકાર’ પુસ્તક પાંચમાના પૃષ્ઠ ૬૩ ઉપર ‘સામાન્ય રેફરન્સ પુસ્તકોની યાદી’માં જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે મગનલાલ નરોત્તમદાસ પટેલ રચિત ‘મહાજનમંડળ’ નામનો અંચ આજથી અડધા સૈકા પૂર્વે સને ૧૮૯૬માં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે. એમાં પુરાણકાળના વૈષ્ણવતમતુ, કદિયાકુ, પુરુરવા, માંધાતા ઇત્યાદિયાં મોડીને અર્વાચીન યુગનાં

૧. આ નામાવધિમાં, એ સમયના એક પત્ર ‘સત્યવક્તા’એ પ્રકટ કરેલ ‘ગુજરાત-અમેરિકા-ચિત્રાવલિ’ પણ ઉમેરી ચકાવ. ઉપરાંત, ‘સમાલોચક’માં આવતી તે ચરિત્રલેખમાળા અને ‘સચિત્રસાક્ષરમાળા’ પણ યાદ કરીએ.—ઈ. માનસ

એલેક્ઝાન્ડર કે. ફોર્બ્સ તથા એની એસન્ટ સુધીના સમયના વ્રજસો પંચાસ જેટલાં અપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો શાયલ આઠ પેઞ્જકદનાં સવાતેરસો જેટલાં પૃષ્ઠોમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં બારતના નૃપતિઓ, મહર્ષિઓ, ધર્મપ્રવર્તકો, મહાપણ્ડિતો, કવિઓ અને કાંકતો, ઋષિપત્નીઓ અને રાજ-મહિલાઓ, વિદુષીઓ અને વીરાગનાઓ, બારતના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રાજાઓ અને મહાઅમાત્યો, દેશનાયકો, નામોદિત સાક્ષરો અને મહાજનો વગેરેને આ એક જ મહાઅંધમાં સંકલિત કરનાર આ અંધકારના પ્રયત્નની આજની ગુજરાતે યોગ્ય કદર કેરી નથી. આ અંધ હવે ખૂબ જ પ્રયત્નસાધ્ય ફોર્બ્સ ગુજરાત વિદ્યાસભા કે બીજી કોઈ સંસ્થાદ્વારા આ અંધનું ઇલાન સ્વરૂપમાં પુનઃમુદ્રણ થાય એ ધણું ઇચ્છવા યોગ્ય છે. અંગ્રેજ Who's who જેવા કાકરઅંધો જેવા ટેરાપલા આપણા ઇષ્ટ વાંચકવર્ગને જ્યાં સુધી આ અંધનાં ધન થાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે જુ આવેા પ્રયત્નોમાં પછાત ન હતું એવી અભિમાન લેવા લાયક વસ્તુ-ત્યતિનો સ્વીકાર કરતાં તેમને સહાય થાય એ સદજ છે. આ અંધના કાશન પછી છેલ્લા અડધા સેકા જેટલા લાંબા સમયના ગાળામાં આવેા ૧૬ પૃષ્ઠ ચરિત્રઅંધ પ્રસિદ્ધ થયેા નથી એ દર્શાવત. આનમાં લખજે તો ગુજરાતને આ અમયાપી મહાઅંધનું વિસ્મરણ કયે પાસવે તેમ નથી.

આ જ પ્રકારનો બીજો પ્રયત્ન મહાભાઈ પેલાભાઈ પંડિત-રમિત 'કવિચરિત્ર' નામના અંધરૂપે થયેલો છે. આ અંધે સને ૧૮૬૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસરૂપી માંડીને સંસ્કૃત યુગના અનેક કવિઓ અને કાવ્યમીમાંસેકો તથા ગુજરાતી એને મરાઠી સંહિલના તો ખરા જ પશુ તે ઉપરાંત તામિલ અને તેલગુ કવિઓનો પંજુ શાય તેટલો જીવન-પરિચય આ અંધમાં આપવામાં આવ્યો છે જે એની વિશિષ્ટતા છે. ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રકારનો બીજો અંધ જ્યાં સુધી અસ્તિત્વમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી સરાખસો જેટલાં કવિચરિત્રોનો સમાવેશ કરતો આ અંધ પંજુ અદિતીય જ રહેવાનો. એ અંધ અત્યારે અપ્રાપ્ય છે એટલું જ નહિ પંજુ આપણા કાકરઅંધોમાં ૫ કોષ ઠેકણે એનો ઉલેખ થયેલો જોવામાં આવેા નથી.

૩. રૂઢિપ્રયોગકોશ

પચાસ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા ગુજરાતી ભાષાના કોશો ભલે આજની દૃષ્ટિએ મહત્વના ન હોય, તે છતાં પણ એ કોશોએ ભાષાના વિકાસની એ કાલની સ્થિતિમાં ભાષા અને સાહિત્યની જે વિકાસ પ્રકારની સેવા કરી છે તે જોતાં તેવા પ્રકારના અદ્યતન કોશો આપણે નર્મ સુધી ન રચી શકીએ ત્યાં સુધી આ કોશોના અસ્તિત્વનું મહત્વ આપણે સ્વીકારવું જ રહ્યું.

આજથી લગભગ અડધા સદી પૂર્વે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો 'રૂઢિપ્રયોગકોશ' (કર્તા ભોળીલાલ જીપ્પાભાઈ ગાંધી) ગુજરાતી ભાષાને એ વિષયને લગતો એક જ ગ્રંથ છે. અંગ્રેજી ભાષાનાં 'ઇડિયમ્સ'ના અભ્યાસનું જે મહત્વ આપણે સ્વીકારીએ છીએ અને તેમનો ઔચિત્યપૂર્ણ ઉપયોગ કરવામાં આપણે એ ભાષાથી સારી રીતે પરિચિત છીએ એ પ્રકારનો સંતોષ અનુભવીએ છીએ તે જોતાં આપણને લાગ્યા વિના રહેવું નથી કે આ ભાષાતમાં આપણે ઘણા પ્રમાણ સેવ્યા છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં આપણી ભાષાનું જે અદ્યુવિધ ખેંચાણ થયું છે એ જોતાં અને કળવણીના એક માધ્યમ તરીકે ગુજરાતીનું નિકટનું ભવિષ્ય વિચારતાં ગુજરાત વિદ્યાસભાએ વહેલામાં વહેલી તકે આ ગ્રંથને તેના અદ્યતન સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરવા મટેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, અથવા તો તે કાર્ય ફોર્મસ ગુજરાતી સભા કે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદે હાથમાં લેવું જોઈએ.

શ્રી લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ રચિત 'સંખ્યાધર્મકોશ' (Synonym) અર્થાત્ પર્યાય તરીકે વપરાતા સંખ્યા વગ્રેને તકાવત દર્શાવનાર એક જ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં સને ૧૮૯૧માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ એક જ પુસ્તકની રચનામાં કર્તાને સાત વર્ષ જોડેલા સમય લાગ્યો હતો તે ઉપરથી તે કાળમાં આવી પુસ્તકોની રચનાનું કાર્ય કેટલું કુચર હતું તેનો સદર્જન ખ્યાલ આવે છે. આ પુસ્તકના અદ્યતન સ્વરૂપની પ્રસિદ્ધિ પણ આપણી ભાષાના અભ્યાસીઓને, ઉપદેશક થઈ પડે એ દૃષ્ટિએ ખાસ આવશ્યક છે.

‘મેઘદૂત’નાં સાધાન્તરો

મહાકવિ કાલિદાસરચિત ‘મેઘદૂત’ની આપણા સાહિત્યમાં એક અનન્ય નેટલાં સાધાન્તરો થયાં છે તેમાંનાં યોગ્ય જ સંદર્ભગ્રામ્ય રહ્યાં છે. ડૉ. હ. હ. મુન, શિવલાલ ધનેશ્વર, હરિકૃષ્ણ બલદેવ ભટ્ટ, નવલરામ, બીમરાવ ભોળાનાથ, વિહારી, કીલાબાઈ ધનશ્યામ, શ્રીજીનરકર, કવિ ન્હાતાસાલ, ત્રિશુવન ગૌરીચંકર અને મનહરરામ મહેતા જેવા રસગોષ્ઠી ‘મેઘદૂત’નાં સાધાન્તરો કર્યાં છે.^૧ એમાંનાં ડૉ. મુન, શિવલાલ ધનેશ્વર, હરિકૃષ્ણ ભટ્ટ અને જીનરકરનાં સાધાન્તરો અગ્રામ્ય બની ગયાં છે. શ્રી હરિકૃષ્ણ બલદેવરામ ભટ્ટે તો કાલિદાસના ‘ઋતુસંહાર’નું પણ મર્મજ્ઞ રસિકોને આજે પણ આનન્દ આપે એવું મનોહર સાધાન્તર કર્યું છે.* આ વિષે આપણી સાધાના આકરમયોમાં કોઈ ઠેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો નહિ હોવાથી એનું સંપૂર્ણ ચિત્રમણ થાય એ પૂર્વે નિદાન ‘ઋતુસંહારસાધાન્તરનું,’ દ્વિતીય સંસ્કરણ ગુજરાતી જનતાને ઉપગ્રામ્ય થાય એ હિત છે.

૧. ઉપરાંત ૨૨. કેશવલાલ હ. મુને આરંભના યોગ્ય શ્લોક આખ્યાનના રાગ-દાળમાં ઉતારેલા. પ્રથમ પ્રાટ, ‘વીસમી સરી’ માસિકમાં. એ એમના ‘સાહિત્ય અને વિવેચન’ એ સમયમાં લેવાયું હતો. (આની જેમ, અમારી બીજી ટીપો પણ હાલ પૂરતા સાધનને અભાવે અપૂરી જેવી રાખવી પડી છે.)—સં. માનસી.

* ‘ઋતુસંહાર’ વિષે મારી સાંભળેલી હકીકત આ પ્રમાણે છે. સૂરત તાલે દોરેલુવાસી શ્રી હરિકૃષ્ણ બલદેવરામ ભટ્ટ અંદાજેશ્વર મુનિસિપલ એંગ્લો વર્નાક્યુલર શૂનના મુખ્ય શિક્ષક હતા. સંસ્કૃતના તેઓ સારા અભ્યાસી હતા. તેમણે ‘કાવ્ય-નિમલજન’ નામનો જૂના તથા ત્યાર લગીના નવા કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી વીરુણીકૃત અથવા પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, જેનાથી તે પ્રકાશમાં આવ્યા હતા. ‘મેઘદૂત’ અને ૧૮૬૬માં અને ‘ઋતુસંહાર’ અને ૧૯૧૩માં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. અને ૧૯૧૩માં તેમનું અવસાન થવાથી ‘ઋતુસંહાર’ની છપાવણી નહોતી પ્રક્રિયામાં આવી તદિ. તેમના બાણેજે મામીની પાસે એ પુસ્તકની નકલોના વેચાણની વત રહ્યું કરતાં મામીએ “મરનારનાં હાડકાં ન વેચાય” શબ્દો એ નહોતો રાખી મૂકી, જે અંતે ઉધાધનો કોપ બની.

આજથી સાંક વર્ષ પહેલાં શ્રીદર્શદેવપ્રણીત 'નાગાનંદ' નાટકનું ગુજરાતી-માં ભાષાંતર કરનાર રાદેરના જદ્દ રામરામ રામચંદરના નામનો કે આ ભાષાંતરનો ઉલ્લેખ આપણા સાહિત્યત્રયોમાં થયેલો જણાતો નથી. તે કાળમાં પણ એમણે નાટકનો શ્લોકોના ભાષાંતર પ્રાસનો નિયમ પાળ્યો નથી એટલું જ નહિ પણ યતિભંગ કે પ્રક્રમભંગનો બાધ પણ ગણ્યો નથી અને તેને માટે આધાર આપ્યો છે કે ચત્તિપ્રક્રમ મંગાચ કાવ્યે ન રાજયેરકવિઃ-વળી તેમણે નાટકનાં જુદાં જુદાં અંગો વિષે જે વિદ્વતાપૂર્ણ પાદનોંધો આપી છે તે જોતાં તેમને મણુના-પાવ ગ્રંથકારોમાં સહેજે સ્થાન આપી શકાય તેવું છે. છંદો ઉપરાંત સામી, ગીતિ, એત્રી, દિંડી, પદો, હુમરી, ણિદ્વામ, કાલિંગદો, કાનડો, લેરણી, વગેરેનો એમણે શ્લોકોના ભાષાંતરમાં છૂટથી ઉપયોગ કરી નાટકના રસ-વૈવિધ્યને જળજવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ એમની ઉલ્લેખનીય વિશિષ્ટતા છે. આ ગ્રંથ પૂણે આત્મારે અપ્રાપ્ય બન્યો છે.

રંગભૂમિનાં હવે અદ્યક્ષાત નાટકો

પચાસ વર્ષ પૂર્વેનાં, સાહિત્યિક સ્વરૂપનાં અને પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોએ રચેલાં પણ મોટા ભાગનાં રંગભૂમિ પર લાજવાતાં નહિ એવાં મણુનાપાત્ર નાટકો વિષે આપણે તો કંઈકે જાણીએ છીએ; પરંતુ તખ્તાલાયકીવાળાં અને જેમનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ, જે સમયમાં તે પ્રસિદ્ધિમાં હતાં તે કાળના સામાન્ય જનસમાજની બૌદ્ધિક સંપત્તિનો ખ્યાલ રાખતાં, નિરૂપ કોટિનાં ન મણી શકાય એવાં નાટકો વિષે આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાં પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી માહિતી છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. આપણી ભાષાના 'આદ્ય નાટક-કાર'નું જિરુદ્દ જેમને યોગ્ય રીતે જ આપવામાં આવ્યું છે તે દી. જ. રણછોડજીઈ ઉદયરામનાં તખ્તાલાયકીવાળાં ચૌદ નાટકો પ્રસિદ્ધ છે.

૧. ૧૯૪૩ (કે '૪૪)ના 'માનસી'માનો એમને વિશેનો અતિરેખ વાચકોના ધ્યાનમાં હશે જ. માદ છે તેમ, એમના એ ભાષાંતરનો ઉલ્લેખ પ્રો. બળવંતરામ ક. ઠાકોરે થોડાં વર્ષ પૂરનાં, બીજા 'નાગાનંદ' ભાષાંતર (હર્તા રમણિકલાલ જે. દલાલ)ની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ કયો છે.—સં. માનસી.

એમના ખાસ આગ્રહથી એમનાં નાટકોની અત્યારે મેંજે છે તેવી કેવળ નાટકોનો સાર અને ગાયતોવાળી નદિ પણ સંવાદ અને ગાયતો સાથે સંપૂર્ણ નકલો છાપવાનો રિવાજ શરૂ થયો હતો અને ત્રીજા કેટલાક નાટ્યકારો તેને અનુસર્યા હતા. આજે તો એવા સંપૂર્ણપણે છપાયેલાં નાટકો પણ અભ્યાસીઓને મળવાં મુશ્કેલ બન્યાં છે. તખ્તાલાયકી સાથે લાપનું જોડું ધોરણ જાળવનારા તે સમયના નાટ્યકારોમાં વાલ્મીકી આશારામ ઝોઝા, મૂળશંકર હરિનંદ મૂલાણી (જેઓ સદલાગ્યે હજી વિદ્યમાન છે), ડ.લાલશર્મા ધોળશાસ્ત્રી, રાજકવિ નયુરામ મુંદરજી શુક્લ, બેરિસ્ટર નૃસિંહ વિહાર અને તે પછીના શ્રી રઘુનાથ અહાલદ સુધીના અનેક લેખકોનો સમાવેશ થાય છે. જેમનાં નાટકો પાછળ એક કાળે ગુજરાતની જનતા ગાંડી હતી તે વાલ્મીકી આશારામ ઝોઝાના ‘ચાંપરાજ દાડો અને સોનશાણી’ (૧૮૮૭) ‘રાજસિંહ અને વિમળદેવી’ (૧૮૮૭) ‘ત્રિવિક્રમ નાટક’ (૧૮૮૭) અને ‘ભટ્ટદરિ નાટક’ (સાતમી આવૃત્તિ ૧૯૨૩) એ સૌ સંવાદમાયનો સદ્વિતનાં આખાં નાટકો જેતાં પ્રતીતિ થાય છે કે સાહિત્યના એક સ્વરૂપના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આ નાટકોએ આપણા વિવેચકોનું જોષએ તેટલું ધ્યાન ખેંચ્યું નથી (જેનું મુખ્ય કારણ તેમની અપ્રાપ્યતા છે) જેના પરિણામે નાટકસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનો ઉલ્લેખ કેવળ સામાન્ય સ્વરૂપનો થતો હોઈ એ સૌ આપણી સ્મૃતિમાંથી ધીરે ધીરે હુલ થતાં જાય છે.

શ્રી મૂળશંકર મૂલાણીનું ‘દેવકન્યા’ વાંચવાથી આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે એ સમયે લેખકનાં હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલાં (જે કે લગ્ન-વાદ ગયેલાં) આજે પણ સાઘંત સ્વરૂપે જળવાઈ રહેલાં પચાસ જેટલાં નાટકોનું યોગ્ય સંપાદન કરી તેમને કેમશઃ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો આપણા સાહિત્યના આ નજગા અંગની પૂર્તિરૂપે તે જરૂર ઉપકારક થઈ પડે.

લાલશંકરઅન્યમાળા

નાટક અને અલંકારસાહિત્યના ઇતિહાસમાં જેમનો સમુચિત ઉલ્લેખ થવો હજી બાકી રહ્યો છે એવા શ્રી લાલશંકર નાનાલાલ મટ્ટની સાહિત્યમેવા ‘લાલશંકરઅન્યમાળા’ નામના દળદાર અંચનાં સવાહસો જેટલાં પૃષ્ઠોમાં

રજૂ થઈ છે. તેમાં તેમનાં રચેલાં 'સંસારદુઃખદર્શક નાટક' (૧૮૬૯), 'સુદામા નાટક' (૧૮૬૯), 'રંગા રતિલાલ ત્રોટક' (અલંકારપ્રધાન)નો તથા 'કામનાથ અને રૂપસુંદરી' અને 'શિવલક્ષ્મી અને દીપચંદ્રશાની વાર્તા' એ બે વાર્તાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ અંથ ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી સને ૧૯૦૪માં પ્રસિદ્ધ થયો છે. શ્રી ભાઈશંકર ત્યારના પંડિતયુગના સાહિત્યકાર હોઈ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના ઊંડા અભ્યાસી હતા; તેમનાં નાટકોમાં સદુપદેશના તત્ત્વ ઉપરાંત સંઘર્ષો, વીર્યગો, નાટ્ય-લક્ષણો તથા નાટ્યાલંકારો સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનાં પ્રમાણો સહિત દર્શાવ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ રસ અને અલંકારો વગેરેનું પણ દર્શન કરાવ્યું છે જે તે વિષયના અભ્યાસીઓને અને અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપકારક થઈ પડે તેવું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખનના અભાવે આ અંથ રમૃતિહુપ્ત બન્યો છે એ શાયનીય છે. સદમાએ 'વિદેહ અંથકારો'ના શીર્ષક તળે 'અંથ અને અંથકાર'ના નવમા પુસ્તકમાં એ લેખકને હવે સ્થાન મળ્યું છે.

નાટ્યમીમાંસા કે કાવ્યમીમાંસાના અંથો આપણા સાહિત્યમાં કેવળ ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે. 'અંથ અને અંથકાર'ના ચોથા પુસ્તકમાં 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસ અથે' સદાયક અંથો'ની એક યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, પણ એમાંના કેટલા અંથો અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીઓને સદજપ્રાપ્ય છે? મણિવાઈ તંત્રીકૃત ઉપયોગી 'ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય' જવલ્લે જ જોવા મળે તેવું પુસ્તક છે. રાજકવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લના બે ઉત્તમ અંથો 'કાવ્યશાસ્ત્ર' અને 'નાટ્યશાસ્ત્ર' પણ હવે સદજપ્રાપ્ય તો નથી જ. તે જ સ્થિતિ દી. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામના 'રંજુપિંગળ'ની છે. આ અંથોની યાદીમાં કલાદીપ હોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટના અલંકાર અંથ 'રસશાસ્ત્ર' (૧૮૮૬)નો સમાવેશ પણ થયો જોઈએ. આ અંથની પ્રસિદ્ધિ પછી છેલ્લાં પચાસ-પંચાવન વર્ષમાં આ પ્રકારનો એક પણ અંથ પ્રસિદ્ધ થયાનું જણાતું નથી.

પણ આ સર્વ જુદા અંથોનું કાર્ષ્ણેય લક્ષમાં રાખી અત્યારના અનુસ્નાતક વિદ્યાર્થીની શક્તિએ અને અવર્તમાન સાહિત્યિક વલણોને ઉપ-

કારક થઈ પડે એવો એક. અંથ રચનામાં આવે તો સામાન્ય વાચકથી માંડીને અતુરતાતક વિદ્યાર્થીઓનું કાર્ય સરળ બને એટલું જ નહિ પણ રસ અને અલંકારના અભ્યાસને વેગ પણ મળે એમાં શંકા નથી.

‘વિચારસાગર’

તત્ત્વજ્ઞાનને અંગેના પચાસ વર્ષની આલુઆલુના અને તે પૂર્વે પ્રકટ થયેલા ફેટલાક જાણીતા ગ્રંથોની માહિતી વિશે પણ આંખી જ નૈરાશ્યમનક પરિસ્થિતિ છે. શ્રી. મનઃસુખરામ સ્વયંરામ ત્રિપાઠી અનુદિત મહાત્મા નિશ્વસદાસજીનો ‘વિચારસાગર’ નામનો ઉત્તરમીર્ગાસાની છાયાવટ કરતો વેદાન્તનો ગ્રંથ આજે સમગ્ર ભુલાઈ ગયો છે. આ ગ્રંથનું નામ ‘અંથ અને અંથકાર’ ના ‘જાણવા જેવા ગ્રંથોની સાલવારી’માં નથી તેમ ‘શુજરાતી સાહિત્ય’ની સાલવારી’માં પણ નથી. માત્ર ‘અંથ અને અંથકાર’ના આઠમા પુસ્તકમાં શ્રી. મનઃસુખરામના જીવનની રૂપરેખાને અંતે એવો ઉલ્લેખ છે, મહાત્મા નિશ્વસદાસજીનું સ્થાન તે ઠાળના તત્ત્વચિંતોમાં અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત હતું. વેદાંતના એક પ્રમેયગ્રંથ તરીકે ‘વિચારસાગર’ની એટલી બધી પ્રસિદ્ધિ હતી કે તેના જંગાળો અને મેરાડીમાં પણ લાપતાંરો થયાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી આવા ઉદ્વૃષ્ટ ગ્રંથો લાલિષ્યમાં આવશ્યક બનનારું તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયનાં પાઠ્ય-પુસ્તકોની રચનામાં ફેટલાં ઉપયોગી થઈ પડે એ તો સદૃશ સમજી શકાય એવું છે.

અનનું સાચું સંસ્કારધન

અહીં તો રચણસંક્રાયને કારણે આ એક જ તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક ગ્રંથનું સૂચન કર્યું છે પરંતુ આવા તો ફેટલાં જ ગ્રંથો યોગ્ય પ્રકાશના અભાવે અણુકતા રહ્યા છે. એ સૌની પ્રાપ્તિ અને તેમનું ઉચિત મૂલ્યાંકન થવાની આજે ખૂબ જરૂર છે.

આંજો આપણું સાહિત્ય તમે તેટલું વિશાળકાય, વૈવિધ્યપૂર્ણ કે સમૃદ્ધ થતું જવું હોવા છતાં ય તેનાં જે અંગો હજી વિકાસની અપૂર્ણ રિયતમાં છે તે અંગેની પરિપુષ્ટિ અર્થે પુરોગામી ગ્રંથો અને ગ્રંથકારો વિશે જે પ્રસિદ્ધ સામગ્રી હજી અલંકારમાં રહી છે તેના સંશોધનનો વધારો

વેગપૂર્ણ પ્રયત્નો યવાની ખાસ જરૂર છે. અંગ્રેજી સાહિત્યની સીધી અસર વિનાનાં અને તેના સંપર્કના પરિણામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં લુલા લુલા વિષયોને સ્પર્શતાં એ મૂલ્યવાન પ્રતિકો આપણી પ્રજાનું સંસ્કારકર્મ છે; અને આપણું સાહિત્ય અને તેટલું સમૃદ્ધ થાય કે ઉત્તરિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી પશુ આપણે આપણા એ સાહિત્યપૂર્વજોને ભૂલી શકીએ નહિ.

આ લેખમાં તો પચાસસાઠ વર્ષો પૂર્વેના ગાળાના અને તેની આજુ-બાજુના જે અંશે ગણનાપાત્ર હોવા છતાં ય અત્યારે અજ્ઞાત બન્યા છે તેમાંના જે કોઈ મારા જોવામાં આવ્યા તેમાંના ઘોડાનો જ ઉલ્લેખ થઈ શક્યો છે, પરંતુ આવા કેટલાય અંશે આપણને દૃષ્ટ અજ્ઞાત છે. સાહિત્ય-પરિષદે, ભારતીય વિદ્યાભવને, ગુજરાત વિદ્યાસભાએ, ફોર્મસ સભાએ તથા વડોદરા સરકારની ભાષાંતરણખાતે સદ્કાર્ય દ્વારા આવા અંશે પ્રાપ્ત કરવાની અને તેમનું વિધવવાર એક લુલું જ આકરઅર્થ-પુસ્તકાલય Reference Library સ્થાપી જેમ પાશ્ચાત્ય કે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરોમાંના દસ્તલિખિત ભંડારોની વ્યવસ્થિત સૂચીઓ બહાર પાડવામાં આવે છે તેમ આવા એક કાળે સુસજ્જ હોવા છતાં અત્યારે અપ્રાપ્ય બનેલા અંશોની સૂચી પ્રસિદ્ધ કરવાની ખાસ જરૂર છે જેથી ગુજરાતી જનતા પોતાના સાહિત્યિક ભૂતકાળને સવિશેષ અસ્મિતાના ભાન સાથે નીરખી શકે. અને આજે જ્યારે આપણે માતૃભાષાના ગાંધ્યમંત્રણ ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય સ્થાપનાનાં સ્વપ્નને સાચાં બતાવવાની તૈયારીઓ આરંભી છે ત્યારે આપણને જોઈતા નવા અંશોના રચનાકાર્યમાં આ સાહિત્યસંપત્તિ ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે.

આ લેખના વિષયની દિશામાં જે કોઈ બીજું નોંધપાત્ર કાર્ય અત્યાર સુધીમાં કરવામાં આવ્યું છે અને જે કાર્ય આજે પણ ચાલુ રહ્યું છે તેને આણું આંકવાનો આ પ્રયાત્ર નથી, પરંતુ તે કાર્યના વેગને વધારવા માટેના પ્રયત્નોની દિશામાં આ લેખ એક નવ્ર સૂચન માત્ર છે.*

* આ લેખની અંતિમસમીક્ષા આટલું વડોદરામાં અને કુપ્રાપ્ય મંથોને સુપ્રાપ્ય બનાવનાર જાઈ રમણિક શ્રીયતરાય દેસાઈનો જવાબી છે.

સાહિત્યસંમેલન

પ્રિય મિત્ર રમેશ

ૐ હ નિયિ જોપી ચે ન વાંચે, એ ન્યાયે મર્ધ ઘટનાને સંભારનારા બહુ થોડા હોય છે, ખરું ને! પણ તેં મારી પાસેથી આ પ્રસંગે પત્ર પ્રમાણવાનું વચન લીધું છે ને મેં દીધું છે તેથી, તેમ જ સ્મૃતિની આજ્ઞા-માં ચળાતાં પણ જે જે વિશ્વતિમત્ત સત્ત છે તે તો જીવવાનું જ છે ને એનું જતન કરીને આપણે પણ એને જાળવવાનું છે, એવી કેંઈ ભાવનાથી આજે આ પત્ર તને લખું છું.

પણ ભાઈ! રાજકોટખાતે બરાચેલા સોળમી 'સાહિત્યપરિષદના આ સંમેલન વિશે કશું પણ કહેતાં પહેલાં, એટલું તને, અવશ્ય કહી દઉં કે હું મંત્રીનો લેખાસ પહેરીને આ પત્ર તને લખતો નથી. તેથી જ તો ઈચ્છું છું કે આ પત્રમાં અહંતા કે સ્વાર્થસાધુતાની ગંધ તને સગીરે ન આવે તો કેવું! પછી તો જેવી તારી અંતઃપ્રતીતિ!

આ સંમેલનની સફળતાનો યશ ઘણે ભાગે તો ધર્મેન્દ્રસિંહજી કોલેજના ભાવનાશીલ કાર્યદક્ષ પ્રિન્સિપાલ ને આ સંમેલનના સ્વાગતપ્રમુખ ડૉ. યાચિકને ધટે છે, એમ કહું તો સાનમાં સમજી જશે ને? અલબત્ત રાજકોટના કાકોરસાહેબ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસિંહજીની સંપૂર્ણ સહાયતા અને કચ્છ-કાઠિયાવાડનાં રાજ્યોના ઉદાર ને સંગીન સહકાર વગર આ સંમેલન અશક્ય જ બન્યું હોત. પણ ભાઈ, એ તો છે જ એવું ને! ગોવર્ધનપર્વતને જેમ સૌ ગોપળાલોએ આગળીટોકા આધે દતો, તેમ નાનાથી માંડી મોટા સુધી સૌની મદદ આવાં સંમેલનોમાં અનિવાર્ય બને છે. પણ યોજકસ્ત્ર દુર્લભ એવા સુંદર યોજક બનીને આ પર્વત હાંચકયો દતો તો ડૉ. યાચિક, એમ હું તને કહું, તો તું મિથ્યારત્નિ નહીં ગણે, એમ માનું છું.

નહોતર બલા, તું જ વિચારને, અખિલ ગુજરાત ને કચ્છકાઠિયાવાડને આવરી લેવું આવડું મોટું સંમેલન માંડ પૂરા જે માસમાં સર્વાંગી સફળતાથી ચોખ્ખું કર્યાં પ. સાંભળ્યું છે. પરિપક્વતા જંધારણમાં પણ છ માસની મહેતલ નક્કી કરી છે, કેમ કે પૂરતો લાંબો ગાળો ન હોય તો આવાં સંમેલનોમાં ‘આધીન પાથરતાં વહાણું વાય’ એવું ચર્ધ જવાને પૂરો સંભવ છે. અરે, આ સંમેલનની જાહેરાત કરતી પહેલી પત્રિકા જ છેક ૨૧-૮-૪૬-ને રિવસે તો પ્રગટ થઈ; ને માંડ પૂરા જે માસમાં તો જાણે એક રૌનકદાર ઇંદનગરી જાગી ન ચઈગઈ હોય એવો દેખાવ થયો... ‘ખાકી રાત થોડી ને વેશ જાત્રા’ જેવું તો હતું જ. માંડ જે માસની મુદતમાં સૌને ક્યાંથી પહોંચી શકાય? એથી તેમ જ જાણુ વિભ જો રાખવાથી સંમેલનનો કામંકમ અટપટો ને અતિવિરત્ન જની જશે એ ખીકથી, માત્ર ત્રણ વિભાગ આ સંમેલનમાં રાખવામાં આવ્યા. પણ એમાં જે અમારે તો, ચોખ્ખીઈ કેતું હશે પ્રભુ જાણે, પહેલે જ પગલે મુશ્કેલી આવી. મેધાણીમાઈને સાહિત્ય-વિભાગના અધ્યક્ષ નીમ્યા, પણ એમણે નાદુરસ્ત તથિયતને લીધે એને અસ્વીકાર કર્યો. એ જાણી અમારા તો હોશકોશ ભીડી ગયા. હવે? પણ પછી તો એ મીઠા માણસ સૌના રનેહથી લીંબયા, આ સંમેલનમાં પધાર્યા ને અમે કરેલી વરણી રવીકારી અમને કૃતકૃત્ય કર્યા. વળી, મુદ્રણાલયની મુસી-ખતને લીધે તો ડો. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ને શ્રી. એન સી. મહેતાનાં વ્યાખ્યાન આ સંમેલનમાં મુદ્રિતરરૂપે રજૂ થઈ ન શક્યાં. આવી આવી નાની મોટી ત્રુટીઓ કાપને સંખ્યાબંધ દેખાઈ હોય તો તેની ના નહોં. પણ આવા કઠણ કાળમાં અધૂરાં ગોરસને નભાવ્યા વગર ખીજે શો આરા? રમેશ! આ સંમેલનમાં હાજર રહેલી નામાંકિત વ્યક્તિઓ ને સુક્ષરો કવિઓનો યા સંદેશ મોકલનારાઓનો સાથે છું સરવાળો કરે તો જૂદા-ગુજરાતમાંથી લાગ્યે જ કેઈ જાકી રહે, જેમણે એક યા ખીજી રીતે આ સંમેલનમાં પોતાનો સ્વ ન પુરાવ્યો હોય. સૌથી મોટી વાત તો એ હતી કે અહીં આવેલા સાહિત્યકારોની જળરી મોટી જમાત સંતૃપ્ત અને પ્રસન્ન હતી. અત્યારસુધી ધણાંયે સાહિત્યસંમેલનો લરાવા ને લરાશે; પણ આતિથ્યથી માંડી કામંકમના-વિવિધ રુપીનાં એનાં જંગોમાં સંમેલનનો ચંદ્ર સોળે કળાએ તો આ સંમેલનમાં જ ખીલ્યો એમ ધણાંનું માનવું હતું.

અને રમેશ ! તને અમને સૌને ધારતી હતી, તેવું કંઈ બન્યું નહોં. શરૂઆતમાં આ સંમેલનના પ્રમુખપદે ચર્ચેલી શ્રી રામનારાયણ પાઠકની વરણી સામે યે જોતે, કેવો તો વિરોધવટોળ ઊભો થયો હતો ? પણ કરા બ ઝંઝાવાત કે હલકાપાત, વગર આ વિદ્વાનના પ્રમુખપદે સંમેલનનું કામકાજ બહુ આસાનીથી પતી ગયું. એટલું જ નહોં પણ આવા સમયે વિદ્વાન ચિંતક અને વિવેચકને પ્રમુખપદે સ્થાપીને પરિપક્વની ઉચ્ચ જાવના વિશેષ બક્ષવતી ને ફલવતી બની. એમનું વ્યાખ્યાન એક જ મુદ્દાને દોડતા ચરતી જેમ વીધે છે; એમાં કશી લાંબી લપછપ નથી, ઇતર આડંબર નથી, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રવાહોની અગાઉ જેવી પુનરપિ પુનઃ આલોચના નથી. કાવ્ય અને સત્યના એક જ મુદ્દાને તાકીને તાર્કિક સૈદ્ધાંતિક રીતે, વિવેચકની, ચિંતકની, પંડિતની, વિવેચકીય છવનદ્રષ્ટાની અદાથી સુસક્ષ્મ સુંદર આલોચના એમાં કરવામાં આવી છે. એમની દલીલો પરિપૂર્ણ પ્રતીતિજનકતાથી કપીટની દારની દાર જેમ સીધેસીધી ચાલી જાય છે. અય દોસ્ત ! આવા એક માત્ર વિદ્વાતમ વ્યાખ્યાતાને યે જો સાહિત્યપરિષદ મેળવી શકતી હોય તો “અઘ મે સફલ” જન્મ, અઘ મે સફલાઃ ક્રિયાઃ” એમ પરિપદ ન કહી શકે ? એ જ પ્રમાણે બીજા પ્રમુખો તથા વિભાગાધ્યક્ષોનાં વ્યાખ્યાનો કે બાપણો વિશિષ્ટ ને મદતનાં હતાં. આવાં લાપણોમાં ઔપચારિકતા વત્તેઓછે અંશે દેખાય, સળંગમૂલતા પણ એછી દેખાય, છતાં એમાંના મદતના મુદ્દાઓ આપણે રખે વીસરીએ. સાહિત્યનો ઊંચો માનદંડ રજૂ કરવું, એ રીતે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને માપવા મથવું, “ટાંગારને લલે નહોં પણ જોવધન-રામને તો ગુજરાતને ટીખે માંશું છું” એ લાવનાનો ઉદ્દેશ કરવું શ્રી. મેધાણીનું જાપણ કેના દિલ્લમાં રણકાર નહોં મળવી ગયું હોય ?

આ સંમેલનમાં પસાર ચર્ચેલા ઠરાવો પણ નોંધપાત્ર હતા. સાહિત્ય, શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, ભાષા, રાષ્ટ્ર, ગુજરાતની અસ્થિતિ, એ સઘળા મુદ્દાઓને સ્પર્શીને ઠરાવો રજૂ થયા હતા. એની વીગતો તે અખબારો દ્વારા જાણી દશે ધારી અહીં સમારંભના એ અંગ વિશે ન લખું તો ચાલે ને ? તારે મિત્રોની પણ નામાવડિ જોઈ એ છે ખરું ? પણ લાઈ ! એની સળંગ માહી અહીં જોતારું તો તો ગાથા કરતાં પાંચડી મોટી યઈ જાય. અને

જોને ? નિબંધોની સંખ્યા કાંઈ જાનીસૂની હતી ? સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ધર્મ, કળા, ઇતિહાસ, સંશોધન આદિ વિષયોને લગતા સાહ્યો થે વધુ નિબંધો માંડ બે માસના ગાળામાં આ સંમેલનમાં રજૂ થયા હતા એ જોવું તેવું છે ? હા, એમાંથી ત્યાંયા તો માત્ર અગ્રીષાર જ; પણ એ નિબંધોમાંના યથા સંગીન તે સત્વશીલ ગણાય તેવા હતા. આ નામાવસિ આપું છું તે પરથી એટલું તો તમને ચરચ જણાશે કે પરિષદના અહેવાલોમાં દટાવતા આખાપ્રશ્નોની વિષયોને લગતા આ નિબંધો સત્વરે પ્રાંથાકારે રજૂ થાય તો આપણું નિબંધસાહિત્ય અનેકગણું સમૃદ્ધ બન્યા વગર રહે નહીં.—લલિત-વાક્યમયનું લાહિત્ય (લલિતજી), પ્રેમાનંદ એક, બે, ત્રણ (કે. કા. શાસ્ત્રી), નાનાલાલ-સુન્દર, ભગ્ય અને અતીન્દ્રિય (ચ. શં. પટેલ), નૂતન ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે (દ. વિજાકર), મેતા નરસિંદની ચિદ્ધી (મં. ર. મજમુદાર), અર્વાચીન ભારતની ભગ્ય ત્રિમુર્તિ (શં. સો. કાકર), લેખનકળાની પ્રાચીનતાના પુરાવા (ભ. ભા. મહેતા), રસમીમાંસા (જ. જો. પંડ્યા), બ્રહ્મપ્રજ્વળતાં સ્વજનો (ભા. કાકરી), ભારતીય જ્યોતિર્મંચિતશાસ્ત્ર (શા. શિ. ત્રિવેદી), ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ અને હિંદી રાષ્ટ્રીયતા (દ. મુ. ગાગતાની), કાઠિયાવાડ-ઇતિહાસસંશોધનનું ક્ષેત્ર (ક. ન. જોષી), કાફૂંડ-લોકકલ્પનાનું પક્ષી (જો. જ. સાંડેસરા), શુભ અને જગતનું મૂળ (મા. ખી. મચ્છર), ગુજરાતીમાં અતુરચર અને અનુનાસિક (દ. રં. માંકડ), કાઠિયાવાડનું પુરાતત્ત્વ (જ. કા. શાસ્ત્રી), ગુજરાતના અદ્યપદ્ધિકો (ક. જ. દવે), ભારતના પ્રાચીન સિક્કાઓ (ભા. ભા. માંકડ), ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉત્કૃષ્ટ લેખોનું સ્થાન (દ. શાસ્ત્રી), વિશ્વમાં વિદ્યુતનું સ્થાન (મ. કુશરભાઈ), યુરેનિયમ (મ. યુ. નાયક), ગુજરાતી ભાષાના રૂઢિપ્રયોગો (ત્રિ. મો. વ્યાસ) વગેરે અનેક નિબંધો મહત્વના હતા. ઉપરાંત 'મૃત મરીરનો અન્તિમ સંસ્કારવિધિ' નામે વિષય પર ૫૦ જેટલા છનામી નિબંધ હતા. તે તો જુદા.

પત્રો આ વચ્ચે ભાગ મુકા ટોપરા જેવાં લાગે તો નભાવી લેજો. પત્રની શરૂઆત તો ગમે તેમ હોય તો ય સૌને ગમે જ. એટલે દવે તારા રસ મંદ ન પાડે માટે, બને બાલુ કીમ ચોપડેલી વિસ્ફોટની જેમ તને

ઈનામો જાહેર થયાં ! અને દીવે દીવો પ્રગટે તેમ, ગોડસનાં નામનાર મહારાજ સાહેબ ને મહારાણી સાહેબ તરફથી તેમજ રાજકોટનાં સશ્વી સાહેબ તરફથી આ કાર્યક્રમથી પ્રસન્ન બનીને રૂપીઆ બે હજારનાં અને, રૂપીઆ પાંચસોના ઈનામો જાહેર થયાં.

આ ઉપરાંત, લોકનાથ સંઘ તરફથી શ્રી. જયવંત ઠાકરે આ સં-મેલનના આશ્રયે ‘ અસ્સાબેલી ’ ને “ દંસી ” પથ્ય લખવી બતાવ્યાં હતાં. મૃત્તિકાટિકતું દિગ્દર્શન પથ્ય કુશળતાથી રજૂ કરનાર આ સુવાન કલાકાર જ હતો.

આ સંમેલનમાં શ્રી. શયદા, શ્રી. બેઠાર, શ્રી. અમીનઆઝાદ વગેરે સુરસીમ જાણજો પથ્ય આપ્યા હતા ને પાદપૂર્તિઓનો કાર્યક્રમ પથ્ય ચોજવા-માં આવ્યો હતો.

આ બધું જોતાં તને નથી લાગતું, રમેશ ! કે જારે મોટો કામગરો બનીને તું આ સંમેલનમાં ન આવ્યો તેથી તે જીવનનો ધન્ય પ્રસંગ જતો કયો ?

આલ ત્યારે, આ પત્રનો પ્રિયુત્તર જરૂર લખજો. અને, અમારા આ યાદગાર સમારંભમાં તને પરોક્ષ રીતે તો હાજર રાખવાના મારા આ નેક-દિલ પદનથી સન્તોષ માની, ત્યાં ન આવ્યાનો અફસોસ ના કરતો.

ઉપેન્દ્ર પંડ્યાનાં વંદેમાતરમ્.

તેરમી પ્રાચ્ય—

વિદ્યાપરિષદ

નૂ. ગાપુર વિશ્વવિદ્યાલયના નિમન્ત્રણથી પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદનું તેરમું અધિવેશન એ શહેરમાં ઓક્ટોબર ૧૯૪૬ની તા. ૧૯-૨૦-૨૧ના દિવસોમાં ભરાયું હતું; ભાવનગર રાજ્યના આશ્રયથી સામલદાસ કોલેજ તરફથી ત્યાં જવાનું સદ્ભાગ્ય આ લેખકને પ્રાપ્ત થયું હતું. તા. ૧૯મીની સવારે પ્રમુખશ્રી મદામહોપાધ્યાય પાં. વા. કાણેને તથા પ્રતિનિધિઓને સત્કારવા નામપુર યુનિવર્સિટીના કુલનાયક ડૉ. પુરાણિકની યોજના મુજબ સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ તથા સ્વયંસેવકદળ દ્વારે હતાં.

મધ્યપ્રાંતમાં આ અધિવેશન પહેલી જ વખત ભરાયું હોવાથી, સર્વેને અપૂર્વ ઉત્સાહ હતો. વ્યવસ્થાશક્તિ અને કાર્યદક્ષતા કેટકેટલું સાધી શકે છે તેના ઉત્તમ નમૂનારૂપ તેમની કાર્યપદ્ધતિ હતી. પ્રતિનિધિઓને પોતાને ઉતારે પહોંચતાં જ, જૂના અને નવા નામપુર વિશેનું અંગ્રેજી પુસ્તક, પ્રતિનિધિઓઃમિત્રો, પરિષદનો કાર્યક્રમ, પરિષદ માટેના નિર્માણની સારરૂપ મુદ્રિત નકલ, રંજનાદિ કાર્યક્રમ વખતે પાસે રાખવાની નિમન્ત્રણપત્રિકાઓ આ બધું સુપરત કરવામાં આવ્યું હતું. બપોરે, શિલાલેખો-તામ્રપત્રો-સિક્કાઓ-પોથીઓ-ચિત્રો દ્વારા ઉપયોગી માહિતી મળી શકે તે સારુ પરિષદના દિવસો માટે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું.

પરિષદના પ્રારંભદિન તા. ૧૯મી રાત્રિવારે, ધ્યનિવધેક યંત્રવાળા મુશાબિત શમિયાણામાં પ્રતિનિધિઓ, આશ્રયદાતાઓ અને નિમન્ત્રિત

અતિથિઓ સુરિયન યથા પછી પ્રમુખશ્રીને સરવસરપે શમિલાશ્યામાં લાવી સન્માનિત કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રો. સોમલવારે તે પ્રસંગ માટે જ સંસ્કૃતમાં રચેલ 'શારદાસ્તવન' કુમારિકાઓએ જેવી સુંદર રાગરાગણીમાં ગાયું હતું કે "યત્સત્યં વિરનેડપિ ગીતસમયે ગચ્છામિ શુભશ્રિઃ —" Still vibrates in the memory —" તે સાક્ષાત્ અનુભવ થયો. પરિષદને સફળતા હાંસીતા સદેશાઓના વાચન પછી સ્થાનિક મંત્રી પ્રો. આગા હૈદરે તેમની મીઠી કજાનમાં તે પ્રસંગનો યથા-રિયત ખ્યાલ આપતું સ્વતઃરચિત સ્વાગતકાવ્ય જ્યારે લલકાર્યું ત્યારે તે લાપાતા નિત્યપરિચ્છ રહિત સભ્યો પણ તેમના વક્તવ્યનો સાર કંઈક અંશે ગ્રહણ કરી શક્યા અને કવિતા ગેય નથી પણ પાશ્વ છેલ્લે સિદ્ધાન્ત આપોઆપ ફસિત થયો. પ્રસંગોચિત ભાવવાદી કાવ્ય કેટલું સજાતે આકર્ષક અને છે તેનો ખ્યાલ તો આ ઉપરથી આવરી કે પ્રમુખશ્રીને પરિષદના ઉપસંહાર વખતે આ કાવ્યની લાપાન્તર સાથે એક એક મુદ્રિત નકલ પ્રતિનિધિઓને મોકલવા પ્રો. આગા હૈદરને વિનયિત કરવી પડેલી.

ત્યારજાજ સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ ડૉ. પુરાણિકે, નાગપુર યુનિ-વર્સિટીના મરાઠી કે હિન્દીને માધ્યમ તરીકે રાખવાના ઠરાવને સુસ્તપણે વજગી રહી, હિન્દીમાં તેમનું સ્વાગત-પ્રવચન કર્યું હતું. તેમણે સ્વાગત સાથે કાન્નિદાસ અને નાગાણુ'નને ગ્રેષ્ઠ આપનાર મધ્ય પ્રાન્તના ઇતિહાસનો, પ્રાચ્યલાપાના અભ્યાસના કાયદાના ઉકેલનો, આવી પરિષદની ઉપયોગિતાનો, અને માધ્યમ તરીકે પ્રાંતીય ભાષાઓની અગત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો. મુખ્ય પ્રધાન પંડિત રવિશંકર શુક્લને અચ્ચાનક દિલ્લી જવાનું જનવાચી તેમને બહોળે પરિષદનું ઉદ્ઘાટન કરતાં પંડિત દ્વારકાનાથ મિશ્રે સંસ્કૃતિના વિકાસમાં મધ્ય પ્રાન્તે આપેલ ફાળાનો નિદેશ કરી કેટલાંક ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં હતાં. પ્રમુખશ્રીના માટેની દરખાસ્ત અને અનુમોદન પછી પ્રમુખ મદામહોપાધ્યાય કાણેએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અભ્યાસીઓને ઉપ-યોગી માહિતી આપતું, કરાયેલું-કરાવું-કરવાનું કાંઈ સૂચવતું, અંગ્રેજીમાં લખેલું, જીવીસ પાનામાં મુદ્રિત થયેલું તેમનું વ્યાખ્યાન વાંચ્યું હતું. સર્વ દેશ અને દિશામાંથી પ્રાચ્ય ભાષાઓ તથા સાહિત્યના અભ્યાસ માટે

ઉપયોગી વાર્ષિક સુચીપત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાનું, હેલા દાયકાઓમાં સંશોધન-
ને આધારે મજેસ માહિતીને લક્ષમાં રાખી એક નવો સંસ્કૃત શબ્દકોષ
તૈયાર કરવાનું, જૂનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની પ્રતો મેળવવાનું, પશ્ચિમના
વિદ્વાનોની કૃતિઓનું નિરસન કરવાનું, હિન્દની જુદી જુદી સંસ્થાઓએ
પોતાની ઇતિહાસલેખનની શક્તિઓ વ્યક્તિગત પ્રયાસમાં નિજૂળ વેદી
નાખવાનું બંધ કરી, એકત્રિત થઈ, હિન્દનો અને હિન્દી સંસ્કૃતિ તથા
સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાનું કામ સહકારથી હાથ પરથ રવાનું, પૂનાની
મહાભારતની આવૃત્તિને મદદ કરવાનું, સભાની શોધ એ જ ધ્યેય રાખવાનું-
આ બધું તેમના આયજીના નિષ્કર્ષરૂપ છે. અત્યારના યુગજો પ્રાચ્ય-
વિદ્યાઓ જેવા વિષયના અભ્યાસ માટે કેવી રીતે વિધાતક છે તે દર્શાવી
આપણી સંસ્કૃતિનું રક્ષણ સમજવા તથા સાચવવાનું યોગ્ય માનદર્શન
તેમણે કરાવ્યું હતું.

તેમણે ગણાવેલ આધુનિક સુચિપત્રમાં પ્રાચ્યભાષાવિશારદોની
દીપમાં મુખ્યકર્મી વસતા એકાદ બે અપવાદ સિવાય કોઈ પણ ગુજરાતીનું
નામ નથી તે સંપેદ નોંધ લેવા જેવું છે. ગુજરાત શું વિદ્યા-વિદ્યાલું છે
કે ગુજરાતની વૈશ્ય વૃત્તિ સાચા અભ્યાસને આધક છે ? વળી, અહીં
વિદ્વાન અધ્યાપકોને જ્યારે અન્ય સંસ્થાઓને પોતાના પુસ્તકો ખરીદવા
આવા પ્રસંગે કાગલુદી કરતા જોયા ત્યારે “ જનાશ્રિતા ન શોમન્તે પશ્વિતા
ચન્નિતા લતા ” એ ઉક્તિમાં રહેલ તથ્યાંશ સમજાયો. અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોના
અવસાનની શોક-નોંધ અને તેમને મારે મૂક પ્રાર્થના પછી ‘વન્દેમાતરમ્’ના ગીત
સાથે જ્યારે કાર્યક્રમ સમાપ્ત થયો. સાંજે At home વખતે બંધાને મળૂંવા
દળદાનો લાલ થયો. રાત્રે ત્રણ વાગે વિદ્વાનોના મનોરંજનના કાર્યક્રમમાં
‘માલવિકાગ્નિમિત્રના’ બે અંકો લજવામાં હતા અને નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય
વગેરે પણ હતાં. સૂર્ય અને ચન્દ્રવિકાસી કમળનો સૂર અને ચન્દ્ર સાથે
સંબંધ, રત્નિ-ચન્દ્ર-તારકગણનું પરસ્પર સોહારસ મિલન જ્યારે નૃત્ય દ્વારા
દર્શાવવામાં આવ્યું ત્યારે હલા કેટલું સાધી શકે છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો.

તા. ૨૦મીની સવારે અને જ્યારે સાયન્સ કોલેજના જુદા જુદા ઓરડા-
ઓમાં વિદ્યાર્થીય અધ્યક્ષોનાં બ્યાખ્યાનો, એક પછી એક અર્ધ કલાક સુધી ચોત-

પોતાના વિભાગમાં વાંચવાનો અને નિર્દિષ્ટ સમય દરમિયાન દુરારથી કામ ઉઠેલી શકાય તે માટે નિબંધવાચનનો કાર્યક્રમ એક સાથે ગોઠવવામાં આવ્યો હતો.

વિભાગો, એ દરેકમાંનાં નિબંધોની સંખ્યા સહિત આ પ્રમાણે હતા: Vedic (nine essays); Iranian (12); Islamic (2); Arabio and Persian (2); Classical Sanskrit (32); Philosophy and Religion (15); Pali & Buddhism (8); Prakrit & Jainism (13); History (16); Archaeology (10); Philology and Linguistics (4); Technical Sciences (4); Dravidian Languages and Culture (8); Hindi (4); Marathi (13); Urdu (2), આ પરિષદ મધ્ય પ્રાંતમાં હોવાથી, ગુજરાતી વિભાગ સમવાતું ઉચિત નહિ મનાયું હોય. પ્રમુખશ્રી દાણે તમા પરિષદમાં અગ્રણ્ય તરીકે તરી આવતા હો. બેદનેસકર વિભાગીય અધ્યક્ષોનાં વ્યાખ્યાનો વખતે એક પછી એક ઓરડામાં અર્ધો કલાક દાંજરી આપતા હતા.

વિભાગવાર નિબંધવાચનની આ પદ્ધતિ એવી છે કે પ્રતિનિધિઓને એક જ વિભાગનો લાભ મળે અને ખીજા વિભાગોની ઉપેક્ષા કરવી પડે. કાર્યની સરલતા માટે આમ કરવું પડતું હશે એ ખરું પણ પરિષદનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સરતો નથી એ વિચારવા જેવું છે. વળી વિભાગીય અધ્યક્ષોનાં વ્યાખ્યાનોમાં દાંજરી આપવા કે અન્ય નિમિત્તે પ્રતિનિધિઓની અનિયંત્રિત આવજા નિબંધવાચનમાં વિલેપ પાડે છે. અલગત, દાંજર રહેલાઓમાંથી મોટા ભાગે પોતાના નિબંધો વાંચ્યા હતા. નિબંધવાચન એક રીતે શુષ્ક જેવું હતું તો પણ કેટલાક વિદ્વદ્વર્યો, પરિષદ માટેની ચોક્કસ મુદત દરમિયાન પોતાના નિબંધો પહોંચતા નહિ કરાયેલ હોવાથી, જ્યારે પોતાને માટે તક મેળવવા તત્પ્રસતા હતા ત્યારે તે દરમિયાન ઉપજાવે તેવું તો હતું જ. વૈદિક વિભાગના પ્રમુખ પ્રો. એચ. ડી. વેન્કયકરનું વ્યાખ્યાન અબ્યાસીને શોભે તેવું અને વિચારપ્રેરક હતું. ભક્તિમાર્ગનું મૂળ વેદમાં છે અને સાચી પ્રાર્થના ઋગ્વેદનાં વચુચુકતો કરતાં ઈન્દ્રમૂકતોમાં અધિક અંશે સમાયેલી છે એમ જ્યારે તે પ્રતિપાદન કરતા હતા ત્યારે તેમની સાથે સંમત નહિ થનારાઓને પણ તેમના અબ્યાસ માટે માન જીવજતું હતું. પ્રાકૃત અને જૈન વિભાગના

પ્રમુખશ્રી મુનિ^૧ જિજ્ઞવિજ્ઞમજ્ઞ હાજરી નહિ આપી શકે તેમ; હોવાથી ડૉ. બનારસીદાસે પ્રમુખપદમાં સ્વીકાયું હતું. આગળ બાપાનું જ્ઞાન હોય તો પંડિતોનું સ્થાન અનોખું જ હોય. એક વિજ્ઞાનમાં જૂની પદ્ધતિના પંડિતોની પરિપક્વ હતી. કેટલી સૂક્ષ્મતાથી વસ્તુની છણાવટ થઈ શકે છે તેનું જ્ઞાન પંડિતોની ચર્ચા આપતી હતી. બપોરે લોકપ્રિય પ્રેમીજીને ઠાઠા કાલેલકરના પ્રમુખપણા નીચે અન્ય અર્થે કરવાનો વિશિષ્ટ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો. સાંજે ડૉ. કન્હન રાજને અન્યાર્થે રિધિનો એક રવતન્ત્ર સમારંભ યોજાયો હતો.

આ બીજો દિવસે રાત્રે તવ વાગ્યે ભાસકૃત 'લક્ષ્મણસાસવદ્દત્તમ' ભજવાયું હતું. આટલી સજ્જતાથી સંસ્કૃત નાટક ભજવાયેલું જોયું કે સાંભળ્યું નથી; કસા તેની અવધિએ પહોંચી હતી તેમ કહીએ તો ચાહે. ખિતભાપી પ્રમુખશ્રીએ મુકાકડે તેની પ્રશંસા કરી તે સ્થાને હતી. ચેટ્ટી અને વાસવદત્તાની ભૂમિકામાં હોતરનાર કુમારિકાઓને અનેક અભિનન્દનો મળ્યાં હતાં અને વાસવદત્તાના "માલો માલં નુદતિ સિવવાદુ રાગવન્ધઃ સ વય 'ની પ્રતિતિ કરાવતા અભિનયને આસનાટકચક્રતા અભ્યાસી ડૉ. લક્ષ્મણસ્વરૂપે ચન્દ્રક આપ્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. અહીં એટલું કહેવું જોઈએ કે 'લક્ષ્મણસાસવદ્દત્તમ' એમ દશરુપકમાં કહેલ છે. આ રસનિષ્પત્તિ માટે કે સામાજિકોની સુપ્રસ લાગણીના ઉદ્દ્યોધન માટે નાટકમાં સંગીતની અનિવાર્ય જરૂર છે એવી પ્રતીતિ પ્રો. સોમલકરે પોતે સંસ્કૃતમાં રચેલ રાગરાગણીવાળા ગીતો નાટકમાં શ્રુતી કરાવી હતી.

તા. ૨૧ મીએ બપોરે સમાપ્તિ વખતે પ્રમુખશ્રીએ ઔચિત્યપુરઃસર ઉપમંદાર કર્યો અને કાર્યવાહી સમિતિએ કરેલ ઠરાવો વાંચી સંભળાવ્યા પિત્તિનિધિએને માત્ર ઠરાવો સાંભળવાનું છે તે આ લોકશાસનના જમાનામાં વિચિત્ર જેવું લાગે છે. નિમાયેલ બંધારણસમિતિએ કેટલાક ફેરફાર કર્યા છે એવું મોક્ષમ કહી અને પરિષદની કાર્યવાહી સમિતિએ તેને મંજૂર રાખ્યા છે એટલું જાહેર કરી પ્રમુખશ્રીએ સંતોષ અનુભવ્યો. બંધારણના ઘડતરમાં, ઘડતરની ચર્ચામાં પ્રતિનિધિઓની સમતિ હોવી જોઈએ અને ઠરાવો પણ ચર્ચાને અંતે પસાર થયેલ ગણાવા જોઈએ એવું કરાય તો સારું એમ મોટાભાગના પ્રતિનિધિઓની માન્યતા હતી. પરિષદનું ચૌદમું

અધિવેશન પોતાને આગણે નોતરવા માટે કરાંચી સંકુત 'એસોસિએશનની' ઈચ્છા હતી. આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પ્રો. ડોલરરાય માંકડના પ્રયાસ અને ઉત્સાહથી પોતાના કાર્યને વેગ આપી રહેલ કરાંચી એસોસિએશન પરિષદને 'નિમન્ત્રણ આપી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય એ મગર થવા જેવું છે. પરંતુ, યોદ્ધા' અધિવેશન દરબંગાનરેશના નિમન્ત્રણથી વૃદ્ધાવના ઓટોબસમાં કે એ વર્ષે સાર પછી દરબંગામાં રખાયોનું પ્રયુષ્કાંતિએ જાહેર કર્યું હતું.

તા. ૨૨ મીએ સવારે રામટેક (રામગિરિ) ઉપર જવા માટે પ્રતિનિધિઓને મોટરબસમાં જવાની ગોઠવણ હતી. કાસિદાસને મેધદૂત લખવાની પ્રેરણા આપનાર, 'જનકતાનયાસ્નાનપુણ્યોદ્ધ' વાળા આ રામગિરિનું દર્શન આહ્વાદક અને રમ્ય છે. ટેકની નીચે ગામના લોકોએ અદ્વાથી પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગત કર્યું હતું. રામટેક ઉપર ચડતાં, ફળદ્રુપથી લથી રહેલ વનરપતિઓનું નિરીક્ષણ કરતાં પ્રતિનિધિઓને પરસ્પર છૂટથી મળવા તથા વાતચીતની અને અતેકવિધ ચર્ચાઓની અલભ્ય તક મળી હતી. આવી અવિધિસરની ચર્ચાઓમાંથી ધણું જાણવાનું મળે છે. રસ્તામાં જ્યારે રામસાગર નામે ઓળખાતું સરોવર જોયું ત્યારે બાણુની 'કાદમ્બરી' માં અચ્છોદનું વર્ણન કદપના નથી એમ લાગ્યું. આવી જગ્યાએ અમારા બેચોરના જમણુની જે સમવક હતી તે વિસ્મયકારક હતી અને જંગલમાં મંગલ કરતાં કેટલો શ્રમ લેવો પડ્યો હશે તેનો સદજ ખ્યાલ ત્યારે ખાળ્યો. અમારી 'બસ'માં પ્રયુષ્કાંતિ, ડૉ. લક્ષ્મણુરવર (જે પરિવહ પછી પાંચમે દિવસે લાહોરમાં દેવલાક પામ્યા.), પ્રો. ચેટરજી વગેરે હતા; અયાનક અમારી બસ અટકી પડી અને બીજી બસો ચાલી ગયેલ હોવાથી અમે રસ્તે જ પડી રહેશું કે શું એમ લાગ્યું. મુસાફરીમાં આવું અણુધાનું ન અને તો તેમાં આનંદ શો ? સદ્ભાગ્યે બીજો ગ્રામ્ય યાત્ર શક્યો અને અમે વખતસર ટ્રેનમાં પહોંચી શક્યા.

આવી પરિષદો અભ્યાસીઓને પ્રેરણા આપનાર છે. તેથી સ્વ. પ્રો. અયસવાલની જેમ માલનો શ્લોક આપણને પણ યાદ આવે છે કે—

દરલ્યસં સંપ્રતિ દેહુરેધ્યતઃ શુભસ્ય પૂર્વાંચરિતૈ કૃતઃ શુભૈઃ ।
શરીરભાર્જા મધ્વોવદશનં વ્યવતિક્કાલમિત્યેડાપિ યોગ્યમાત્ ॥

નિઠ્ઠ

ઐ પરિષદ-પ્રકાશનો

(૧) ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પંદરમા સંમેલનનો (વડોદરા, ૧૯૪૩) "અદેવાલ અને આખ્યાનો" (ભારતીય વિદ્યાભવન મુંબઈ; ડા. રા. (૨) ગુજ. સા. પરિ.નાં સંમેલનો અને રાજકોટ, સંભારણુ (૧૬મું સા. પરિ. સંમેલન, રાજકોટ; ડા. ૧)

૧ .

આમાંના પહેલા પુસ્તકમાં વડોદરામાં ૧૯૪૩ના ડિસેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં લેડી વિદ્યાગૌરી ૨. નીલકંઠના પ્રમુખપદે ભરાયેલા સાહિત્ય-સંમેલનનો ઐ વિભાગે વૃત્તાન્ત છે; અને ખીજામાં, ૧૯૦૫-૪૪ દરમ્યાનની પરિષદની (પછાથી 'સંમેલનો' કહેવાતી થઈ તેની) સારસંક્ષેપરૂપ માહિતી ઉપરાંત, પરિષદના સોળમા ઉપવેશનને ('અધિવેશન' કે સંમેલનને) અંગે ઐના રાજકોટના કાર્યકરોએ ઓગસ્ટ-ઓક્ટોબર ૧૯૪૬ દરમ્યાન કરેલી પ્રવૃત્તિનો તપસીતવાર અહેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. ઐમાંના પહેલામાંનું વૃત્તાન્ત-લેખન માત્ર વ્યાવહારિક દષ્ટિએ થયું હોઈ, ઐમાં હપીકતોનાં કથન સાદાછથી જ કરાયા છે પણ ખીજામાંનું લખાણ એક ઉદીપમાન સાહિત્ય-કાર પ્રા. ઉપેન્દ્ર છ પંજાની લેખનીનો લાભ પામ્યું હોઈ તે મધારધાન, મધોચિત રીતે (વિશેષ કરી, ઐનાં પૃ. ૭-૧૪) સાહિત્યરંગી અને તેથી

૧. ઐમાં જે 'તાણાવિષયક સ્થિતિ પાછળ મુજબ' હોવાનું પૃ. ૭ મે છાપ્યું છે તે પાનું કે પાનાં અમારી પ્રતમાં નથી.

સાહિત્યની પ્રવૃત્તિના વૃત્તાંતને જાણે તેનું રસિક જન્યું છે. એના બીજા વિભાગમાંનું ગત પરિવર્તન તથા સંમેલનનોના કાર્યનું તારણ પણ કર્તવ્ય-નિષ્ઠાથી થયું છે. એ વિદ્યમાનવ્યક્તિ અભ્યાસીઓની જિજ્ઞાસુ પેદીને માર્ગ-દર્શક બને એક રીતે, તે બીજી રીતે પ્રોત્સાહક બને તેવું છે; કેમ કે, તેમાંથી તેઓ પરિવર્ત દ્વારા થએલો યુજ્જરાતી વાક્યમયવિકાસ જાણી તેમ કેટલું કાર્ય એ દિશામાં થયું છે તે આ પરથી જોઈ, એ જ ક્ષેત્રોના તેઓ નવા ક્ષેત્રપાલ (ત્યાં રચનાયક્ષી ઉચ્ચ પરંપરા-ખાસ કરી, ૧૯૨૪ સુધીની-લક્ષમાં રાખી) બનવાની યોગ્યતા જણવી શકશે. આ વિષયમાં પરિવર્તની પોતાની ફરજ એ છે કે (તેણે પ્રમુખ-વ્યાખ્યાનોએ છપાવ્યાં છે તેમ), સંયોજક પ્રસ્તાવનામાં વાજબી સૂચના કર્યા પ્રમાણે, એ જૂના ૪૦૦થી વધુ નિર્ગમ-માંના જેટલા જુદા જુદા દૃષ્ટિએ અગત્યના હોય તેને મનરથ કરવામાં નિર્મલક વિશ્લેષ દ્વે કરવો નહિ.

આ પ્રાયેક પ્રકાશનની પ્રત પ્રકટ થતાં જ ખાસ કાળજીથી 'માનસી'ને પહોંચાડનાર મંત્રીદ્વયનો ઉપકાર અમારા પર થયો છે.

૨

વડોદરાના સંમેલનયાળા પુસ્તકનું ઉત્તમાં એ રવાનાત્વિક રીતે જ એમાંનાં છમાંનાં (જે તો માત્ર પ્રાસંગિક હોઈ) ચાર વ્યાખ્યાનો છે:

૨. આ સંદર્ભમાં, પ્રા. કાકોરે (પરિ. ૩૭) તથા ૨૧. માનસિક-સાધન (પરિ. ૭મી) લખેલા નમૂનેદાર વૃત્તાન્ત અવરથ માફ કરવા બેઠ્યે.

૩. પ્રસંગોપાત અહીં એક ટીપ મારવી પડે છે. એ વ્યાખ્યાનસંગ્રહને કોષ્ટકે ૧૯૪૮-૪૯ના ખી. એ. નાં વિદ્યાર્થીઓને ગમે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ઓળખી છે; તે પણ, પાસકોર્સના વીગતવાર કરાવાના અવશ્યાસ માટે, આવી વસ્તુવિત્તિનાં સર્વ અંગ સમજનાર કહે છે કે પરિવર્તે યુનિવર્સિટી પાસે કરાવેલું આ કૃત્ય કડક રીતે પાત્ર છે, કેમ કે એ વર્ગને એ બધી ચોપડી બધા અર્થમાં વાંચે પડવાની છે. પૈસાદારોની સંરક્ષાએ પણ પોતાની ચોપડી ખપાવવાની આવી રીત વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની તેની અક્ષમ્ય બેજવાળદારી સિવાય બીજું કંઈ નથી, એમ જણાવેલી કર્તવ્યધર્મ તરીકે કહેવું પડે છે.

પ્રમુખનું ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિશેનું અને ત્રણે વિભાગાધ્યક્ષોનાં: 'સાહિત્ય, સાહિત્યકાર અને સમોજજીવન' ('ધૂમકેતુ'); ' કલાકારનાં મનોમન્યતા ' (કનુ દેસાઈ); તથા ' આપણું વિજ્ઞાનસાહિત્ય અને વેદાનિકા ' (સ્વ. ભોળીલાલ પટવા.) પરિષદ જે સંમેલનો ભરતી હોત નહિ તેા ન્યૂનાધિક અંશે રધાયી ઉપયોગના આવા વ્યાખ્યાનનિયમો આપણને કદાચ મળત નહિ; આ મુખ્ય બાબતનો તેમ, નવા સંમેલનના અવસરે તેા તેણે જે સર્વને એકત્ર રૂપે લેગા કરી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એ મુકાબલે ગૌણ બાબતનો યરા જે સંરચાને બેશક ઘટે છે અને તે આપીએ, બોણ દષ્ટિએ જોતાં, એમાંના પહેલા, ત્રીજા તથા ચોથામાં (ગુજ. યુનિ. તથા નવ-નવ સૂચનાઓ) વ્યાખ્યાનકારોએ જે ઉજ્જવલ લાવનાઓ, વિવિધ વ્યવહારક્રમ યોજના ઈત્યાદિ ગુજરાતી વિચારો તરીકે પ્રબલ અમલ મૂક્યા છે, તેને વિશેષ વિચારવાની કે વ્યવહારમાં મૂકવાની કેશિય સુદ્ધા પરિષદે પરિષદ તરીકે કરેલી કોઈએ જાણી નથી એટલું પણ સંબેદ નોંધવું જોઈએ. આણું હોય ત્યાં એટલો જ ખીજા દરજ્જાનો સન્તોષ લેવાનો રહે છે કે એ વ્યાખ્યાનો વર્તમાન તથા ભવિષ્યના વાહુમયપ્રેમાઓને પ્રેરણાદક કે મર્ગદર્શક થાય એવી આશા વ્યક્ત કરી વિરમવું.

૩

જે જ પુસ્તકનો પહેલો વિભાગ નામે ' અહેવાલ ' છે. આ રાખ્દ વિભાગનામ તરીકે વાપર્યાનું ઔચિત્ય જળવાયું નથી; કારણ, એમાં સંમેલન તરીકે સંમેલનના દૂંઠા વૃત્તાન્ત ઉપરાંત ત્રણ (વડોદરાનરેશનું તથા સ્વાગત-ને મુખ્ય પ્રમુખનાં) વ્યાખ્યાનો-અને આ ત્રીણું તેા એના વિષયત્રે કારણે અનિવાર્ય રીતે મુદીર્ધ બનેલું એવું-અરએ વચ્ચે મૂકી વાંચનારને અગવડમાં મૂક્યા જેવું કયું છે. મન્ય-હસ્તરતી આવી ત્રુટી ધણા વ્યવહાર-દક્ષ મનાય છે તેવા કાર્યકરોને હાથે રહી જવી જોઈતી નહોતી. તે તે રથજે એ વ્યાખ્યાનનું જે ત્રણ લીટીમાં સૂચન કરી, વ્યાખ્યાનોને વિભાગીય વ્યાખ્યાનોવાળા ખીજા વિભાગમાં છાપવાં એ જ સાચી રીત છે. પૃષ્ઠા પર પણ ' સંમેલન ' તેમ જ ' અધિવેશન ' રાખ્દો ત્રણે વચરવિવેક, કટંગો પુનરક્તિદોષ થાય તેવી રીતે, વાપર્યા છે; અને, ત્યાં સંમેલનની

સાલ આપવી જોઈએ તે આપી નથી. આ પ્રકારની ટીકાઓને અંગે ગુજરાતી પ્રકાશકોને આખર-ગેરઆખર જેવું તો કાંઈ 'છે નહિ, પણ એટલું' તો કહેવું પડે છે-ખર્ચા પ્રકાશક વિદ્વાનોની સંરચા હોવાથી-કે સહેજે ટળાય તેવી આમીઓ તેઓ ટાળવાની પરવા કરે તો પ્રગળે તેમને. જે પૈસા તથા પ્રતિષ્ઠા આપ્યા છે તેનો અધિક સારો ઉપયોગ તેમણે, અવ્યવસ્થાઓના ભણા આતર, કયો ગણાશે.

૪

પરંતુ આનાથી ય મદત્તની સાધકબાધક ચર્ચા તો એ વિભાગમાંની બીજા બાર-ચૌદ રચાનેની કરવા જેવી છે. એમાંની બે તેટલી પૃથ્વર હવે, કરી લેવી જોઈએ.

૫. ૫: 'શાહનામું' તથા અનૈરટ ટોલરનાં નાટકોનાં બાયાંતર તૈયાર થયાં છે એ સન્તોષની વાત; (ત્રીજું નામ જે 'કાવ્યપરિચય' છે તે તો પ્રગટી ચૂકેલ 'કાવ્યવિચાર' હશે); પણ 'કાગળની અનુકૂળતા' હવે જેમ પહેલાં કરતાં કાંઈક વધુ છે, તેમ જીજી એ પણ લાગ્યા વિના રહેવું નથી કે જ્યાંથી કાગળો (મળવા ધટતા હતા તેમ) રા. મુનશીકૃત 'The Glory that was Gurjardesh' માટે મળ્યા ત્યાંથી જ આ બે (ગિન-મુનશી બેવા) ભાષાન્તરકર્તાનાં ગુજરાતી બે પુસ્તકો માટે પણ આવી સમૃદ્ધ સંરચા (ને તેને એનો દાક્તનો ધનમ્પ્રદ બોલો પડતો હોય તો તે જાણે ચપટી વગાડતાંમાં લાખો રૂપિયા-જો ખરેખર ગન પર લે તો-છાશ કરી કર્યા નથી શકતી ?)-સંરચા મેળવી શકી હોત.

આવાં જ ટીકાચત્ર પૃ. ૬૪ ઉપરના પરિવર્તનનિકા વિશેનાં ઉલ્લેખ વિશે કાઢવાં પડે તેવું છે. એવું દૂજળાપણું તથા અલ્પસંસ્કૃતપણું કાણુ કયારે મટાડશે? કામળતું બહાનું તો ઉપલા જ મારણે ખર્ચો પણ આમે તેવું નથી. ગુજરાતને મુકાબલે અલ્પધન મહારાજની સાહિત્યપરિવર્તન એ વર્ગનાં હિંદુભરનાં સામયિકમાં પ્રથમ પંક્તિનું ત્રૈમાસિક ચલાવી શકે છે તો કરોડપતિઓના ગુજરાતની સા. પરિ.ને જાણી શકે ત્રૈમાસિક પ્રકાશમાં આજુતાં કયો તરિયો ચોથિયો કે મુલતિયો તાવ ચઢી આવે કે ?

દમણી રાજકોટ-સંમેલનમાં અખબારી પરિષદ જેવું કાંઈક થયું ત્યારે આ વિષયને અંગે, લેખકો મળતા નથી એવો જવાબ ઉપપ્રમુખશ્રીએ આપ્યો હતો. એ તો માત્ર પોતાના પક્ષની નિર્બળતા દર્શાવતો પ્રયાસ હતો. ખરી વાત એ છે કે જ્યાં પણ પરિષદે સંગીન કાર્ય કરવાની વત આવે ત્યાં એ માટે દિલ દર્દને તેમણે કે તેમના સહાયકોએ કામ જ કરવું નથી. એ બધાની જ્ઞાતત ચોખ્ખી નથી તેટલી ખોરી છે, તેમને આછામાં આછી મહેનતે વધુમાં વધુ જરા ખાટી જવો છે. એવી સિદ્ધિ સાધવી એ, જામનો દમકોસિયા પ્રચારનો દોવાધી, તેમને માટે સહેલું પણ છે. તેમને ધર્મને પોત-પોતાની વ્યક્તિમત ઉપાધિઓ-જખ્ખર કમાણીરૂપ પૈસાલોબની, સામાજિક માનમર્ત્યાની, કોલાહલી રાજ્ય-પ્રકરણની-એવી એવી ને એટલી બધી વળગેલી છે કે આજને દહાડે ગુજરાત સરખા ભરતખંડના દેશની ભાષા, એવું વાદ્યમય, એની સંસ્કારિતા-આ સર્વ માટે જે પુષ્કળ જ ચિરસ્થાયી કાર્યો કરવાના પાયા છે, થવાની રાહ ભણે આતુર આંખે જોઈ રહ્યા છે, તેનો નિરાસ, પૂરી એકાગ્રતાથી, સુપાત્ર વિદ્વાનો તથા તથા સુદૃઢમને શોભતી રીતે વિચાર કરવાની વૃત્તિ જ તેમનામાં નથી અને કુરસદ પણ નથી, કશા ચે વદીલા પ્રચારથી અસિત એવા ગુજરાતી પ્રોદ વિચારકો તથા ગુવાન સારા લેખકો પ્રાન્તમાં ઠીક સંખ્યામાં છે તેમનો સંપર્ક સાધવાની, સાધોને ટકાવવાની, પછી એમને તથા સંસ્થાઓના કાર્યકરોને, સૂત્રમાં મણિમણ જેમ, પદો વીને એમની દ્વારા ત્રેમાસિકના, કોશ-વ્યાકરણના, ઇતિહાસ ને વિવેકોચના પત્રકારત્વવિકાસના, લેખપ્રકાશક : સંજ્ઞાના કાર્યો કરાવવાની કનવાર જ ક્યા છે, મોટે ઉપાડે ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદનું નામ ધરીને એકેલી એ સાક્ષરો નહિ તેટલે અંશે ધન-સત્તાના ઉન્માદી કીર્તિબૂખ્યાનો દળ-બંધોને-Cliquen? (જપૂર્ણ)

. વિ. કે. પં.

પરિચાયિકા

અર્થ: રવ્વનીશાન્ત ગોદી (શ્રીઅરવિન્દ ભામન-ગ્રેમ; ૨૧. ૧૧) .
 -શ્રી અરવિન્દપ્રણીત પૂર્ણ્યોમમાર્ગની દષ્ટિ સમજીને સ્વીકારનાર જે
 ચાર ગુજરાતી કવિઓ, - પૂજાલાલ, 'સુન્દરમ્,' દેશગજી પરમાર તથા નાથા-
 લાલ દવે-તે ત્રીજા આ (અમારી અલ્પ પ્રમાણે) નૂન કવિને આપણા
 કવિતામંદિરમાં આવકાર આપતાં ધણે આનંદ, યાપ છે. જેની પરથી
 (આવશ્યક પણ સંક્ષિપ્ત અર્થદર્શિની સહિતની) આ પુસ્તિકાનું નામ
 અપાયું છે તે સત્સંજોક્તો પ્રથમ કાવ્ય, બીજા નવ તથા અર્પણનું મનો-
 મમ કાવ્ય, ત્રીજા કવિનું સિદ્ધાન્તજ્ઞાન સુદ્ધિગૃહીત છે તેમ અનુભૂતિની
 પણ ખીલી લહેરે અનુપ્રાણિત વર્તીય છે. આ કારણે, આરંભના કવિમાં
 દોષ તેના કરતાં અધિક પ્રમાણમાં વિભાવના તથા રચના ઉગમની દૃષ્ટિને,
 પાત્રતા આવી શકે છે તેથી ભાવકનો કાવ્યાનંદ પણ ખાટુ બને છે. કવિ
 નિવેદનમાં યોગ્ય રીતે હચે છે તેમ પૂર્ણ્યોગના સમ-ભાવનાવન્ત માર્ગો
 ઉપરાંત આધ્યાત્મિક કવનના ગ્રેમીઓ પણ આ સન્દર રચનાઓ મણી
 વળશે તે ખોરી કથું નહિ પણ પામરી ધણું એમ નિઃસંશય કહી
 શકાય તેમ છે.

ગીતાડડલોચન: સ્વામી દિગંજરજી (કૈવલ્યધામ-સ્વાધ્યાયમંદિર;
 રાજકોટ).—“બાસ ભગવાનની એક પ્રતિભાશાળી કૃતિ” ગીતાનું આ
 અધ્યાપકાર વિવરણ એ અન્વ જીવનમાં વારંવાર માર્ગદર્શક બને તેની
 નિશ્ચિત તથા વિચાર પ્રધાન દૃષ્ટિથી યથું છે. તે અન્વ દિંદુ ધર્મ ગ્રન્થો-
 ના પરામર્શપૂર્વક લખાયું દોષ વિહતાયુક્ત છે; વિશેષમાં, સરળ પણ છે.

૧. પ્રસંગોપાત્ત ઉમેરીએ કે પૂર્ણ્યોગિક કવન (શ્રી અરવિન્દનું, અન્વ
 કવિઓનું) ઉલ્લેખમાં પણ ધણું છે. એ વિષય સમજવાના અધિકારી
 ગુજરાતી વિવેચકો એનો અભ્યાસ કરીને આપણા વાચકજનને એનાથી
 પરિચિત કરે અને કવિઓ એના સાક્ષી સ્વરૂપાન્તર પમ કરે એ જીવનને સાદી
 ભરી દૃષ્ટિએ હિત છે.

રામચંદ્રાચાર્યનિષ્કર્મણું રાજકૃત (સુરસંગર સાંકિર્ણાવય, લાઠી : ૩૧ : ૪). રામાયણને આધારે રચાયેલું આ સુશોભિત પુસ્તક વાંચનારો ઉપાંત તુલસીદાસ, ગિરધર આદિનું પણ આપી છે. કર્તાને જ સખદ લંકાએ તો, એ સર્વનો રસપ્રધન આથી તેમને જે સન્દેશ લાગ્યો તે તેમણે આ પ્રથમ ખંડના ત્રણ મંડલોમાં ઉતાર્યો છે. અપદ્યામણમાં થયેલા આ નવીન પ્રયોગોમાં ઉત્સાહ, નિષ્ઠા તથા આત્મવિશ્વાસ અંક છે.

૧. જગતનાં મંદિરમાં : ગુણવન્તરાય આચાર્ય : ૩. ૪ા. - ૨. ઉદ્ધૃત, વિ. સ. આદેશકૃત : ૩. ૪. વિદ્યાસ, ૩. ૪ા. - ૩. ૩ પાં : બહુલાઈ શ્રાવણ : ૩. ૩ (આર. આર. રોહની ૬. સુબાઈ).

(૧) આશરે ૧૫૦ વર્ષ પૂરના કાલિયાવાડના ઈતિહાસમાંથી વસ્તુ લઈને લખાયેલી વારતા. સમય, તથા પાત્રો પહેલાં જે વાંચેલાં ખંડ કહેવાયું, કર્તા જેને “ વાંચેર રાત્રી-સંભાષ ” તરીકે જાણાવે છે, તેનાં અને લાંબી જનકયામાં વિખ્યાત છે તે (પ્રહેલો) મુળ માણેક, કથાનાયક. ખૂનખાલીન પાતાપરણ વાળી દ્વારા પુનર્જીવિત કરવામાં કર્તાને રસ નહિ, તેથી તેમણે ઈતિહાસમાંના પ્રસંગોનો અર્થવિરતાર કરવાનાની શકાયતાથી એવી રીતે કર્યો છે કે એમાંથી વર્તમાનકાળનો પ્રગટે ઉદ્દ્યોગને કે ચેતવણી મળે. વતનપરસ્તી, સાહસ, વેર તથા પ્રેમ જેવાં ભાવ-ભાવનાયુક્ત આંકડેશાન્ત તે સદસ વહેણે વહી જતી વારતા, (એનો પ્રવર્તક હેતુ કલાસભન નહિ તથા “કરીશું કે) એનો ઉદ્દેશ ખરે આણે તેવી હોવા ઉપરાંત વાંચરી પર્ણ ગમે તેવી છે. (૨) “ દુનિયામાં ખરો ધર્મ એક જ છે : સમતા । જમનમાં શ્રવણગણ્ય દેવત એક જ છે માનવતા । ” (૨ા. ખાંડેકર). આ માનવતનુમાર લખાયેલી ‘ ઉલ્કા ’ સમકાલીન મહારાષ્ટ્રીય જીવનની નમૂનેદાર સામાજિક નવલકથા છે. સાંપ્રત સમયમાં તો હરકોઈ સમાજમાં વર્ષારે આગળ પડી આવે છે-દિંદમાં તો ફેટલીક વાર ઉલ્કા રૂપે-તે અનોકવિધ બેદરશાવમાંથી સ્ત્રી પુરુષબેદ, વર્ગબેદ, જાતિબેદ, એ સર્વમાંથી) બીજાતા મહાપ્રભોરી પીઠિકા પર રચાયેલી આ કૃતિ ધ્યેય-લક્ષી ગણાયું, તો પણ કલાર્પણ એમાં એકંદરે જળવાઈ છે. નાયિકા તારાં બહેન, એના પિતા બાજસાહેબ તંયા મરીઓના બેલી મન્દકાન્ત એ ત્રણે મુખ્ય પાત્રો સુદી સુદી રીતે રમંડણીય બને તેવા આલેખ્યાં છે.

હોષ વાર, વાઘવારને 'સિરાય' 'નવસાઈ' (પૃ. ૬; 'નવીનતા'ને અર્થે;) તથા 'ગુજરી ગયેલા'ના અર્થમાં 'વળા ગયેલા' (પૃ. ૧૧) જેવી મરાઠીની અસર ભાષાન્તરમાં ક્યાંક ક્યાંક રહી ગઈ છે. આવા જૂજ અપવાદ, આદ કરતાં, જાણે ગુજરાતી લખાણ વાંચતાં હોષને એવું લાગે છે એ ભાષાન્તરકર્તાની અનુકરણીય સફળતા છે. (૩) વલભીસમયનું આ નાટક હશે સારું, પણ એના કર્તાએ પ્રસ્તાવનામાં વિવેચકાને 'તસદી' લેવાની મનાઈ અમુક રીતે કરી હોઈ, એની ઉપર મુજબ પહોંચી જ પાસ છે.

રાંકનાં રતન : પુસ્કર ચંદરવાહર (પ્રથમ પ્રકાશન સિ. ર. ૪). જે ગણ્યતર સુવાન સાહિત્યકારો આમજીવનના પ્રાપ્ત અનુભવથી બહોં એની વચ્ચે જ ઊછરી, વસીને સારી સાહિત્યરચના કરી શકે છે તેમાંના એક (એમાંથી નાટકો રચનાર તરીકે આપણને પરિચિત) આ 'લઘુ નવલ'ના કર્તા છે. આમજીવનો સ્વભાવ તથા દુઃખ-સુખથી માંડી એમની બોલી સુધીનાં એ જીવનનાં મુખ્ય અંગોનો એમનો નિષ્ઠ પરિચય લખાણને આ વધે પણ બહુધા સુવાચ્ય બનાવી શકે છે એટલે, વિકાસ માટે પોતે પૂરતી ચીવટ રાખશે તો ભવિષ્યમાં વધારે સુંદર કૃતિઓ આપશે એવી આશા રાખીએ.

વિદ્યારી-સ્મરણ : 'અભિલાષી,' સુલતાનપુર; ગોંડલ. મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી જેવા સાહિત્યિક વિદ્વાન ધર્મોદાયને હરતે પણ 'ગૃહસ્થ-યોગી'નું બિરદ પામનાર 'વિદ્યારી' એટલે સ્વ. અહેચરલાલ પટેલ; ગોંડલ રાજ્ય (જ્યાંના વિદ્યા અધિકારી રા. ચંદુલાલના તે પિતા યામ) તથા કાઠિયાવાડ બહારના સાહિત્યપ્રેમીઓને તો તેમની પિછાન આપણા ચોરા સારા 'મેઘદૂત' -ભાષાન્તરકાર તરીકે છે જ. અહીં સદીના સાહિત્યજીવનમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક પચીસ પુસ્તકો તેમણે આપ્યાં છે. એ સાધુપુરુષ, કેળવણી-કાર તથા સાહિત્યસેવકના જીવન, ચારિત્ર ઇત્યાદિ વિશેનું આ નાનું પુસ્તક રસિક તથા બેલપ્રદ યાય તેનું છે.

આત્મચરિત્રના અથવા આત્મી કેળવણી: જીવનરાગ દવે (નવજીવન પ્ર. મનિર, અમદાવાદ; રા. ૪૧૧). કુલ સરવાળે સાઝાચારસોથી વધુ મોટાં પાનાંના આ ગ્રંથમાં ૭૬ પ્રવચનો છે 'સ્વચ્છતાની ઇન્દ્રિય', 'આત્મ-ખાતાનું પ્રભાવિયુ'

‘રાજનીશી સખવાની કુળા’ ‘પોટા અતંકાર’ ‘એતીમાં રહેલા રસાયણો’
 ‘ફરજિયાત આદીનો નિયમ’ ‘ધ્યાનયોગ’ ‘સત્યાગ્રહી રાજરમત’
 ‘આત્મચર્યાનો અભ્યાસક્રમ’ : આ એમાંનાં યોગ્ય પ્રવચનનાં મધ્યાળાં
 પરથી વાંચનારને એમાંના વિષયોના તરત તથા સ્વરૂપનો અ્યાસ આવશે.
 જેને માંધીના કહેામાં આવે છે, જેનું વધારે સારું નામ માંધીદાન,
 ગાંધીયોગ (The Gandhian Way) એવું કાંઈક આપી શકાય તે
 આ મન્યના મૂળમાં હોવાથી જીવનની સર્વદેશી ચિત્તશુદ્ધિને ખાતર એ
 એ જ મામં જેમને જીવનયાત્રામાં સ્વીકારવો હોય તેમને માટે આના
 કરતાં વધારે સારું પુસ્તક ગુજરાતીમાં નથી. તે આવતા દોઢ એ દસકા
 સુધીના મદમસેરોની ગીતા અને તે પછી નવાઈ નહિ. આ એની એક
 મર્યાદા પણ બનશે, કેમ કે આશ્રમી કેળવણીની ભાવના એ દેશસંસ્કૃતિની
 બહુકે રચયેકાગ માટેની એક જૂમિકા, એક કાઠકુલ અમવા તખ્તો બની
 શકે; એની ચિરકાલીન રચાયી ભાવના નહિ. ભારતીય સમાજના અધુર
 એક જ વર્મ-રાની રજા પ્રજાવર્મ-વચ્ચે જીવનનો મોટો ભાગ વીતાવનાર
 એક ધીર અને સામાન્ય રાજસેવકનો આ ફૂતિ હોઈ, જેમ એવા સેવકની
 અસામાન્ય શુચિસંપત્તિ વડે તેમ, એમની અનિવાર્યપણે મરજદી બનેલી
 (‘ચુરેટનિક’) દષ્ટિથી સખાણું સારી રીતે રંગાયતું હોય એ સમગ્રપ
 તેવું છે. સહેરાના જવં પ્રજાવર્મના નામરિકા પછી જાણું નહિ તો કીક કીક
 પ્રમાણમાં માર્ગદર્શન એમાંથી ચરિત્રવિકાસ માટે મેળવી શકશે એટલું
 પણ ઉમેરવું જોઈએ. રા. કાલેલકરે ‘નવી સંસ્કૃતિનો નૂતનો પાયો’ એ
 પ્રવેશકમાં એમની વિશિષ્ટ ચિન્તનશીલતાથી કર્તા તથા એમના દક્ષિણ-દુ
 વિશે જે લખ્યું છે તે આશ્રમભાવનાના ભક્તો તેમ નીરક્ષીરવિવેકી
 વાચકોને જુદી જુદી રીતે ઉપયોગી થશે.

પ્રકીર્ણ :

(૧) : સાહિત્યવાંતામાં (ઉમેશ-કવિ), પ્રતાપી ને બન્ધનમુક્ત
 જીવન વિના-ઉત્તમ કે પ્રાજ્ઞપદ સાહિત્ય નહિ એ સત્યનું પ્રોત્સાહક લાખ્યામાં
 નિરૂપણ છે.

(૨) સામાજિક પત્ર જેવડા જગીશ પાનાના 'ભગવદ્ગોમંડલ'માં સ્વ. ગોંડલનરેશ કોમવંતસિંહજીનું ચરિત્ર તથા તેમણે ત્યારની ફેટલેશ અંશ પાર ઉતારેલી શબ્દકોષ-અવૃત્તિની વીગતવાર માહિતી છે તે સર્વ ગુજરાતી-ભાષાપ્રેમીને રસ પડે તેવી છે. આ પુસ્તકનો પ્રદક્ષીનીય અંશ એટલે રાજ્ય કોટના ૧૬મા સા. સંમેલન પ્રસંગનો એક મોટા ખંડ, જે ખંને શ્રમ-સાધ્ય પ્રવાસો માટે એ રાજ્યના વિદ્યા-અધિકારી રા. ચંદુલાલ જ. પટેલની સેવા નોંધપાત્ર છે. (૩) એ પ્રસંગે રાજ્યકોટમાં જ મળેલી પુસ્તિકા 'વડે દંરા અને સાહિત્ય'નાં (રમેશ ર. ગૌતમ) ચાર ટૂંકાં પ્રકરણોમાં નામસ્મૃતિ વિષય ઉપરાંત, તથ્ય વર્ષ પરના ત્યાં લગાયેલા સાહિત્યસંમેલનનો પરિચય પણ (છપલક કે માયાઉતાર રીતે નહિ પણ) પૂરતી વીગતો સાથે અપાયો છે. ૫. ૪૮મા પરના સંમેલન-કાવ્ય અનુસાર રાજ્યની વતી અંપાયેલો મોટી આશા ગુજળ, પ્રેમાર્નવ-રમારક હવે સિદ્ધ વસ્તુ છે એવું આ પુસ્તિકામાં જાહેર કરવાની ઈષ્ટ સ્થિતિમાં મુખ્યમંત્રી સા. પરિ. એ ('સર' 'વી. ટી.' દીવાન હતા તે દૂર ગયેલે 'માણે' ખંખાં પહેલાં જ) ગોંડરાને મૂક્યું હોત તો કેવું સાડું!

ચિ. ક. પે.

પ્રાસિ-સ્વીકાર

૧. સાહિત્યવિહાર: પ્રા. અનંતરાય મ. રાવળ (ભારતી સા. સંમ; મુખ્ય, અંવાદ: ૩. ૩).—૨. આળાં હૈયાં : મજલાલેં ધ. મેધાણી (જન મુખ્યસંમ, મુખ્ય: ૩. ૩).—માયાનાં મન્યન : આંતકચન્દ્ર ના. દિવેદી, કલેલેં (૩. ૩).—૪. વિભૂતિ : વિષ્ણુપ્રસાદ વે. જલ્દી, રાજ્યકોટ.-૫, ૬. હૃદય-પોકાર શ્રી ગંધા. અવજો : (સં.) નં. ભા. સાહ [શ્રી રામકૃષ્ણ સેનાસમિતિ, અમદાવાદ: ૩. ૧ ને ૧૧]—૭. શ્રી સદુપદેશમેણી, ૬૪; આપોડી પૂજિમા, ૨૦૦૨ (શ્રી ગ્રેય:સાધ્ય અધિકારિ જમ, શ્રી નૃસિંહ આશ્રમ, વડોદરા; દસ આના)—૮. શિવગારી હરિલાલ પંડયા (હમારા દિન-કુસ્તાન, મુખ્ય: ૩. ૧).—૯. શિવુસ્તાની વાલપાઠાવલી : એ લિપિમાં (નવજીવન કાર્યા. અંવાદ: આના છે).—૧૦. વિદ્યાપત્ર : ૪. મેધાણી (પ્રજાન-પ્ર કાર્યા. અમદા. ૩. ૩). ૧૧-૧૩. લાદા : નાયાલાલ દવે;

શ્રીકાન્ત રોયમુર્ખી, ભાંગાળી મુદ્રણી : બચુભાઈ શુક્લ; મળીએલું આ. ૨૭; પુનાબાલ મહેલ (આર. આર. રોહતકી કં. સુબાઈ કિંમત, અનુક્રમે રૂ. ૩૫, રૂ. ૩૦ તથા રૂ. ૨. ૨).—૧૪. કોચોંગનાઃ જલિલ (જલિલશામ કે. વ્યાસ, પૌર-બંદર; રૂ. ૧૫).—૧૫ ગુજરાતી ભાષા, બચાકરણ અંતે સોબના પ્રા. મનમુખ-લાલ મ. ઝવેરી, (વોશ એન્ડ કં. સુબાઈ રૂ. ૨)—૧૬, અભ્યયન, 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ' : અભ્યયસી (મન્દુમણી પુસ્તક દાહલ, અમદાવાદ; રૂ. ૨).—૧૭ હળપતિશ્રુતિ : ભુગતશામ દવે (નવલંબન પ્ર. મં. અમદાવાદ; ૭ આના),—૧૮. ગુજ. સાહિત્ય સેવા કાર્યવાહી, ૧૯૪૫-૪૫ (અમદાવાદ. રૂ. ૩)—૧૯. નવસિકા-સંચોળના ફિરોઝશાહ ર. મહેતા, કરાચી.

દેવનિ

ઉપદેશન

દેશકે પૂરો : ઓગસ્ટ ૧૯૪૫માં રાજ યથેલી આ અન્યથેણીના આ ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તુતનો (હેક દિસેન્જર ૧૯૪૬માં પ્રકટ કરી શકાતો) હેતુકે અન્યથા. આ લાંબા ગાળાનો વિષયીત-દાલ તો તેવો વધુ બન્યો જતો-દેશ-કાળ જોના, 'માનસી' એ આટલું આપુલ્ય ભોગ્યુ એ પણ આશ્ચર્ય-કારક મિત્રા મણાવ. એને પોતાનું ગણી જમણે લખાણો દ્વારા તેમ જ પેંસાની મદદ કરી છે, તેમણે એક ભાવનાત્મક કાર્ય આપા કપરા કાળમાં ટકાવી રાખ્યા બદલ તેમની જોટલી પ્રસંસા કરીએ તેટલી થોડી છે. અગિયારમા વર્ષમાં પ્રવેશના 'માનસી' તેમની સોની પાસેથી એટલો, બધો આપણું કાર્ય અધિક દીપી નીકળે માટે એથી જે વિશેષ સહકાર, સાહિત્યિક ને આર્થિક, મળે એવી મામણી એક વધુ વાર કરે છે—એ પૂરી પડાણ જ એવી પાળા આપા (કહે કે પ્રામદભરી) ઉચ્છા સાથે.

રાજકેટમાં સુખી સમ્પાદ : સહિત્યસંમેલનના વર્ષ દિવસ ઉપરાંત અખે પહેલા તથા પૂજીના દિવસોએ પણ કાર્યકર્તાઓની એવી તો હિમ્મત દિલ્લી સેરા તથા સરમરાનો લાભ આ લખનારને સુન્માનિત અતિથિ તરીકે મળ્યો હતો કે તે જીવનના મોટા અનુભવોમાંના એક તરીકે

સહા ય રમરણાંકિત રહેશે તેમનો, અને ત્યાંના તા, રંભીની સાંજના સમસ્ત નાગર વ્યાયામ સંધે યોજેલા પ્રસંગ અંગે તેના સ્વ કાર્યકરનો એ માટે અન્તઃરેણુપૂર્વક આભાર માનતા ધણો આનંદ થાય છે.

એ પ્રસંગ વિશે શુભરાતીમાંના સંસ્કારમુકુરમાં લખ્યું છે, પણ છુપાપણી વ્યંખ્યાતોનું વિવેચન ધણું ખરું ખાટી છે તે આવતા અંકે ચર્ચા કરશે. જેમ એ વિષયો તેમ 'વાસરિકાઃ રંભાલખરાતું' હતું તે, ખીજા ત્રણ માસમાં બાહ્ય દષ્ટિએ જૂનું-કદાચ ગણાય, પણ 'વાસી' તો નહિ જ થાય, તેથી રથળ-સમયના અભાવે મુલતવવું પડ્યું છે.

સ્વ. પ્રા. ગોહીવાળા: આ પૃથ પ્રેસમાં જવાને જ દિવસે સૂરતની એમ. ટી. બી. કોલેજના ઇંગ્લિશના પ્રોફેસર, પ્રા. હીરાલાલ ઝ. ગોહીવાળા-નું અક્ષણ અવધાન ચયાની ખખર આવી છે, એમના જવાથી શુભરાતની સંસ્કારિતાએ એક ઉમદા દિલનો હિત્સાહમૂર્તિ સેવક, કોલેજે એક સમયે આજન્મ સાંહિતાતુરાગી કાર્યકર, વિદ્યાર્થીઓએ એક વિરલ સહાનુભાવક 'માંનસી'એ (એમનો ગંગેત્રી વિશેનો સુંદર લેખ તથા બીજાં આ સિક્કામાંના બેત્રણ લખાણ વાચકો નહિ જ બૂઝ્યા હોય.) તથા આ રહે એક-સાચો મિત્ર શુભાચ્યો છે. સૌ રનેહીઓની જેમ, અમારી પણ ખર્તા પત્ની શ્રી ઉમાબહેન તથા બન્ધુ રા. કાકરભાઈ અને અન્ય બીજોના દુઃખમાં દિલસોજી છે.

મન્દિરવૃત્ત

આભારદર્શન

સૂરતની સાર્વજનિક એન્જ્યુકેશન સોસાયટીએ આ માસથી તેની કોલેજમાં આ લેખકને પ્રોફેસરની જગ્યા આપી છે એ માટે તેનો અને તેને રાજકોટના ૧૬મા સાહિત્યસંમેલનમાં જવાનું ભાવનમર રાખ્યતા પ્રતિનિધિમંડળમાં ચયેહું તે માટે તેનો (જાને લાભ ખરી રીતે વ્યક્તિ કરતાં વધુ અંશે તેની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને યથા હોઈ) અન્તઃરેણુપૂર્વક આભાર માનતા ધણો આનંદ થાય છે.

મધ્ય અંક પછીના પાંચ માસમાં મળેલી વિશેષ મદદની રકમો: શેઠ નાનલ કાળીદાસ, મોરબંદર, રા. ૧૦૧; શેઠ ભોગીલાલ મ. સાહ, ભાવનગર, રા. ૧૦૦; રા. વિદ્યુતરાય યશવંતપ્રસાદ દેસાઈ, ભાવનગર, રા. ૧૦૦; રા. વીરેન્દ્રરાય ચન્દ્રશંકર મહેતા, નામપુર, રા. ૧૦૦; ગગનવિહારી લ. મહેતા, કલકત્તા; રા. ૫૧; એક જ-ધું. રા. આ રીતે કાઠિયાવાડ ને ગુજરાત ઉપરાંત બૃહદ્ ગુજરાતના હથરકૃષ્ણાએ ધનસંપત્તિમાન તેમ સંસ્કારસંપન્ન ગુજરાતીઓ 'માનસી'ના કાર્યની હદર આવતાં વર્ષોમાં પણ કરતા રહેશે એ શ્રદ્ધા એ જ એને ખીખ દસકામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

આ અંક તો પણો મોડો થયો. માત્ર ૧૬૪૭નો અંક એ માસની આખરે લગીમાં થયો. ત્યારે લગીમાં નવાં લગાજીએ (રા. ૫) નહિ આગાં હોય તેમને વી. પી. નિયમ મુજબ રા. ૫-૮-૦નાં થશે.

ભાવનગર: તા. ૧૨-૧૧-૧૯૪૬.

વિ. કે. વંશ

સં. 'માનસી'

મંજૂયાં

૬૪૨ વંસનલ માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા

સંપ્રદાઈ: પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા

ઇ. સ. ૧૯૨૮-૨૯માં શ્રી. કનેવાલાલ મુનશીના પ્રયાસથી મુંબઈ વિદ્યાપીઠ ઉપકૃત વ્યાખ્યાનમાળા માટે રા. ૩૫૦૦૦ની રકમ મેળવી શકી અને એ મળતાં એણે નીચે મુજબના નિયમો ઘડ્યા:

(૧) વ્યાખ્યાનમાળાનું નામ The Thakkar Vassonji Madhavji Lecturership રાખવું.

(૨) ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ બે વિષયો પૈકી ગમે તે વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા માટે સિન્ડિકેટે દર વર્ષે સમર્થ ભારતીય વિદ્વાનને નિમંત્રણ આપવું.

(૩) સિન્ડિકેટ નક્કી કરેલી સમયે મુદ્દામાં ઓછામાં ઓછા પાંચ વ્યાખ્યાનો અપાવાં જોઈએ.

(૪) વ્યાખ્યાનમાળાને અંગે બંદેસ તરીકે મળેલી રકમના વ્યાજમાથી વ્યાખ્યાતાને રૂ. ૧૦૦૦ (એક હજાર) પુરસ્કાર તરીકે આપેલા અને બાકી રહેલી રકમ વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે જામે કરવી.

(૫) વ્યાખ્યાનોને લગતો હક (Copy-right) મુદ્દામાં વિદ્યો-
પાદને રહેશે.

(૬) વ્યાખ્યાનો એંગ્રેજીમાં કે ગુજરાતીમાં આપવી એ વ્યાખ્યાતાની મરજી ઉપર રાખવું; સિવાય કે એ ગુજરાતીમાં જે આપવાનું સિન્ડિકેટનું સૂચન હોય.

(૭) વ્યાખ્યાતાએ સિન્ડિકેટને પોતાનાં વ્યાખ્યાનોની હસ્તલિખિત પ્રતિ (manuscript) આપવી; જે એ વ્યાખ્યાનો તોષ ઉપરથી અપાયાં હોય તો એ તોષોનો સમુચિત વિસ્તાર કરી તે લખાણ વિદ્યા-
પાદને આપવું.

(૮) વ્યાખ્યાનમાળાના પ્રકાશન માટે નિયત કરેલી રકમમાથી વખતો-
વખત વ્યાખ્યાનો કે એનો કોઈ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવા જેવો સિન્ડિકેટને ભાગે તો તેઓ તે પ્રસિદ્ધ કરે. એ પ્રકાશનને અંગે જે ખર્ચ થાય તેમાં કોઈને પોતાનો ફાળો આપવો હોય તો તે આપી શકશે.

(૯) પ્રકાશિત વ્યાખ્યાનમાળાનું નામ Thakkar Vasanji Madhavji Lectures રહેશે.

આ નિયમોને માન આપીને સૌથી પ્રથમ સ્વ. પ્રો. નરસિંહરાવે બોળાનાથ દિવેદિયાને ઇ. સ. ૧૯૨૬માં નિમંત્રણ અપાવું અને તેમણે ઇ. સ. ૧૯૩૦ના પ્રારંભમાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, ત્યારથી આ કાર્ય અત્યાર સુધી ચાલુ છે. એની સામાન્ય રૂપરેખા નીચે મુજબ છે.

ડૉ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
દિવેદિયા

Gujarati Languages
and Literature

૧૯૩૦

૧૯૩૨

ડી. અ. રેશનભાઈ દેવરાય મુલ

વલ્લભની ઐતિહાસિક

૧૯૩૧

૧૯૩૨

ડૉ. કીમ. એસ. કે. રિમસેરિયે

આસિયાના

*Studies in the

૧૯૩૧-૩૨

૧૯૩૫

જિર્નિલિયુસ

History of Gujarat

અજરાતનો ઇતિહાસ

૧૯૩૨-૩૩

ડી. અ. કૃષ્ણભાઈ પોદનભાઈ

એવેરી

The Present State
of Gujarati
Literature

૧૯૩૩-૩૪

૧૯૩૪

૧૯૩૪

ડૉ. અળવંતરાય ક. દાદેરા

નર્મદ, કલાપી અને

૧૯૩૪-૩૫

૧૯૩૫

ગોવર્ધનરાય

રાજનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં

વહેણે

૧૯૩૬

૧૯૩૮

કે. ને. પાંડેભાઈ મણિલાલ મુનશી

The Early Aryans

૧૯૩૮

૧૯૪૧

અરવિંદર કરામભાઈ અમરદાસ

in Gujarati

૧૯૩૭-૩૮

૧૯૪૧

૧૯૪૧